

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2006**

ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ

ХАЁ ~
ХАЛОСКОР

*Мансуралар, бадиалар,
адабий-танқидий эсселар,
публицистик
асарлар*

1-КИТОБ

«ШАРК» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2006

Ғафуров Иброҳим.

Ҳаё – халоскор: Биринчи китоб (мансуралар, бадиалар, адабий-танқидий эсселар, публицистик асарлар). – Т.: «Шарқ», 2006. – 384 б.

Таникли адабиётшунос олим, ёзувчи, таржимон Иброҳим Ғафуровнинг икки жилддан иборат асарларининг биринчи китобига кейинги йилларда ёзилган бир неча туркум насрий назмлари – мансуралари ҳамда мумтоз адабиёт, мумтоз сиймолар, мумтоз тарих йўлидаги бадиалари, ҳикоялари киритилди. Муаллиф ўз мўъжаз лирик асарларини – «Менинг романларим» деб атайти. Дарҳақиқат улар рангоранг ҳаёт, ғаройиб инсон умрларининг ҳар сониясида бўлиб турган, ҳали ёзилмаган, лекин асли мўъжизага тенг жонли романларнинг жавҳари, қаймоғи каби гўзал бир таассурот қолдиради. Уларда давр ичида ўртанаётган, тинимсиз бой кечинмалар ичида яшаётган, Инсонликнинг асл маъносини қидираётган замондошимиз гавдаланади. У ўқувчини гўзал кўнгил ва гўзал ақл дунёларида тинимсиз рўй бераётган ажиб фикрлар, гўзал туйғулар базмига чорлаётгандай бўлади.

ББК.84(5Ў)

Таржимаи ҳол чизгиси

Ғафуров Иброҳим.

Ўзбекистон Республикаси. Тошкент шаҳри. 1937 йил.

Онам уй бекаси, чевар эди. Отам уста новвой эди. Отамнинг оталари ҳам уста новвой, хунарманд ўтганлар.

Тошкентда ўрта мактабни битирганман. 1956–1961 йилларда Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон миллий университети)да филология факультетида таҳсил кўрганман. Университетни имтиёзли диплом билан битирганман.

Отам ҳам, онам ҳам менинг ўқиб, илмли киши бўлиб етишишимни истардилар.

Университетнинг илк курсида ўқиб юрганымда «Рус ёзувчилари адабиёт хақида» деган икки жилдли китобни ўқиб чиққанман. Шунда бадий адабиёт ва ижод нима эканлигини яхши англаб тасаввур қилганман. Кўпроқ Паустовский, Грин, Бабель, Хемингуэй, Эдгар По сингари ёзувчилардан таъсирланганман. Ойбек романларини жуда севиб ўқирдим. Ёшлигимдан ўзбек халқ дostonлари, эртаклари, қўшиқларини қўлимдан қўймайман. Уларнинг бениҳоя бой, ширали, шоирона тили юрагимга ўрнашган.

1973 йилда «Ёнар сўз» деган адабий ўйлар китобим учун Ўзбекистон Ёшлар иттифоқининг лауреатлик унвонига сазовор бўлганман. 1989 йилда «Ўттиз йилнинг изҳори» деб аталган адабий-танкидий китобим Ўзбекистон Давлат мукофотига сазовор бўлган.

Адабий-танкидий мақолалар ёзаман. Жаҳон адабиётидан бадий таржималар қиламан. Достоевский, Мопассан, Хемингуэй, Айтматов, Распутиннинг асарларини ўзбек тилига таржима қилганман. Эссеистикани жуда ҳам севаман. Адабий танқидни эссе жанрига яқинлаштириш, икки жанрни омухта қилиш учун кўп йиллардан бери уринаман. Кейинги ўн-ўн беш йиллар давомида кўпроқ адабий-маданий-маънавий мавзуларда эсселар ёздим. Борхес, Монтен ва Сен-Сёнагон ҳамда ҳинд, хитой, япон файласуфларининг асарлари таъсирида кучли нутқ оқимига асосланган «мансуралар» деган жанр яратдим. Мансуралар эркин шеър жанрига жуда яқин, лекин эркин шеър эмас. У мени ўртаган ўй, хаёл, орзу ва эришилмаган, йўқотилган нарсалар тўғрисида фикр оқимлари.

1959 йилда хотин-қизлар журналида илк «Танишув» деган ҳикоям босилган. Ёзишга ўн ёшимдан бери қизиқаман. Одам ёзгиси келади. Нималарнидир одамларга тушунтиргиси келади. Ёзиш — жуда ҳам интим, ички эҳтиёждан туғилади.

Жадид адабиёти миллатнинг шаклланиши, уйғониши, унинг тугал эркин бўлиши, демократик, «европача» усулдаги тараққиёт йўлидан бориши учун очиқ ва рўй-рост курашарди. Эркинлик, мустақиллик, миллий тараққиёт ғоялари унинг асосий ғоялари эди.

Шўро адабиёти ҳам хурликни куйлади. Бу шўроларча хурлик эди, албатта. Ватанпарварлик, хурлик, инсонпарварлик, коммунизм — булар бари шўроларнинг ақидалари ва қарашларига тамомила бўйсундирилган ғоялар эди. Улар ва жумладан, шўро ахлоки, маданияти халқ ва унинг зиёлиларига тўхтовсиз «қизил террор» воситасида сингдирилган эди. Шўро адабиёти миллий мустақиллик ва миллий тараққиёт ва умуман, миллатнинг асосини ташкил этувчи барча зарур унсурлар ва уларнинг ривожини устида фикр, муҳокама юритишдан мутлақо маҳрум эди. Барча қизил катлиомлар шунга хизмат қилган эди. Жаҳид адабиёти билан шўро адабиётини қиёслаб бўлмайди. Улар тамомила бошқа-бошқа ҳодисалар.

«Ҳозирги» адабиёт кўпроқ бугуннинг воқелигини эмас, кечаги кунларни, уларда кечган маънавий-руҳий, ижтимоий таназулларни акс эттирипти. «Бугуннинг» воқелигини бадий адабиёт ҳали тўла англаб, мулоҳаза қилиб улгургани йўқ.

Ўзбек шўро адабиётининг барча замонавий мавзулари пахта етиштириш — «ватанга кўпроқ пахта бериш, пахта мустақиллигини таъминлаш» билан чамбарчас боғланган эди. Барча конфликтлар эскилик билан янгиликнинг кураши деган бир фикрга боғланар эди. Ўтмишни қоралаш ялпи тус олган эди. Тарих бўяларди. Ўзбек халқининг ҳақиқий буюк тарихи ўрганилмас эди. Ҳозир адабиёт яқин ўтмишда ахлоқий, маънавий, ижтимоий таназул қанчалар фожиали бўлганлигини ўрганиш ва акс эттиришга уринмоқда.

Асосий қаҳрамонлар пахта етиштирадиган, пахта деса ўлиб тириладиган, устидан заҳарли дорилар сочиб ўтсалар ҳам парво қилмайдиган, меҳнатдан бошини кўтармайдиган шўрлик деҳқон эди. Ҳозир ўзбек деҳқони, хотин-қизлари, зиёлилари ҳақидаги бор гаплар ростгўйлик билан айтиляпти. Ҳозирги адабиётни ростгўй адабиёт, таҳлилга мойил адабиёт дейиш мумкин.

Тафовут ростгўйликда. Сохтагарчиликларнинг йўқолиб бораётганида.

Бугун ёзувчилар кечаги кунларда нималар бўлганлигини қайта баҳолаш ва англаш йўлидан боряптилар. Тарихни теран билиш, миллатни тушуниш, уни ижтимоий қарахтликдан халос қилиш, унга эркинлик ва мустақиллик ғояларини сингдириш — ёзувчиларнинг бутун эътибори ҳозир шуларга қаратилган. Ёшлар Фарб модерн адабиётини севиб ўқийдилар, тақлидлар ҳам йўқ эмас. Бадий усулларни янгилаш, янгича, «ғарбча» фикрлаш майллари ҳам анча кучли намоён бўляпти.

Ўзбек адабиёти ҳозир миллатнинг тараққиётига, тикланишига хизмат қиладиган мавзуларни кўпроқ кўтаряпти. Шунинг учун кейинги йилларда публицистика ва суҳбат, жонли мулоқотлар анча ривожланди.

Аёлларнинг махсус масаласи йўқ. Умуммиллат тараққиёти ва даражаси билан боғлиқ барча масалалар аёлларга ҳам теппа-тенг дахлдор. Аёлларнинг қандай бўлишлари кўпроқ уларнинг ўзларига боғлиқ бўлиб қолди.

Адабиёт бизнинг жамиятимизда мустақиллик, эркинлик, миллатнинг тикланиш, қадриятларининг камол топиб боришига кўмаклашади. У миллатнинг ўз-ўзини билиш, англаш ва ҳиссий камол топишида жуда муҳим воситадир.

Тошкент. 2.05.94

I

МАНСУРАЛАР

*Менинг
романларим*

Боз ва онажон

ЯРАТГАН КЎП НАРСАЛАРНИ АТО ЭТГАН...

*ОДАМ БОЛАСИНИ ЯРАТГАН УНГА КЎП НАРСАЛАРНИ АТО
ЭТГАН...*

Хаёт ва жон берилганлигининг ўзи оз дейсизми?

Фақат бунчалар кўп мушкулликлар, бири ортидан тўхтамай иккинчиси, учинчиси... етиб келадиган йўқчиликлар, йўқотиш, туганмас синоклар қаердан пайдо бўларкин? Ҳеч тушуниб бўлмайди. Балки ростдан ҳам хаёт деган нарсанинг ўзи битмас-туганмас, охири ҳеч қачон кўринмас имтиҳонлар занжиридир, бизни ўз ихтиёримиздан ташқари маҳкам чулғаб оладиган ва сўнг ҳеч қучоғидан бўшатмайдиган, бўшатган тақдирда ҳам то суякка қадар ўчмайдиган из қолдирадиган?

Мен буни болалик чоғларимда жуда эрта хис қилганман. Унда даҳшатли уруш айна қизиган, ҳар куни минглаб ҳеч гуноҳи бўлмаган одамлар қирилар, одамқушлик тинмай авж оларди... Бу уруш чиққанига биз иштонсиз болалар айбдор эмас эдик. Бунинг устига у бизнинг лолақизғалдоқлар очиладиган сувоқ томларимиздан жуда ҳам узокда эди — аллақайларда Европа-ларда эди, аллақайларда Россияларда эди, аллақайларда Шимолий Африкаларда эди... Лекин одамқушлик, биродарқушлик урушининг бутун кўрқинч харосонликлари сокин, жим-жит отамерос ўзбек маҳалласи, пастак лой деворлар, пастак лой томлар, ховлилар ичида яна ховлилар бошланадиган, ховлиларида ўриклар гуллаб, пишиб, таги билан битта бўлиб тўкилиб ётадиган, ариқчалар айланиб ўтадиган ва ариқчаларнинг бўйларини муаттар гулсафсарлар ва бинафшаларнинг нафармон ранглари, ирис ифорлари тутиб ётадиган гўшаларга ҳам

кириб келар, хар кунни дам у ховли, дам у боғ, дам у болохона ичидан мунганиб йиғлаган овозлар, фарёд саслари келиб турарди. Кичкина демас, катта демас, қари демас, ёш демас уруш — ўша узоқлардаги уруш хар биримизнинг кўксимизга совуқ нафасини уфурар эди.

ҚИРҚ ТЎРТТИНЧИ ЙИЛДА МЕН МАКТАБГА БОРДИМ...
Ўша пайтлардан қолган жуда эски бир сурат сақланган. Ёрилиб, сарғайиб, мурғак юзларимизни ажинларга чулғаган сурат. Қорасаройдаги мактаб ҳовлиси. Шохлари осмонни тутиб кетган ёнғоқ дарахти ва биз жимит каби болакайлар — қора-қура, сариқ-суриқ ҳеч қайсиси бирига ўхшамаган болакайлар. Уларнинг кўзлари катталарнинг маҳзун кўзларига ўхшайди. Катталарнинг кўзларидай ғамгин боқади. Ўша суратда мен «ухлаб» қолганман. Сураткаш мени кўзим юмуқлигича олган. Кейин анчагача ўртоқларим устимдан кулиб юришган: хей, кўзинг борми? Нега кўзингни юмиб олгансан? Қўрққан-мисан а? Бу тасодифми ё қисматнинг бир нишонимикин?

Мактабимизда бизга ичига повидло солинган «булочка» беришарди. Улар бизга жуда ширин ва жуда антика туюларди. Дарсларда «Ўқувчи учун йигирма қоида»ни бутун синф жам бўлиб ёдлардик. Қоида шеърга солинган, унинг сўзлари бизга жуда тотли ва жарангдор эшитилар, бу сўзларни Қуддус Муҳаммадий деган амаки ёзган дейишарди.

Оёқларимизда ҳеч нарса йўқ эди. Ялангоёқ борардик мактабга. Кеч кузак, узун қаҳрли қиш, серёмғир кўкламларда оёқларимиз тамомила ёрилиб кетар, товонларимизнинг қават-қават ёриқларидан ҳамиша қон силқиб турарди. «Жухуд калиш» деган кийим чиқиб бир оз енгил тортдик. Юпқа резинадан клейлаб ясалган калишлар... икки кунга ҳам чидамас, дарров таги йўлда тушиб қоларди. Шу калишларнинг ичи қор ва муз лой билан тўлар, уни ботган жойида қолдириб яна ялангоёқ бўлиб олсак енгил тортардик. Оёқ ҳеч тинмай сирқираб оғрир, балчикқа ботиб карахт бўлиб қолган бу нотавонни нима қилишни билмасдик. Оғриғига эса чидаб бўлмасди. Тириклик қон силқиб турган оёқ бўлиб кўринарди бизга.

МАКТАБДАН УЙГА ҚАЙТИБ ЎЗИМИЗНИ ТАНЧАГА УРАР-ДИК. Бу қадар ором эди танча. Шишиб, қизариб кетган, лўқиллаган, сирқиллаган оёқ-қўлларимиз ачиша-ачиша жиндак оғриқлари босиларди. Ўшандан буён онамнинг меҳрибон қўллари ва танча дунёнинг энг фароғатли нарсалари бўлиб туюлади. Балки сиз биларсиз: оламда бола учун бошқа фароғатли нарсалар ҳам бўлгандир. Лекин бизнинг фароғатимиз онамнинг қўллари ва писта кўмининг чўғида бозиллаган танча эди...

ОТАМ УРУШГА КЕТГАН ЭДИ. УРУШГА КЕТГАНДА ОТАМНИНГ ЁШЛАРИ ЭЛЛИКЛАРДА ЭДИ. Отам мамлакатнинг у томонидан бу томонига, уруш бораётган жойларга юк ташийдиган ҳарбий эшелонларда соқчи бўлиб хизмат қилардилар. Баъзан отамнинг эшелонлари айланиб-айланиб Тошкентга ҳам келиб қолар, ўшанда отам кутилмаганда, тоғдай бўлиб уйга кириб келарди. Бунинг қувончлари, шодликларини ҳеч нарсага қиёс қилиб бўлмайди. Отамнинг юзларига қарай десам, бошимдан тўппичам тушиб кетарди. Отам бизни ҳаммамизни бир кучоқ қилиб кўтариб олар, бир кучоқ қилиб бағрига босар ва узоқ пайт қўйиб юбормас эди. Отамдан йўл, қуёш, уруш, темир қуроолларнинг иси келарди. Кейин у жуда катта брезент йўл халтасини кула-кула очарди. Бу халтанинг ичи бизга тубсиз бўлиб кўринар ва мана шу қора тубсизлик ичидан дам миқти қора «буханка» нонлар, дам йирик-йирик сариқ каллақандлар, дам сарғимтир ёғли қоғозга ўралган сариёғ бўлаклари, пишлок деган нарсалар ва гоҳо бизга боп кўйлакчалар ва шимчалар чиқиб келарди...

БУ БАЙРАМ ЭДИ. ОТАМНИНГ БИЗГА ТОРТИҚ ҚИЛГАН НОЁБ БАЙРАМЛАРИ ЭДИ.

Ҳарбий эшелон то юк ортиб бўлгунча отам тўхтамай боғда ишлар, томларни тузатар, боғнинг атроф деворларини қайтадан уриб чиқар, узумларнинг бепоён ишқомларини тартибга келтириб маҳкамлар эди.

Боғимиз жуда катта ва жуда гўзал эди. Биз боғимизни беҳад севардик. Боғ бизга жуда меҳрибон эди. У бизни боқарди. Лекин онам ва биз мурғак болалар қанча қилмайлик, қанча уринмайлик, боғга қараб улгуролмасдик. Ўша пайтда боғимизга жуда катта солиқ чиқарди. Солиқни тўлашга қурбимиз етмасди.

*ЭСИМДА, БИР КУНИ ҚАНДАЙДИР ҚОВОҒИ СОЛИҚ АМА-
КИЛАР КЕЛИШДИ. УЙЛАРИМИЗНИ АЙЛАНИБ ҲАММА НАР-
САНИ ҚОҒОЗГА ЁЗИШДИ.* Сўнг онамнинг бобомерос ги-
ламлари, чинни-чаман идишлари, келинлик бисотлари —
ҳаммасини ҳовлининг ўртасига ташиб чиқиб уйиб кўйди-
лар ва сўнг араваларга солиб ташиб кетдилар. Уйимиз
шип-шийдон бўлиб қолди. Онам неча кунлаб куюниб
йиғладилар. Онам у пайтлар қирқ ёшларда эдилар. Бо-
боларимиздан қолган боғни онам жуда севар ва уни
ҳеч қўлдан чиқаришни истамас эдилар. Кеча-кундуз ти-
кув машинасида ўтириб аёллар ва болаларнинг либос-
ларини тикар, сўнг улар йиғилгач, ҳаммамиз бўғча-бўғча
килиб кўтариб фабрикага ташлаб келар эдик. Баҳор
бошлангач, онам дўппи тикишга ўтирардилар. Лекин
шунга қарамай урушнинг охирларига бориб, солиқ тўлол-
май қолганимиз боис боғимизнинг бир қисмини олиб,
босмаҳона ишчиларига бўлиб бердилар. Ишчилар узум-
зорлар ва нокзорларни бузиб, кесиб, бақлажон ва кар-
тошка экдилар. Сўнг кўп ўтмай ташлаб кетдилар. Баъ-
зилари боғнинг этак ёқларига яшаш учун хужралар куриб
олдилар. Боғнинг талофоти оиламизга ҳам кўчди. Ака-
ларим оғир касалга чалиндилар. Онам мени етаклаб
тинимсиз касалхоналарга қатнар эдилар. Ўшандан бери
негадир касалхоналардан, уларнинг эшикларидан кўрқа-
ман. Онамни касалхоналар эшикларида соатлаб пойлаб
ўтирганим эсимдан чиқмайди. Юрагимни зириллатади.

*БОҒ ОТАМ ҚИРҚ ОЛТИНЧИ ЙИЛДАН УРУШДАН ҚАЙТ-
ГУНЧА ШУНДАЙ ҚАРОВСИЗ ҚОЛДИ.* Ўшандан буён кўп
воқеалар шалдираб, шаркираб ўтди ҳаётимиздан. Онам
ҳеч йўқчиликни тан олмасди. Ўзини камбағал деб аташ-
ларини истамасди. Ўзини сира камбағал ҳолида кўрсат-
масди. Лекин у пайтлар камбағалчиликни енгиб бўлмас-
ди. Камбағалчилик айниқса, болаларни абгор қилади.

Менга ҳар доим шундай туюлар эдики, отам ҳам,
онам ҳам ўша пайтдаги ҳаётга сира сингиб, мослашиб
кетолмас эдилар. Ундан ўз ўринларини тополмас эди-
лар. Маълумотлари етишмас эдими, ёки бошқа асрнинг
одамлари эдиларми, бошқа ҳаёт учун тарбияланган, ўсган
эдиларми, ҳар қалай, янги турмушдан ўз ўринларини
тополмадилар. Улар ғоятда художўй кишилар бўлиб,
сабр-тоқат, матонат, олижаноблик, ҳамиша ўзгаларга ёр-
дамга шай туриш қон-қонларига сингиб кетган эди. Етим-
парварлик, бировга ёрдам кўрсатишга шошилиб туриш

улар учун табиий бир ҳол эди. Мен шу муҳитда жуда таъсирчан, кўзига тез ёш келадиган бола бўлиб ўсдим. Боғларни, ишкомзорлар, мевалари фарқ пишган дарахтлар, узумларнинг ишкомларда солланиб пишишларини жуда севардим. Қийинчиликлар юракларимизни ипакдай юмшатиб қўйган эди. Онам ифодалаб бўлмас гўзал тилда сўзлар эдилар. Маталчи эдилар. Катта акам тез-тез: бизнинг ойимиз шоира. Сўзларини эслаб қол, — деб айтардилар. Лекин мен сўз эслашга йўқ эдим.

БОЛАЛИК ТААССУРОТЛАРИ ҚИСМАТ ЯРАТУВЧИ БЎЛАР ЭКАН...

Болаликнинг шуълалари кейин катта бўлганингизда сизга эргашиб юрар экан. Болалик сизни ҳеч тарк этмас экан. Барча ишларингизга ўз муҳрини босар, ўз руҳини сингдирар экан. Оғир дамларда қўллар, худди туганмас кўк осмон, поёнсиз фусункор мусика каби сизни умр йўлларида кузатаркан...

II

СЕВГИ ЎТКИНЧИМИ?

Қанча хатлар ёздим сизга,
Сиз жавоб бермайсиз.
Ҳовлимизда гуллади гилос.
Гулладими сизнинг боғда ҳам?
Осилдими оқ қандилдай шода гуллари,
Навдаларга терилдими маржонлар каби?
• Учрашганда суйкардингиз у гулларга юзингиз,
лабингизга босардингиз,
ичардингиз Машраб каби гуллардаги шабнамни.
Келмасангиз, ёзардингиз ҳар кун хат –
солардингиз хат жилдига гилос гулларин...
– Ўтти-кеттими у кунлар ахир?
Олдимда бир варақ қоғоз ўша гилос тагида.
Сўзлар қуюнланар – ўхшамас гилоснинг гулларига.
Қанча тиришмайин ёзолмасман бир сўз ҳам...
Бир қушча сайрайди кулранг, напармон,
менга сўз бермас:

сев-ўт

сев-ўт

Сизнинг боғда ҳам сайрарми шу қуш?

III

ҚАНДАЙ АЙТАМАН?

Сизни севганимни қандай айтаман?
Қиз болага айтмоқ уятдан ортиқ.
Сиз ўзингиз сезмайсизми
қизнинг ўзидан,

туриши,

қараши,

сўзидан

Мен севаман боғда олма гулласа.
Олма гулин жуда-жуда севаман.
Ўн еттида қиз боланинг севгиси қаттиқ бўлар.
Севги чиройли қилар одамни.
Қанча хатлар ёздим сизга.
Оқиздим қанча хатларни сувга.
Жавоб келмади сиздан.

Биласизми, тўкмас экан гулларини олмалар, мевасининг учида доим сақлар гулини. Олмада садоқат бор ўз гулига. Одамга жуда ўхшайди олма. Мен сиз билан садоқат ҳақида сўйлашмоқни жуда-жуда истардим. Фарбда аёл билан эркак ўртасида садоқатнинг ўрни қолмаган дейдилар. Эскирганмиш садоқат. Қанча кўп мулоқот қилса, бу ҳар кўнгилнинг эрки эмиш. Лекин садоқат ҳам кўнгилнинг ўз ихтиёри. Биров дарҳол тўкиб юборади гулларини. Биров олмадай сўнгги дамгача сақлар эҳтиётлаб гулини. Олма одамга ўхшайди, деганда, қайдам, ўзимдан жуда уялиб кеттим.

Қиз бола олмадай сақлар эса севгисини,

айтинг,

сизга ёқадими шу қизча?

Бир қушча сайрар олма гулларига беркиниб:

ваф-фо

ваф-фо

Кўрсатмайди ўзини

Сиз шу қушчанинг расмини чизоласизми

тасаввурингизда?

IV

ЖАФО

Дугонамдан эшитдим. Сиз қайдадир ёзибсиз:

Мансурадай очилар гуллар!..

Наҳот шундай дегансиз? Ростми айтинг, шу?

Самовот оҳанги теккандай қалтиради юрагим.

Ўзгарди бирдан хаёлим.

Гулларни аямай тўзғитди шаббода.

Сомон йўли каби очилган ўрик тагида толиб ўлтирдим.

Сиздан Сомон йўли ҳақида сўрагим келди.

Аҳд қилдим.

Шивирладим паришон: Агар қачонлардир Худо қиз ато этса, отини қўяман:

— Мансура!

Ва йансурака Оллоҳу насран азизан, деган экан Худо пайғамбарга.

Нега бир марта шуни такрорлаб сиз йиғладингиз?

Мадад келдими Сизга мансура билан?

Сизга ёқадими шу исм?

Маъноси нима?

Бола сочган каби маржонлар

Дурлар сочгим келар.

Ўрик гуллари оралаб ўйнаган

шаббода бўлгим келар

Сочгим келар оппоқ гулларни

бошингиздан.

Кечиринг, қизлар бошингиздан гуллар сочганми?

Хўжанд боғларида ўйнаганмисиз?

— Мансура!

Сиз хоҳлайсизми шу исмни?

Ёқиб ташланг йўкса барча хатларим...

Ўрик тагида тинглайман. Қулоғимда қолган сўзларингиз. Сайрайди новдада сап-сарик бир қуш:

жаф-фо

жаф-фо

Жафо хақида ўйлашга эрта

менга

тўғрими?

Баланд тепаларда

ОҚ БУРГУТЛАР

Ўтирибман тош супада
баланд тепада.

Рўпарамдан тоғ оралаб дарё келар шалдираб.

Бунда дарё сурон солиб ўзин урур йўлга тушган
кўприк тагига.

Нарирокда юксалади ҳайбатли бир тоғ. Асли яхлит
бир қоя. «Мозорбоши» дейдилар бу ерни шу жойнинг
одамлари. Сирли қорамтир қоянинг сарбаланд чўққиси-
да Сўфий бобо қабри бор дейишади.

Унда оқ кабутар қанотидай ҳилпирайди шаббодада
оппоқ туғ. Дастлаб кўрганимда тоғ устида уяда оқ бур-
гутнинг болалари ўйнашгандай кўринди. Хаёлимни олиб
қочди оқ бургутнинг болалари... Сўнг менга уни туғ деб
тушунтирдилар. Лекин хаёлим оқ бургутнинг сирли уяси,
оқ бургутнинг болаларидан сира айрилгиси келмайди.
Хаёлимда бургутчалар етилар ва эгаллар бу қадим юрт
самоларин. Лекин оқ туғ... Оқ туғ ҳам жуда сирли. Шу
қоянинг орқасида бор эмиш яна бир қоя. У қоя ҳам, бу
қояни боғлар эмиш битта харсанг тош.

Ёшлигида шу қояга дадил чиққан регарлик йигит
хикоя қилиб берди менга:

— Икки тоғнинг ўртаси тубсиз зов экан. Тошнинг
бир учи илингандир у қояга, битта учи бу қояга. Зов
тубига қараб бўлмас — қоронғи чоҳ тортиб кетади дар-
хол. Қорним билан ётиб ўша харсангга аста-аста сури-
либ минг машаққат билан ўтганман Сўфи бобо тоғига.
Катта майдон экан тоғ тепаси. Тик турмоқ душвор. Учи-
риб кетади тик турсанг шамол. Унда-мунда тошни ёриб
буталар ўсган. Улар паноҳида эмаклаб қидирдим қайда
деб Сўфи бобо қабрини. Қабр йўқ. Фақат қоянинг бо-
риб бўлмас бир чеккасига ёриққа қадаб улуғ бир туғ
ўрнатилган. Патирлайди тинмай шамолда. Шамолдан

бошқа хеч нарса тополмадим эмаклаб кезиб. Жоним ховучлаганча қайтиб тушдим. Сиз чиқа кўрманг асло у ерга. Тоғ атрофи дарранда-чаррандалар. Ваҳмаси ёмон. Бош айланар, кўз тинади. Чиқманг у ерга. Худонинг сирини кидирманг, юки босади. Йўқ хеч нарса. Билмайман, Сўфи бобо оқ байроғин у ерга тикиб ўзи қайга кетган. Аммо Сўфи бобони кидириб келарлар юртдан доим одамлар. Кўп замон термулишиб ўтирарлар пастда оқ туғ алангасига... Соддагина бу хикоя шахдимни кўзғар. Чиққим келар у қоя тепасига. Етиб бўлмас у чўққига қайсидир мард тиккан у байроқни кўргим ва ўпгим келар. Дастасидан тутиб залворли заранг жон ховучлаб тургим келар юксакда.

Мен хеч ерга байроқ тикмаганман.

Байроқ тикмай ҳам судралиб яшайверса бўлар албатта.

Хеч ким айтмас, солмас юзингга: Нега байроқ тикмадинг деб чўққиларга!

Элликка кирганда чиққим келар шу шамолгоҳ қоя устига.

Байроқ тикким келар.

Жўнлик устидан қозонгим келар ғалаба.

Тутгим келар ул яловнинг заранг дастасин.

Суртгим келар кўзларимга патирлаган яловин.

Лекин жон қийнамай яшамоққа ўрганган оёқларим мени тортар орқага. Шунинг учун сокингина шинамгина тошсупада пастда ўтириб ваҳший дарё шовқинидан тузук лаззат оламан.

Кўзимни хеч узолмайман сирли қоя устидан.

Туғ хилпираб имлар мени.

Гўё табиатнинг юраги жойлашгандай шу қояга тортар мени жозибаси. Чулдираган майна келиб тош устида ўтириб пир-пир сув ичди. Сўнг роҳатланиб чулдираб учиб кетди қоя сари ҳаволаб. Ғойиб бўлди сўнг қоянинг ортида.

— Шу кушчалик ҳолинг йўқми? — сўроклайди юрагим. — Йўқми ғайрат, шижоат? Қирқилганми қанотинг?

— Сўфийларнинг чўққисига чиқа бермас ҳар ким ҳам, — мен тасалли бераман ўзимга. — Сўфийларнинг чўққисига чиқар кимса муҳаббати ўлмаса, санамларнинг ўт ишқидан асло умид узмаса.

Рўпарамда оқ туғ

Фасоналарга тўлуғ...

ТОШ СУПА

Тош супада ўтириб қочди хаёлим.
Тоғ сойи келур ялаб тошларни, силаб-сийпаб, ўпиб,
тошиб, қалдираб
Ҳеч ким ўзин тошдан тошга урмагай сувчайин,
Ҳеч ким ўзин тош устида тўлғамас сувчайин,
Ҳеч ким босмас дунё йўлларини сувчайин,
Ҳеч ким собир эмас сувчайин,
Қохир эмас очунда ҳеч ким сувчайин,
Сув сўйлатур тошларни...
Куйлатур оғочларни.
Тош супада мен ёлғиз
Олиб қочар хаёлимни телба сув.
Бу тош супа Ҳожам пирим супаси.
Бу дарё ҳам Ҳожам Пирим дарёси...
Бу сой Ҳожам Пирим тоғининг ортидан галдираб
келади.
Галдираб галдир.
Ҳожам Пирим тоғининг ортида музликлар бор ёйи-
либ ётар.
Ўша музликлардан тили чиқиб келар бу сойнинг.
У музликлар устида гиламдай очилади сариқ чечак-
лар.
Маст айлар эмиш чечакларнинг иси одамни.
Музлик тўқиган бу сариқ гиламни кўрган кимса ҳеч
бахтсиз бўлмас.
Лекин музлик жуда олис.
Йўл юрмоқ керак неча кун пиёда.
Учурлардан ўтмоқ керак.
Кўнгил курғур қўймас:
— Боргил! Боргил, кўргил ул мўъжизаларни!
Кўпмас ахир сенинг кўрган мўъжизаларинг!
Қачон кўргансан музликда чаман очилган бойчечак-
ларни.
Гулназар чиқди музликка,
Чиқди Шаҳриёр музликка!
Тожинисо чиқди музликка!
Чиқди ана Норкетган ҳам!
Сен фақат ҳар нарсадан куйида
Ўтирасан тош супанинг устида
музлатиб танинг. Сен-сен... таъналар қилади кўнглим.
Мен кўнглимни тушунаман!
Ахир у баландликларга чиқишни истайди,

ахир баҳаво жойларни истайди кўнглим
музликлар гулидан рангу бўй истайди ахир.
Кеча Норкетган бир даста бойчечак келтирди:
– Домулла, ҳидланг тўйиб-тўйиб... бу музлик бой-
чечаклари.

Сентябрда очилган...

Кувват бўлар унинг ҳиди юракка
ва шеър туғади унинг ҳиди хаёлда.

Музлар аро жимир-жимир оққан жилғалар келди
кўз ўнгимга.

Музларнинг музаси қаҳрабо гуллар...

- Ўз фурсатида музни ҳам гуллатар қодир табиат.

МУҲАББАТСИЗ ОДАМ ҚАНДАЙ ЯШАЙДИ?

Қоя ва мен ёлғиз.

Қоя пойида тош супа ёлғиз.

Анчадан бери сўрагим келади. Лекин сўролмаيمان.

Билмайман кимдан сўрайман.

Атрофда одам кўп. Лекин сўраб бўларми?

Балки сўраш керакдир Ҳожам Пирим қоясидан,
ёки Ҳожам Пирим шалдираган сойидан.

Мен билмайман кимдан сўрашни.

Рост, Навоийдан сўрагим келар, Қандай чидади у
ёлғиз яшашга?

Қандай чидади таъналарга, фитнага?

Қайдан олди экан шунча муҳаббатни ҳаётга?

Умуман, яшашга қандай чидади экан Алишер?

Қийналиб ўтирдим тош супада: Кимдан сўрайман?

Шу ерда, шу тобда билишим керак. Йўкса бўлур
кеч...

Бирдан мушфиқ Пирим сойидан садо келади:

– Тошдан сўра. Тошдан сўрагил.

Муҳаббатсиз одам қандай яшайди?

Муҳаббат бирдан тарк этса кўнгилни одам қандай
яшайди?

Муҳаббатсиз ҳаётнинг қандай бўлар йўриғи?

Илгари одамлар бемалол сир сўйлар эдилар тош-
ларга.

Тилар эдилар имдод тошлардан: – АЛ-УЗЗО, Лот
МАНОТлардан.

Ал-Уззо тош эди ажиб қиррадор,

Тош эдилар Лот, Манот ва ўзгаси ҳам.
Тошга бошин уриб тилак тилаганди Қайс.

Ҳожам Пирим сойи айтар:

— Тошдан сўра, тошдан сўра. Тош билади муҳаббат-
сиз қандай яшашни. Тош аввал ўт эди. Совуган у ва
ҳаким бўлган.

Муздай тошга лабим босдим. Аста шивирладим:

— Айт?

Лекин тошдан садо чиқмас. Сезиб турар юрагим тош-
дан қаттикроқ бўлар жавоб:

— Муҳаббатсиз ҳаёт бордир. Бор бўлса ҳам йўқдай-
дир.

Муҳаббати ўлганлар тошдай мунглуғ яшарлар.

Яланғоч дарахт каби

лол турарман кулоқ тутиб тошсўзга:

сангдиллик кўрқитади

бугун мени айниқса...

ва сароб дейди сангдиллик,

муҳаббатинг алқисса...

БИРОВНИНГ ТАРИХИ

Қуёш ботаётганда тош супада ўтирсам, баъзан ҳам-
сухбат бўлар менга қария:

— Сиз Тошкентда танийсизми Сувонқул Холмўмин-
ни? Идорада ишлайди. Бизга бўлар жиян.

Кун иссиқ бўлса-да, бошига янги сувсар телпак ки-
йиб юрадиган шу бобо мени қачон қайда кўрса, шу
саволини албатта такрорлайди:

— Сиз Тошкентда танийсизми Сувонқул Холмўмин-
ни? Бизга жиян бўлар. Ишлар катта идорада...

Бобо уч гал сўрагач шу гапни бу унга одат тусига
кирганини англадим ва сўнг ўзимдан хафа бўла бошла-
дим танимаганим учун катта идорада ишлайдиган Сувон
Холмўминни...

Сўйлаб берар чол менга қиссасини нечукдир мени
олиб ўзига яқин. Бир кун илк танишган чоғимиз қари-
ликдан шикоят қилди.

— Чикдим етмиш саккизга қувват кетиб боради, қанча
яшасанг ҳам, худди яшамагандайсан...

— Юз йил умр ато этса ҳам Худо, бир зумда ўтиб
кетади.

— Сиз ҳали бақувватсиз. Тўқсондан камига рози

бўлманг... — дейман. Маъкул тушди чоғи бобога бу сўзим сўнг мендан сўрайдиган бўлди Сувон Холмўминни...

— Уч урушда бўлдим, — дейди бобо. -- Кўп эмасдир саккиз йилда уч урушни кўрганлар. Фин дедилар. Фашист дедилар. Япўн дедилар. Майли дедим. Уч урушдан саломат чиқдим. Япўн урушида сержант бўлдим. Саккиз йил тўлиб тўққизинга ўтганда тоқатим тоқ бўлди. Командирга айтдим. Бас, кетаман. Рухсат бер. Узум еганим йўқ саккиз йил. Кулди. Рухсат берди. Бир ой деганда уйга кириб бордим. Ўша замоннинг поездларин айтинг... Остона хатлаб кирсам ҳовлига, жимжит: Онам ўтибдир. Акам ўтибдир. Синглим бор эди. У ўтибдир...

Чол янги сувсар телпагин доим пешанасига бостириб кияди. Телпаkning ўсиқ чиройли малла мўйлари кўзлари устига тўкилиб туради. Кўзлари нечукдир доим бодраб жануб юлдузидай йилтирайди. Унинг ёш йигитларникидай жилтираган кўзларида ёш филтиллагандай бўлди. Лекин жиламади. Ўзини тутди.

— Кеч уйландим. Бир ўғил, икки қиз фарзанд кўрдим. Ўғил иқтисодда. Ўн иккита боласи бор. Ярмини мен олганман. Ярми қолган ўзида. Атрофимда юрарлар аскарлар каби ўйнар. Улар билан унутама ёшимни. Бир куни ўғлим, шаҳардан келиб, унда ҳали ўқир эди, дада, комсомолга кирмоқчиман, деб айтди. Куфрим кўзиди: Кусфуруш, мен кирмаган комсомолга сен кирсанг, бу уйга иккинчи қадам қўйма, дедим. Мени урушларда партияга кир деб кўп қистаганлар. Кирмаганман. Нима қиламан партиядо мен оддий қора одам... Мендан бошқа бўлганда уч урушда катнашган бўлар эди, бир неча марта қахрамон.

Одам ўлдирганим учун қахрамон бўлаймиди, ука?

Одам ўлдирганим учун нишонлар олаймиди, ука?

Уч урушга кирдим. Бир нишон олмадим. Барига чап бердим, ука. Ўттиздан ортиқ невара чопиб юрибди, мана, Худога шукур. Мен шу тоғларнинг ҳаммасидан у ёққа ҳам бу ёққа ҳам неча бор қўй олиб ўтганман. Мен юрмаган тоғлар қолмаган бу ўлкада. Ўн беш жил қўй боқдим. Қўй дегани кон экан, ука. Қўйдан ажаб лазиз маҳлуқ жўқ, экан дейман ўзимча. Ҳали ҳам етмиш саккизга кирдим, қўй боққим келади тоғу тошларда. Қараб турсанг, ўз-ўзидан кўпаяди жонивор. Лекин куч-қувват қани...

Бобонинг кўзларига ёш қалкигандай кўринди. Лекин йиғламади. Ўзини тутди.

— Юздан камига рози бўлманг. Ҳали яхши бақувватсиз... — дедим. Чол ним табассум қилди.

Сўнг уйига кетди чоғи, кўринмай қолди.

Бошқа бир суҳбатдошим тийрак муаллим йигит бир кун айтди:

— Бу ерда кўргандирсиз, юрарди бир чол бошига сувсар қалпоқ бостириб. Билганлар унинг кўзи ёмон, йиқитади одамни тикилиб, қуритади бировнинг шўрини дейдилар... мен ҳеч унга рўпара бўлмадим. Ўзингиз билмайсиз, бир ерингизни ишдан чиқаради. Ака, жуда кўрқаман экстрасенсларнинг кўзларидан. Чол ҳам экстрасенс, ўзи билмайди. Сиз ҳам эҳтиёт бўлинг ундан.

«Шунинг учун сувсар телпакни кўзи устига бостириб кияр экан-да...» — деб ўйладим. Лекин буни айтмадим тийрак муаллимга. Сўнг ўз ўйимдан ўзим уялдим. «У чол, биродар, сиз билан мендан кўра ёшроқ, йигитроқ», дегим келди тийрак муаллимга. Лекин айтмадим.

Дунёда кўйни кон деб биладиган ва ҳаётни буткул тамасиз ўтказаетган одамнинг кўзлари етмиш саккизга кириб ҳам юлдуздай ёниб турса, бунинг нимасига ажабланасиз, биродар?

Ахир, у сизга ўз тарихини сўйлаб бермаган-ку?

БРОДСКИЙГА ЎХШАТМА

Бир пашша уйга кириб, одам исига етишганидан хурсанд бўлиб мазза қилиб уй ичини айланиб учиб юрди. Бир оз ўтгач, чанқадими, зерикдими, очикдими, ўзини дераза ойнасига урди. Бир урди. Икки урди. Уч. Тўрт. Сўнг у тинимсиз визиллаб ойнага ёпишди. Лекин ҳеч ташқарига чиқиб кетолмади.

Шу пайт бир сариқ қовоқари келиб қолди. Салобат билан хонани бир айланди. Деразага пешонасини дам сайин визиллаб ураётган пашшани кўриб унга жони ачиди.

— Ҳой, оғайни, бунча бизз-бизз дейсан. Озодликка чиқадиган йўл бу ёқда. Юр, ўзим бошлаб бораман, — деди-да, пешонасини ойнага уравериб ҳолдан тойган пашшани кўтариб, нарироқдаги ойнанинг очик жойидан ташқарига қараб учди.

... пашшани иштаҳаси хўб очилган ғумбакларига олиб бориб едирди. Ғумбаклар семириб ўсишяпти...

МУРИД

Пирмаст мурид бўламан деб, шоҳ Машрабни холжонига қўймади. Шоҳ Машраб ноилож рози бўлдилар. Лекин Пирмаст олдига шу шартларни қўйдилар:

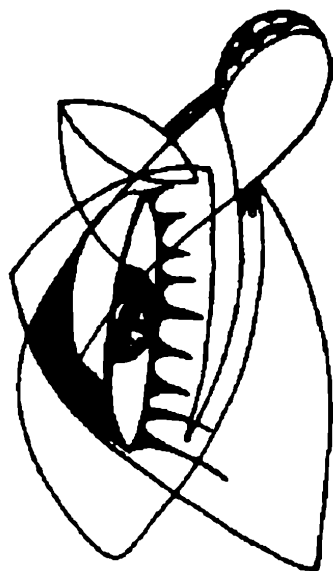
— Унвон олмайсан,
Нишон олмайсан,
Ҳоким бўлмайсан,
Ер-сув орттирмайсан...

«Бале, бале», деб қуллуқ қилиб қўл қовуштириб турган Пирмаст кутилмаганда, ингичка овоз билан сўради:

— Хотин ҳам олмайманми?

«Мўғамбир Пирмаст», — деб ўйлади Машраб. — Уйланмайсан десам, Худонинг илмига қарши борган бўламан. Ҳеч ким ҳеч кимнинг насл қолдирмоғига зомин бўлолмайди. Азим гуноҳ... Лекин...» — Машраб Пирмастнинг узунчоқ ияги, иякдаги яккам-дуккам узун ингичка мўйларига паришон тикилди:

— Тўрт шарт — шарт. Қолганига ўз аравангни торт...

Беш ҳикоя

ҚАТЛГОҲДА ҶИНАГАН БОЛА

Азадорликнинг еттиси тугади. Келди-кетди босилди. Икки хонадон ўртасида елиб-югуриб ҳолдан тойган Ижобат ўз уйига кетди. У эрталаб тонг оқармасдан болалардан Машрабга қаймоқ ва янги ёпилган иккита оқ нон жўнатар, кечга томон ўзи оппоқ дастурхонга ўраб кўза-чада иссиқ таом келтирар эди.

Машраб жуда оз тотинар, кўпроқ онаси аввалдан куришиб халтачаларга солиб айвон шифтига осган қотган нондан олиб муздак сувга ивитиб аста кумирлатиб ейишни ёқтирарди. Ҳовли-жойлари нақадар чиройли ва баҳаво бўлмасин, жимжитлик Бобораҳимнинг юрагини сиқар, кўнгли яна одатдагидай тўхтовсиз кезинмоқни, тўхтовсиз йўл қатъ айламакни тилар, дашту сахроларга тез орада бош олиб кетмаса, ҳеч иложи йўқлигини англади. Йўл чорларди уни. Бу ерга уни боғлаб турган нарсалар Худонинг мулку мулкатларини мажнун каби кезмакнинг жозибасига дош беролмасди. У хотираларини эъзозларди, лекин уларга қул ва банди бўлиб ўтирадиган одамлар тоифасидан ҳам эмасди.

У ҳазрат Исо каби ҳеч маҳал бир ерда кўп тўхтаб қололмас, юрагини тўлдирган хислар ҳовлилар, уйлар, саройларга асло сиғмас, унинг денгиз каби тўхтовсиз чайқалган хисларига фақат чексиз кенгликлар макон ва мақом бероларди. Машраб Оллоҳнинг ҳидоят нури Мансур халлож каби ҳар нарсада ўзининг зухуроти, ўзининг жилвасини кўрарди. Олам жамики нарсалари билан Яратганнинг ишқида масту аласт бўлиб ётарди унинг назарида.

Бор сабабми, йўқ сабабми, у барибир юрагида дамбадам бош кўтараётган фарёд, нола ва тугёнларни ҳеч нарса билан босолмас, ҳеч нарса унинг аффонларига таскин бағишлай олмас, у таскин ҳам қидирмас, лекин

ҳеч қачон ўзини осудалик мақомида сақлаб туролмас, бунга кучи етмас; фақат шундан ожиз эди.

У бир неча кун хужрасидаги китобларни шиддат билан варақлади. Ўсмирлик чоғларида ўқилган байтлар гарчи хотирасига нақшланган эди, лекин китобларнинг сарғайган суюкли варақларида, бу варақларнинг ажиб бир ўзига хос ҳиди димоғини қитиқлаб, унга ўзгача ҳаяжон бағишларди.

Машраб ҳеч қачон қадимгиларнинг достону ғазалларини осонлик билан ўқиган эмас. Хусусан, ҳазрат Мир Алишернинг байтларини ўқиса юраги ҳар байтда бир портларди. Сўзлар уни мислсиз титроқ ва мислсиз азобга соларди. Чарх уриб хужра ичини айлана бошлар, миясида куюн каби ўз сўзлари туғиларди. Бир қадим сўфий: Оллоху Акбар! — деганда ҳар мўйининг тагидан қон сизғиб чиқаркан, Машраб кўлига китоб олса, шунга ўхшаш бир ҳолатга тушар, ё куй чалгиси, ё зикрга тушгиси, ё дунёи хокдонни бошдан-оёқ бузиб ташлагиси келарди.

Бобораҳим шу тобда Хўжа Ҳофизни мутолаа қилгиси келди. Лекин ўз хужрасидаги китоблари орасидан онаси бир замонлар совға қилган девонни топмади. Сўнг меҳмонхонадаги отасидан қолган китоблар ичидан Ҳофиз девонини қидирди.

Кенг уйнинг баланд тоқидаги зич ва текис қилиб жойлаштирилган вассажуфтларга отаси қизил ва қора сиёҳларда ажиб бир ҳуснихат билан битган турли замон шоирларидан олинган байтларни ҳайроналик билан ўқишга тушди. Шу қадар лазиз эди бу байтлар... Отаси баъзи вассаларга бутун-бутун ғазалларни чиройли қилиб кўчирган, уйнинг тўр томонидаги вассаларга эса «Аннажм» ва «Вал-лайл» сураларини тўлиқ кўчирган эди.

Бир улуғ оққуш икки қанотида бу илоҳий сураларни қайларгадир коинотнинг чексизликлари сари толмай элтарди.

Отаси чизган сура кўтарган оққуш Машрабни ўта тугёнга келтирди. У излаётган нарсасини ҳам унутди. Ўзининг ҳам бундан йигирма йил муқаддам тоқиларга битган байтларини пичирлаб ўқиди ва жилмайди.

Шу пайт эшикда Барфокнинг хургани ва аллакимнинг: «Раҳимбой! Раҳимбой!» — деб чақиргани эшитилди.

Бобораҳим шифтга термула-термула оғриган бўйини уқалай-уқалай айвонга тушди. Барфокни тинчитиб, эшикни очди.

Баланд бўйли, новвотранг юпқа камзул кийган, бошига оқ печдан дастор ўраган сийрак сокол киши Машрабга кучок очди.

— Оббохолам, ҳеч таний олмадим, Раҳимбоймисан? Отанг раҳматли менга муқаввий эдилар. Шундоқ одам ўтиб кетти-я. Волиданг оламдан ўтиблармиш деб эшиттим. Сафарда эдим. Кеча келдик. Фотиҳа ўқиб кетайин деб эдим...

— Келинг! Келинг! Қани, ичкарига...

Новча одам ёнидаги ўн икки ёшлар чамасидаги чиройли тўн кийган бола билан бирга ичкарига кирдилар. Меҳмонхонага ўтиб дуойи фотиҳа қилдилар. Машраб ҳамон бу кишини ҳеч эслай олмасди.

— Сиз жуда ёш эдингиз... — нечукдир энди сизлашга ўтиб гап бошлади келган меҳмон. — Мени танимай турибсиз. Абдували бобонинг бир ўғли бор... — меҳмон тутилди, айтмоқчи бўлган сўзини айтишдан хижолат чекди шекилли, андак тараддуддан сўнг гапини давом эттирди: — бир ўғли бор... шоиртабиатроқ дейишарди. Яратганга минг шукурлар бўлсинки... мана, сизни ҳам кўриш насиб этган экан... — меҳмоннинг кўркам кўзлари намланди. Овози беҳад юмшади ва касал одамнинг овозидай бўлиб қолди.

Машраб шунда меҳмонга билинтирмай унинг ғоятда чиройли чехрасига диққат билан тикилди. Одам боласининг бунчалик чиройли бўлишига яна ҳайрати ортти. Эслади. Унда тўққиз-ўн яшар бола эди.

Меҳмон яна бир карра «Ёсин» сурасини қироат билан ўқиди-да, ўрнидан кўзгалди.

— Омонат дунёдан ҳаммамиз ўтиб кетамиз. Энди отангизнинг чироғини ёқиб ўтиринг. Илгари ҳамма таниш эди. Энди орадан бунча йиллар ўтиб атрофимга қарасам, нуқул нотаниш одамларни кўраман. Танишлар ўтиб кетаверар экан, нотанишлар келаверар экан... Оҳ, дариф! Мендан қандай ёрдам керак бўлса, бош устига. Лангардан янги ховли қилганмиз. Панжшер ака, десангиз, айтиб беришади. Омон бўлсинлар. Худонинг ризосига!

Меҳмон хайрлашиб чиқиб кетди.

Бобораҳим орага бир сўз ҳам қўшолмади.

— Ўша, бу киши ўша, — деб шивирлади.

Ўша дам яна такрорланди. Машраб яна титраб, қалтираб уй ичига кирди. Яна уни худди ўшандагидай ваража тутди.

— Ўша, ўша...

Йигирма беш йил муқаддам Раҳимжон шаҳар ийдгоҳида болалар билан ёғоч отларини миниб қийқирганча чопиб ўйнар эдилар. Кутилмаганда майдонга олағовур оломон кириб келди. Улар бир қадди етти букилиб кетган киши билан бир аёлни судраб ийдгоҳ масжидининг улкан сахнига кирдилар. Оломон масжид ҳовлисининг ичкарасида ўтирган катта салла ўраган бир чакаги бир томонга оғган наст бўйли кишини ўраб олди. Раҳимжон ва болалар «тол отлар»ини шу томонга қўйдилар. Улар етиб борганларида курсида ўтирган пакана киши ораста кийинган, ранги кум ўчган қавм-қариндошлари ичида турган бир йигитчадан нималарнидир суриштирар, йигитча тутила-тутила жавоб берар, у ҳар саволга жавоб берганда, йигит томонда турган оломон: «Шундай, тақсир! Рост, тақсир! Бузуқ экан!» — деб шовқин-сурон кўтарардилар. Пакана киши қўлини кўтариб шовқинни босар ва яна йигитчадан алланарсаларни сўрарди. «Биз гувоҳмиз! Ҳаммамиз гувоҳмиз!» — деб қичқирарди оломон. Пакана киши йигитчанинг жавобларидан қаноатланди шекилли, сўнг сал нарида — ўнгроқда ёлғиз ўзи мушшайиб турган хотинга бошини бурди:

— Манкуҳингизнинг айтганлари ростми? «Ҳа» ёки «йўқ» деб айтинг!

Бошига катта қора рўмол ташлаган, гулдор лозими ичида бўлиққина оёқлари бўртиб турган хотин жавоб ўрнига пиқиллаб йиғлай бошлади. У йўқ деса бас, кутулади. Лекин қандай қилиб йўқ дейди. Ана, бошдан-оёқ қонга беланган, калтакдан юз-кўзи шишиб кетган анавим ҳам чўк тушганча бошини ердан кўтармайди. Қандай йўқ десин! Қандай!..

Қози яна сўрайди.

Хотин яна қаттиқроқ йиғлайди.

Қози учинчи мартаба сўради.

Хотин энди уввос солиб оламини титратти. Унинг бутун вужуди, келишган қадди-қомати даф-даф қалтирай бошлади.

Бобораҳим югуриб бориб хотиннинг этагига ёпишди.

— Йўқ денг! Йўқ денг! Йўқ денг!

У мурғак қўллари билан хотинни қаттиқ-қаттиқ силтади. Хотиннинг бутун қалтироғи унга ҳам ўтди. Хотиннинг бадани пир-пир учарди.

— Йўқ денг! Йўқ денг! Йўқ денг!

Раҳимжонни аллакимлар судраб нарига олиб кетдилар. У ўзини ерга ташлаб додларди. Тепинар, тукурар, бошини масжиднинг ерига ётқизилган япалоқ фиштларга урарди.

У ерда булғаниб ётганча кўриб турди: хотинни судраб масжид минораси тепасига олиб чиқиб кетдилар. Зумда ўн-ўн беш чоғлик кишилар минора тепасида пайдо бўлдилар. Хотинни азот кўтариб ерга улоқтирдилар. Хотин ерга ўқ еган кўк каптардай бўлиб тушди. Бир типирлаб дарҳол тинчиди. Сўнг маъшукни ҳам унинг ортидан пастга итқитдилар. Йигит бирпас тўлғаниб, типирлаб сўнг жон берди.

Бобораҳим икки парчинланиб ётган гавдага сўнгги марта қаради-ю негадир кўнгли музлаб масжид ҳовли-сидан қочиб чиқди.

Ўшанда югура-югура шаҳар чеккасидаги мазорликка бориб қолди. Мазорнинг бир текис сувалган қабрлари орасида узок дайдиб юрди. Ҳеч титроғи босилмасди. Унинг эси оғиб қолганга ўхшарди. Сўнг аллақандай қабрга суялиб ўтириб узок пиқиллаб йиғлади. Одам умрининг бунчалар увол ва омонат эканлигини у биринчи марта шунда хис қилди.

Унга дунёдаги энг тинч жой мазор бўлиб кўринди.

Бобораҳим шу кундан эътиборан кўп вақтини мазорлар орасида кезиб ўтказадиган одат чиқарди. Ўртоқлари билан ўйнагиси келмасди. Онаси уни кидира-кидира кеч говгум деганда шу ердан олиб кетарди.

Фотиҳа ўқигани келган басавлат киши ўша хотиннинг эри эди. Уни Бобораҳим кейин сира кўрмаган. Лекин қумдай оқариб кетган чехрасини эслаб қолган. Хотинини минорадан ташлаганларида у қалт-қалт қилиб ерга ўтириб қолган эди...

Бобораҳим қабрлар орасида тиз чўкиб ўтиради-да, бор овози билан қичқиради:

— Гуноҳларингни беринглар! Гуноҳларингни менга беринглар! Эй, одам ўлдирганлар! Гуноҳларингни менга беринглар!

Бобораҳим ҳазрат Хожа Баҳоуддин одамларнинг барча балоларини бўйнига олганлигини отасидан эшитган эди.

У бугун икки ноком мурда устида туриб, одамларнинг гуноҳларини бўйнига олгали аҳд қилди. Унинг мурғак юраги тубига поёнсиз бир маюслик чўкди.

Дам-бадам титрашлик, варажага тушмаклик шу кундан эътиборан унга одатий ҳол бўлиб қолди.

Бобораҳим урён юради. На эгнига боқади. На бошига.

Кўп ўтмай уни девона деб чакирадиган бўлдилар.

Дунё унга қон ичида титраётган бўлиқ аёл баданига ўхшайди.

Дунё доим титратмада...

БОБОРАҲИМНИНГ САРИҚ ГУЛЛАРИ

Ёзнинг бошларида боғнинг аёғидаги қизил жоноқи олмалар пишди. Хожам гарчи нафсига бандиликдан қутулган бўлса-да, лекин бу қизил олмаларнинг пишшини сабрсизлик билан кутади. Нечукдир уларни ёлғиз Бобораҳимга тердиради. Бобораҳимдан ўзганинг қўли теккан олмани емайди. Шунинг учун савр оғи ўтгач, Бобораҳимни йилқидан озод қилади ва уни таҳсилга ўтқизади. Бобораҳим таҳсил ва зикрдан холи бўлган кезлари боғга чиқиб кетади. Боғ жуда катта, поёни йўқ. Боғни бир қулочдан мўлроқ тезоқар ариқ айланиб ўтади. Боғнинг олд томонида икки улуғ кўшк ва икки баланд супа ва супалар ёнида икки кўк ҳовуз бор. Боғга хизматкорлар, боғбон, чўпон-чўлик турадиган улкан ҳовлидан ўтиб кирилади. Ҳовли карвонсаройга туташ. Карвонсаройнинг кунботар томонига эса баланд ва улуғ ўймакор масжид тушган. Масжиднинг рўбарўсида оқ тошлардан солинган кўркам хонақоҳ. Хонақоҳнинг кунчиқарга қараган кенг ҳовлисига қатор-қатор қилиб анор ва анжирлар экилган. Анорларнинг ҳам, анжирларнинг ҳам баргидан ҳосили кўп. Ана шу анжирзор боғчанинг этагида муллавачча ва шогирдлар пирдан таҳсил оладилар. Таҳсилхона деганимиз баланд баҳаво айвон ва айвоннинг ичкарисиди юз чоғлик одам бемалол жойлашадиган жамоатхона, яъни бизнингча зал. Айвонга ҳам, жамоатхонага ҳам бир неча қават қилиб қип-қизил гиллавлар тўшалган. Бунда дунёнинг турли чеккаларидан келган ўз ихтиёри билан Хожамга муридлик йўлини тутган юздан ортиқ муллаваччалар таҳсил кўрадилар. Улар фикх, тасаввуф, фалакиёт ва тиббиётга оид билимларни мустақил ўзлаштирадилар. Хожам ҳар ҳафта уч кун шогирдлар билан савол-жавоб қиладилар. Икки кун савол-жавоблардан сўнг сулук хусусида ваъз айтдилар. Ҳафтанинг қолган уч кун муридлар қалъа ва унинг атрофларидаги узоқ-яқин қишлоқларда қаландар-

лик қиладилар. Зикр тушиб халқни жаббори оламнинг адолати ва ҳукмидан огоҳ этадилар.

Бугун пайшанба эрталабки савол-жавобдан сўнг Хожам Бобораҳимни имлаб ҳузурларига чорладилар-да, боғда қизил олма етилгандир бўтам, жавзо забтига оладур. Териб чиққил, — дедилар.

Бобораҳим икки кўлини қошига теккизди ва қуллук қилиб, ташқарига чиқди.

Бобораҳим боғга туташ солинган уйдаги ўзига ажратилган алоҳида хужрасига кирди. Бир зум унутган нарсасини эсламоқчи бўлгандай уй ўртасида серрайиб туриб қолди. Яна қулоғида ўша сирли товуш: Тинг! Тинг! Ичолинг! Ичолинг! Ичолинг бодани гуллар сўлиюр... Умримиз! Умримиз! Умримиз оқибат тупроқ бўлиюр... Ким, ким айтган буни? Нега неча кундирки дилимни, тилимни ёқади бу сўзлар?

Бобораҳимнинг хаёли бирдан ёришди. Унутган нарсасини эслади. Боққа танбурни олиб чиқмоқчи эди. У сават ва танбурни кўтариб хужрадан чиқди.

Ариқ ёқалаб анча юргач, боғ этагига тушди. Бу ер хилват ва ғоятда сўлим. Ариқ лабидаги қатор жоноки олмалар ҳақиқатан ҳам қизариб пишган, ҳатто тагига ҳам туша бошлаган эди. Атрофни жуда нафис олма хиди тутиб кетганди. Бир зумда бу муаттар хид Бобораҳимни маст қилди. Унинг боши айланиб кетди. У ҳолсизланиб ариқ бўйига олма тупига елкасини суяб ўтирди. Олмазорнинг пасти жийдазор кета-кетгунча. Жийдазор эса кўз илғамас олисларда оқ теракларга улашиб кетади. Жийдазор ва оқ тераклар шунчалар қуюқки, улардан атрофга аллақандай ифодалаб бўлмайдиган бир ёғду таралади. Балки шунинг учун бу ерни Ёғаду дейдилар! — хаёлидан ўтказди Бобораҳим. Ёғаду! Ёғаду! Ёғаду! Ҳой, Ёғаду! Вой, Ёғаду! — деб такрорлай бошлади у тили ва танглайига бу сўз жуда татти туюлиб. У хайрон бўлади: доим тилига тонг азондан қандайдир бир сўз, ибора ёки жумла шундай ўрнашиб келади-да, сўнг ҳафталар бу сўз ёки жумлани тўхтовсиз ва дуч келган ерда такрорлайверади. Бирон ҳафталар бу сўз уни ҳоли-жонига қўймайди. Тинмай тилига қалқиб чиқади. Маълум бир оҳангда такрорланаверади. Баъзан пир билан савол-жавоб кезлари улар беихтиёр оғзидан чиқиб кетади. Барча унинг оғзига хайрон бўлиб тикилади. Хожам ўзига хос юмшоқлик билан:

— Бўтам?.. — дейди саволомуз.

— Хеч... — дейди хижолат чекиб Бобораҳим. — Маъзур кўрингиз, таксир, бехослик...

— Бехос нарсалар ҳам ўз ўрнида хосдур! — дейди Хожам. Бобораҳим бошини эгади. Хожам яна Абулҳамид Ғаззолийнинг Баёнларини шарҳлашга тушадилар.

Абулҳамид Ғаззолий ҳақида Бобораҳим илк бора марҳаматли пири Бозор охунддан Наманганда эшитган. Бозор охундни эслаб Бобораҳимнинг кўнгли бузилди. Наманган, Қўқон, ота қишлоғи Андугонни эслади. Қайдаховв? Қайда, у ота юртлар! Негадир юраги қаттиқ сиқилди. Бир ойдан бери бу ерда ўзини кўйгани жой тополмайди. У ўзининг бир ерда узок туролмаслигини биледи. Жаннат бўлсин, Макка бўлсин, Мадина бўлсин, Қуддус бўлсин, йўқ, узок туролмайди. Унинг юрагининг ришталари бир жойга боғланган эмас. Унинг юрагининг ришталари бутун оламга, рубъи маскуннинг барча нуқталарига тортилган. Ришталар тортилган ерларга бормагунча ва у ерларда Адолатнинг каломини айтмагунча, у ерлардан ўтган улуғларни ёд этмагунча унинг юраги тинчимайди, жони ором истамайди. Бўлмаса, Хожамнинг боғу боғотлари, Қашқар, Ёрканд, о, Хўтаннинг қиру адирлари жаннатдан камми? Жаннат шу! Жаннат шу! Лекин менга жаннат керакми? Мен жаннат қидирайми? Дардмандлардан юз ўгириб хонақоҳнинг салқин пучмоқларида тиловатга берилиб ўтирайми? Айтмоқчи, Бозор пирим... Кўзлари ёшлик Бозор пирим... Бобораҳимнинг хаёлхонасида шу тоб бир воқеа ярқ этиб кўринди.

Ўша куни Бозор пирим Ғаззолий «Ихё»сининг Муҳаббат, маҳзунлик, шодлик ва баракот бобини узок тунтирдилар. Муҳаббат фақат Худога чиндур, дедилар ва Ғаззолий Баёнидан бир ривоят келтирдилар. Парвардигори олам Мусога қараб айтди: «Мен касал бўлдим, сен келиб мени кўрмадинг». Мусо деди: «Қандай қилиб, ё Раҳмон?» Парвардигори олам айтди: «Менинг бандам фалон кас оғриб ётиб қолди, сен эса уни бориб кўрмадинг. Агарда уни бориб кўрганингда, мени ўша ердан топган бўлардинг»... Бозор пирим ривоятнинг охирини айтди-ю, оҳ деб ўтирган ерида ёнига қулади. Барча шогирдлар аввал анграйиб қолдилар. Сўнг уч киши шахд ўрнидан турди. Пиримни суяб ўтирдилар. Кимдир муздай сув келтирди. Рўмолни ҳўллаб унинг пешанасига босдилар. Бозор охунд бир оз ўтгач, ўзига келиб кўзини очди:

— Ана жамол! Ана жамол, болаларим! — деди у. Сўнг айтган сўзидан қувват олдим, туриб ўтирди. Қаддини ростлади. Кўзёшларини артди.

— Бобораҳим! — деди. — Кел, мунда ўлтир! — у Бобораҳимни ёнига чақирди. Бобораҳимдан ўзга ҳеч кимга у бундай илтифот кўрсатмас эди. Бобораҳим олдинги қатордан туриб пирнинг ёнига охиста чўкди. — Ўқи! — деди пир.

Бобораҳим икки қўлини икки қошига қўйди. Ўрнидан туриб пирга таъзим қилди, сўнг ўзи каби муллаваччаларга енгил эгилиб қуллуқ адо этди. Сўнг пир кўрсатган ерга яна чўкди. Кўзларини юмди ва бошлади.

Бобораҳим бир ўқишга тушса, тўхтамасдан соатлаб ўқирди. Ҳазрат Навоидан бошлаб, Лутфийга, ундан ҳазрат Атойи ва Саккокийга, улардан Оқ сарой ва Кўк сарой шоирларига, улардан Румий, Насимий, Жомий, Дехлавийга ўтарди. Саъдий ва Ҳофиз девонларини, «Шоҳнома», Навоий Хамсасини ёддан биларди ва ҳеч тутилмай ёд айтарди. У ўқиганда ҳамма танг қотиб қоларди. Овозида аллақандай киши руҳини бутунлай ром қилдиган шира пайдо бўларди. Лекин одатий сўзлашганда, жуда оддий, ғоят охиста сўйлар, лекин сўзларни донадона қилиб, чертиб айтар ва шунинг учун ҳар қанча секин сўйлаганда ҳам албатта, тингловчи уни аниқ-равшан эшитарди.

Бобораҳим ўзи билмасди. Лекин ҳар бир шоирнинг ғазалини алоҳида фақат шу ғазалга ярашадиган ва шу ғазалнинг яширин моҳиятини очадиган бир оҳанг билан ўқирди. Айниқса, Навоий ва Саъдий ғазалларини ўқиганда, унинг товуши фавқулодда сеҳрли унга айланарди. Одамлар оҳ-воҳ қилиб ўринларидан тура бошлар, бошлари, елкалари, бутун вужудларини шу ғалати оҳанг йўлига солиб тебрана кетардилар. Бобораҳим охирида ўз ғазалларини ўқирди. Дарё дарёга қўшилгандай унинг ғазаллари улуғларнинг абётларига уйғун ва теран бир оқимда қўшилиб кетар, нимаси биландир уларни тўлдирар ва нималари биландир уларни давом эттирар, аллақайси томонлари билан уларнинг барчаларидан ажралиб турарди. У пайтлар ҳали Бобораҳим ғазалларига исмини қўймасди. Лекин тингловчилар барибир аллақандай ўзига хосликдан Бобораҳимнинг шеърини ажратиш олардилар.

Бу ғазалларнинг кўпини у отаси билан узоқ қиш кечалари иссиқ танча четида ўтириб ёд олган эди. Отаси

эски девонларни авайлаб варақлаб хаста товушда ўқиркан, Бобораҳим рўбарўсида ўтирган онасининг чехрасига тикилар, онасининг ғоят нафис юз чизикларига махлиё бўлар, бу гўзал чизиклар ғазалнинг шикаста оҳангларига кўшилиб унинг беҳад ўткир хофизасига бетўхтов нақшланиб борарди. Назарида бу ғазалларнинг бари онаси ҳақида айтилгандай эди. Бобораҳим онасининг чехрасига суюб қараб, унда жуда кўп ғалати кашфиётлар қиларди. Онасининг икки ёноғи шунчалар чиройли эдики, улар худди беҳад нозик ишланган чиний кўзачаларга ўхшаб кетарди. Бу кўзачалар доим кўз деган булоқнинг ёнида турарди ва у кўзларга тенгсиз бир тилсим бағишларди. Онасининг жуда нозик сарғиш оппоқ юзиди у сариқ садбарг гулга ўхшатарди. У ҳар қачон ва ҳар қайда ғазал ўқиса, вирди забон қилса, кўз ўнгига онасини, онасининг ёноғидаги икки нафис кўзачани келтирар ва шундан дилининг тубида ифода қилиб бўлмас бир сеҳрли овоз дунёга келарди.

— Жадий охирлаб, Далв кира бошлаган киш чоғларида кечаси билан гупиллатиб қор ёғади. Атроф қор ёғдуларига тўлади. Қор тўпикдан кўтарилгач, у тинади. Осмон чарақлаб очилади. Юлдузлар тиник порлайди. Мана шундай юлдуз порлаган Жадий кечаларида кўкка ўйнагани парилар чиқишади, — деб эртак айтарди унга онаси. — Улар юлдузларнинг шуълаларига қараб тинимсиз хандон отиб куладилар. Шунда уларнинг кўкракларидан жаранглаб дурлар сочилади. Бу дурлар ерга тўкилмайди. Балки одам бўйи баравар кўкда муаллақ осилиб қолади. У дурлар кўзга кўринмайди. Фақат кўзи ва дили энг тоза одамгина у дурларни пайқайди. Кўзинг ва дилингни доим тоза тут. Раҳимжон, ўғлим. Кўкдан ёғилган пари дурларни кўриш сенга насиб бўлмай. Улар дилингга ўрнашмай.

Бир куни Бозор охунд қошида илк мартаба «Биродарлар, мен ушбу кеча Мажнундин назар топдим» деб бошланадиган ғазалини ўқиди.

Ғазал охирига етганда Бозор охунд хўнг-хўнг йиғлади. Тўни кўйнидан катта қийиқчасини чиқариб, юз-кўзларини узоқ артди.

— Бобораҳим, — деди ниҳоят йиғламсираган товушда. — Сенга энди ўзга раҳбар керак. Қани, охирги байтингни яна бир қайтар-чи, бўтам.

Бобораҳим ўқиди:

— *Нетай, зебо санам, жоноки, ҳеч ким
рахбар бўлмас,
Адаштим, йўл йитирдим, не наёму не
хабар топдим...*

— Ана! Ана! — деди узун қўлларини олдинга чўзиб Бозор охунд. — Ёлғиз раҳбар Яратганнинг ўзидир. Лекин Ғаззолий ривоятида айтилгандай Яратганнинг йўли бандаларининг кўнгилларидан ўтади: бўтам, Бобораҳим! Сен эмди бизнинг қўлимиздан ва ихтиёримиздан чиқдинг. Сен эмди дунёга сирмайсан. Бўтам, сенинг рамузинг йўлдир. Яна Мажнундир. Яна валий Мансурдир... Сен доим йўллар ва манзилларни кидириб ўтасан. Сен Яратганнинг ҳақиқатини кидирасан. Уни кидириб сен оламнинг хасталигини ўз бўйинингга олажаксан. Ўзингни дардмандларча балогардон қилурсан. Лекин унғача ҳали анча вақт бор. Кўп ўтмай Савр кирар. Мулки Қашқарга карвон боражак. Сен шу карвон билад жўнайсан, бўтам. Эмди Оппок Хожам ҳазратига юқинурсан. Дардингга шояд ул зоти бобаракотдин чора топурсан. Лекин... боёгина абётда ушбу кеча Мажнундин назар топдим, дедингким, ул недир?

Бобораҳим сўйлагали оғиз жуфтлади. Лекин пирга шогирдлар олдида туш айтиб ўтириш болаликдай туюлишини англади.

— Мажнун хаёли мени таъқиб этаётир, пирим, — дея олди у.

Ўша йили Савр ойи у катта карвон билан Қўқон, Андижон, Ўш, Саритош орқали Улуғчот довонидан ўтиб Қашқарга келди. Музли тоғларнинг буюк ҳайбатини кўрди. Бобораҳим кўрқув ҳисси нималигини билмасди. Ғоятда чайир, кучли йигит бўла бошлаган эди. Улуғчотга не машаққат билан кўтарилганларида Бобораҳим бу ақл бовар қилмас ҳайбат ўтрусида бирдан ўзини овози бутун туркий элларни тутган сарбаланд шоир деб тасаввур қилди.

Мана, иккинчи йилга қараб тортди унинг Қашқар таҳсили. Пир гоҳ ҳуд, гоҳ беҳуд. Замоннинг ўткинчи ишларига кўп бош қўшадир. Муридларни ҳали ёш деб йилқига жўнатадир. Лекин назари ўткир. Унинг кўзидан ҳеч нарса қочиб қутулмайди. Бобораҳимга кўп илтифотлар қиладир. Унинг абётларин савол-жавоб кезлари атай ўқиттириб, мунг ила қулоқ осадир.

— Бўтам, абётларингни шўх ва мунглиғ ёзасан. Би-

тикларингда Худонинг тўғри йўлини кидирасан. Фақат кўрқаменки, исёнларингда ифрот жўшқинлик бор. Андин ўзингни барк тутгил.

Бир кез Хожам илтифот айлаб, Бобораҳим бир турянги битган ғазалларидан ўқиганда, унга янги чакмон тўн, бир хачир ва бир ғоятда нафис ясалган танбур тортиқ килди.

— Ҳақиқат майидан доим масту мустағриқ бўлиб юргайсан. Абётингни эмди Машраб исми бирлан битгил, — деб оқ фотиха берган ва барча муриду уламолар бунга омин деган эдилар.

Ўшандан бери Бобораҳим таҳсилдан озод чоғлари Қашқарнинг машҳур созандаларига қўшилиб мақом йўлларини ўрганди. Ажабки, у мақомларни жуда тез ўзлаштириб олди. Мақом куйларини қанча севиб чалса, дилида ғазаллар шунча жўшиб, лаззатли титроқлар ичида қуюлиб келарди. У оз вақт ичида най ва уд чалишни ҳам хўб ўрганиб олди. Созандалар унинг кўп ғазаллари, мухаммаслари, мустазодларини мақом куйларига солиб айта бошладилар. Бу оташин ғазаллар шўх-шан Қашқар элида ва ундан ўтиб бутун Фарғонаю Шошда шухрат тутди.

Бобораҳим кизил олма тагида танбурни олма шохига илиб қўйганча узок хаёлга толиб ўтирди.

Сўнг олмаларни тўкиб юбормаслик учун шохларга авайлаб оёқ қўйиб, дарахт тепасига кўтарилди. Энг юқори айри шохга ўрнашиб, тепадаги баайни лоладай қизариб пишган нақш олмаларни саватга тера бошлади. Бирпасда сават кизил олмаларга тўлди. Дарахт устида олманинг хиди янада ўткирроқ, янада муаттарроқ эди. У пастга тушмоқчи бўлиб турган эди, шу тоб яқин ўртада жийдазор ва теракзор томондан булбулнинг жарангдор чохчахлаган овози эшитилди. Бобораҳим ўзича мақомларни булбул яратган, одамга уларни чалишни булбул ўргатган деб юрарди. Боғнинг жимжитлигида булбулнинг хониши шу қадар теран янграр эдики, гўё оламда шу жигарсўхта куйдан ўзга ғам, ўзга шодлик, ўзга ўйин йўқдай эди. Бобораҳим кўзларини юмди ва аста оёғи турган айри шохга ўтирди. Шохлар орасига яхшилаб ўрнашгач, у кўзини чирт юмган кўйи ўзини сайраётган булбул ўрнида тасаввур қила бошлади. Бобораҳим ўзини ўзи севган нарсалар ичида ёки ўзини уларнинг ўрнига қўйиб тасаввур қилиш ва хаёлида тасаввурининг сувратларини чизишни жуда ёктирарди. У шу тобда дили-

ни булбулга кўчирдию, шу билан бор дунёни унутди. Билмайди шу алфозда дарахт тепасида қанча ўтирди. Бир замон оёғи остида олма тагида недир тингир-тингир қилаётганини ва бу товуш борган сайин булбул сайроғини босиб кетаётганлигини ҳис қилди. Бобораҳим ҳуши ўзига келиб пастга қаради. Пастда қизил рўмол ўраган, қизил нимча ва қизил кўйлак кийган ўн беш ёшлардаги бир қиз унинг танбурини шохдан олиб ҳавас билан оҳиста чертарди. Бобораҳим шарпа берди. Қиз унинг шарпасини дарҳол сизди. Бошини кўтариб шохлар оралаб дарахт тепасига қаради. Унинг катта-катта қора қийиқ кўзларида алланима йилт этиб кетди.

— Муллака, бизнинг саватимизни ҳам қизил олмангизга тўлдириб бермайсизми? Ойимлар олма тилашяпту.

— Ҳозир, ҳозир, бош устига, — деди Бобораҳим ва ўнг кўлини қоши устига қўйди. Сўнг олма шохларини ларзон қилмаслик учун оҳиста пастга тушди. Қўлидаги олма тўла саватни ерга қўйди ва кизнинг рангин чўплардан чиройли ясалган саватини олиб яна олма устига кўтарилди. Саватни бир зумда сара олмаларга тўлдирди.

— Бу танбур сизникими, муллака? Танбурингиз чиройли экан. Қиз йигитнинг жавобини кутмай саватни кўлига олди ва аста ариқ бўйлаб юра бошлади. Саватни эшиккача элтиб берай, қийналади, — деб ўйлади Бобораҳим ва қанчалик қисинмасин, қиз ортидан юриб саватни унинг кўлидан олди. Қиз ортиқча эътироз билдириб ўтирмади.

— Муллака, сизни Намангандан келган дейишади, тўғрими? — у яна саволига жавоб кутиб ўтирмай сўзлай бошлади: — Мен эса Ўшдан келганман. Отам мени пиримга назир қилган. Икки йилдан ошди бу даргоҳга келганимга... Сизни қирда лола сайлида кўрганман. Кўп ғазал айтишган эдингиз.

Бобораҳим қизлар билан сира гаплашиб ўрганмаган. Лекин пирининг чўри ва канизаклари бемалол, эркин юришади. Уларни ҳар куни юмуш юзасидан кўради. Лекин бу шу қадар одамга ёқадиган саволлар берадиган ширин тил қизни биринчи кўриши.

— Муллака, нега сизни девона деб чақиришади? Ҳечам девонага ўхшамайсиз-ку?

Бобораҳимнинг жавобини кутиб ўтирмай ўзи жавоб беради:

— Девоналар яхшими? Девона эмасларми? Яна ўзи жавоб беради:

— Менга қолса, девоналар яхши.

Улар кунжакдаги аҳли аёл истиқомат қиладиган ҳашаматли иморатлар қатор-қатор жойлашган чиройли ҳовлига қарата очилган боғ эшикка етиб келдилар. Бобораҳим саватни қизнинг қўлига тутқазди. Шунда қўли оловга ноҳос тегиб кетгандай жазиллади ва дарҳол қўлини тортиб олди. Ва шитоб билан боғ ичкарисига кириб кетди.

Бобораҳим дош беролмади.

Боя олма тепасида туриб қизнинг юзини кўрганда, унинг икки ёноғи бениҳоя нафис ясалган кўзача каби ўта нозик чизиқча ҳосил қилганини кўрган ва юраги ногаҳон титраб кетганди. Ҳозир, мана саватни унинг қўлига тутқазаётиб яна ногоҳ унинг чеҳрасига кўз қирини бир зум ташлади ва бу оқ-сарикқа мойил қирғизчароқ чеҳра дунёдаги барча энг нафис кўзачалардан ҳам гўзалроқ ва оташинроқ эканлигини кўрди. «Садбарг... сарик садбарг...» — хаёлидан ўтказди у. Зумда онасини эслади ва кўз ўнгига келтирди. У қизни шу захоти, шу тобда яна кўргиси келди. Унинг лоларуҳ юзига тўйиб-тўйиб қарагиси келди. «Онамнинг иси келаётир, — деб ўйлади у. — Онамнинг иси келаётир... Ўзинг кечир, раб-бимо».

У гўзал нарсаларни кўрса, титраб дунёга сиғмай кетарди.

Бобораҳим яна ўзининг ҳеч қаерга сиғмай бораётганини ҳис қилди. Бу тароватли олмазор, бу қушлар хо-ниши, бу Кубро, Ғаззолий ва Аттор ҳақидаги савол-жавоблар — ҳамма-ҳаммаси ҳеч нарсага кераксиз, ар-зимас ақл ўйинлари бўлиб, инжиқлик, сохтакорлик бўлиб туюлди унга.

Эртага у пирнинг кўзига қаролмайди. Нигоҳига дош беролмайди. Эртага у пирга боғланиб ўтиролмайди.

Йўқ-йўқ, кетмоқ керак. У йўлларга ғазаллар айтади. Тунлар оқ теракларнинг устига чиқиб тўлган ойга қараб ҳеч тўхтамай байтлар ўқийди. Дунёнинг барча байтларини ойга айтади. Вайроналарга айтади у ғазалларини, вайроналарда «хийп-хийп» деб улаётган чуғзлар билан баравар маснавийлар ўқийди. У ўзи каби дардмандлар ва жигар-бағри куйганларни ахтаради. Улар билан дунё боғининг йўлларини кезади. Уни бе-кор девона демайдилар. У йўлларнинг девонаси. Йўллар-

га, самоларга тинмай ўқилатурғон маснавийлар — мунглиқ байтлар девонаси.

Бобораҳим шу куни ва яна бир неча кун ўзидан-ўзи «Кўрдим юзунгни...» деб тўхтовсиз такрорлаб юрди. Сўнг бирдан қизилга бурканган ва унинг олдида бирпас қизил капалакдай парвоз қилиб борган, хавойи, эркин қизнинг: «Девонамисиз?» — деб сўраганини эслади. «Ҳа, девонаман, девонаман, девонаман», деб қайтараверди. «Сен ахир девоналарни яхши кўрасан-ку...» Сўнг тунда танбур машқ қилиб ўтириб, бирдан сўзлар ўз-ўзидан қуюлиб келди:

— *Кўрдум юзунгни девона бўлдум...*

Шу кеча Бобораҳим яна Мажнунни туш кўрди. Мажнуннинг юзи икки кўзачага ўхшарди. У кўзаларга Мажнун кўзларидан ёш қуюлиб оқар, кўзачалар тўлиб-тошиб тинимсиз Мажнун кўксига шовуллаб оқарди. Мажнун баланд қир устида ўтирар, унинг орқасида худди Бобораҳимникига ўхшаш йилқичиларнинг кўк ўтови қурилган эди. Мажнун ўтовга қарамас, оёғидан минг тешиқ бўлиб кетган чоригини ечиб хадеб ерга уриб қоқарди. Чорик ичидан ҳеч нарса тушмасди. Лекин Мажнун йиртиқ чорик ичига гўё саҳроларнинг қумлари тўлгандай уни тўхтовсиз ерга уриб қоқарди. Йиртиқ чоригини ерга уриб қоқаётган Мажнун Бобораҳимнинг хаёлига қаттиқ ўрнашиб қолди. Кейин Бобораҳим яна бир туш кўрди. Унда Мажнун ўша йиртиқ чоригини Бобораҳимга берди. Бобораҳим шу заҳоти уни чўлларда ёрилиб кетган оёғига кийиб олди.

Неча замонлар ўтиб Бобораҳим бу чорикни Балхда дор тагида чўнқайиб ерга қоқиб ўтирди. Чорик энди илма-тешиқ бўлиб кетган, лекин ҳали кийса бўларди...

АМИР АЛИШЕРНИНГ ТАВБАСИ

Фалакнинг эврилишиданми ё бошқа, билмай қоласан: баъзан атрофингни сенга ёт нарсалар қуршаб олади. Расталардан аста-секин сен харидор нарсалар йўқолади. Қадим-қадимларда бир нозанин чўри бозорда айтгандай: Сен суймаган харидорлар пайдарпай келади. Сен суйган харидор эса топилмайди.

Саройда шохнинг энг яқин мулозимлари тавозеда аввалгидай заррача эътиносизликка йўл қўймасалар-да, лекин кўзларини сендан олиб қочадилар. Шох эса ҳеч

нарсани билдирмайди. У ҳамон ўша-ўша — ўзини сенга мурид санайди. Лекин мамлакат ишлари маслаҳатига сени аввалгидай дам-бадам йўқлатмайди. Баъзан вазирнинг шоҳ билан узоқ-узоқ хуфя суҳбатлари устидан чиқасан. Салтанатда сендан хуфя ишлар пайдо бўлдим, билгилки, энди сенинг хизматларингга муҳтож эмаслар.

Навоий шоҳларнинг илтифоти оғу эканлигини билди. Бу оғуга ўрганган одам уни дам-бадам кўмсаши табиий. Тинмай шоҳнинг илтифотини қозониш йўлларини қидиради. Бу илтифот шу қадар лазиз, шу қадар ширинки!.. Унинг домига илинмайдиган одам кам! Камданкам! Бу илтифот илинжида юрувчилар эса кўп! Ҳаддан зиёд кўп! Улар бу илтифотга эришгунларича ўзларини ҳаддан ташқари нотинч ва бахтсиз сезадилар. Илтифотга эришгач эса, бошлари осмонга етади, оламда улардан ҳам бахтиёрроқ зот йўқ! Гўё кўкнинг саодат ёғиладиган мовий дарвозаси очилиб, ундан сенинг кўранг сари мислсиз бойлик ортган карвонлар шоҳона оқ отлар етагида тўхтовсиз етиб келадилар. Қандай ширин бу илтифот!

Лекин ҳамма бало шундаки, сен бу бойликлар, иноятлардан роҳатланиб улгурмайсан. Қазонинг қиличи бошқа чопарлар, бошқа отларни сенга жўнатади. Сени хашпаш дегунча ё қатл этадилар, ё бадарға қиладилар ё мол-мулқинг талон-тарожда қолади. Ана ўшанда шўрлик илтифот шайдосининг аҳволини кўринг! У нималигини англаб етар-етмай ўзини жаҳаннам қаърида кўради.

Шоҳ илтифоти шунчалар нозик, шунчалар захарли! Энг буюк, энг одил шоҳларнинг илтифотларига ҳам шу фаройиб оғу омукта.

Ҳа, шоҳларнинг илтифотлари тез сўнади. Сўнса ҳам гўрга! Ундан ҳам баттар! Илтифот нафратга айланади. Шоҳларнинг илтифот ва нафратидан доим қон иси анқийди. Алҳазар! Алҳазар бу илтифотлардан!

Навоий то Дарвеш Алининг кутилмаган саркашлигига қадар нечукдир ўзини Ҳусайн Бойқаро билан бир одам деб биларди. Шоҳнинг нозик бир қарашидан ва бу қараш сарой аҳли учун қанчалар катта аҳамиятга эга эканлигини сездик, бу янглиш экан, ҳеч қачон шоҳ билан бир одам эмас эканлар! Бир одам бўлолмас эканлар! Навоий ҳеч қачон шоҳ манфаатидан ўзга манфаатни хаёлига келтирмаган эди. Шоҳ ҳам шундай деб билса

керак деб юрарди. Бу борада ҳеч қачон заррача ишти-бога борган эмасди.

Лекин унда бу совуқчиликлар қаердан сизиб чикяпти?

Навоий бирдан миясига келган кутилмаган фикрдан ҳаяжонга тушди: «Наҳотки мен ҳам шоҳнинг илтифотлари соясида, шу омонсиз оғуни ичиб яшашга ўрганиб қолган бўлсам? Наҳот менинг ҳаёт-мамотим шоҳнинг ногаҳон қош чимириши-ю лабининг четида ўйнайдиган кинояли табассумига боғланиб қолган? Наҳот мен шу ёшгача улуғ даргоҳдан илтифот кутиб яшадим? Ахир бировнинг илтифотига суяниб кун кўрган одам илтифотнинг сути камайса, қандай аҳволга тушади?

— Ҳиридан кетмоқ керак, — деб тез-тез шу ҳақда ўйлайди Навоий. — Ҳиридан кетмоқ керак. Қирқ бешга чиқиббиз. Лекин роҳат айёмида роҳатимиз ҳаром бўлибдир. Фароғатимиз салтанат юмушларига зое ўлмиш.

Навоий ҳеч қачон кўрқув деган нарсани билган эмас. Лекин саройда яқин кишиларнинг ўзларини ундан олиб қочаётганлари уни ортиқ даражада қийнайди. Темурийзодалар ҳамон илгаригидек шижоатли, закий ва ўта сарватли эсалар-да, лекин шоҳнинг маишатга тобора мук тушаётганидан, шахзодаларнинг ҳаддан ортиқ бачкана низоларга кун-бакун бошлари билан шўнғиб, майда низолар атрофига майда кимсалар кўпроқ йиғилиб бораётганидан юрагинг қон бўлади, айниқса, мирзоларнинг аянчли бир тарзда майдалашиб чиранчоқ бўлиб кетаётганликларини ҳар дамда ҳис қилиш жуда-жуда оғир. Темурийзодаларнинг қуёши май ва низо ичига ботиб турур. Қонга фарқ бу қуёшни ким қутқарур? Ким уни яна авжи фалакка кўтарур? Во ажаб! Барча шахзодалар уни ўзларига пир деб биладилар. Унинг барча абётларини ёд тутадилар. Унинг панду насиҳатларига қулоқ осадилар. Лекин салтанат шавқи уларнинг қонларида ҳар дам тўхтовсиз жунбушга келадур. Салтанат шавқи қонда гупурганда ҳар қандай доно сўз, ҳар қандай пири муршид унут бўладур. Гўёким ҳар бир темурийзодаким, дунёга келадур, она қорнидан қилич яланғочлаб тушадур. Ашъор айтадурлар, ашъор тинглайдурлар ва қон тўкадурлар. Мирзоларнинг қуввати харамларда йи-тадур.

Мирзоларнинг шавкати харамларда ётадур. Харамларда ўладур. Шоҳларнинг умри битаётганда уларнинг теваракларини қаланғи-қасанғи майда ҳашаротлар ўраб

оладилар. Булар шохнинг инқирозини тезлаштирадилар. Фозиллар шох атрофидан четлашадилар. Улар бирин-сирин ўзга юртларга бош олиб кетадилар. Ё саройдан буткул узоқлашадилар. Давлат идора ишлари бир тўда шухратпараст каламушларга қолади. Улар шохнинг ва шахзодаларнинг заифлашиб бораётганидан фойдаланиб, мамлакатни, эл-юртни талайдилар. Боғ-бўстонларни кемирадилар. Қадим шаҳарларни емирадилар. Шох ўзидан ақли анча паст одамларни атрофига йиғади. Ақли косирлар билан кенгаш қуради. Улар орасида ўз ақлидан мамнун бўлиб ўтиради. Фурурини турли алдамчи йўллар билан алқайди. Менинг боболарим бари темурийлар салтанатининг гуллаб-яшнаши учун жон куйдирганлар. Эл-юрт идорасида мустаҳкам ва шаръий тартиботни йўлга қўйганлар. Менинг боболарим темурийлар давлатининг барча катта-кичик сирларидан воқиф ва ҳар ишга чорасоз эдилар. Мен темурийлар хонадонининг энг сўнгги яқиниман ва энг сўнгги чорасиман. Мендан сўнг темурийзодалар хонадонларида мирлар хонадонларидан маҳодим бўлмагай. Бизнинг хизматимиз битган ўхшайдур...

Ҳали султони мансурнинг билагида куч, юрагида дов кўп. У ҳали-ҳамон ўзини қўлга олса бўлур. Лекин ҳарамнинг тегирмони унинг бутун вужудини сўриб олади. Қувватини қайтариш учун эса тинмай маишат қилади, майхўрлик билан бари дардларини ювмоқчи бўлади. Баковулга улфат ва сирдош тутинади. Баковул... баковул...

Навоий икки-уч ой бурун бўлиб ўтган бир таажжуб воқеани эслади. Юраги қаттиқ сиқилди. Шармисорлик... шармисорлик... — деб пичирлади у.

Атрофини совуқчилик ўраган одам жуда қийин аҳволда қолади. Атрофдаги кўзлардан меҳр ва хайрихоҳлик кетганлигини кўриб у бу кўзларга қандай қараш кераклигини анча вақтларгача англаб етолмайди. Атрофига қаттиқ совуқчилик тушган одам ё ифволардан қочиб ёлғизликни ихтиёр этади. Ёхуд ўзини ўтга-чўққа уриб саройдаги илгариги мавқеини тиклашга, ҳар қандай қилиб бўлмасин, совуқчиликнинг манбаини топиб, душманларини янчиб ташлашга уринади. Шунда у жуда катта хатоларга йўл қўйиши мумкин. Сўнг бу хатолардан умр бўйи уялиб, уларни эслаганда ўзини қўярга жой тополмай юради. Ё тамом ҳалок бўлади.

Навоий саройдаги совуқчиликнинг қайдан келиб чи-

қаётганлигини пайқади. Лекин пайқаганини ҳеч кимга билдирмади. Ўзини аста саройдан четга тортди. Янги вазир ва унинг мулозимлари ишига аралашмоқни ўзига эп кўрмади.

— Шармисорлик... шармисорлик... ох, не юзим қаро бўлди... — ўзига-ўзи шивирлаб айтди Навоий.

Гарчи орадан бир неча ойлар ўтган эса-да, ҳамон бу жароҳат битмайди. Ҳамон сира ёддан кўтарилай демайди. Ҳамон ўша оғриқ. Ўша алам. Ўша кин...

У воқеанинг барча тафсилотлари хотирасида бунчалар қаттиқ мухрланиб қолганига Алишернинг ўзи ҳам ажабланади.

Неча дақиқада бўлиб ўтди ул юз қаролик? Бир зум, ё ўн зум, ё эллик зум? Бир зум... бир зум... — пичирлади ҳазрат. — Кўз очиб юмгунча... Сўфийлар айтган қолга ўхшайди бу бир зум. Ярқ этиб бутун яшаган умринг кўз ўнгингда намоён бўлади. Гўё атои умрдан хулоса. Навоий «бир зум», «бир зум» деб пичирлаб бирдан бу «бир зум» қаердан келиб қолганлигини эслади. Йигитлик айёмининг бошлари Султон Абусаид Мирзонинг қисти-бастидан безиб Машҳадга борган чоғларини, бўғинлари зирқираб оғриб, оғриқнинг зўрига чидолмай бир хонақоҳда йиқилиб ётиб қолгани ва иситма аралаш муттасил: «Бир зум! Бир зум! Бахт бир зум! Тахт бир зум! Ўтар бир зум!» — деб тўхтовсиз такрорлаб ётган чоғлари ёдига тушди. Ўша оғир замонларда ҳам, на Машҳад, на Астробод, на Марв, на Самарқандда бунчалик паришон, ошуфта ва бесарупо аҳволликқа тушмаган эди. Нега, нега шундай бўлди? Нечун югурди? Ненинг тамасида югурди? Ахир Навоий қачон, кимдан нени тама қилиб эрди? Кимнинг ризқи, кимнинг давлатига бўйин чўзиб эрди? Боболаридан қолган не-не мулку мулкатлар Хуросону Мовароуннаҳрнинг қайси гўшаларига сочилмаган ва қайси эл-юрт ул мулку давлатлардан баҳраманд бўлмаган экан? Навоий ўз ожизликларини биледи. Ҳар не ожизлиги бор — нозукми-зожлиги ва ўжарлигида бор — буларни Алишер хўб жиловлаб олган, унинг ожизликларидан ўзгаларга тирноқча захму зиён етмас, Навоий ўзига икки нарса: қўрқинч ва тама ҳам мутлақ бегона эканлигини биледи. Қўрқинч ва тама одамларни қанчалар хору забун қилганлигини у кичик чоғларидан бери кўп кўрган. Ва неки ёзган — ҳаргиз яхшиларни тамадан огоҳ қилган. Хўш, унда не? Не билан изоҳламоқ керак бу кўргуликни?

Ўша жума куни у кулофига дам-бадам чалинаётган узук-юлуқ ифвога ўхшаган гап-сўзлардан юраги безиб, барвақт пиёда ҳазрат Абдуллоҳ Ансорий хонақоҳига отланди. Унда ёлғиз ўзи жуда узоқ ибодат қилди. Ўз муножотига берилиб вақт ўтганини ҳам билмади. Дарвозага қайтганда кўча тўла ошпоқ кийинган одамлар масжидлардан жума намозидан тўда-тўда бўлиб чиқиб келардилар. Мусулмонлар Алишерга тизза барабар эгилиб куллуқ қилиб ўтар, Навоий елкасини енгил эгиб таъзим билан жавоб қайтарарди. У ўз дарвозасига яқинлаганда, нечукдир бирдан орқадан шовқин-сурон эшитилди. «Пўшт-пўшт! Тарриқу! Тарриқу! Тарриқу!» — деб тўрт барзанги ғулом кўтарган тахти равон пайдо бўлди. Навоий нима гап экан деб орқасига ўгирилиб-ўгирилмай тахти равон унга етиб келди.

Кутилмаганда тахти равон пардаси сурилиб, кўзлари кийик, юзи тухумдай юмалоқ ва сарғиш-оқ хушбичимгина чехра кўринди.

— Махдум, — деди оқ-сарғиш хушрўй бу башара, — махдум, бугун ҳазрати Мирзо қошларида ажаб гапларни айтишди...

Парда яна сурилди. Хушрўй башара парда ортида ғойиб бўлди. Забардаст ғуломлар тахти равонни шиддат билан олиб ўтдилар. Алишер ҳайратдан ханг-манг бўлди. «Не гап? Не гап бўлган?» — деб изтиробга тушди. Шунда бир неча ойдан бери давом этаётган, лекин ҳеч учи, сабабини топиб бўлмайдиган ифволарнинг захари Алишернинг бошига урди. У ўзининг нима қилаётганини англамади. Бутун азобли ўйларига ҳозир жавоб топилгандай эди. Ниҳоят, мана, гапнинг учи чикди. Мирзо не деганлар? Мирзо мусоҳиблари не жавоб айлаганлар? Хайрми? Хатарми?

Алишер нима қилаётганига ҳисоб бермай шахд билан ўтиб бораётган тахти равон ортидан югурди. «Шошманг, махдум! Мирҳожиди, тўхтаманг! Мирҳожиди!..» Забардаст ғуломлар тахти равонни шитоб билан элтиб борар эдилар. Тахти равон тўхтамади. Алишер ҳам унинг ортидан югураверди. «Мирҳожиди... Тўхтаманг!..» Бир оз югуриб боргач, тахти равон пардаси яна сурилди. Яна боёғи оқ-сарғиш хушрўй ва арчилган тухумдай калла кўринди. Калла қуёшдай чарақлаб илжаярди.

— Узрлар бўлсин! Узрлар бўлсин! Мирзо зарур иш билан жўнатган эдилар. Шошиб турирман. Хайр, махдум!

Кўча тўла жума намозидан қайтаётган бошдан-оёқ ок кийинган салобат ва виқорга тўла одамлар бу воқеага ажабланиб қарашар, ҳеч нарсани тушунолмаётган амирнинг шоҳ баковули ортидан кўлини илтижо билан чўзиб югуриб боришини томоша қилишарди. Тахти равон жадал кўздан ғойиб бўлди. Алишер кўча ўртасида хаёллари сочилган кўйи харосон туриб қолди. Мусулмонларнинг шамгин ҳолига, уятдан оқарган кўзига кўзимиз тушмасин деб, бошларини паст эгиб ўтардилар. Навоий ҳаддан ортиқ кулгили ва аянчли аҳволда қолганини бирпасдан сўнг англади ва бошини ердан кўтармай хашаматли дарвозадан ичкарига кириб кетди. Анчагача дарвоза орқасига ҳолсиз суяниб туриб қолди.

Мирҳожии Пир султони мансурнинг арзанда ошпази. Хуросонда унчалар лазиз таом пиширадиган ва гўзал дастурхон тузайдурган кимса йўқ. Кейинги пайтларда султони мансурга яқин. Ҳатто сирдош деса ҳам бўлур. Мулозимнинг шоҳга бунчалар яқин бўлишини Навоий илгари ҳеч кўрмаган. Султон Маҳмудга гўзал Аёз қандай бўлса, Мирҳожии Пир ҳам ҳозир подшоҳга шунчалар суюкли... Аммо не гап ўтти экан?

Алишернинг қайтганини ва не учундир беҳол дарвоза ортига суяниб турганини пайқаган зийрак мулозимлар югуриб келиб, уни қўлтиқлаб олдилар.

— Сизга не бўлди, пирим? Тобингиз қочдимми? — деб ташвишланиб, дарҳол уни авайлаб ичкари музайян хонага олдилар.

Алишер бир зум ичида кўкси, лаблари ортиқ қуруқшаб кетганлигини сизди. Гулоб ва шинни келтирдилар. Алишер тут шиннисидан андак тамшаниб тотинган бўлди. Шиннининг ўткир таъми кўксидаги оғриқни босгандай бўлди.

Лекин шу тобда саройда Мирзо хузурида қандай гап бўлмасин, Алишерга ҳеч қандай аҳамияти қолмагандай туюлди. Бироқ «Нега подшоҳ ошпазининг ортидан уялмай-нетмай ёш боладай югурдим», деган савол миясини ўймалар ва унга жавоб топишга қийналарди. Ахир подшоҳ: «Бор, сенга бутун Мовароуннахрнинг ихтиёрини бердим», — деганда ҳам, у бундай апил-тапил чопмас эди-ку. «Ўғонимга маълум, чопмас эдим ва менга бундай ихтиёرنинг лозими йўқ эди», деб такрорлади ичида Алишер. Бир дарвеш айтган экан: «Бурга босган тўшакда ётиб бўлмагай. Тик туриб ухлаган яхши». «Сени мабодо ўй таласа ҳам, ухлай олмас эдинг, эй дарвеш! — деб

ичида хитоб қилди Навоий. — Ўй деган нарса бургадан ҳам қаттиқ талайди ва сени холдан тойдириб йиқитмагунча қўймайди. Баковул икки оғиз гапни шунчалар сирли ва махрамона қилиб айтдики, ҳар қандай одам унинг ортидан югурмай иложи йўқ эди. Менинг қонимда эса сирли нарсаларни билишга қизиқиш бор. Азиз боболаримдан, уларнинг кўкалтошлик хунаридан қолган бу одат менга. Лекин салтанат буюк амирининг сарой ошпазига эланиб чопганини тарих тарих бўлиб кўрмаган бўлса керак. Шармисорлик», — деб афсус билан такрорлади Навоий. Бутун Хуросон ва икки дарё орасида шеърлари ёд ўқилатурғон шоирнинг ошпаз кетидан ёш гўдакдай ялиниб чопганини ким кўрган ахир? Навоий такрор-такрор шу ҳақда ўйлар экан, бадани қизиби, иситмаси чиқа бошлади. Тама-ку бу! Тама-ку бу! — деб қайтарди у бир неча марта. Мана, шоҳларга хизмат қилишнинг оқибати! Мана, шоҳларга яқин бўлишнинг оқибати! Мана, ҳар бир асарда мадхиялар айтмоқ ва қасидалар тўқимоқнинг оқибати! Уял, эй шоир! Кўзингни оч, эй Навоий. Шоҳлардан элга имдод умиди қилмоқ ва илтифот кутмоқ киши бошига хорлик келтирғай.

«Ошпаз ортидан югурган буюк амир! Ошпаз кетидан чопган улур шоир!» Сени бу аҳволда ёш бола ҳам ўйинчоқ қилиб олади!» — Навоий ўзини аямай масхаралай бошлади. Ўзини аёвсиз саваларкан, бирдан Мирҳожии Пир атай шундай қилган деган ўй миясини сиркиратиб ўтди. Эл олдида Навоий устидан кулди. Навоийни ёш боладек ўйнатди. Нечук ҳадди сиғди? Нечук журъат этти?»

Навоий шунда Мирҳожии Пир илгари ҳам шундай сирли гапларни сарой аъёнларига шипшиб юрганини эслади. Мирҳожии Пир оддий гап-сўзларни ҳам сирли қилиб айтишга уста комил эди. Бунинг устига подшоҳнинг арзанда баковули бўлгани учун унинг оғзидан чиққан энг жўн гаплар ҳам бошқаларга ғоятда сирли туюларди. Навоий Мирҳожии Пир шу бугун кечасиёқ янги вазирга бу фаройиб воқеани хир-хир қулиб сўйлаб бераётгани ва янги вазирнинг кўкси тоғдай юксалиб бораётганлигини яққол тасаввур қилди.

У инграб ўрнидан туриб кетди. Ташқарига чиқди. Окшом туша бошлаган боғда қушларнинг кечки хонишлари авжга минган эди. Мулозимлар югуриб келдилар. «Пирим, буюринг», деб қўл қовуштириб турдилар. Навоий уларни ўзюмушларига қайтарди. Бир нарсага қатъ-

ий қарор бериб дарвозага йўналди. Мулозимлар унинг ортидан ташвиш-хавотир ичида кузатиб қолдилар.

Алишер ҳеч қаёққа қарамай ва ҳеч нарсага чалғимай тўғри ота-онасининг мазорига етиб келди. Қуёш ботиб бораркан, узоқ тиловат қилди. Сўнг бошини яланғочлади-да, ота пойининг тупроғидан ховучлаб олиб боши устидан сочди. Бир сочди. Икки сочди. Уч сочди. Сочаверди. Сўнг то Ҳирот қуёши ботиб, атрофга қоронғилик чўккунича қабр пойига юкуниб ўтирди.

Мирҳожии Пир Алишер устидан кутилмаганда шундай ғалаба қозонгандан сўнг босар-тусарини билмай қолди. Унинг тахти равони Ҳирот кўчаларида кирмизи ялов каби учарди. Тахти равон жиловидида йигирмата гўзал йигитчалар зебо кийимлар кийиб, қўлларида олтин, биллур қадахларда май тутиб юрадиган бўлдилар. Мирҳожии Пир хашаматли тахти равонда ўтириб, ўйнаб бораётган йигитчалар қўлидан олтин қадахда май ичар, сўнг уларнинг нозанин чехраларидан ўпиб кўярди. Не шоҳлар, Бахрому Искандарлар ҳам бундай дабдаба-ю базму маишатни кўрмаган эдилар.

Орадан уч-тўрт ой ўтиб мулозимнинг бу эркаликлари шоҳ мансурнинг қулоғига етди. Шоҳ баковул хонадонини талон-тарожга буюрди.

Кўп ўтмай Алишер Астрободга кетди. Шоҳдан, саройдан, шахзодалардан буткул умидини узди. Баковул Навоий Астрободда экан, яна шоҳнинг ишончини қозонди. Астрободда унинг шогирдларидан бири Алишерни захарлашга уринди. Эл-юртда гап тарқалди. Яна Навоийнинг ўзи шоҳ мансур саройини бу фитна шармандалигидан сақлаб қолди. Шов-шувларни ёлғонга чиқарди. Шоҳ енгил тин олди.

Навоий умрининг сўнги дамигача сарой баковули ортидан йигирма қадам югуриб борганини унутмади. Сўнг бу воқеани «Лисон ут-тайр»га ҳикоят қилиб киритди. Бундан илгарироқ, Навоий «Ҳайрат ул-аброр»ни тугатаркан, унда шоҳнинг бошидан банагоҳ шўрпо тўкиб юборган баковул ҳақида ёзган, у ҳикоятда ҳамма шоҳ энди баковулни ўлимга ҳукм қилади деб ўйлаган, лекин шоҳ баковулнинг қаттиқ хижолат чекканини кўриб, уни жазоламаган, бунинг уялгани ўлимдан ҳам оғирроқ деган эди.

Навоий баковулни кечирмади.

Ўзини ҳам ўзи кечиролмади.

ОНА РИЗОСИ РОҲАТ

Онам Муҳаррамой Ибодбек қизи ҳамда хонадонимизнинг қадрдонлари азиз аммаларим Турсуной ва Заҳрохон, меҳрибон холаларим Баҳрихон, Меҳрихон, Қумрихон, Рихсихон, Жўрахон келин ойим, Марҳаматхон она, Санталатхон ая, Жамилахон опаларнинг пок руҳларига бағишлайман.

Муаллиф

Ернинг роҳатидан азоби кўп. Ҳамма роҳатларининг таги ҳам аслида азобга қоришган. Роҳатнинг азобга, азобнинг роҳатга мубаддал бўлишини ҳаёт деймиз. Лекин бу мубаддаллик бизданми ё кўкданми, билмаймиз. Бирор воқеа рўй берса, қисмат, пешона деб қўя қоламиз. Биздан бўлса ҳам кўкдан деб ўзимизни овутамиз. Чунки биздан дейиш жуда аччиқ ва уни кўпинча пешонага сиғдириб бўлмайди. Кўкдан десак, кўкнинг ишлари бизга боғлиқ эмас деб қисматимизга кўникамиз.

Ҳеч ким қул бўлишни ёқтирмайди. Қул бўлишни истамайди. Лекин ҳар қандай андак инсофи бор одамга сиз яхшилиқнинг қулисиз, десангиз, у бунга рози, қуриган кўксини шу сўзингиз билан ийдиргандайсиз. Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат...» асарида бир улўф донишманд сўфий бобо ўз тарбиятига топширилган шогирдга: мен сиз учун кўксимдаги эмчакни қурутдим, дейди. Одамнинг одамга қилар яхшилиги ва тарбиятининг камоли шу даражага етиши мумкин.

Шу сўзларни ўқиб ўтириб лоп этиб бирдан онам ёдимга тушди. Унинг умри кўз ўнгимга келди.

Унинг бир куни ўз ранжиганини билдирмаслик учун ҳаракат қилиб оҳиста айтган сўзлари ҳазин оҳанги билан яна қулоғим остида эшитилди:

— Болам, мен сизни деб кўксимни қурутдим. Сиз энди ўз хаёлингиз билан ўзингизсиз. Кимга уйлансангиз, ўзингиз биласиз... сизга гап ўргатгулик эмас...

Дарвоқе, онам айтган қизга уйланолмадим. Онамининг орзулари ўртада қавм-қариндошчилик ипларини боғлаш ва мустаҳкамлаш эди. Онам яқин-узок қариндошларини ва умуман инсон боласини кўп риоя қилар ва

хар неки ўзларида бор — қўшни ва қариндошларга илинар эдилар.

Ўқимишли, фозил укалари урушдан ногирон бўлиб қайтди. Отам билан бирга хўб уринишиб уни яхши хонадоннинг қизига уйлантирдилар. Суюкли тоғамиз кетма-кет уч бора ҳалво билан оғизлари чучиди. У кишининг кўнгил тубида ўғлим ҳам бўлсайди деб орзу қилиб юрганликларини сездиларми, биз ўз ўғил жужуқларига тоғамизни «ада» деб чақиришни ўргатдилар. Ўз бузругвор отамизни «дода» ва маърифатли тоғамизни «ада» деб чақиришга бир умр одатландик. Тоғамиз бизга кўп яхшиликлар қилди, маънавий тарбиялади. Онамиз тоғамизни заррача бўлсин ўксинишларини истамас эдилар.

Онам аллақачон ўтиб кетдилар. Руҳлари бу орада неча бора ойга бориб келгандир. Менга негадир руҳлар хамиша ойга сафар қиладилар, деган тасаввур ўрнашган. Қаердан? Билмайман. Мен ҳамон юрибман. Ҳамон зилдай юк елкамдан тушмайди. Онам учун қилолмаган хизматларим елкамни доим улоктириб ташлаб бўлмайдиган тошдай эзиб туради.

— Болам, мен сизни деб кўксимни қуритдим...

Қандай қилсам бу сўзнинг азоби, армонидан қутуламан?

* * *

Энг машаққатли дамларда ҳам онамнинг ҳеч қарганганларини эшитган эмасман. Болалик экан, тархашликда жуда хуноб қилиб юборсак, фақат «қулоқсиз» деб қўярдилар. Чамаси онам билган инсон айблари ичида энг айблироғи мана шу қулоқсизлик эди.

Бўлмаса бизга қулоқсизликда нима жозиба бор экан денг?

Гўдак эдик, ўсмир эдик, йигит бўлдик. Ҳамон қулоғимизга гап кирмайди. Ҳамон гўё энг ақлли одам ўзимиздай ўз билганимиздан қолмаймиз.

Қулоқсизмиз.

Ёшлиқ мажнунлик экан. Қайда қачон мажнун қулоғига гап кирибди?

Қачон қайда мажнун расамадли гапга қулоқ солибди? Унинг ишқ шовқинларидан гаранг қулоғига шу мастона шовқинлардан ўзга нима ёқади? Ўзга нима киради? Қулоғимга гап кирмайдиган чоғлар мен боғ кўчаларда сарсон эдим. Севилишдан умидим йўқ, лекин севишдан масту аласт эдим. Бир ногаҳоний қиё боқиш,

бир кўз учида мафтункор қараш мени тинимсиз титроққа соларди. Шу қарашлар боис беҳудуд фантазиялар, фусункор хаёлотлар, тасаввурлар ичида яшардим. Ўсмир хаёлимнинг рўёларидан ўзга ҳеч бир нарса менга қизик кўринмас, мени машғул қилмас, рўёлар мени туганмас боғ кўчаларда тентиратар эди. «Сўна», «Қўрқинчли Техрон»лар менинг рўёларимни авжга миндирар, ўзимни батамом унутар, кунлар ширин рўёлар, туганмас лаззатли тушлар каби эди. «Ёдгор» телба хаёлларни янада телбалантирарди. Гўё Ёдгор эмас, мен кезардим кўчаларда, овлоқларда. Вожаб! Мен қулоқсиз бўлмай ким қулоқсиз бўлсин шу алфозда!

Кейин... бундай қулоқсизликдан бошимга не-не тошлар ёғилди.

Хаётни дард деб тушундим ва не ажабки, узок замонлар ҳеч дарднинг кети узилмай келди. Менинг қулоқсиз мастлигим ҳам тугамади. Ҳар ўқиган китобим мастлигимни зиёда қилди.

47-йилмикин ёки 48 инчи, учинчи синфда ўқирдик. Кеч кузда, ноябр ойлари эди шекилли, бизни юқори 4-синф билан бирга пахта тергани олиб чиқишди. Уч кун ҳозирги янги ТошМИ жойлашган ерларда олмазор, нокзор боғлар оралаб экилган, қорайиб сўхта бўлиб ётган ерларда охирги чанокларни терганмиз. Уч кундан сўнг уйга қайтдик. Қўлимизга ўн сўмга яқин пул беришди. Унга ўша ердаги кишлоқдан қурт ва сузма олдик. «Онамга олиб бораман. Онамни бир хурсанд қиламан. Онам сузмани яхши кўрадилар» деб қувонардим.

Менда кимнидир ўз яқин кишимни хурсанд қилиш истаги илк бор ўшанда мурғак кўнглимда туғилган. Онам жуда соғиниб кутиб олди.

— Ойи, мана, сузма олиб келдим. Пахта терганимизга пул беришди. Кишлоқдан болалар билан сузма олдик, — дедим бу яхшилигим ўзимга бениҳоя ёқиб.

Онам айвондаги сандалда кўйлак тикиб ўтирарди. Кўзойнак устидан менга ажаб чарақлаб қаради. Юзи шунчалар чиройли бўлиб кетдики, ойим шунчалар чиройли, ҳаммадан чиройли деб негадир юрагим орқамга тортди ва ўшандан бошлаб онамни суйиб қолдим. Уни уйимизга келадиган кўни-кўшни, қариндош-уруғларга беихтиёр солиштирадиган бўлдим. «Онам ҳаммадан чиройли. Менинг онам ҳаммадан чиройли!» Ўшандан эътиборан шу фикр миямда ўрнашиб қолди. Кейин билсам опам, акаларим, укам ҳам шундай ўйлашар экан. Лекин

ҳозир ўйлаб қарасам, бу менинг ёруғ дунёга келиб ўн йил яшаб, калламга биринчи келган мустақил фикрим эди. Қизиги борми, йўқми, билолмайман, билишим жуда қийин. Лекин ҳар кимда болаликда маълум бир он, сонияда кутилмаганда шундай бир мустақил фикр, хулоса келади. Кейин кўп нарсаларни белгилайди ўша илк мустақил фикр, кўп воқеалар ундан куртаклайди, ибтидо дегандай. Лекин афсус, кўплар бу ҳақда ўйлаб ўтирмайдилар.

• • •

Ғалтакни биласиз. Ғалтаксиз болалик йўқ. Мен эса онам чевар тикувчи бўлгани боис болалигимда кўп ғалтак йиғишга ишқивоз эдим. Билардим, ҳеч боланинг иши ғалтаксиз битмайди. Биз дўстим, тенгдошим Умар билан бирга уларнинг бўш ётган уйларида телефонхона қурадик ғалтаклардан. Ғалтакларни иплар, симларга улаб айлантирар, узоқ ерлар билан сим орқали гаплашардик. Менинг ўша биринчи фикрим — биринчи ғалтагим эди. Унга илк ҳаётий хулосамни ўраб қўйдим. Фикрингиз бўлса-ю ғалтагингиз бўлмаса, уни қаерга ўрашни билмайсиз. Фикрингиз доим чувалашгани чувалашган... мен ғалтакларни ва уларга ип ўрашни яхши кўрардим. Онам қайдандир даста-даста чувалган рангли иплар олиб келар, мен уларни бўш ғалтакларга равон қилиб ўрардим.

— Иброй отлиқ! Сен ўзинг ким бўлмоқчисан-а? Кимгинага ўхшамоқчисан-а, Иброй отлиқ! — деди онам ўшанда пахтадан омон-эсон келганимга суюниб. Онам мени «Иброй отлиқ» деб чақирарди. Кичик аммамнинг шўхгина ўғли мендан пича тикроқ ва доим мени масхара қилиш, устимдан кулишни яхши кўрадиган Абдулаҳад мени «Ибоқ!» — дерди. Мен ҳеч хафа бўлмасдим. Лекин онам: «Иброй отлиқ» — деб чақирсалар, ўзимни эрка туйиб етти қават осмонда юргандай сезардим. Нима ҳам дердим, шу тобда Иброй отлиқ ўз қилган ишидан эриб кетган ва шу билан бирга илк бора онасининг дунёда энг гўзал эканлигини кашф этган ва бундан ўлгудай хурсанд бўлган эди-да. Лекин буни ўшанда онасига айтиб ўтирмаган, фақат онасининг машина айлантираётган кўм-кўк феруза узукли нафис қўлига бошини суртиб андаккина ялтоқланган эди. Ўзига қолса у онасининг тиззаларига ёйилиб ётган — тикилаётган гулдор қўйлак устига бир дам бўлсин бошини қўйишни истаган, уч

кун сафарда юриб онажонисини соғинган эди. Лекин Иброй деганингиз ҳадеса онасига эркалик қилавермасди. У шилқимликни, баъзи болалар каби онасининг этагига ёпишиб юришни сира ёқтирмасди. Балки шунинг учун, балки фақат онасига маълум бўлган хислатлари учун у «Иброй отлик!» эди.

* * *

Эллигинчи йилнинг илк кўкламимикин? Ўн саккизга энди кирган Абдуворис деган акам узоқ касал ётиб, қазо қилди. Шундан сўнг онамнинг дам-бадам бўғзига юмалоқ нарса тикиладиган, нафас ололмай гоҳ ҳушдан кетиб бир тутам бўлиб ётиб қоладиган одат чиқарди. Шундай чоғларда унинг ҳушсиз ётган нозик абгор жуссаси атрофига йиғилиб, чўк тушиб иложсизлик, ожизлик, нотавонликдан йиғлашар эдик. Онам бир неча кун шундай ҳушига келмай ғужанак бўлиб ётар, бутун қариндош-уруғ, маҳалла-қўй, амбулаториядан дўхтирлар келишар, сўнг онам яна оҳиста кўз очар, синиқ жилмайиб ўрнидан туриб ўтиришга ҳаракат қиларди. Бу нима эканлигини ҳеч ким билмасди.

— Ҳеч кимнинг бошига фарзанд доғини солмасин. Мухаррамой, қолган болаларингиз бахтига тузалиб кетинг... — деб онамнинг бошларини оҳиста силаб, юпатишар эди меҳрибон художўй аммаларим.

— Айтганингиз келсин. Кўп уринтириб қўйдим сизларни, ойи, — дерди онам аммамга синиқ жилмайиб.

— О, бизни қўяверинг. Бизга бало ҳам урмайди, — дерди кичик Захро аммам.

— Онангнинг доғи юрагида лахта қон бўлиб қотиб қолган тошдай. Бечора сиқилса, ўша лахта бўғзига тикилади. Нафас олдиргани қўймайди шўрликни... — дерди ўз-ўзига гапиргандай бўлиб мени тоқзорлар орасида айлантириб юрадиган Турсун аммам.

Онам сочлари қордай оқарган, икки юзи нақш олмай қип-қизил, кекса аммамни ҳурмат қилар, келган чоғларида ўтқазгани жой тополмас, ҳеч юборгиси келмасди. Аммам кўпинча бизникида бўлар, атрофдан қўниқўшни аёллар, онамнинг Марҳамат опа, Жамила опа, Тўхтабуви, Эшон ойи, Ҳурибуви, Мубор опа, Мастура опа, Жўрахон келин ойи, холаларим Баҳрихон, Қумрихон, Меҳрихон, Рихсихонлар, ажойиб аъжуба кампир Ҳомидабуви, Чуқурсой, Ҳасанбой, Юнусобод, чорсилиқ кадрдонлар, аммаларим Турсуной ва Захрохон жам бўли-

шар, ўн уч тўсинлик уйда сандал атрофида жамият бўлиб ўтиришиб, Турсун аммам ўзи билан олиб юрадиган эски китобларни хўб мириқиб ўқишарди. Аммам дам Қиссайи Машраб, дам Қиссайи Рабғўзий, дам туркистонлик Яссавий ҳикматлари, Боқиргон ғазалларини ажиб бир қироат билан ўқирди. Мен ҳам баъзан бир кунжакда сел бўлиб тинглаб ўтирардим. Хотинлар юм-юм йиғлашарди. Аммам бу китобларни оппоқ қийиққа ўраб, кўк халтага солиб қўлтиғига маҳкам босиб ўзи билан олиб юрарди, ҳеч ёнидан қўймасди.

Рабғўзийни ўқиб бўлгач, аммам хотинларга пайғамбарлар қиссаларини тушунтириб, талқин қилиб, аёлларнинг саволларига батафсил жавоб берарди. Сўнг кўк халта ичидан мўъжазгина кичик суралар китобчасини чиқарар, одамни шу тобда ерга киргизиб, осмонга олиб чиқишга қодир бўлган узун ун билан сураларни тиловат қиларди. Мен сўнг ҳеч мунчалар жозибали, мафтункор ўқишни эшитмадим аёл тиловатларида. Аёллар мунганиб кўз ёши қилишар, урушга кетганларни, ўтганларни, қайтиб келмаганларни эслашарди.

— Иброй отлик! Сен ҳам шу ердამисан! — дерди онам менинг кунжакда ғуж бўлиб ўтирганимни пайқаб қолиб. — Тур ўрнингдан! Шипдаги меваларни тушир!

• • •

Мен дик этиб ўрнимдан туриб шифтга осилган олма, беҳи, нок ва узум вошларини аста патнисга солардим. Шифт тўла қатор боғимизнинг мевалари осилгани учун уйимиз ҳамиша муаттар исларга тўлиб ётарди. Худди боғда ўтиргандай бўлардингиз.

• • •

Онам ва тоғаларимга бобомиз Ибодбекдан жуда катта мевазор боғлар мерос қолган, онам шу боғга суяниб бизни катта қиларди. Бизнинг тарбиямиз, ейиш-ичишимиз, маишатимиз шу боғ устидан эди. Отам ва бошқа катталаримиз урушга кетган йиллар боғларимизга катта-катта солиқлар чиқиб, онам уларни тўлолмай, боғни сақлаб қолиш учун бисотини солиққа берар, лекин бисотлари солиқ миқдорини қопламасди. Боғимизнинг бир қисмини шаҳарлик ишчиларга бўлиб берилди. Улар тоқзорларни бузиб, ўрнига қарам, бақлажон, картошка экиб юришди. Онамнинг кўз ўнгида ота ёди меросий боғ пуртурдан кетиб, вайрона бўлиб қўлдан чиқиб борарди.

Онам ёлғиз ўзи бу паторатни тўхтатишдан ожиз, унга қарши туришга кучи етмас эди. Йўқчилик неврози хонадонимизни тўхтовсиз писта пўчоғидай ўйнатар, онамни холдан тойдирарди. Лекин қандай қаттиқчиликлар бўлмасин, онам шикоят қилгани, нолиганини ҳеч эшитган эмасман. У доим борлардай яшарди. Ва ажабки, йўқ нарсалар ҳам доим бордай туюларди.

Замоннинг аччиқ, совуқ шамоллари тўхтовсиз эсарди. Китобларда айтилганидек, боди ҳаводисдан хонадонимизга зарбалар ёғилиб турарди.

Эллигинчи ва ундан кейинги йилларда онамни доим хориган, толган холда кўрардим. Уни поёнсиз чарчоқ ўз комига тортаётгандек эди. 50-йилда ёш Абдуворис акам уруш даври неврозларидан толиб ҳаётдан кўз юмгач ва катта акам шу неврозлар дарди азобини торта бошлагач, онам бечора гоҳ боғ айвонида, гоҳ ичкари уйнинг бир кунжагида холсиз бўлиб ётарди. Ҳолбуки бу пайтларда у ҳали элликка ҳам чиқмаган, ўз нафис чиройини сақлаган эди.

Холаларим, аммаларим, кадрдон кўни-кўшнилар онамдан жонларини аяшмас, доим унинг ёнида оғирини қандайдир бир тарзда бўлмасин енгиллатишга, мадад беришга интилардилар. Аёлларнинг бунчалар оқибатли, меҳрибон бўлишларини ўша йиллар жуда яхши сезган, ёш ақлим билан билиб олган эдим. Уларнинг меҳри умрим бўйи дилимда ўчмай сақланади. Мен кўрган аёллар жуда шафқатли, жуда содда, юраклари мумдай юмшаган аёллар эди. Лекин шафқат, мушфиқлик олдида ҳар қанча таъзим қилмайлик, мен кўп кўрдим, дуч келдим, шафқат, мушфиқлик одамни қутқара олмайди. Оқиллик, тадбир ва тинимсиз ҳаракатларгина одамнинг азобларини роҳатга мубаддал қила билади. Парвонага эса ўтда куймак қисматдир. Аччиқ ҳақиқат шундай.

Урушлар тугади. Нон ва овқат андак бемалол ва бенавбат бўлиб қолди. Оталар, акалар, қариндош-уруғлар урушдан қайта бошлади. Лекин совуқ шамолларнинг охири кўринмас, етишмовчиликларнинг кети узилмас, бири ортидан бири қувалаб келаверарди. Одамлар жуда қашшоқ, юпун ва йиртиқ-ямоқ шолчаларда кун кечирардилар.

Бир ёруғлик мактаб эди. Мен мактабга бутун меҳримни кўйиб ўқирдим. Ташқарида қашшоқлик авжга минган сари ҳукумат маддоҳликни тобора юксак пардаларга кўтарар, йўқчиликлар мақтанчоқликлар билан хаспўшланарди. Қашшоқлик билан мақтанчоқлик, мадҳиябозлик эгиз нарсалар эканлигини ўша чоғларда ўз бошимиздан кечирганмиз.

Аmmo ўқиш жону дилим эди. Китобга ишқим тушди. Ўн ёшимдан китоб йиға бошладим. Ўн ёшимдан тарихчи, географ, врач бўлиш орзуси дилимга тугилди.

Турмуш машаққатлари ва айниқса, замона буқаламунликлари билан олиша-олиша бизни ўстирган, дилимизни эркин қилиб тарбиялаган, қалблари имон ва маърифат нури билан ёришган художўй отам ва мушфик онам учун университетга кириб ўқишга аҳд қилган эдим. Онам бу орзуларимни ҳамиша кўллар эдилар.

Эслаш оғир... Лекин ҳаёт дафтарларини унут дарёсига оқизиб юбориш ҳам кишига жойиз кўринмайди.

Ўқишни битирдим. Ҳаётдан шукронам чексиз эди. Адабиётчилик, ноширлик мени мафтун дунёсига тортди. Олтмишинчи йиллар охирларди. Бир қанча илк китобларим чикди. Онам бир кун кўнглимга кўл солди:

— Иброй! Мени санаторийга юбор. Шунча йиллар шунча касалларни енгиб келдим. Сен ҳам катта бўлдинг. Энди мен ҳам даволанай...

Онам кўнглимдаги айни муддаони айтган эди. Ўйлаб юрардим: онамни қандай даволатсак бўларкин деб. Ишхонам менга ёш кадр дебми жуда эътиборли эди. Узоқ куттирмай бир курсидан иккинчи курсига ўтказар, кўп ёрдамлар кўрсатарди. Идорамдан сўраган эдим: менга Ботаника боғи деган яхши санаторийга битта йўлланма мукофот беришди. Ниҳоят орзу ушаладиган бўлди деб, она-бола хурсанд бўлишиб бир машинани кира қилиб Ботаника боғини топиб бордик. Врачлар йўлланма билан онамни ичкарига олиб кириб кетишди. Бирон соатлардан сўнг онам икки врач билан бирга қайтиб чиқишди. «Биз онангизни бу касал билан қабул қилолмаймиз. Бу касалхона эмас, санаторий. Ойингизни аввал яхшилаб даволатинг. Сўнг бизга олиб келинг», дейишди врачлар менга. Она-бола иккимизнинг тарвузимиз кўлтиғимиздан тушди. Бизга бояги врачлар дўстона I онкологик касалхонасига боришни маслаҳат бердилар. Кейин мени бир четга чақириб: «Хафа бўлманг. Кампирнинг жигари жуда чўзилган. Цирроз... Анча ўтиб кетган...

Яна кўрсатинг», — деди. Она-бола яна машина кира қилиб Кўкчанинг йўлидаги I касалхонани топиб бордик. Бош врач онамни олиб қолиб текшириш ўтказишга рози бўлди. Онамни ичкарига олиб кириб кетишди. Мени киритишмади. Хамшира чиқиб: онангиз жойлашдилар. Эртага келинг, деди. Эртаси пешинга бордим. Хамширалардан оқ халат олиб ичкарига кирдим. Касалхона одамнинг таъбини кир қиладиган даражада исқирт эди. Онамни коридорнинг энг чеккасидаги палатадан топдим. Онам жуда ҳам маъюс ва жуда ҳам кичрайиб кетгандай кўринди кўзимга. Юрагим қаттиқ сиқилди. Врачни кидириб коридорга чиқдим. Бир кексароқ бемор мени танигандай бўлдими, саломлашиб: «Онангизни булар ўладиган касаллар ётадиган хонага қўйишди. У ердан тезроқ олиб чиқинг», — деди. Бош врачнинг ҳузурига кирдим. «Э, учга ётқизинглар деган эдим-ку», — деб хамшира ҳамда врачни чақириб сўқинди. «Учинчи бугун бўшади. Хозир кўчирамиз», — деди врач. Учинчи палатада онамнинг юзи андак ёришди. Мен тўғри катта домламнинг уйига йўл олдим. Домламнинг хотини яхши врач эди. У мени «Ах, Иброҳим! Ах, Иброҳим! Ах, она!» — деб қарши олди ва дархол отланиб мен билан йўлга тушди. Йўл-йўлакай бир касалхонага кириб ўзига яхши таниш профессорни ҳам олиб чиқди. Бирга бориб онамни кўрдилар. Онамни текширгач, профессорнинг ранги қорайди. У домламнинг хотини билан ташқарига чиқиб унга нималарнидир тушунтирди. Хуллас, касалнинг бу ерда ётишидан ҳеч қандай маъно йўқ экан. Онамни уйга олиб кетадиган бўлдим. Бош врач дорилар ёзиб берди. Яна бориб кўриб турадиган бўлди. Не умидлар билан санаторийга йўлга чиққан она-бола обдон ҳолдан тойиб уйга кириб бордик. Бу 68-йилнинг охирлари эди. Онам шу ётганча ўрниларидан турмадилар. Мен ҳар куни, кунора рецепт ёздириб олиб борадиган ва онамга ичирадиган дорилар фақат оғриқни қолдиришгагина ярарди. Икки ойда онам шамдай сарғайиб кетдилар. Оппоқ дока рўмол ўраган тўрт холам онамнинг бошларида ўша ўн уч тўсинли Ибодбекдан қолган хонада ўтиришарди.

Мен санаторий йўлланмасини ариза ёзиб идорага қайтариб бердим.

15 мартда ишдан келиб онамнинг ҳузурларига кирдим. Оппоқ кабутарлардек бўлиб холаларим ўтиришарди. Бирпас онамнинг пешоналарини силаб ўтирдим.

Узум олиб келган эдим. Бир дона узумни аста онамнинг лабларига теккизиб эдим. Узумнинг шарбати онамнинг лабларидан аста оқиб тушди. Азизам оламдан ўтган эди.

Нашриётда яна бир меҳрибоним Аминахон опа айтди: «Соғинирсин, сарғайирсин, сўнмас юрак жирлари... Иброхим, ҳали кўп соғинасан, кўп сарғаясан, лекин онангни тополмайсан...»

Кўп йиллар онамни совқотган, дилдираган, қалтираган ҳолда тушларимда кўриб юрдим. Армонларнинг аёзи тугамас эканми дердим.

ЧЎЛОҚ ҚАРҒА

Уруш йиллари отам ҳарбий хизматга кетиб боғимизнинг уч қават пахса деворлари нурай бошлаган. Учинчи қавати қарийб шувдираб тушиб бўлган, деворнинг кўп ерлари бизнинг бўйимиз баробар бўлиб қолган. Деворларни тузатадиган ҳеч ким йўқ. Баъзи йиллар феврал оёқлагандан бошлаб тинимсиз ёмғирлар ёғади. Осмоннинг таги тешилгандай ҳеч тўхтамайди. Қуёшни соғинамиз. Қуёш чиқса, пахса деворларнинг тагида ўтириб биримиз олиб биримиз кўйиб чўпчаклар айтишамиз ёки маҳалламиз, қариндош-уруғларимиз ўртасидаги ахволларни ўз билганимизча сўйлашамиз. Пахса деворнинг юқори қавати нураб, оқиб тагига тушиб уюлиб ётади ва шу уюлган нураган тупроқ офтобда тез исийди ва унинг устида девор ёқалаб қатор тизилишиб ўтириб гаплашиш, хувиллаган боғларни томоша қилиш жуда соз ва бизга хуш ёқарди. Кўкламнинг булутлар орасидан қиздириб чиқадиган офтобида жонимиз исийди.

Дониёр, Асад, Эркин, Нажим, Ҳамидулла, Мансур, Собит ва мен боғимизнинг ярим нураган ана шу пахса деворига миниб олгандик.

Ҳовлимиздан йиғи товуши келарди. Эрта кўкламда пахсанинг усти шувоклаган, сал қимирласак деворнинг тупроғи пастга шувиллаб тўкиларди. Деворнинг баҳор офтобида қуриган, илиқ тупроғида ўтириш болаларга ёқарди. Баъзан бир жойда ўтириш жонимизга тегса, девор устида кўлларимизни ёзиб худди дор устида юргандек, югурардик, оёғимиз юмшоқ, тупроқда сирғалиб кетиб гавдамизни тутолмай пастга қулардик ва яна сакраб деворга миниб бир-биримизни қувалардик.

Уйимиз йиғи овозига тўлган эди. Ҳали ўн саккизга тўлмаган акам касал бўлиб ўлган, узоқ-яқиндан келган қариндош-уруғ, қўни-қўшни хотин-халаж фарёд кўтариб йиғлашар, уларнинг қий-чув суронларига одам боласининг чидаши қийин эди.

Кейин-кейин етмишинчи йиллардан сўнгроқмикин, одамлар азаларда босиқ, вазмин мунграб йиғи-сиғига ўрганишди. Урушдан пича кейинги йилларда одамлар ҳаддан зиёд ўртаниб, куйиб, юрак-бағирларини чок қилиб, сочларини юлиб, ўзларини муштлаб, тимдалаб йиғлашарди. Билмадим, турмуш қаттиқмиди, ё алам кучлимиди одамларда. Тобут кўтарилганда ҳам яқин қариндош-уруғлар тобут олдига тушиб, сафланиб фарёд кўтариб боришарди. Кўчадан ким ўтмасин, югуриб келиб тобутга кирар, уни елкасига олиб анча ергача кўтаришиб борар, сўнг унинг елкасидан бошқа одам тобутни олар, эл-юрт шундай жам бўлиб ўликни ҳурматлаб мазорга қўйиб келарди.

Девор устида индамай мунғайиб ўтирар, кўзларимиз ёшланар, мен онамнинггина: «Мақбулим, беозорим, болам» деган сирқираган овозини, мунграган сўзларини эшитар, қолган ялпи йиғи-сиғи қулоғимга сурон бўлиб кирарди. Издихом бўлиб турган ҳовлимиз биз ўтирган ердан бир оз нарида, ўртада ёзда ўтириладиган баланд супа ва ёзги омонат ошхона — ўчоқ-бошигина бор эди.

Онам ва бошқа хотинлар бошдан-оёқ қалин рўмолларга ўраниб олишган, белларини қалин шол рўмоллар билан бир неча қават қилиб қаттиқ тортиб сириб ўрашган эди. Шундай қилмаса, йиғининг зўрига одам чидамас эмиш, кўкраги ўпирилиб кетармиш. Онам, опам, келин ойим, холаларим, аммаларим азага эшикдан кириб келган ҳар бир хотин билан алоҳида-алоҳида кўришиб, қучишиб, елкаларига бошларини қўйишиб бўзлашар, ҳар ким ўзи билганча йиғи сўзини айтарди. Онамнинг йиғлайвериби ҳолдан тойиб қолаётгани кўриниб турар, унинг овози тобора хирқираб, бўғилиб чиқарди.

Биз девор устида оёқларимизни осилтириб ўтирар, шундоққина рўпарамизда токзор чўзилиб кетган, ишкомлар ҳовлига бориб туташар, токлар кеч кузакда устига тупроқ тортиб ерга кўмилганича ҳали очилмаган, дўнгалак-дўнгалак бўлиб ётишар, фақат йирик зангларнинг ост қисмигина офтобда селгий бошлаган, қовжиратган тупроқдан тирсакка ўхшаб яланғоч чиқиб турарди.

Йиртилган, эскириб кетган кўйлак-камзулларимиздан кўшинча тирсакларимиз шундай яланғоч чиқиб турарди. Лекин ҳеч ким буни уят ҳисобламас, уят қилиб биров-бировни устидан кулмас эди. Баъзан кўйлак-камзуллари-нинг енглари, ёқалари қайта-қайта неча қайталаб ямалса ҳам, яна барибир енгимиз ҳеч бутун бўлмас, яланғоч тирсакларимиз доим кўриниб турарди.

Оёқларимизда урушнинг охириги йиллари чиққан елим кавуш, ҳеч биримиз ҳали ботинка киймаганмиз. Бу елим ковушлардан ёғин-сочинли кунлар дарров сув ўтиб кетади, оёғимиз қоп-қора балчиққа беланади, кун совуқроқ бўлса, товонларимиз, бармоқларимизнинг ораси ёри-либ кетади, лой, сув теккач, ачишиб, зирқираб оғрийди. Лекин оёқларимиз қанча оғримасин, совқотмасин, кўзимиз оғриқдан ёшланмасин, Қорасаройдаги мактабимизни бир кун ҳам тарк этмаймиз. Ўқиш менга жуда ажойиб бир нарса бўлиб кўринади. Ҳар куни бир янги нарсани ўрганамиз. Урушдан оғир ярадор бўлиб келган Ҳайдарали ака қўлларини доскага базўр кўтариб турли ҳарфларнинг чизиқларини чизади. Баъзан совуқдан ва кучсизликдан қўллари қалтираб бўрни тушириб юборади. Болалардан кимдир югуриб бориб бўрни ердан олиб унинг қўлига тутқазади, у яна қалтироқ қўллари билан ҳарф чизиб бизни алифбога ўргатади. Чизиқлар ҳарфга, ҳарфлар сўзга айланади ва мен буни яхши кўраман. Лекин ҳарфлардан қандай қилиб сўз ҳосил бўлади ҳеч бунинг сирига етолмайман, ҳарфлардан сўз яасам бундан кўп завқим келади...

Ток дўнгалаклари, ишкомлар орасида кузда чопилган йирик-йирик кесакли ер оралаб қишдан омон чиққан майсалар анча гурқираб қолган, боғ четидаги толлар баргак чиқара бошлаган, маҳалламиз навраста қизчалари сочларига баргак улама қиладиган пайт келган эди.

Эрталаб менга раҳми келибми катта Рўзимуҳаммад амаким шимимнинг чўнтакчасига солиб қўйган қип-қизил ўн сўмликни дам-бадам ушлаб қўяр, ўзимни жуда кўнгли тўқ, бадавлат сезардим. Ўртоқларимнинг биронтасида бундай қип-қизил чиройли ўн сўмлик қоғоз пул йўқ эди. Буни ўйлаб кўнглим янада ўсарди. Рўзимуҳаммад амаким Чорсудаги ўз растасида ширмой нон ёпади. Кичик амаким Абдуҳаким — жуда чиройли кўркама одам — у киши ҳам Чорсуда акаларининг қаватида, фақат кўча-

нинг бу бетиде ширмой ёпади. Амакиларимнинг уйлари-га қачон борсак, уй тўла янги ёпилган, сўриларга ёйилиб қўйилган ширмой нонларни кўраман. Улар ғоятда мазали. Одамнинг оғзида худди тухумдай эриб кетади, улардан нохотшўракнинг мазаси келади. Амакиларимга ширмойпазлик ота-бобо мерос касб. Амакиларим бу хунарнинг ҳавосини хўп олишган. Ширмойларни писта кўмирни аланга олдириб, тандирни фақат ғўзапоя ёки ғўзапоя топилмай қолса, саксовул ўтин билан қиздириб жуда паст алангада пиширишади. Писта кўмирнинг алангаси жуда тоза бўлади, заррача ҳам дуд ёки тутун чиқармайди. Тандир ичи тиниқ алангачалар билан ёришиб туради. Худди юзлаб шамлар ёқиб қўйилгандай. Лекин шамлардан ҳам сизиб дуд чиқади, тандир ичига текис ёйилган, текис аланга олган писта кўмрдан эса ҳеч қачон тутун чиқмайди. Шундай бир текис тоза алангада тандирга ёпилган ширмой кулчалари аста-секин худди лоладай бўлиб қизаради. Амаким алангага бағрини бериб уларни олов қўйнидан эҳтиётлаб узиб олади. Қизариб бўртган ширмой шу қадар чиройли! Амаким уларнинг устига авайлаб қандайдир мой суртади ва ширмойлар яна ҳам чиройли бўлиб, худди ўн тўрт яшар қиз боланинг лўппи юзига ўхшаб қолади. Амаким қачон борсам менга иккита ширмой кулчасини беради. Яна бир бурда ўзи учун ушатган ширмойдан кўлимга тутқазади. Ширмой шундай ажойиб нонки, бир бурдаси қорнингизни тўйғазади ва анчагача очикмай юрасиз. Кейин-кейин ҳаммаёқ газлашиб, электрлашиб, писта кўмирлар, саксовулу ғўзапоялар замондан орқада қолиб кетди. Амакиларим ҳам кексайишди. Улар ширмой ёпиш сирларини ўзлари билан олиб кетишди. Ҳозир ҳеч ким Тошкентда ундай ширмой ёпмайди. Одам соғинади ўша лоладай яраклаган ёғлиқ ширмойларни. Лекин ҳар бир замоннинг ўз усталари ва ўз қўл хунарлари бўлар экан-да. Бир куни амакиваччам Музаффар акадан сўрадим: «Нега сиз ширмой ёпмайсиз? Нега ота-боболарнинг хунарини ташлаб юбордингиз? Ахир, ширмойпазлик жуда яхши хунар-ку!» Музаффар акам кулди: «Тандирнинг рўпарасида туришни айт, жиян! Олов юрак-бағрингни ўртаб юборади. Менинг юрагим чидамайди доим оловга рўпара келишга. Бунинг устига ширмойнинг хамири махсус қорилади. Унга амакиларинг турли ўзлари билган нарсаларни қўшишарди. Махсус

тандир, махсус олов, аланга тутишарди. Мен уларнинг секретларини билмайман. Ширмой ёпиш жуда машаққатли иш. Ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Амакиларинг жуда сабр-тоқатли, имонли ва жуда уста ширмойпаз эдилар. Мен улардай бўлолмайман. Қаердан писта кўмир қидириб юраман, ука? Ҳозирги замонда қиламан деса ҳунар озми?» — деган эди. У ширмойпазликдан шофёрликни афзал билди. Ҳайдовчи бўлди. Катта юк машиналарини ҳайдаб юрди. Ширмойпазлик аста-секин эгасиз қолди. Насллар давом эттирмасалар, ота-боболарнинг ҳунарлари, санъатлари унутилиб кетаверади. Янги замонлар янги ҳунарлар, янги касблар, ихтисосликларни талаб қилади. Ҳозир энди нонлар газ алангаларида, замонавий электр печларда ўта моҳирлик билан пиширилади. Газда, электрда нон пишириш бошқаю писта кўмир, саксовул ёки гўзапояда нон ёпиш бошқа. У нонларнинг мазаси тамомила бошқа эди. Тамомила бошқа! Оғзимизда таъми қолган, кўмсаймиз ўша нонларни. Энг содда усулда қилинган иш, энг содда яшаш менга ҳаммасидан ҳам яхши яшаш ва яхши усул бўлиб кўринади энди. Одамзод неча минг йиллар соддаликда яшаб келди. Кейинги икки ёки уч аср ораси мураккабликда яшамокда. Ҳамма нарсаларни мураккаблаштиришга уринмоқда. Компьютер ва интернет замони ўта мураккаб замон. Одамзод бундай мураккабланишда яна эллик-олтмиш йил яшайди. Шу муддатда мураккабликларнинг чўққисига кўтарилади. Сўнг инсоният мураккаблик чўққисидан аста пастга тушади. Қадам-бақадам, қаричма-қарич, миллиметрлаб, дюймлаб, хаво, ер, сув, ўтдан ортиқ соддалик йўқ. Улардан ортиқ мураккаблик ҳам йўқ. Ҳамма нарсалар уларнинг ўзаро таркибланиши, газларнинг портлаши, юлдузларнинг ҳосил бўлиши, ҳужайраларнинг тармоқланиши ва тирик организмларнинг турланиши... Содда яшаш — оқилликнинг ўзи. Одамзод барибир ўзининг содда ҳаётига қайтади.

Сув қайга оқмайди, кўнгил нима чечак такмайди... Эндиликда ҳаёл чопонларининг этакларини елканлардай шишириб, хилпиратиб ҳар ёқларга учеди. Баъзан қайси этакни тутишни билмайсиз...

Ўша Рўзимухаммад амаким берган қизил ўн сўмлик менга жуда ёқар, уни чўнтагимда оҳиста шилдиратиб сийпалаб кўяр, унга яқинда келадиган ҳайит байрамида нималар олишимни ўйлар, мен билан боғнинг пахса

девори устида қалдирғочлардай тизилишиб менинг дардимга ҳамдард бўлиб ўтирган ўртоқларимнинг ҳеч қайсисида бундай қизил ўн сўмлик йўқлигидан ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигидан ўзимни аллақандай мамнун сезар, жуда бадавлат, пулдор эканимдан роҳатланардим. Фақат ҳовлимизда йиғи-сиғи пешин яқинлашган сари авжга миниб, онамнинг ушоқ гавдаси тобора кичрайиб, овози тобора зирқираб бораётганидан юрагим ёмон сиқилар, нима қилишимни билмай, қўлимдан ҳеч нарса келмаслигига ақлим етиб, қуруқ ишқомлар, токзорлар орасида кўк майсалар ичида қора тумшуғи билан илдиз қавлаётган, ўтларни титкилаб ағдар-тўнтар қилаётган катта қора қарғадан кўзимни узмас эдим. Қарғага қараб ўтириб, унинг яхши юролмаётгани, бир ердан иккинчи ерга ғайритабиий ёни билан ағдарилиб ўтаётгани диққатимни тортди.

Қарға бечора негадир қорамтир оёқларини босолмас, ердан оёқларига тиралиб кўтарила олмас, фақат канотларини ёзиб гавдасини бир жойдан иккинчи жойга олар, ерга оёғи билан қўнмай кўкси аралаш қорни билан узала тушарди. Шунда ҳам ўтларнинг тагини кучли тумшуғи билан титкилашни қўймасди. Чамаси, қорни оч эди.

Қарға ҳалиги алфозда уч-тўрт бир жойдан иккинчи жойга учиб қўнди.

Унга жуда раҳмим келди. Бу ахволда уни боғимизда қушларнинг инини титиб юрадиган катта сариқ мушук тутиб олиши ва мажаклаб ейиши ҳеч гап эмас. Сариқ мушукнинг бу бечора каттакон қарғани ерга қандай булғалаб еяётгани, унинг ичак-чавоқлари, кичкина юракчасини ағдариб ташлаётгани шундоқ кўз ўнгимга келди. Нима бўлдикин бу қарға бечорага?

Оёқларига варракларнинг иплари ўралашиб, чалкашиб, юролмай қолдимикин? Боғлардаги дарахтларнинг, пахса деворнинг ортидаги ариқ ёқалаб қатор экилган баланд теракларнинг шохларида неча-неча варракларнинг ранго-ранг иплари чувалашиб ётарди. Баъзан бу иплар қушларнинг оёқларигача ўралиб қолади. Бир қора қалдирғочни кўрганман шундай ипга илиниб қолиб, неча кун терак тепасида патирлаб осилиб ётганини. Терак жуда баланд ва қалдирғоч осилиб қолган шохга ўтиб боришнинг иложи йўқ эди. Қуш бечора теракда шу осилганча қолиб кетди. Анчагача бу қалдирғочга қарамай

десам ҳам, кўзим боққа чикдим дегунча унга тушаверар ва кичкинагина юрагимда нимадир зирқираб кетарди. Унга қараб Учкўчанинг муюлишидаги кичкина ёнғоқли ҳовлида ўзини негадир ёнғоққа осиб қўйган орик йигит кўз ўнгимга келарди. Эрталаб: «Ёнғоқли ҳовлида ўзини осиб қўйибди», деган гап тарқалганда маҳалламиздаги болалар билан Калковуз кўпригидан ўтиб бориб ўша ҳовлини кўрқа-писа кўриб келган эдик. Секин-секин ҳаммамиз торгина ҳовлининг кичкина қийшайган ночор эшигидан мўраладик. Ҳовлида одам сийрак, ёнғоқ шохига осилган юпқагина гавдани эски чопон билан ўраб қўйилган эди. Дўхтир ва милиса келишини кутишаётган экан. Бу йигитни бир неча бор кўрганман. У бизнинг боф кўчамиздан пастга — мозор томонга баъзан ўтар, ранги қумдай оппоқ ва доим ерга қараб юрарди. Унинг учтўрт ой бурун онаси ўлган ва ўзи ҳовлида ёлғиз қолган, одамлар: «одамови», дейишарди. Жуда кўп сўзлар қатори «одамови» нима деганини ҳам билмас, тушунмас, бир хатарли ёмон нарса бўлса керак, деб ўйлаб юрардим.

Паст томли қийшайган уй, тор ҳовли, ҳовлининг ҳаммаёғини ёнғоқ шохлари қоплаб ётар, улар ергача эгилиб тушган, юмуш қилаётганлар энкайиб юришар, бундай ҳовлида одам боласи қандай яшаши мумкинлигига сира ақлим етмас эди. Бу уйдан ҳеч кимнинг йиғи овози келмас, ҳеч ким ҳеч кимга куймас эди. Беш-ўн қари-қартанг ва олти-етти ўсмирлар бўлиб бечорани гўристонга қўйиб келишди. Ўлим туғилиш каби ноёб ходиса, уни эсламай илож йўқ, эслаймиз, ўлим бир умр эсингиздан чиқмайди. Ўлимлар тушларингизда муҳрланиб қолади.

Лекин қарға... оёғи баногоҳ майиб бўлиб балки босолмаётгандир? Аста орқадан бориб қарғани таппа ушлаб, оёғига ўралиб қолган ипни олиб ташлаб, озод учриб юборгим келди.

Пахса девордан ҳеч кимга ҳеч нарса демай сакраб ишком ичига тушдим-да, биқиниб, пусиб охиста қарғага яқинлашдим.

Аммо қарға шарпамни дарров сезиб, бир мунғайиб каради-да, нарироққа сакраб ўтди ва ўтлар орасига қулади.

Яна секин уни қоралаб бордим. Қарға чамаси мени жуда яхши кузатиб турар ва мендан кўра ақллироқ эдими, яна қанотларини кенг ёзиб боягидан ҳам узоқ-

роққа учиб тушди. Яна қўймай пусиб бордим. Қарға яна учиб боғнинг ичкарироғига қўнди. Унинг кетидан бора-вердим. Қарға менинг қолмаётганимни кўриб, охири боғимизнинг кунботар томонида қўшни боғда жойлашган «детдом» — болалар уйининг ошхонаси томига базўр кўтарилиб чикди ва патирлаб-патирлаб томнинг нариги томонига ўтиб кетди. Ҳали баҳор, «детдом»нинг эгалари келишмаган, нокзор, ўрикзор, шафтолизор, токзор улкан боғ хувиллаб ётарди. Биз кўпинча шу «детдом»нинг боғида ўйнар, боғ пастга қараб тушиб, олмазорлари кўхна мазористонга тутушиб кетарди.

Мен қарғанинг ялтираб турган қоп-қора кўзларини кўриб қолдим. Бу кўзлар негадир жуда мунгли эди.

Қора қарғани ушлолмагач, менга нима бўлди, билмадим, аламданми ё бошқа, ўзимни таппа ерга отиб урдим ва жоним борича додлаб йиғладим.

Ўпкам тўлиб кетган, ҳеч ўзимни босолмас, бошим, юзимни тупроққа урардим.

Ҳамма ўртоқларим тап-тап девордан сакраб тушиб мени ўраб олишди. «Нима бўлди? Нима бўлди?» — деб бир-бирларидан сўрашар, мени ердан турғазишмоқчи бўлишар, мен баттар ўзимни ерга уриб, думалаб-думалаб дод солардим. Хўрлигимга чидолмасдим.

Болалардан бири мендан бир оз каттароқ опамни бошлаб келди. Опам зўр бериб типирчилашимга қармай мени ердан кўтариб олди, бағрига маҳкам босганча боғ четига экилган қатор беҳилар остига бориб ўтирди. Бошимни силаб мени овутди. Кўксимни тўлдириб турган ўкириш аста босилди.

Мен хиқиллаб-хиқиллаб опамнинг кучоғидан аста сирғалиб чикдим.

Ҳовли томондан бизни чақирди:

— Ҳой, хайрлашинглар! Хайрлашинглар!

Катталардан кимдир мени аза издихоми ичидан олиб ўтиб катта уйга кўтариб кирди. Уй ичида тобутда шўрлик акам ётар, атрофни зич одам ўраган, ҳаммалари унинг юзи, қўллари, пешонасини силашарди. Акам ҳеч ўлганга ўхшамас, юзи таранг, текис, фақат сарғайган эди.

Акамнинг кўксига бош қўйиб унинг тўхтаб қолган ёш юраги устига кўзёшларимни тўқдим.

Шунда лоп этиб байрамларда акамнинг менга берган ҳайитликлари эсимга тушди ва дод солиб йиғладим. Менинг бир суянчим абадул-абад кетиб бораёт-

ган эди. Худди бахтим кетиб бораётган каби уввос солиб йиғладим.

Кейин нима бўлганлигини билмайман.

Аллакимлар кўтариб мени ҳовлига, очиқ ҳавога олиб чиқиб кетишди.

Тобут кўтарилди. Биз ҳаммамиз унинг олдида йиғлашиб бордик.

Айрилиқлар ёдга муҳрланиб қолади. Улар одамга маҳкам ёпишади. Гоҳо қисматда ёзилган ўйинлар, кўргиликлар шундоқми, асло этагингизни қўйиб юбормайди.

Баъзан яхшиям онам тўнғич акам, отам, тоғаларим, амакиларим, кеннойиларимнинг ўлимларини кўрмади дейман. Балки, бу унга худонинг, табиатнинг марҳамати бўлгандир?

Ахир шунча ўлимларни одам кичкина жони билан қандок кўтаради?

Менин романларим

1998 йил

ЎЗ. СЎЗСИЗЛИК

Парвардигор, дуойимни қабул айла. Парвардигор, ҳисоб-китоб қилинадиган кун мени, ота-онамни ва барча мўъминларни мағфират қил. Бу ҳазрат Иброҳимнинг илтижоси. Нозил бўлган Қуръондан ёғилган нола. Не-чукдир кўнглим тилар шу сўзларни. Уларни ўз сўзларим каби тилимдан қўймай такрорлайман. Қотиб қолган, турғунликка маҳкум бу дунёда бу сўзлар мангу океан каби шовуллаб туради. Сенга етмоқ истайман. Васлингдан ширин не бор? Або Иброҳимнинг халоскор арқонига илиниб, висолингга етармикинман? Сингиб кетаман абаддош Иброҳимнинг сўзларига. Лекин кулоғимга сўнги дамда нидо чалинар:

— Ўз сўзинг йўқму, аё Иброҳиму?

Висолга етгунча сўз керак. Висолга етгач, ҳар қандай сўз ортиқча. Сўзсизлик сўздан афзал.

ПЕРСОНАЛИЗМ, ПЕГИ

Илоҳий борлик энг олий қадрият. Пегининг сўзлари ўйга ботирар. Одам боласи ҳам шу илоҳий борлик ичидамикин? Илоҳий борликни тасарруф қилишга буюрилганми одамизод? Тасарруф — фойдаланиш, еб-битириш. Еб-битиришга чорланганми одамизод? Ва ё сақлашга буюрилдими одамизод? Одамизоднинг шу илоҳий борликдан ўзга мулки, ўзга бойлиги, давлати йўқ. Лекин вазифасини англадими одам? Илоҳий борликда ўз вазифасини билладими одам? Илоҳий вазифани оддий инсоний воситалар билан бажариш — шу энг илоҳий, энг олий вазифа. Қора терга тушаман Пегининг бу сўзларидан. Бахтнинг шу оддий инсоний воситала-

рини қачон кашф этамиз? Ва қачон англаб этамиз уларни? Ҳар бир одам ўз ҳаётида инқилоб қилсин. Ҳар бир кимса ўз ичида ҳам инқилоб ясагин. Мураккаб дунёни қандай қуришликни ўргатар файласуфлар.

Илоҳий инқилоб!

У калбимда!

Турғунлик деви енгилмас эмас.

ЎЛИМ ЎЛДИ!..

Ўлим ўлди!

Ажаб гапларни ёзган Муҳаммад Иқбол:

«Ишқ олдида ўлим тору мор бўлди,

Ўлим ўлди, севги барқарор бўлди...»

Ишқнинг қудратини тасдиқлар шоир.

Лекин не бўлар эди агар у:

«Ишқ ўлди!..» деса.

Нега у айтмади: Ўлим олди ва ишқ тору мор бўлди.

Нега?

Ишқнинг охири ўлим эканлигини билмас эдим Иқбол?

Мен эса негандир: «Ишқ ўлди», дегим келади.

Ўлим тож кийдиран ишқнинг бошига.

Янгиланар ўлим

янгиланар ишқ

мангу ясангириб борар

бири бирини...

Дарҳақиқат, ишқ ўлганда

Яшашдан нима қолади?

РУҲИ РАВОНИМ ҚАЙДАСАН?

Гиря

Йиғи

Маърака

Ўзбек элининг тўй-ҳашами, маъракаси ўтмас эди

Муҳаммаджон Каримсиз.

Ўзбекнинг туб қаърларидан келарди унинг овози

Ҳаётда ҳар нарса бўлади

Бунга тўла тан берган ўзбекнинг нолакор саси эшитиларди

унинг сўлим хонишларидан

Саф-саф бўлиб ўтиришарди ўзбек элининг минг йил-
 лик қариялари
 улар хизматига тайёр йигитлар саф-саф бўлиб ту-
 рар эдилар
 ўзбекнинг давраларида
 Уларнинг сафларини бирлаштирар эди Муҳаммад-
 жон Каримовнинг овози
 XX асрнинг сўнгги ҳофиз
 Ўзи ўтган, овози қолган ҳофиз
 Соғинарлар унинг эран сасларини давраларда
 Ўзи ўтган ҳофизнинг эран овозини
 • 5 август. Ой тўлиб келаётир.
 Осмон тўрида ўлтирар тўлган Ой Муҳаммаджон Ка-
 римовни кутиб,
 соғиниб: «Қайдасиз, хофизим?»
 — Кунни кеча хофиз кетди сиз томон куй куйлаган-
 ча, — дегим келар
 осмон тўрида ярақлаб ўлтирган Ойга.
 Оппоқ пора-пора булутлар Ой теграсида шўнғирлар
 худди океан сатҳида
 олма ўйнаган каби.
 Оқ булутларнинг Ой қошида ошиқона ўйини —
 худди хофиз куйлагандай жонбахш ва суюк
 Аммо —
 Умр ўткинчи
 Гиря козоқ мангу:
 Қайдасан, эй руҳи равоним?
 Қайдасан ўзбекнинг сўлим-сўлим суяк овози?

ЛОНДОЛФИННИ ЎҚИБ ЎТИРИБ

Э. Воҳидов ва Ў. Хошимовга

Лондолфини ўқиб ўтириб
 ўтар эди ўз ҳаётим кўз ўнгимдан бирма-бир
 Кошкийди буни ҳаёт деб бўлса... оҳ...
 Иккинчи синфда ўқир эдим
 Кўтариб юрар эдим жуда ҳам катта чарм сумка-
 портфел
 Жуда ҳам катта, жуда ҳам чиройли сумка-портфел
 эди.
 Ўхшар эди худди министрлар тутадиган папкага —
 «Ватан» кинотеатрида —
 Немислардан қолган киноларда кўрар эдим бундай
 пўрим, ярқирок папкаларни.

Немислардан қолган хўп ғалати-ғалати кўрқинчли киноларни кўп кўрар
эдик урушдан кейинги йилларда –
«Трофей кинолар» дейишарди уларни
Баъзан немислар, танклар, каскалар, худди менинг устимга бостириб
келаётгандай бошимни тўнимга яшириб олар эдим.
Бир куни –
Отам менга беш сўм берди. Эски Жўвадаги пастқам китоб дўконидан сотиб
олдим ўша папкани. Сотиб олгунча ҳам уни кўп пайт томоша қилганман.
Тикилиб-тикилиб: «Меники бўлсайди шу папка...» деб орзу қилганман.
Папка ажойиб қулф-калитли эди. Шарқиллаб очиларди ва ёпиларди ширқиллаб.
Ичида ўндан ортиқ бежирим чўнтаклари бор эди. Ҳар бир чўнтаги пистон
тугмача билан қирсиллаб ёпиларди ва очиларди қирсиллаб.
Севар эдим чарм папкамни –
Ҳамма нарсаларим унга жойлашган ва яна қанча чўнтаклари ортиб қолган,
улар бўш турар эди. Мен уларга нима солсам бўларкин деб ўйлар эдим.
Баъзан дунё мени кўрқитарди
Жуда ҳам катта эди дунё –
ва жуда ҳам катта эди одамлар, дарахтлар, итлар – кўрқинчли эди овлок боғлар, ёнғокзорлар.
Кўрқар эдим юлдузлари ярақлаб осилган осмондан.
Севар эдим чарм папкамни –
Яшириниб олгим келарди унинг ичига дунёдан кўрққан чоғларим
Унинг ичига кириб кетгим ва унинг чўнтақларида яшагим келарди –
Ҳеч кимни кўрмай ва ҳеч ким билан гаплашмай.
Ажаб бир ҳиссиёт. Тушунарсиз. Лекин болалар баъзан катта оламдан беркиниб
олишни исташар. Мен Фрейд эмасман. Билмайман бунни ва нега шундай?
Ҳар қалай, базўр кўтариб юрар эдим чарм папкамни. Учинчи синф. 1947 йил, тўртинчи синф. Шундай ўтди.
Папкам мендан катта кўринарди одамларга.

Мендан кулар эдилар одамлар папкални базўр кўтариб бораётган чоғларим мен эса чарм папка уяларига кириб улардан беркиниб олишни истардим.

Нега севдим бу ўзимдан катта папкани

Нега ҳадеб унинг ичига яширингим келарди?

Ҳануз билолмайман.

Олам нахот шундай кўрқинчли кўринади мен каби сабий болага?

Балки уруш... онажонимнинг кўрқинчлари менга ўтганми?

Билай дейман. Билолмайман. Тушларимга кирар катта чарм папка...

ЗАРДЎШТНИНГ СОЯСИ

«Менинг уйим қаерда?» — деб сўради соя. Бу Зардўштнинг сояси эди. Нитше Зардўштнинг соясини тушида кўрди ва у билан сўйлашди. Лекин Зардўштга уй топиб беролмади Нитше.

Ва ҳамон чордевор остида ётади Зардўшт

Ало одам ҳамон сўрайди:

— Менинг уйим қаерда?

Ўйлаб ўйимга етолмайман:

— Зардўштнинг уйи қаерда эди?

Уй ўрнига таълимот қурдими Зардўшт?

Арабий Аҳмад Саломнинг уйи қаерда эди?

Бормиди унинг уйи?

Уй ўрнига таълимот бино қилдими Аҳмад Салом?

Уй ўрнига яралган таълимотлар абад яшарми? —

Тарк этмасми уларни одамлар

Худди чордевор каби?

ЗАРДЎШТНИНГ КЎНГЛИ

«О сен кимсан, кўнглим?» — деб сўради Зардўшт ўз кўнглидан.

Танимай турарди Зардўшт ўз кўнглини

Истамас эди кўнглининг нафсий интилишларин.

Нафс ғалаён қилганда танимай қоларди Зардўшт кўнглини.

Нитше Зардўштга танитмоқчи бўлди унинг кўнглини.

Кўнгил майларин хўб биларди Нитше.

Кўнгил майларини енгган одамни изларди Нитше.
Излай-излай Шарқнинг бари кўнгил эканлигини англади Нитше.

Шарқчалик ким излаган экан кўнгилни
Навий — кўнгил, Ҳофиз — кўнгил, Конфутсий — кўнгил, Ҳаммаси — кўнгил.

Кўхна гил — бу кўнгил. Хоразмийлар кўна гил дейдилар кўнгилни.

«Аслин билсанг, обу гил...» О, бу хассос Яссавий.

О, ким билар не ахир кўна гил
ва недир кўнгил?

Уялиб кетаман бу саволингдан.

Недир, нимадир дейсан

Кўнгил не бўлолмас

ва бўлолмас нимадир.

Зардўштга кулоқ сол, кўнглим,

— О, сен кимсан, кўнглим?

Жавоб йўқ ҳануз...

Балки кўнгил — Худонинг макони...

КАПАЛАК СУВ БЕТИДА...

Капалак сув бетида ухлаб ётарди.

Баногоҳ мен уни уйғотиб қўйдим,

У қанотларини ҳилпиратиб ерга қўнди.

Унга ер бағоят қаттиқ туюлди.

У япроқларда, муаттар гулкосаларда,

гул баргларини ватан қилиб осуда ухларди,

Лекин сув юзида уйқуга толганда рохатининг чеки йўқ эди.

Коинотнинг ҳаёти, борлиғи шу эди.

Еллар елпинар,

сувлар мавжланар,

Ер шу капалакнинг фароғати учунгина яратилгандек туюларди.

Сув капалакни аллалаб ухлатарди. Майин насим беланчагида.

Шу алла оромида мен бехос уйғотиб юбордим капалакни.

— Мен чарчаганман. Менинг гулларим қариган. Нега мени уйғотдинг? — деди капалак.

14 АВГУСТ 1998 ЙИЛ

Ҳумоюннинг тўйи бўлди.

Ҳаммаёқ оппоқ нурга чайилган, сутга корилган.

Ёшлар ранго-ранг капалаклардай тўй гулзорида учи-
шар

Нақадар гўзал эди уларнинг чехралари, табассумлари

Аёллар, аёллар... ҳаммаёқ аёллар. Кун дим ва иссиқ.

Аёлларнинг юзлари иссиқда бўртган

Қиличдай ярқирар эди куёв

Биллурдай товланарди келин

- «Бир эркли султондур кўнгил...» Лутфий тилимда айланар.

Оллоҳ ёзган бўлса пешонасига ўлмаган қул кўради.

Ўлмаган қул

ўлмасанг,

Ўғлингнинг тўйида

бир чеккада

эшик тубида

ўтирган яхши...

Ўлган ўлиб кетар

Ўлмаган қул

ўлмасанг,

бир кун келиб набираларинг

чопиб ҳаллослаб кучади

«Дода!..» — дейди оғзини тўлдириб

Кўйиб юбормайди —

Сени ҳеч қайга юбормайди.

Ўлмаган қул кўради.

Ўлмасанг,

тирик юрсанг,

хар қалай, ўлгандан яхши...

6 СЕНТЯБР

Ул кабутарга фидо жонимки,

шавқум номасин

Қилса таслим элтибон шўҳи

кабутар бозима...

Навоий

Салқин тушди

Кузнинг шамоллари эсди шивирлаб

Осмонга малла булутлар чикди кўзларимни эркалаб

Булутлар Шаркни соғиниб югурадилар.
Ҳаво шакарланди
Сокин боғ салқини узра патирлашиб учишар ёш ка-
бутарлар...
Улар ҳавони ўктам шопириб, шув-шув ўйноқлаб бо-
ради. Тилимда сўзлар чучукланади:
Бу кабутар жувана
Агар сепсанг седана
Сени айлар дувана

Бу кабутар жувана
Учар-кетар ҳуши йўқ
Ҳеч ким билан иши йўқ
Сенга айтар туши йўқ
Бу кабутар жувана
Сени қилар дувана.

ҚОРОНҒИДА КЎЗОЙНАК КЕРАКМИ?

Тун жим-жит.
Жимжитликнинг ҳавлидан уйғониб кетдим.
Нимадир қилмоқчи эдим.
Осмон сўйламас эди.
Оқ булутлар жимгина нур таратиб ўтарди.
Сузаётган булутлар изидан боқиб юрагимга осуда-
лик қайтди.
Кўзойнагимни ахтардим.
Ҳамширам фароғат ухлар
чироқ ёққим келмади.
Кўзойнакни тимирскилаб топтим.
«Ардахива»ни ўқимоқчи эдим.
Лекин кейин қоронғида кўзойнак керак эмаслигини
билиб қолдим.

СИЗ ТАБАССУМ ҚИЛАСИЗ МЕНИНГ ФИКРЛАРИМГА

Энг қадим донишманд Фалес дунё сувдан яралган
дейди.
Балки ҳаводан яралгандир дунё
Сув ҳавонинг суюлгани
Мавжудотлар ҳавонинг эврилгани
Ҳаммаси ҳаводан чиқади
ҳавога қайтади

хавода турланади
 ҳаво шундай
 тош ҳам ҳаво
 тошнинг ҳаётини фақат ўзи билади
 ва нафас олмаса тош бўлмас эди
 ўзгаради, тузатади, ушлаб туради, қилар муҳофаза
 Тош, сув, ҳаво дунё камолотида уйғунлик.
 Зардўшт ҳаёлотидан пайдо бўлди Анграманю
 Анграманю бино бўлганда ерни тош осмон ўраб ту-
 рарди.
 Забаржад осмон дейди Зардўшт.
 Анграманю ернинг тош қаватларини ёриб пастга тушди
 Ёвуз руҳ дунё океанига кирди
 Океандан чикди
 Анграманю шарпаси теккан сув шўр бўлиб қолди.
 Унинг шарпаси теккан ерлар сахрога дўнди
 Ўсимликларни қуритди
 Илк одамни ўлдирди
 Олов беҳад пок эди
 Олов ичига кирди
 Оловнинг бир порасини тутун ва дудга айлантирди
 Ким ажратиб олар энди Анграманюни дунёдан
 Зардўшт ҳаёлида яралди Ангр...
 забаржад осмон сочилиб кетди
 Сиз эса куласиз менинг сўзимдан
 Ким эса йиғлайди гимнни тинглаб...

АНГЛАШГА УРИНИШ

— Худо ким? — десалар, айтаман: Ҳеч нарса олам-
 да Худодан ташқарида эмас. Ва ҳеч нарса Худодан
 холи ҳам эмас. Шайх Мансур Халложни дорга тортди-
 лар ва абгор қилдилар. Шайх Мансур Халлож олам
 борликда ҳеч нарса Яратгандан ташқарида эмаслигини
 англагандай бўлган эди. «Китобул-тавосин»да бир рубо-
 ийсида Шайх ҳазратлари шундай ёзган эканлар:

Мен ким У — севурман
У ким мен севурман — Мендур
Бир вужуд ичра бордурмиз икки Рух
Сен мени кўрсанг агар
Уни кўрган кабисен
Кўрсанг агар сен Уни
иккимизни кўрган кабисан...

У — дегани Ягона Аллоҳ. Шайх Мансур хазратлари Аллоҳни севмаклик ва севмакда барча инсон ҳудудларидан ўтиб кетишга интилдилар. Севишда инсон ҳудудларидан ўтмакни одамлар тушунишга ожизлик қилдилар. Нуқсонлар билан тўлиб-тошган хом сут эмган бандани нуқсонсиз зот билан бир эканлигини англашга ақл ожиз эди. Шайхни ўлдириб қутулдилар. Мансур Халлож тавосинларига борлиқнинг ўзи топган сирларини кулфлаб қўйди. Худони англамак жуда сирли... Сўфий Абул Ҳусайн даррож бағдодлик бошқа бир сўфий Ҳусайн Розийга бир шеър ўқиди:

*Сен ўз уйингни менинг маконимда қурурсан
Журъатим етсайди мен бу уйингни бузиб ташлардим
Лекин мен худди сен каби ўз-ўзимни бекор янаман
Фақат: қанийди қўлимдан келса деганим деган...*

Ҳусайн Розий бу сўзларни эшитиб тинмай йиғлади. Сўнг Абул Ҳусайн даррожга деди: «Эшитдингми, Бағдод аҳли мени «зиндиксан» деб таъна-дашном қиладилар. Мен тонг ёришгандан бери Китоб ўқийман, кўзимга бир томчи ёш келмади, лекин шу икки байтни эшитдим у бутун вужудим ларзага келди»... Дил Аллоҳ муҳаббати билан ёнса, дейди бундан хулоса чиқариб Имом Фаззолий, — Қуръонни тиловат қилиб йиғламаган одам бошқа икки байтни эшитиб кўзёшларини шашқатор оқизади. Қуръоннинг тили ва сўзи оддий гапга ўхшамайди, у хайратангез ва одамнинг иродасига тобе эмас»...

Байтнинг сири шунда. У юракни ҳаракатга келтиради.

ЎЗНИ АНГЛАШ — II

Пабло Пикассо 1907 йилда «Авинйон оймчалари» суратини яратганда, кўплар Европада уни телбага чиқарган эдилар. Ҳолбуки, бу кубизмнинг бошланиши, у дунёга янги санъат келганидан дарак берган эди. Кўплар бу суратни тушунолмайдилар. Кўрганда хайрат, кўркув, ваҳимага тушадилар. Ҳеч ким ҳали ерда шундай усулда сурат чизмаган эди.

Пикассо бу асарини уйда деворга тескари ўгириб қўяр, жуда камдан-кам одамларга уни кўрсатарди. Шох

Мансурнинг сўзларини тушуниб етмагандек, Пикассони ҳам дастлаб англамадилар. Лекин Пикассонинг ўзи шох асар яратганлиги ва у Европа ва дунё санъатида янги оқим вужудга келтиришига қаттиқ ишонган эди. Сал кейинроқ Пикассонинг бу усулидан Салвадор Дали каби улур санъаткорлар етишдилар. Дали санъатда савдойи мижозликни чўққига олиб чиқди.

Француз адиби Андре Малро бир куни Африка хайкаллари, суратлари қўйилган музей залларини томоша қилиб юриб, илгари билмаган, ёқтирмаган эдим, энди бирдан бу хайкалларнинг маъносини англаб қолдим, деган эди. Улар африкаликларнинг қуроли экан. Бу асарлар африкаликларнинг ёт, ёвуз, нотаниш кучларга қарши, уларнинг таъсирига тушиб қолишга ва руҳларга қарам — тобе бўлиб қолишга қарши қуроли экан. Шу ерда Андре Малро ёзади: «Агар биз руҳга шакл берсак, ундан ўзимизни қутқарамиз, ундан, унинг таъсиридан халос бўламиз... Шунда мен ўзимнинг нега рассом эканлигимни тушуниб қолдим...»

Баъзи одамлар қўрқинчли тушларнинг таъсиридан қутулиш учун унинг тасвирини чизиш ёки батафсил ёзиш керак, дейишади. Балки халқнинг «тушингни сувга айт...» деган ҳикматли сўзи шундан қолгандир. Ахир сув ҳам тасвирни ўзи билан бирга оқизиб кетади. Ҳар қалай Малро ўта топиб ва жуда аниқ гап айтган:

«Агар биз руҳга шакл берсак, ундан ўзимизни қутқарамиз...»

Қандай доно фикрлар бор дунёда!

ЮЛДУЗИМ

Ёмон бўлса ҳам ҳаёт яхши
Тирик юрганга нима етсин
Юлдузим, сен билан ўнгланди тилагим
Сен чиқдинг: бир келди ўйнагим
Қайнагим келди сенинг оппоқ шуълангда
Қай кун эди — юрдим довлаб сенинг кўйингда
Йўқотгандай бўлиб бори жону жаҳоним
Ўчмагансан, кетмагансан, аразинг йўқ
Хуш чиқибсан кўк тахтингга —
Манглайингни келар силагим
Юлдузим, ҳамроҳим, сен билан тирилди юрагим...

БАРЧА АЗОБЛАР

Барча азобларни уйнинг ўртасига уйдик
Сўнг эшикни маҳкам қулфлаб
чиқиб кетдик
ҳеч ким қолмади
яшаб кўрсин ўз ҳолига азобларимиз.

РУҲИЯТ ҲАЗРАТЛАРИ

Уйқумни ўчирди руҳият ҳазратлари
Ҳушимни ўчирди аларнинг ҳайбатлари
қулф урган ғайратлари...
Сафид Бўлон
илк бор кўрдим
тош битикларни
тошга айланган
шижоатда бошларни
Қоп-қора тошлар
худди тарих каби
жимжима сўзлар
англамоқ қийин
жимгина фарёд кўтарар тошлар
Тарихнинг саси қолган тошларда
Тошлар ва тарих...
қанчалар ўхшашсиз
Жарир Фозил ота
Аҳмад ибн Наср
Табарийнинг овози
Бу ёнда Биби Убайда
Қонли каллаларни ювган ва кўмган малак
Ўзбекнинг Бувайдаси
Тош ҳамиртуруш
Мангу ризқ
мангу нон
Бувайданинг ҳамиртуруши худди қотган кўзёшлар
каби
Сафид Бўлон сукунатга фарқ
Қуёш ботар
қоронғи тушар
Бармоқ тишлаб қотдим
Дилим тўлиб ғайбдан ҳиссиётларга
Уйқумни ўчирди руҳият ҳазратлари
Ҳушимни учирди қанот ёзган ҳайбатлари...

ҚЎРҒОНЛАР

Янги Қўрғонга етдик
Олдинда Пеш Қўрғон
Пеш Қўрғонга етсак, балки у ердан
элас-элас кўринар Уч қўрғон... Э-воҳ!
У қўрғонлар йўқ
бузилиб кетган истехкомлар
ўзбек десак мен қўрғонни англайман
йўқ бўлиб кетган қўрғонлар ўтар тинмай кўз ўнгим-
дан
қаерда йўқ ўзбекнинг қўрғонлари
қўрғонлари билан машхур ўзбегим
ҳеч ким бунчалик кўп қўрғон қурмаган ер сарзамин-
да
У қўрғонлар бари йўқ
тарих аямаган ўзбекнинг қўрғонларини
бари тик тепаларга дўнган
уйлар, бинолар, кемпинглар
туристларнинг муваққат базалари
қўрғонлар йўқ
фақат номлар қолган
қўрғонларим йўқолди деб йиғлаб ўтирайми
аза очсинларми шоирлар йўқолган қўрғонларга?
Беш қўрғон, Тўра қўрғон, Жар қўрғон... сен ҳам
қўш бу
қўрғонлар ёнига ўз қўрғонларингни: эҳ-хе! Сон-са-
ноқсиз Шакқўрғон,
Скифқўрғон! Ҳа-ҳа!
Қўрғонлар йўқ... номлар қолган
хайбатли, бардам
Қўрғонларнинг оралари бари боғлар
— Зиёвуддин, узиб чиқинг нақш олмалардан
Эсингиздами ғўра ўғирлаб ердик
қўркмасдан кучуклардан
Мен севардим ғўраларни
тишим қамашиб кетгунча ердим қарсиллатиб...
Боғлардан эсган шаббода билан
ғўра хотиралар кириб келар «Тико» ичига
— Қўрғонлар эса йўқ... — ўйлайман изтиробларда
Ғўра хотиралар ёқмас дилимни.

ЧОРТОҚНИНГ ОСМОНИ

Юлдузлар бодраб учар Чортоқнинг осмонида
Косонли хушдил йигит беозор сўрайди:

— Болалар нечта?

Кўз ўнгимдан ўтишар умримнинг ниҳоллари
Ўз отасин тарихини сўйлар косонли йигит
ота ёди улғайтирар йигитнинг сўзларини
Чортоқнинг серюлдуз осмони донишманд қилади одам-
ни

— Сиз отасиз, — дейди менга косонлик йигит чин-
мочин ҳакимларидай.

— Сиз отасиз ва болаларга кўрғонсиз.

Юзга киринг. Улар яйраб ўссин соянгизда
Ота кўрғон...

бу асил ўзбекнинг сўзи
Дилим тўлиб кетар ҳиссиётларга
ўзбекнинг кўрғонлари кўз ўнгимдан ўтар бирма-бир
Юлдузлар порлаган кўрғонлар
Кўрғонлар йўқ
фақат номлари қолган
кўрғонсиз оталар
ўзи кўрғон оталар...

ЎНҒОР

— Бу қайси тоғ? — дедим.

— Ўнғор, — деди Фарҳод.

Ўнғор ўйга толган арслон каби
Навоий тасвирлаган шер
Юртим сарҳадларида қудратли панжаларига
Кўркам бошини қўйиб ўйга толган посбон
Илк бора сени кўрдим
Юртим толеига буткул ишондим.

ОДАМНИНГ ИЧИ

Одамнинг ичига қараганмисиз?

Одамнинг ичи худди гулга ўхшайди.

Фақат бу гулнинг қаригани ёмон...

1998 йилнинг 24 январь шанба куни ҳаво совуқ, кеча-
ги қорнинг захри кўчаларни кезиб юрарди. Таниш бир
синглимни учратдим. У юпунроқ кийинган, қор кечиб
борарди. Сўрашдик. Синиқ табассум қилди:

— Чарчадим. Чарчаяпман. Югур-югур кўп. Яна қайт-саммикин хузурингизга...

У билан бирга ишлаган эдик. У худди ўзи билан ўзи сўзлашаётгандай гапиради. У олисдан келиб катта ша-харда ҳамон ўз ўрнини қидиради. Ёлғиз туради. Ёлғиз уринади. Ёлғиз ўз-ўзи билан фикрлашади. Унинг шико-яти одамни ўртайди.

Гул шикоят қилса, боғбон нима ҳолга тушади?

Гулнинг шикояти боғбоннинг кимлигини билдирмай-дими?

Гул шикоят қилиб, замон забтидан нола қилиб, «чар-чадим» деса, боғбонга ким ишонади?

Гулнинг шикояти боғбонга ўлим билан баробар.

* * *

1998 йилнинг 25 январи. Якшанба. Қушлар тўда-тўда бўлиб жануб томонга учишади. Баъзан нимадандир хуркишгандай ҳаммалари бирданига қанотларини шопи-риб шувиллаб пастга ва сўнг юқорига шўнғишади. Гир-доб ясаб учишади қушлар жанубга. Ҳаво совук. Муздек ёмғир ёғади. Сўнг шитоб билан ёмғир қорга айланади. Қушларнинг бир тўдаси ортидан яна бошқа тўдаси ши-тоб билан қанот шопириб учади. Қушлар кўчаётганда карвон бўлишади.

— Бехатар сафар, — дейман уларнинг ортидан. — У ерларда қолиб кетманглар. Яна қайтиб келинглар. Кам бўлмасин сафларингиз! — Анчадан буён узоқ са-фарларга чикмаганимни эслайман. — Нега турғун бўлиб қолдим? — дейман. Турғун бўлиб яшашнинг бир маъно-си бормикин? Кеча бир ҳамкасб дўстим: «Сизнинг китоб-ларингизни жавонимдан тополмадим. Менга ҳеч китоб бермаган экансиз», дегани ёдимга тушади. Нега унга китоб бермаганимни эслолмайман.

Сенинг китоб жавонингда мен йўқ эмишман
Ким бор ўзи сенинг китоб жавонларингда?
Чумчуқлар йўқми сенинг китоб жавонларингда?
Йўқми саъвалар, майналар, булбул, тўрғайлар?
Ким сиқиб чиқарди мени сенинг китоб жавонларинг-дан?

Ким сифдирмади?

Фақат каккулар қолганми сенинг жавонларингда?

Фақат олғирлар —

Фақат ола қанот, тўтиқушлар сайрарми унда?

Қушлар карвонларининг қишки кўчишлари дўстим-нинг китоб жавонида йўқлигимни эслатди.

24 январдан 25 январга ўтар кечаси ярим тундан оғанда уйғониб кетдим. Оғир пардани суриб ташқарига қарадим: Осмон турганмикин? Кўк юзи кулранг, қорамтир булутлар билан қопланган, ҳаво жуда совук эди. Чотқол томонлар бўғиқ қорайган туманларга чулғанган эди. Қорамтир булутлардан пастда иккита оппок булут парчаси кунботишдан тоғлар томонга охиста сузишарди. Улар ҳўкизнинг терисига ўхшар, лекин жуда ҳам оқ эди. Кулранг булутлар тагида улар яна ҳам оқариброк кўринарди. Туннинг сирли йўловчилари... — Қайси денгизлардан келяпсиз? Қайси океанлар бағридан кўчдингиз? Нега сиз кулранг булутларга кўшилиб кетмайсиз? Нега алоҳида йўлдан чопасиз? Улар то Бешиктоғ тарафда кўздан йўқолгунча қараб турдим. Шулар уйқумни ўчирган бўлса керак, деб ўйладим. Бу икки сағри булут ўтиб кетгач, туннинг сарин ели эсди. Гупиллаб ҳўл қор ёға кетди. Тун харир сирли оклик билан чулғанди. Ҳўл қорга кафтимни тутдим. Ҳўл қор кафтимга кўниб кўлимни жазиллатди. У шунчалар қайноқ эди тунда ёғаётган ҳўл қор. Ҳаво енгил бўлиб кетди. Кўксим тоза муздек ҳавога тўлди. Улкан шаҳар ширин уйқуга фарқ бўлиб неча миллион турли анвойи тушлар кўрар, тушлар гўё булутларнинг карвонлари ичида туғиларди. Бемаҳал тунги йўловчи ўтди. Ҳўл қор унинг оёқлари остида гўртилларди.

ТЎСИҚЛАР

Одам ўз ҳаётида жуда кўп тўсиқларга дуч келади. Тўсиқларга дуч келмаган кун йўқдир, ой йўқдир, йил йўқдир, умр йўқдир. Улар ҳар бир одам умрининг ажралмас ҳамроҳи. Тўсиқлар бировни доно қилади, бировни кўрқоқ, бировни шиддаткор, бировни ҳужумкор, бировни раҳмдил, бировни бераҳм.

Биров тўсиқлар олдида тўхтаб қолади. Нарига ўтолмайди. У шу ерда тамом бўлади. Биров тўсиқларни бузиб, янчиб, совуриб ўтади. Биров айланиб ўтишга йўл қидиради. Биров сакраб ўтиб кетади. Тўсиқлар сенинг имтиҳонинг. Ҳар бир одам ўз тўсиқлари билан бирга туғилади. Тўсиқ душман эмас. У одамнинг ақлига, фикрига, иродасига имтиҳон. Тўсиқ дўст ҳам эмас. Лекин одамни тоблайти, чиниктиради. Тушингда душман ғимирлаб юрганини кўрасан. Улар қуролланган. Дўстинг ҳам

пайдо бўлади. У ҳам қуролланган. Дўстингга «От! От!» — деган буйруқ бўлади. Дўст отишга шайланади. Лекин отолмайди. Пайсалга солади. Тўхтовсиз «от-от» — деган овоз келади. Лекин у отмайди. Сўнгра дўст ҳам, қуролланган душманлар ҳам девор ортига ўтиб кетадилар ва ғойиб бўладилар. Аччиқ норози кайфиятда уйғонасан. Яна уйқуга толганда, йўлинг ўрик шохлари билан тўсиб ташланганини кўрасан. Шахд билан шохларни улоқтириб ташлайсан. Йўл очиқ. Дарғазаб бўлма, жаҳлингни сочма, боравер, азизим, дўст ва душман. Уларнинг бирини йўқотиб иккинчисини қолдираман, дема. Жуда ҳам табиий уларнинг борлиги, уларнинг ёнма-ён туриши. Сен уларсиз яшолмайсан. Бу жуда ҳам табиий.

МИРОНШОҲНИНГ ЧОДИРИ

Тўқсон саккизинчи йилнинг 25 январини. Тун яримдан оғди. Осмон паға-паға оқ булутларга тўла. Оқ булутлардан кеча оқариб, сирли зиёларга чулғаниб кўринади. Тун яримдан оғганда оппоқ булутлар қанотида лайлатулқадр бағримга кирди. Жуда кўхна замонлар. Бир-бирига мингашиб кетган адирлар. Улар сап-сарик майса билан тўшалган. Адир ёнбағрида табиий улкан текис бир суна. Супанинг бир четини улкан кўк чодир қурилган. Бу Саид Аҳмад Мироншоҳнинг чодирини. У ёлғизликни ихтиёр этиб шу чодирда туради. Чўпонлар келтирадиган сут. Ўтмак ва сузмадан ўзга нарса емайди. Кечалари чодирдан унинг хўнграгани эшитилади. Хўнграб-хўнграб сўнг ширин ун билан ўқийди:

*Сенинг зулфинг тилар девона кўнглум
Ажаб мушкул балоларга тушубмен
Ки етмас ерда кўз қўлни сунубмен
Кўнгул султонки дебтурлар чин эрмиш
Қароча хонки дебтурлар, чин эрмиш...*

Хар бир одамки, «Таашшукнома»ни ўқиса, ва агар умрида бир бора бундай сўзларни эшитса, уларнинг туганмас мусиқаси қулоқларига кирса, кўнгул деган қароча хон ҳақида ўйласа, у ўзини ҳеч қачон бахтсиз сезармикин. Унинг ҳар бир туни лайлатулқадр тунидек ўтмасмикин? Лайлатулқадр тунида осмонда кезган оқ булутлар ошиқларнинг номларини томимиз узра туриб, деразамиз рўбарўсига келиб, шивирлаб ўқимасмикин, Саид Аҳмад Мироншоҳнинг кўк чодирдан ширин муждалар келтирмасмикин?

СОВҚОТИШ

Тўксон саккизинчи йилнинг 4 феввали эди. У шаҳар четидаги боғида кун бўйи ерни хас-хашаклардан тозаллади. Дарахтларнинг ортиқча шохларини бутлади. Уларни бир чеккага тўплаб ёқди. Сўнг подвални йиғиштирди. Подвал сахнини ёзги сувоқнинг ғуборларидан супуриб аритди. Қуриган сувоқнинг ғубори ўпкасига тиқилиб димоғини ачитди. Бўғилди. Лекин уриниб ишлайверди. Суприндиларни тўплаб, ташқарига чиқариб ташлади. Подвалга қайтиб тушаётганда зинага қоқилиб гавдасини тутолмай йиқилди. Кеча юмшоқ чиройли қор ёққан эди. Қор ҳали зиналардан кетмаган эди. У ҳеч ерида оғриқ сезмай оҳиста ўрнидан турди. Юмшоқ қорга қўлларини ишқади. Қўли қорга ишқаланиб ёқимли жазиллади. Шунда кеч уйга қайтгач, ётиб қолишини ўйлади. Томоғи қичиди, ўпкаси хириллади. Йўталди. Димоғидан чанг, ғубор, сувоқнинг қуруми тушди. Анча йўталди. Ўқчиди. Анчагача қурум тупурди. Сўнг ўпкаси енгил тортди. Томоғининг ачишгани тўхтади. Бир куни театрга бориб қайтгач, уйда шундай ўпкаси ачишгани, қоп-қора қурум тупургани ёдига тушди. У театрни севарди. Лекин ҳар сафар театрдан қайтганда, шундай қора қурум тупурарди. Театрларнинг заллари, ўриндиқлари, сахна ва унга чиқадиган турли ашёлардан шундай қора қурум, билинар-билинемас ғубор тўпланиб қолади, ҳар қанча қилганда уни охиригача тозалаб бўлмайди. У театрларнинг шу қурум ғуборидан кўрқарди. Лекин ғубори бор деб театрдан воз кечолмасди. Театрсиз умр умрми?

Кеч уйга қайтгач, беҳол бўлиб ётди. Қўл-оёқлари қақшаб оғриди. Шунда ёши олтмишдан ўтгани, умр ҳам энди илгариги умр бўлмаслигини англади. Хотини унинг оёқ-қўлларини андак ёғ суртиб узоқ уқалади. Елкалари, бўйинларини кафти билан силади. Унинг кичкина меҳрибон қўли машинанинг айланаётган тасмасидай қизиб кетди. Сўнг ванна тайёрлаб берди. У оппоқ тўшакда оғир уйқуга ботди. Эрталаб бир оз енгил тортиб уйғонди. Лекин толиқиш тарқаманган эди. У толиқиш, бўшашиб юришни жинидан ҳам ёмон кўрарди. Мана, толиқиш, бўшашиш ўз-ўзидан етиб келди. Унинг вужуди кўрғонини бутунлай эгаллаб, ишғол қилиб олди. У вужуди ўзига бўйсунмаётганлиги, энди бу ҳол тез-тез такрорланиб туражани сезди. Миркарим Осимнинг бир замонлар «биласизми, вужудимда ҳар куни неча мил-

лионлаб ҳужайралар қариётганлиги, ишдан чиқаётганлиги, чарчаётганлигини сезаман, одам ўзининг қариб бораётганлигини жисмонан ҳис қилиб туради... ёшлик қайтиб келмайди», деган сўзларини ҳозир эслади ва аниқ ҳис қилди. «Доно одам эди. Тарих ичида яшарди», деб ўйлади ва шу захоти тунда оғир уйқуда ётганда кўрган тушини эслади.

Тушида уни тобутга солиб олиб кетаётган эмишлар. Қизик, ҳам ўлган ва ҳам ўлмаган эмиш.

Туш қизик нарса. Уни одамга башорат дейишади. Тушда одамнинг барча кўркинчлари, ожизликлари, суяк суриб келаётган иллатлари, касалликлари, ишончсизлик, умидсизликлари мусаввирга айланади. Мусаввир ва кинооператор. Мусаввир чизади. Кинооператор ўзи истаганча фантазия қилиб суратга олади. Одам тушда неча умрларни яшайди, кўради, бошдан кечиради. «Мана, менинг кечаги нохушлигим тобутга айланди», деб ўйлади у маъюсланиб. Туш одамнинг сирли, илоҳий мавжудот эканлигидан дарак беради.

У телевизорни очди. «Лабиринт» телесериалини бирпас кўриб ўтирди. Ўқишга кирган ёшлар хурсанд, кирмаганлар хафа. Эсига эллагинчи йилларнинг ўртаси тушди. Қандай ўқишга кирганлигини хотирлади. У ўқишга кириш учун жуда қаттиқ уринган, жуда қаттиқ истаган эди. Бу истак унда учинчи синфда ўқиб юрган кезлари туғилган, кўнглида қаттиқ ўрнашган эди. У дарсликларни кеча-кундуз ўқиб, уларни бошдан-оёқ ёдлаб олди. Ёрдамчи адабиётларни кутубхоналардан топиб ўқиди. Қичқирик бўйидаги чангалзорларнинг сукунати ва салқинида у тарих китобларни ёдлади. Инглиз тили, рус тилининг қоидаларини миясига жойлади. У ўқишдан сира эринмасди. Университет меҳри унинг дилига қаттиқ ўрнашган эди. У имтиҳонларга биринчи бўлиб кирар, имтиҳон билетини кўлга олар, саволларга шундоқ кўз ташлаганда ўқиганлари саҳифа-саҳифа бўлиб кўз ўнгидан ўтар: «Домла, жавоб бераверсам майлими?» — деб сўрар, домла унга ажабланиб қарар ва хайратланиб эшитарди. Фақат бир марта география имтиҳони чоғида, домла: «Ука, тайёрлансангиз яхши-ку», деди унга ишонқирамай. «Рухсат беринг. Саволларга жавоб берай», деган эди ўшанда. Домла ўшанда тинглай-тинглай ўрнидан туриб унинг ориқ елкаларидан кучган, «баракалла сизга», деб шивирлаган эди. У ўқишни ҳаёт-мамот деб билди. Илк бора университет аудиториясига қадам

қўйганда, дунёда ундан бахтли одам назарида йўқ эди. У шундай ўқиган... Мана энди боғ ҳовлида шамоллаб қайтиб совукдан жунжикиб ўтирибди. Вужудини толиқиш ишғол қиляпти.

Аммо ҳали толиқишга сўз бермаслигини билади.

У вақтни фарамлайди. Сўзлар билан вақтни тутиб қолишга, уни қоғозга ўраб қўйишга уринади. Сўзлар ўтган, ўтаётган вақтнинг биллури. Февралнинг шамоллашини у шундай тасаввур қилади:

Фақат олақанотларнинг дағал, ваҳший товушлари
чалинар қулоғингга

Бошқа товуш қолмадими бу бепоён оламда?

Бошқа ҳеч ким йўқми сайрайдиган шу кенг осмон
тубида?

Донишманд ҳам, хонишманд ҳам наҳот ёлғиз шу
олақанот?

Ажаб осмон, ажаб ер, ажаб махлуқлар

Токдаги узумларимни талаб кетди олақанотлар

Тўйиб-тўйиб узум еб, яна худди алахсираган каби

тинмай сайрар қулоғинг тагида шу олақанот

Худди мазах қилаётгандай ва худди ёмон туш

кўраётгандай валдирар

Ёмон кўрмай дейман уни

Лекин қўшиғи... мунча айқаш, мунча тасқара...

ЧАРХ – ТЎХТОВСИЗ АЙЛАНА

Қ и з. Мен ҳаётдан ташқаридаман.

Й и г и т. Ҳаётдан ташқарида ҳеч нарса йўқ.

Қ и з. Нега?

Й и г и т. Чунки ҳамма нарса ҳаётнинг ичида, ҳаётнинг ўзида. Даврон тўхтовсиз айланиб туради. Бир нимадан бошқа бир нимани... иккинчи, учинчи... чексиз нималарни яратиб туради. Ҳаммаси ҳаётнинг ичида. Унинг оқимида.

Қ и з. (Ўйланади. У ён-бу ён қарайди. Қошларини учириб, оппоқ, катта тишларини кўрсатиб табассум қилади.) Мен баҳслашмайман. Баҳслашсам, сиз хафа бўлиб қолишингиз мумкин.

Й и г и т. Оламдан хафагарчилиги қолмаган одамни хафа қилиб бўлармикин?

Қ и з. (Қошларини учиради. Чехрасига нимадир соя солади. Чўгдай ялтираб турган қора кўзларида қатъи-

ят зуҳур этади): Мен баҳслашмайман. Бир воқеани айтиб берай сизга. Бир қари одамнинг ҳузурига бордим. Олдида хонтахта устида эски китоблар уюлиб ётарди. Эски токчаларда ҳам эски китоблар қалаштириб тахланган эди. Унинг қўлида ҳам бир эски китобнинг сарғайган варақлари сочилиб, ўқирди. «Мен бу китобларни ўқий олмайман...», дедим. Чол қадини қўлидаги китобдан андак кўтарди: «Бу нодир китобларнинг нодир сўзларидан бир нарсани англаб олдим. Ўлим ҳақ ва унга даво йўқ, қизим...» Шунинг учун мен баҳслашмайман.

Й и г и т. Чизган сувратингизни кўрсатаман деб ваъда қилган эдингиз.

Қ и з. (*Ўйга ботиб, табассум қилиб ва яна оғир маҳзун тортиб.*) Суврат чизиб битирган эдим. Ҳаётдан ташқаридаги ҳаётни чизган эдим. Лекин... дугоналарим олиб кетиб қолибдилар.

Йигит узоқ ўйланиб қолди. У ҳеч ҳаётдан ташқаридаги ҳаётни тасаввур қилолмас, кўз ўнгига келтиролмасди. Валлоҳу аълам, борми шундай ҳаёт?

ҚИШНИНГ ОХИРГИ КУНИ

Тўксон саккизинчи йил қишининг охирги куни. 28 феврал. Ҳаво салқин. Ёқимли. Бўз булутлар осмонда елади. Қиш охирлаяпти. Шундай паллаларда қарғалар ва лочинлар осмонда жуда баландлаб бир-бирларини қувалаб ўйнайдилар. Гўё бир-бирларига пўписа қилгандай бўладилар. Қувлашиб, шувиллашиб, шўнғиб яна юксакларга тик кўтариладилар. Мусича соғиниб сайрайди. Унинг овози жуда тиниқ ва ўткир. Жума куни кечда ишдан чиқиб келаётганда боғдаги баланд дарахтлар устида майна берилиб сайраганини эшитдим. Баҳор келаётир. Эртага баҳор. Кеча кимдир илонпарини туш кўргани ва у уйига тухум қўймоқчи бўлаётганлигини сўйлагани эсимга тушди.

Болаликнинг қизиқ руҳиятлари бор. Етти яшар пайтимда негадир ҳаммадан яширингим келарди. Каттакон папкамининг ичида беркиниб ўтирсам дердим. Бир куни ҳеч кимга кўрингим келмади. Баланд тахмондаги турли кўрпалар устига чиқиб беркиниб олдим. Куни бўйи қидириб мени топишолмади. Уй деворига осилган радио тинимсиз сайрайди. Диққат бўлган отамга радионинг овози ёқмайди. Радиони жаҳл билан ерга улоқтиради. Мен эса мени қидираётганларни маза қилиб томоша қиламан.

Мендан каттароқ ўн икки яшар акам мени қидириб-қидириб тополмай, ўтириб йиғлайди. Ўзини ўлдирмоқчи бўлади. Шунда сакраб тахмондан тушиб акажонимни кучоқлайман. Шахд билан уйга кириб келган отам рўпамда туриб қолади ва нима қилишини билмай юзимга бир шапалоқ уради. Шундан кейин мен касал бўлиб қолдим. Лекин яшириниб олиш иштиёқи йўқолиб кетмади. Ҳали-хамон беркиниб олгим келади... Ёш ўтар, болалик кетмас экан...

Болалар нега беркинишни яхши кўришар экан-а?

ТУН БЎЙИ ШАМОЛ ГУВИЛЛАБ...

Тўқсон саккизинчи йилнинг 30 марти, якшанба. Дўрмонга чикдим. Ток, анор, анжирларни очдим, ердан кўтардим. Ер ҳали жуда зах, кетмон урилса лой палахса бўлиб кўчарди. Бинафшалар чаман очилган. Муаттар хидлари димокни қитиклайди ва хуш ёқади. Бирпас бинафшалар ёнида уларга бошимни яқин қилиб, бултурги ўтлар устида ётдим. Бултурги сарғайган ўтлар тагидан янги майсалар тилларини кўрсатарди. Майса ҳиди хашак исларига кўшилиб кўнгилни юмшатарди. Кўшни ошга чақирди. Ошни еб, кўк чойни мириқиб ичиб боғ кўчага чиққанимда осмондан жануб ёқлардан қуре-қуре мунгли саслар эшитилди. Аланглаб-аланглаб турналарни тополмадим. Лекин уларнинг ҳазин кўшиғи анчагача қулоғимга чалиниб турди. Боғга кириб ер ағдара турсам, яна ўша маъюс ун келди. Энди уларни аён кўрдим. Турналар икки қатор бўлиб кенг қулоч ёзиб жанубдан шимолга, Турват томонларга оҳиста қурелаб учишарди. Улар дам-бадам шаклларини ўзгартириб туришар, айри арғамчилари дам ёйилар, дам чўзилар, қисқарар, лекин эски ёзувимиздаги «лом», «ло» ҳарфларига ўхшаш шаклларини доим сақлашарди. Арғамчининг иккала бўлағи ҳам жуда узун ва турналар ўртача баландликда бир маромда учишарди. Эрталаб ер чопа туриб олхўри тагида янги кўкарган ям-яшил себарга ўтга бағрини қўйиб ётган бир қушчани кўрдим. Қушчанинг қанотлари қизғиш-қўнғир, парлари қорамтир кул ранг эди. Ҳуркитиб юбормаслик учун аста энгашиб қарадим. У тирикка ўхшарди. Лекин жон асорати сезилмасди. Дикқат билан қарадим, шўрлик қотиб қолибди. Сарик тумшукчасида майда сарғиш чумолилар изғирди.

Тирик жон борки, ўлса, чумолига ем бўлади. Чумолилар лошингни топ-тоза қилиб кетишади. Онам раҳматли шуни билибми, чумолиларнинг инларига шакар сеппиб юрардилар. Автомобил ичида эрталабдан чўзилишиб ҳузури жон қилишиб, худди онасини ютоқиб эмаётган бузокдай оч ўпишаётган йигит-қизнинг бу гаплар билан иши йўқ, албатта. Чумоли, ўлим, лош улардан узоқ. Айб йўқ. Ҳали бу нарсалар билан танишгунларича узоқ замонлар ўтади.

Қушлар, тушлар, булутлар анчадан бери менинг доимий ҳамроҳларим. Улар ҳақида ёзаман. Ёзмасдан туролмайман.

Бир айланиб келсам, қушча ҳамон ўша алфозда ётарди, фақат чумолилар бир оз кўпайишган эди. Қушчанинг думидан аста кўтариб қарадим. Кичкинагина бўлса ҳам, пичагина вазни бор эди. Яраландимикин десам, яра ёки уринган жойи кўринмади. Гоҳо кабутарлар симёғочларга ёмон урилиб шундай ўлиб қоладилар. Бу қушчага нима бўлдийкин? Қушларнинг ўликлари одамни маҳзун қилади. Нега яшади? Нега ўлди? Нега менинг кўзимга чалинди? Маъноси борми бу воқеанинг? «Мерседес»да юрсанг, албатта бундай воқеаларга жуда кам дуч келасан ёки умуман дуч келмайсан. Лекин мен «Мерседес»да эмас, саксонинчи йилда чиққан эски сарик «Жигули»да юраман ва йўл-йўлакай менга шундай нарсалар тез-тез учрайди.

Олхўри тагидан теша билан чуқурча кавлаб, қушчани авайлаб ерга кўмиб қўйдим. Хайр, қушча! Ёруғ дунёдан озор чеккан бўлсанг, уни кечир! Дунёнинг иши тун — кун, ўлим — тириклик, ҳамма нарсалар бири ҳисобига бошқаси яшайди, ҳамма нарсалар — ҳамма нарсаларга емиш ва тириклик манбаи.

* * *

31 март. Ўриклар 25 мартдан гулга кирди. Ўрикзорлар оппоқ кўпириб қуёш нурларида илоҳий бир шуълалар сочиб товланади. Ҳаво булут. Баъзан улкан думалоқланган булутлар бағрини ёриб қуёш кўринади, бутун оламни алвон товланишлари билан масту аласт қилади. Ёмғир ҳам бир-ярим томчилаб туради. Юмшоқ намчиллик одамни эркалайди. Деразаларга урилган ёмғир томчилари электр шуълаларида йилтираб оқиб тушади. Тун бўйи шариллаб ёмғир қуйди. 45-йилнинг кўкламида ҳам шундай ёмғирлар ёғарди. Эски Жўва

бозори. Чорси. Тимлар. Онам дўппи бозорига кириб кетади. Мен тикилган тайёр чиройли дўппилар солинган қалин халтани бағримга босиб тим четида ўтираман. Ёмғирда эски камзулим ивиб кетади. Лекин онам қимирламай ўтир деб тайинлаб кетган. Қимирламай ўтираман. Одамлар юпун дилдираб юришади. Уларнинг оёқлари юпун, эскирган, йиртиқ кавуш, маҳсилар. Ёмғир муздек, ичим қалтирайди. Ёмғирнинг ҳам, совуқнинг ҳам охири кўринмайди. Онамдан эса дарак бўлавермайди. Янги дўппи сотиб оладиганлар кам. Ўша муздек ёмғир эсимдан чикмайди. Неча-неча ёмғирлар эсимда... Чарчаган, хорғин, толган одамнинг уйқуси... чарчаган уйқу... Туш. Фарқ пишган мевалар сарғайишиб дарахтларнинг баланд шохларида товланиб осилиб туради. Нарвон келтираман. Жуда узун нарвонлар. Уларни дарахт шохларига ўрнатаман. Ёшлигимда ўтиб кетган, менга ширин сўзлари, меҳрларини қолдирган одамлар. Солланиб, шамолда чайқалган беҳилар. Қани у беҳилар? Катта боғимизнинг гир теварагида ўсган ширин беҳилар? Бошини еб мева қилди, тўкила-тўкила адо бўлди у беҳилар.

Кечаси телефон ноҳуш овоз кўтаради.

— Ало, Мадамин борми?

— Ало, Мадамин йўқ. Мадамин бу ерда турмайди.

Тун. Жимжит. Паркат томонлар ёруғлик билан чулғанади. Яна телефон.

— Ало, медбилим юртимми?

— Ало, медбилим юрти эмас. Медбилим юртида ярим кеча нима ишингиз бор?

Жимжит. Тунда адашган овозлар. Баҳор муждалари.

БУРЧМУЛЛА ЛОЛАЛАРИ

Бурчмулла лолалари
 Чўққилар нолалари
 Куйдирди юрагимни
 Ўтли таваллолари
 Метро олдида кўрдим
 Адашиб келдингизми
 Шаҳарликнинг кўзини
 Қизитмоқ бўлдингизми?
 Нега сизни уздилар
 Уянгизни буздилар
 Томирингиз чўздилар

Бурчмулла лолалари
 Тоғларнинг нолалари
 Олов пиёлалари
 Хайрону лол қилдингиз
 Чўққилардан тушдингиз
 Қўлимни куйдирдингиз
 Гулдонида сўлдингиз
 Ёндингиз, ёндирдингиз
 Бурчмулла лолалари
 Чотқол зуволалари
 Юрагимни ёқдингиз...

САРАТОН

Эй зарғалдоқнинг зори
Нолишларнинг бозори
Ёзнинг айна қизиган чоғи
Йўқ кимсага озори
Боғларимнинг куёви
Арзанда ҳар сўйлови
Зарғалдоқнинг зори
Саратоннинг тумори...
Тўққизинчи қаватда
Турғун бўлиб яшайди
Битта сендек бори...

БОБОМНИНГ МАРҚАДИ

Тонг чоғи қайтар эдик кўнгил сўраб дўст уйидан.

— Яёв кетайлик, деди устозим. Тошкентда тонгда пиёда юриш баракот келтирар. Сиз балки ишонмассиз баракотларга. Эски коммунистсиз... — Кексайган ним табассум устозим мийиғида. Мен хафа бўлмайман. Хафачиликдан ортиқроқ унинг шу табассуми...

Ҳаво булут. Андак-андак ёмғир томчилар. Лекин ёғадиганга ўхшамасди. Қарғалар, зоғчалар маҳзун чағиллашиб Тошкентнинг ғарбидан ўтиб боришарди Тошкентнинг шарқига. Мавж ташлаб учишарди зоғчаларнинг тўдалари.

— Қарғалар кетадиган пайт бўлди, — деди устозим, қарғалар кечда келади, тонгда кетади. — Ҳикматларга ўхшар устозимнинг сўзлари. Ҳикматларга ўхшамас устозимнинг сўзлари. Мен эса ҳамон соддалик билан сўзлардан маъно қидираман. Сўзлар эса аллақачон маъносини йўқотган. Одамларнинг диллари маъно етагида юрганда, ўшанда... ўшанда... сўзларга ҳам маъно киради. Маъно билан тўлади сўзлар. Ҳозир эса сўзлар маъносидан айрилган. Айрилгани каби вужуддан рухият.

Саватдек оқ сочлари силкиниб борар устозимнинг. У сўйлар одат бўлиб қолган ҳазин хикояларни...

— Сиз туғилганмидингиз қирқинчи йилда? Балки мурғак гўдак эдингиз. Мен эса қирқинчи йилда фин урушидан ўқ еб қайтганман. Ҳеч ким йўқ уйга келсам. Эски чириган кулф урилган ҳовли эшигига. Уруш кўриб юрагим титрамаган, орқага тортиб кетди юрагим. Ҳеч кимни тополмадим. Тирик жон қолмади менда.

Кўнглим ўксиб, отам билан бобомнинг қабрини излаб бордим. У пайтлар Тошкентда қабристонлар кўп эди. Ҳар қадамда қабристон. Ғамгин шаҳар эди. Тошкент гарчи бурканиб ётарди нокзорларга.

Мозор дарвозасида менга қабристоннинг бир чеккасини кўрсатишди: гўрков шу ёқда, гўр қазир...

Қабрлар оралаб айлана-айлана ахир топдим. Пастдан сап-сарик тупроқ отилиб чиқар ва тўкиларди янги тепача устига. Мен чуқур устига бордим. Пастда, қоронғида одамнинг тупроққа қоришган елкалари кўринар, белкурак дам-бадам йилтилар, оёғим тагига соз тупроқ аралаш суяклар келиб тушарди.

— Ота... ота... — деб чақирдим ўзим ҳам эшитмай овозим. — Пастдаги одам овоз бермади. Энди разм солиб қарадим. Оёғим ости ҳаммаёқ суяк. Тиззам қалтиради. Аста чўқдим тепача устига. Пастдан оёғим остига калла суяклари ирғиб-ирғиб чиқарди. Бир, икки, уч, тўрт... сўнг сановига етмадим... Одамларнинг эски бўйлари таралди атрофга...

Охири пастдан одам қораси кўринди. Юз-кўзини буткул сарик тупроқ гарди босган бобо чиқиб келди чуқурдан. Бошидаги эски йиртиқ дўппи ҳам тупроққа беланган. Узун қошлари ва киприкларида гарднинг лойи терчилаб қотган. У лаҳад чуқуридан бошини чиқариб, алик олмай саломимга ке, нима дейсан? — деди. Мен ундан исмини, жойини айтиб, бобомни сўрадим.

— Қаерда? Қаерда бобомнинг қабри? Отамнинг маскани қаерда?

Чол бош чайқади. Уларнинг қабри йўқ. Ҳаммани мана шу бир чуқурга ташлаганлар. Билиб бўлмас кимнинг кимлигини...

Сўнг раҳми келдими менга кўшиб кўйди:

— Бобонг мана шулардан бири...

Бу атрофим калла суякларига тўлиб кетган, уларнинг кимлигини билиб бўлмас, бош чанокларининг бари адолат, адолат деб хайқирар, бу шовқиндан қулоғим том битиб, улардан қайси бири бобом — билолмас эдим...

БУТУНЛИК

Сенга бутунлик керак.

Осон нарсалар керак сенга. Мени ўқима.

Олам бош-кети йўқ парчалар. Бутунлик қайда?

Айт, бутунми манави дарахт ҳосилидан айрилган,
ҳосил бериб шох-бутоғи қайрилган?
Айт, бутунми, йўл бўйида ташландиқ боғ? Мунга-
яди жуда қари ўриклар лазиз мевалари тамомила
таланган?
Ёки айт-чи, бутунмикин, манови билқиллама юриш
қилиб кетиб бораётган қиз?
Айт, бутунмисан сен ўзинг.
Уйқуга ётаётганда,
сахарда ёстикдан бош кўтарганда
ҳеч сезасанми ўзингни бутун?
Билмайсанми, қачон, қачон бут бўлар одам?
Унгача бутунлик ҳақида
мендан сўрама.
Янгроқ қофиялар, заковат
хали бутунлик эмас.
Бутунлик ҳақида сўрама
парча-парча бўлиб кетган
одамдан...

МАШАҚҚАТ

Биламан: ожизлигин енголмаса одам сўнг енгилар
хамма нарсадан.
Одамнинг ўзидаги кучсизлик –
худди уни енгиб бўлмасдай
эзилган, торайган,
кичрайиб кетган манглай –
маошдан маошгача турмуш
гўё ботган каби қуёш бутунлай.
Сени шунга кўниб ўтиргин, дедими Худо.
Йўқ. «Хабоан мансуран».
Заррадек сочилиб кетасан. Ожиз ўтирсанг. Кўниб
ўтирсанг.
Заррадек сочилиб кетасан.
Кел, жигарим. Ўрнингдан тур.
Қулоқ сол самога:
— Менинг машаққатим ва саодатимга чидайсанми?
Хитоб келар самодан.
Балки сенга бу хитоб самодан келаётгандайдир.
Менга эса бу садо чиқаётгандай элим кўксидан.
Машаққат не?
Не саодат? –
сўрама. Тезда кўкрагингда етилгай жавоб.

АТРОФДАН БЕГОНАСИРАШ

Шикоят қилар устозим:

— Окаси, кўзим ер сузиб юраман. Қўрқаман бош кўтаргани. Умрим ўтди эски замонда. Замондан кўрқаман.

Бир хит одамман.

Муттасил хира кўнгил ойинаси.

Кўргим келмас ножинс қиёфаларни.

Чикқим келмас автобус,

тушгим келмас метро,

кўрқаман қиёфалардан.

Уларни ўйлайман. Дилим ўйилар.

Бу аблах дил неларга бошламас мени.

Ит бўлиб кетаман.

Нега тинмай ўйлашим керак уларни —

қабихларни. Қабихликларни.

Мен ўйлаб топибманми қабохатни —

қиёфалар каззоб кўринар

сўзлар — каззоб.

Ўзгариб туришлар, тинмай қинғайишлар —

ёқмас, ёқмас, ёқмас.

— Ёқмайди! — дейман. — Ёқмайди! Мана бир шоирингиз ёзибдир:

«Ўзимники бўлган нима сўз қолди!»

Ростдан ҳеч нарса қолмагандай. Дунёга сифмай кетаман. Дали бу дунё жуда қоронғи. Сифмай кетаман шу дунёсига.

Асабларим оғрир

Оғрир қанотларим, чанокларим. Нега булғанишим керак қабихликлардан? Мен дилимни нега булғашим керак озорлардан? Нега дилим ойинаси бўшамас ушбу акслардан?

Мен Собакевич эмасман. Лекин Собакевичга ўхшаб қолдим.

Собакевичга ўхшаган гапларимни кечиринг. Окаси, ҳеч ким ўз юртидан бегона бўлмасин экан...

ЎТИШ

Хайрия, Саховат, Жамғарма.

Тушларимга кирар синган дарахтлар.

Синган дарахтлар устида ўйнаган маймунлар.

Ёшинг элликдан ўтса,

тушингда нукул нарса йўқотасан.

Тушларинг — сенга кароматлар.
Тушларинг — сенга устоз,
Тушларинг — сенга аломатлар,
тушларинг — сенга ҳамиша содиқ иноят.
Тушларинг — ҳеч ўзгармас шафқат, марҳамат.
Тушларингда қидириб юрасан кафшингни
дам дўппинг,
дам кўйлагингдан узилган енгинг.
Рулсиз машинангда ўлтирасан гирён, лол, хангу манг.
Қаёққа ҳайдайсан, филдираклар йўк!
Бошинг қотар бошқаролмай бу дардисарни.
Ёшинг элликдан ўтса, тушларингда ўзгарар дарахт-
ларнинг гуллари.
Париларинг тинмай шипшир кузнинг наволарини.
Ҳолбуки, ўнгингда бадавлатсан. Тўкис.
Ҳолбуки, ўнгингда:
хайрия, саховат, жамғарма.

МЕНИ ЁЛҒИЗ ДЕМАНГ

Ёлғиз деманг мени,
Уч оғайни қолдик:
— Мен, дилим ва яна дилим,
Учта ғаним қолдик:
— Мен, тилим ва яна тилим.
Қариликнинг қори кетмас экан,
Уч умидвор қолдик:
— Мен, элим ва яна элим...

ТЎҚАЙДА БУЛБУЛ

Ўша баланд тоғ ичра
ўша кимсасиз чангалзор ичра
Сени бирпас тинглаб ўтирдим, булбул!
Ботиб бораётган қуёш шунчалар улур эди. Куйлар
эдинг сен унга ошиқ бўлиб.
Жуда тиниқ эди овозинг, булбул!
Бунда ботиб бораётган қуёш ҳоким эди. Ҳоким эди
овозинг.
Лекин шунчалар ёлғиз эдинг. Ҳатто қумрилар йўк
эди бунда.
Йўк эди кўк кабутарлар
Ҳатто қарғалар йўк эди.
Ёлғиз сен куйлардинг

Куй айтарди қуёш

Унинг кечки қўшиғи — хижрон қўшиғи.

Ҳар куни қуёш то осмоннинг ярмига келгунча,
то тик кўтарилгунча фақат висолнинг қўшиғини
айтади.

Бир зум, бир зумгина турар у чўққида
бир зумгина турар аршида. Тамом! Кетди дума-
лаб!

Қуёш севмас турғунликни! Ҳатто турғун бўлса бир
зум ўз чўққисида.

Остин-устин бўлиб кетар коинот! Қуёш билмас тур-
ғунликни! Лекин бу қадар маюсдир унинг кунорти
қўшиғи. Сенинг қўшиғинг каби, булбул!

Ёлғизлигинг юрагимни ўртади.

Жўр бўлиб сасингга —

тинмай саловат айтдим

олқишлардим висолни

бош эгиб турдим

хижрон қошида.

У сафланиб ўтиб борарди.

ШОИРНИНГ ОЁҒИ

Манави шоирнинг оёғи. Поёнсиз оёқ.

Йиртилган эски пайпоқ.

Ундан балиқ ҳиди келади.

Узатилган оёқ устозга томон.

Шоирнинг бир пой кафши йўқолди.

Кўрмадингизми, шоирнинг бир пой кафшини?

Тонг ғира-шираси уйғониб,

уқалай-уқалай ширали кўзларни

тимирскилар автобус ичини.

Бош ганграган

тан карахт

хуши эмас ўзида.

— Қайга қанғиб кетибдир шоирнинг кафши?

Ҳеч кимнинг иши йўқ.

Ҳеч ким топиб бермас шоирнинг кафшини.

Яна каллаи сахарлаб

Ялангоёқ кириб борар шоир уйига.

Шоир доим ялангоёқ.

РАУФ

Кўзи — Туркистоннинг кўзи
Сўзи — Туркистоннинг сўзи
Ўзи — Туркистоннинг ўзи.

ДАЛВ ОҚШОМИ

Ёлғонга айланар илҳомлар
Сел бўлиб оқмайди юраклар
Жонингдан тўйдингми, баччағар,
Кўзингга кўринар сароблар

Шаб, шароб, шабпарак
Шароф, вақти бўлди тандиркабобнинг
Сўзлардан ясама яхмалак
Қурсоғин черт жонтоқ рубобнинг...

КЎЧАТ ЭКСАНГ

Самодан ёғилар мукаррам хатлар
Азал қиссаларин ёзади Мавло
Ҳаётда ҳаммадан ниҳоллар аъло
Новвот берур сенга эксанг кўчатлар.

ЎЗИ СЕВМАГАН ЖОЙДА ЯШАГАН ОДАМ

Одамнинг яшаган ҳар бир куни тугал рўмон. Тугал каромат. Фақат биз бунинг тугал рўмонлиги ва тугал кароматлигини билмаймиз. Билмаганимиз учун қадрлаб ҳам ўтирмаймиз. Ҳолбуки, донишманд китоблар дақиқа-ни минг йилга қиёс этганлар. Ҳа, ҳар бир дақиқада минг йилнинг каромати бор. Ҳар бир одамни Худо мислсиз сийлаб яратган, унга мислсиз нарсаларни тортиқ қилган. Одам боласи мислсиз ҳадялар ичида яшаб, уларни ҳадя деб билмай кўйди. Ҳолбуки, ҳар қандай умрни — ҳа, ҳар қандай умрни ҳадя каби яшагандагина маъно касб этади. Шундагина умр муборак вазифасини ўтайди.

Ўз кунини ўйлаган одам, ўз дамларига кулоқ тутган одам куннинг ҳам, дамларнинг ҳам такрорланмас ранги, бўйи, оҳанглари, мазмуни мавжудлигини англайди. Ёзувчи ҳеч нарсани тўқиб чиқармаслиги керак деб ўйлайман. Тўқиб чиқарилган нарсалар ёлғоннинг ўзи ёки жуда

нари борганда, ёлфонга ошна нарсалардир. Адабиётнинг обрўси тушиб кетганига сабаб унинг кейинги замонларда тўқималарга зўр бергани бўлди. Бугунги ҳаётга, бугунги одамларга бадий сўзнинг унчалар кераги бўлмай қолди. Ҳозир ҳаёт ва инсоннинг айна ўзи ҳақида ёзиш ва қудрати келса, у ҳақда таълим беришгина ўзини оқлайди. Бир неча туркум мансураларни ўтган йил куз ойларида ёзган эдим. Уларни ўзим учун ёзганман. Буларни ўқийдиган одамлар ҳозир топилармикин. Билмадим. Уларда дақиқалар ва типирчилаб ётган юракнинг сура-ти ва ҳолатларини чизаман деб уринганман. Ўйлар, хис-лар қандай кечган бўлса, шундай қоғозга тушган. Балки шундай ўйлар, шундай кечинмалар ичида юрган ёлғиз мен эмасдирман... Ҳамроз бордир балки.

* * *

Алфарид замона зайли билан бу ерларга келиб қолган эди.

О, унда жуда ёш эди.

Олтмиш йилдан ортиқроқ шу ўлкада яшади.

У бир нарсалар билан муттасил шуғулланар, лекин бундан бировга бирон наф тегяптими, йўқми, билмасди.

Билмасдигина эмас, бу тўғрида ўйлаб ўтирмасди.

Нима учун узоқ замонлардан бери бу ерларда, бегона

одам орасида юргани устида бош қотириб ўтирмасди.

Унинг бир далдаси бор эди. Унга ўхшаб бу ерларда нима қилиб юрганлиги ҳақида бош қотириб ўтирмайдиганлар кўпчилик эди.

Баъзан виждони қийналган дамларда: «Мен ҳам шуларнинг бириман-да.

Шулар нима бўлса, мен ҳам шуман-да» деб қўярди.

Одамлар устидан вақт-бевақт, дам-бадам қора қуюнлар суришиб ваҳшат солиб ўтар. Алфарид омон эди.

Қаҳри қаттиқ шамоллар буюк-буюк сершукух дарахтларни қўпорар, уларнинг лазиз меваларини ер парчин қилар. Алфарид омон эди.

Коинотда япроқларга юракнинг қони билан Худога ёзилган мактублар чарх уриб юрар. Алфарид омон эди.

Ақлга омонлик йўқ эди.

Алфарид омон эди.

Иймонга омонлик йўк эди.
Алфарид омон эди.
Алфарид омон қолиш хунарини эгаллаган эди.
У ҳеч қачон одамларга рўбарў туриб сўз айтмасди.
Ҳеч кимнинг таҳликаси
ҳеч кимнинг азобини
ҳеч кимнинг ташвишини
ҳеч кимнинг илтижосини
юрагига яқин йўлатмасди.
Жим ўтти. Жим.
Жуда олис диёрда синглиси яшарди.
Жондан севар эди ўз синглисини.
Ўрталарида неча-неча мамлакатлар ётарди.
Неча-неча ўтиб бўлмас деворлар ётарди ўрталарида.
Ҳеч кимга айтмас эди синглим бор деб!
Айтсам, албатта қамайдилар. Балки бахона топиб
отадилар деб ўйларди. Шунинг учун
дам чиқармасди.
Алфарид аниқ ҳисоблаб чиқди.
Қандай қилса, қандай бўлади.
Ўша ҳисоб бўйича яшади.
Ҳар қандай вазиятда ўзини четга олди.
Панада юрди.
Ҳеч кимнинг гашига тегмади.
Бировнинг гашига тегаётганини сезса, дарҳол ўзини
четга тортти.
Алфарид четлаб туришда ягона эди.
У ҳеч кимдан хабар олмасди.
Ундан ҳам ҳеч ким хабар олишни
хаёлига келтирмасди.
У нимага бу ерларда юрганини билмай қариди.
Қариганда тўхтовсиз
синглисини туш кўрадиган бўлди.
Негадир тушларида синглиси
мурғак гўдак сувратида
намоён бўларди.
Алфарид бунинг сирини тушунолмасди.
Доим қандайдир офатлардан
қутқараётган бўларди синглисини.
Қариб тўшакка миҳланган чоғда ниҳоят унга олис
диёрдан хатлар келадиган бўлди.
Хатлар кўзёшлардан доғли эди.
Алфарид димоғига улардан шўр океан иси келарди.
Синглиси уни ўз қошига ёлвориб чорларди.

Қани, халқим ўзи солган саройлар?
Қани халқим жаҳонга солган йўллар?
Телба, ялқов бўлиб ўсди кўнгуллар –
Дадахон, жигарим,

тўпга тутар мени овозинг.

Чириган қалъалар вайрон бўлмасми?
Захарли ерлардан гуллар унмасми?
Мардларнинг дилида жанглар тинмасми? –
Дадахон, жигарим,

тўпга тутар мени овозинг.

Кечир мени, асло қўшиқ ёзмасман,
• айтолмасман мен қўшиқ,
Фақат ошиқ дил қўшади қўшиққа қўшиқ,
Фақат ошиқ қўшиқ билан енгади ошиқ –
Дадахон, жигарим,

тўпга тутар мени овозинг.

кўкнинг аршларидан келадурми сас,
Юртини олдирган ёнарми бесас,
Элига жон тикмас эр

ёруғлик кўрмас –

Дадахон,

жигарим,

тўпга тутар мени овозинг!

ҚОРАЙИБ КЎРИНАР

Қорайиб кўринди юмалоқланган бу булут
Талъатсиз турди-турди уфқ узра серрайиб-серрайиб
Устоз тикилиб бу осмоннинг китобига, ўқиди:

Сўйлагим келадир

Ёрилгим келадир

дерман: мен ҳам яшнайн

чаманлар узра атир сепиб қувнайн

лек –

ғулдирайди фақат

фақат ғўнғиллайди

чақинлар чикмас бағридан

қорайган бу булут бўлганмикин

қавми Лутдин

Тил бермабди худо унга

Осмоннинг қорайган китоби судралиб боради

Қорайиб кўринар олис-олислардан

Устоз деди:

– Эй булут! Ўт, ўт!..

ҚАРИ ТОЛ

Ўлтирган эдим қари толнинг тагида осуда
Ўз ўйимдан мириқиб
Ичи кавак қари толнинг тагида гул ўсмас экан.
Беш-ўн йигит болта, арра, арқон кўтариб
шайланиб келдилар қари толни йиққани.
Юз йил яшаган толни ярмигача арралаб,
ағдаролмай каллаклаб
арқон солиб бўйнига
азод торта бошладик.
Қаттиқ қаттиқ силкитишар болалар.
Дарахт кимирлайди.
Силкитишар болалар
лопиллайди дарахт:
–Қисир-қисир...
Тол чайқалар йигитларнинг зўридан,
қисирлар тинмай.
Болалар қайсар.
Дарахт ҳам чўнг: айрилгиси келмас
сўнгги томирдан.
–Қисир-қисир...
Увишар юрак. Худди замон ағдарилаётгандай,
канчалар шукуҳли эди бу тол.
Қанча пари қушларга макон.
Қанча шамоллар, булутлар ўйнади унинг устида.
Қанча карвонлар ўтди унинг тагидан.
Бошларга соябон.
Лекин энди болалар гул экишмоқда бу ерга.
Қари толнинг тагида гул ўсмас эмиш.
Силкитишар йигитлар арқон солиб.
Қисирлаб, чайқалар, бўш келмас тол,
истамайди қулашни.
Терлаб-пишиб кетар йигитлар
Нафасларин ростлашар яна арралаб бир оз.
Сўнг арра бормай қўйди толнинг намчил танасига.
Яна тортар, яна зўр берар йигитлар. Қари тол ҳам
қўймас ашуласини:
– Қисир-қисир...
Лекин сўз бермас ёш-ялангга. Менга тегманглар, —
дейди? —
Яшайман токи битта кўк япроғим қолгунча. Соя ҳам
бермасман.

Поя ҳам бермасман. Менга тегманглар.
Бўйсунмас қари тол. Арраланган. Куни битган.
Лекин яшагиси келар.
Зўр бериб гичирлар, ғийқиллар, қисирлар,
дод солар...
Тинка-мадорин куритар ёшларнинг.
Ҳаёт ҳаммага ширин.
Ҳеч ким раҳмат айтмас арра солсанг белига.
Ёш-яланг кучанар
Қари тол қарсиллар
Оламда уларнинг садоси...

КЛАВИХО

Юриб бормоқдамиз хайбатли Осиё тоғларидан
Ўтиб бормоқдамиз ваҳший сахролардан, чўллардан.
Кўринмас охири бу элларнинг.
Қайга борсак, шу эл. Шу чодир.
Қайдан ўтсак, шу эл. Шу чодир.
Қайга келсак, шу эл. Шу чодир.

Чифатой

чифатой

ҳаммаёқ чифатой

ер-осмон чифатой

чўл-боғот чифатой

тоғ-сахро чифатой

боши-кети кўринмас чифатойларнинг

хилпирар шамолларда уларнинг саноксиз чодирлари

Юрагига кўркув оралайди Клавихонинг.

Не бўлар, не бўлар гар кўчса баногоҳ булар

Оврўпа сари.

Чамалар, чамалар элчи. Ҳисоблар,

ҳисоблар элчи ва

орқага тортар жўмард юраги.

Увишар вужуди

кақшар томирлар:

— Ким тўхтатар агарда сурса сурувларин чифатойлар Оврўпа сари. Дош берарми буларга зирхли фаранг, испан, инглиз валломатлари. Айланмасми Лувр, Амстердам подахонага... — Лаблари куриб пичирлайди Гонсалес. Юраги орқага тортади от чоптириб юрган чифатой хотинларни кўриб. Кўрқар, ҳавасланар бу асов кудратдан. «От устида катта қилар чифатой хотинлар ўз чақа-

локларин. Белига қилич осиб кўярлар чақалоқларин.
Ёстиғи тагида ярақлаган ханжар туради...»

Элчи шарафига минглаб қўй,
юзлаб от сўйишар бу элнинг султонлари.
Баланд-баланд серсавлат хумларни пастак
аробаларда келтиришар кетини узмай. Кўҳна тиниқ
кўкимтир шаробнинг ўткир лазиз иси анқир.
Отларни улкан кўраларда бутун-бутун пиширарлар
ва

элчи қошига тортарлар бутун холида.

Бу эркин эл кўрқитар Испания элчисини.

Тўхтовсиз ўй сурар:

— Не бўлар,

не бўлар

булар

хоҳлаб қолса Оврўпа ўрмонларин

не бўлар отларин суриб борсалар Атлантикага?

Йўқ-йўқ, Худо сақласин.

Шарққа!

Шарққа!

Шарққа бурмоқ керак

жаноб Темурбекнинг ғайратин.

Чинга,

Чинга бурсин улар қутурган ел каби айғирларини.

Оврўпага сиғмас булар.

Булар ётдир Оврўпа қасрларига.

Англамаслар булар Оврўпа илму фанини.

Чин кенгликларин чангитиб юрсин булар.

Ва фақат қардошларин қонларини тўксинлар.

Ҳеч қачон кўкармагай қардошин

қонларини тўккан эллар.

Ўй эзади Клавихони.

Осиёнинг юлдузлари бу қадар йирик.

Жуда кичик, жуда ожиз сезади ўзин Гонсалес.

«Укам» дейди Испан қиролини жаноб Темурбек.

«Укам!»

Қанча маъно уқади тийрак Гонсалес бу сўздан.

Орқага тортар юраги.

Худонинг мулкларига эга бўлмас акадан олдин ука.

«Укам!» — дейди Темурбек Оврўпа қиролларини.

Ором бермас Гонсалесга Шаҳрисабз,

Самарқанднинг жаннат боғлари.

Ипак каби эсган шамоллар.

Бу боғлар муқаддас «Қуръон» оятларидай.

Замин узра ёзилган Сура.
Жаноб Темурбек оятлардан боғлар яратар..
Оғзидан бол томиб сўйлар Клавихо
Темурбек қошида
Чин ўлкаси ҳақида эртаклар
Шоён диққат билан тинглар Темурбек ва савлатдор
аёнлари.
Улар майга фарқ қилишар бу эртакларни
ва яширарлар табассумларин мўйлаблари остига.
Нозик, жуда нозик ўт ёқар испан элчиси ҳукмдор
юрагида.
• Кўхна ўй етилгандай бўлар Темурбек хаёлида.
Яна орзу ёқар уни.
Энди сўйлашгиси келмас бир зум у элчи билан.
Лол ўлтирар.
«Ўтрор сари! –
Ўтрор сари!...»
жаранглайди тўхтамасдан қулоғида шу сўзлар.
Клавихо ўйчан
вазмин қайтар Оврўпага.
Тарк этиб боради содда Осиёни...
Ўз ичида, ўз ёғида
қовурилиб ётар Осиё!..

МАСТ АВТОБУС

Жуда тез тун тушди.
Жуда тез маст бўлди ҳамма.
Куни бўйи нутқ сўйлаган мохир нотиклар
Кечга яқин қаттиқ безовта бўлишиб,
ичиб-ичиб олдилар
Мастлар диёри. Ҳамма маст.
Автобус дидраб ютиб борар қора асфалтни тинмай.
Ҳамма маст.
Уйкуга чўмган ҳамма турли алфозда.
Олтмишга кирган профессор мунграр ароқ
шиддатидан.
Бир одам фақат ухламас. Кўз юммас. Баъзан-баъзан
ёнидаги
очилган шишадан бир қултум-бир қултум ютиб
қўяди.
Тўхтамай сўйлар Ботир Зокировдан
ёнида мудраган ёш шеригига.

Шериги эшитмас. Лекин у сўйлайверади

Ботир Зокир хақида.

— Ботирдай санъаткор йўк. Бўлмаган дейди. Менда бордир ноёб ленталар. Ўлмасам, бир фильм қиламан.

Ботир Зокир кўз юмганига анча замонлар бўлди.

Нега у ноёб филмни қилмайди ҳамон. Менга қоронғу. Энг зарур ишларни орқага суриб кечиктириш бизга одат бўлиб қолган. Миллий одатимиз.

— Сиз биласизми Ботир Зокирни, — дейди менга.

— Мен билмайман, дейман, Ботир Зокирни. Лекин мен севаман Ботир Зокирни...

Ҳамма маст. Ёш шерик ҳам алоҳа боши чапга оғанча ухлаб қолади. Ҳамма уйқуда. Фақат у ҳеч нарса билан иши йўк

ҳамон сўйлар Ботир Зокир хақида.

Ҳеч ким тингламайди.

Ўз-ўзига сўйлар Ботир Зокир хақида.

Ҳамма ухлар. Автобус ютиб борар қора йўлни.

Фақат у ухлмас.

— Мен ухласам бўлмас, — дейди.

— Мен ухласам, бўлар фалокат. Ботир билан болаликдан бирга ўсганман.

Бошқалар ухлмаса ухлар эдим мен. Ботир...

Рост. Кимдир ухлмаслиги керакдир тунда.

Ҳамма ухлаб қолса, ҳамма маст бўлса...

Бандам қолмади дер, Худо заминда.

Кимдир ахир Ботир ҳақда

сўйламоғи керакдир қоронғу тунда

Ҳушсиз салонда...

Ўйламоғи керакдир...

МЕЗБОН

Ҳаммамизга Худо мезбон: Кузатади. Кутади. Меҳри унинг чек

билмайди: Кутади. Кузатади.

Раззоқ деган номи бордир: Ризқ беради. Узади.

Ҳамёнларни

тўлдиради тангаларга. Хаёлларни каллага.

Умрлардан хирмон ясар.

Берар неки сўрасанг,

Сўнг барини совурар.

Мен керилиб ўйлар эдим меники деб бу поёнсиз
буғдойзорлар,
бу кўк қадар хирмонлар...
Бир бошоқ ҳам тегмас экан, сўнгги соат, сўнгги дам.
Шуни англаб сўнг ўзимга меҳмонсан деб уқтирдим.
Мезбон битта.
Дастурхон бир.
Единг. Ичдинг.
Булғатма ҳеч.
Сен меҳмонсан,
меҳмонсан
Мезбонман деб
сен ўзингни
ва
бизни ҳам
алдама.
Мезбон битта:
Худо бизни
кузатади,
кутади.

ФАҚАТ СЎЗ ҚОЛАР

Гуштасп. Хумайний. Умарзода.
Техрон кўчалари тикилинч. Сершовқин.
Умарзода сўйлар.
Менинг вужудим қулоқ.
Қатта бир қулоқ.
Локатор мозийдан хабарлар илғар.
Сўзлар тизилиб келарлар саф-саф
Салаф кетидан салаф
Саҳифалаб улгурмас саҳхоф
Хумайний ёди –
Ислом инқилоби
Зир қақшади одамзод қонли инқилоблардан
Инқилоблар тузатармикин дунёни
ё бузарлармикин?
Нима бордир инқилоблар тагида –
Қонлар кўллаб ётар
Лекин Гуштасп
одам болалари ичра биринчи бўлиб «Зинд»ни ўқиди.
Гуштасп замонида Зардўшт чиқди

Чексиз Турон –Эрон кенгликларига
 башоратларин ёйди.
 Истахр тахтида ўтириб
 «Зинд»ни ўқир эди Гуштасп.
 «Бағоят рашид ва баҳодир киши эрди»,
 деган Навоий.
 Тарихдан фақат сўзлар келар.
 Суронлари келар сўзларнинг
 Зардўшт ва Гуштасп келар «Зинд» билан.
 Одамлар йўқ тарихда.
 Кўринмас одамлар.
 Номлар ҳам фақат сўзлар
 Сўзлар – тарихларнинг соялари.
 Фақат сўзлар келар
 фақат сўзлар тирик
 фақат сўзлар жанг қилар
 фақат сўзлар қолар жанглардан.
 Қоронғу зулматлардан фақат сўзлар чиқиб келарлар
 Умарзода...
 сўзлар яраланмас
 кўзлари оғримас сўзларнинг
 сўзларнинг кўзойнаклари синмас
 қолиб кетмас самолётларда чўнтак дафтар мисоли.
 Гуштасп. Хумайний. Умарзода.
 Боғланмас бир-бирига.
 Неча минглаб йиллар ётар орада.
 Нега айни шу сўзлар
 нега айни шу номлар.
 Билмайман. Сўзлар одам эмас.
 Кўзлари оғримас сўзларнинг ва қуёшга
 шинграйиб қарамас улар.
 Гуштасп. Умарзода. Хумайний.
 Умарзода сўйлар ва саф тортиб ўтарлар
 узун кулоҳлар кийган тожиклар.
 Гуштасп ўтар Аржаспни қидириб.
 Сафларга йиғади Хумайний эрон йигитларини.
 Сўзлар сафланар. Саҳифалаб улгурмас саҳхоф.
 Тарих чинқириб юборар
 Коинот тегирмонидан оҳанг келар:
 тегирмон оҳангига сингиб кетар
 Одам-шариат-Само.

МАЪЮСЛИК

Бугун тунда юлдузлар менга жуда маюс туюлди.
Улардан азалий сурур эмас, Худонинг оятларидай
нуроний маҳзунлик
ёғиларди.
Етти Қўриқчи юлдуз Шимол сари шитоб билан
шўнғиб борарди.
Етти юлдуз юртимнинг етти парвонаси
Етти ҳомий
етти шаъм Юртим кўкини ҳеч қачон тарк этмас
дурдонам
• Ерда эса маҳзунлик
қисматин кутиб ётар одам
боғ солланиб зўриқар меванинг кўпидан
шоҳлар кўтаролмас, синар қасирлаб,
алвон мевалар сочилар.
Боғни тутиб кетар шафтоли хиди
саратон гангитар
қисматин кутиб ётар бу одам
ярим яланғоч
пашша талайди
шап-шап урар гўштдор тифиз сонларини
қўшни боғда дарахтлар оралаб
худди товус ё каклик юрган каби
ёш аёл узар шафтоли
ярим яланғоч одам дарахтлар шоҳлар оралаб
қарайди мўлтайиб
шап-шап урар тифиз гўшт сонларини
пашша қўймайди
башара тунд пешона қорайган Думалоқ қисмат
аллақайлардан думалаб
келаётир. Эриниб туриб ўзини
лойқа ховузга ташлар. Сув сапчийди
бўтана тусга кириб. Лойқа вужуд чиқар ховуздан.
Яна ётар, яна
мўралар. Ҳеч кимга ҳеч нарса бермаган одам.
Кутиб ётар қисматни.
Қисмат тоши думалаб думалоқланиб келаётир.
Тўсиқ бўлолмас панжара
девор.
Мўралаб қарайди шафтолизорга

ЮПИТЕРГА ТОШ ТУШДИ

Юпитерга тош тушди
билмам неча бош тушди
Мен ердман
ақлим шошди
Юпитерга тош тушди.
Инкорлар хаддан ошди
Кимлардир жой талашди
Ўчоқларга ўт туташди
Етим бурни қон бўлди
Сочи оппоқ имонсиз
Бой бўлай деб тортишди.
Юпитерга тош тушди
Билмам неча бош тушди.
Еримиз бунда эди.
Ерга не талош тушди
Юпитер-ку қайларда
Ерга не авбош тушди?

БЕСАБР БОЛА

Бесабр боласан
янглишиб юрасан
сен ҳаёт дарсини
билмайсан, билмайсан
Ул ёнук дудоқлар
ул йипак ёноқлар
мўъжизий томоқлар
чорламас
ром қилмас
сен лаззат ирсини
туймайсан, туймайсан
Қасрлар қурасан
хаёлнинг кўкида
асрлар юкини
кўтариб елкангда
сен миннат отини
билмайсан, билмайсан
Ҳаёт эса оддий
давримиз содда
манфаат қувмоқдир
емокдир ичмоқдир
келмоқдир кечмоқдир

сен эса оддийга кўнмайсан
ва ҳаёт тотини
тотмайсан тотмайсан...

САБР

Нима ҳақда сўзламай бир дўстимга,
«Сабр-р!» — дейди.
Учта «ре» кўшиб, найзанинг учидай захарли қилиб
айтади бу сўзни.
Мадад тиласанг, кўлидан келмас.
«Сабр-р-р!» демокликка етади кучи.
У Аллоҳ эмас.
Аллоҳ эса сабрга буюрган.
«Саббор» деб жуда чиройли айтган.
Аллоҳ буюрган сабр — ҳимматнинг кони.
Матонат ва фаолият кўшилса — сабр бўлади.
Лек дўстим айтадирган сабрда булар кўринмас.
Фаолият кўринмас
унинг учта «ре»лик сабрида.
Ҳеч нарсани англамай мен сабр қилдим.
Қабр бўлдим мен бундай сабр қила-қила.
Озми сабр қила-қила қабр бўлганлар.
Фарқи бордир ахир сабр ила қабрнинг бизда.
Сабрингда саодат бўлсин.

ОВОЗ МАШИНАСИ

Кўхна лаффақлар.
Эскирган, чатнаган, ёрилган, хириллаган,
ғириллаган машхур
овозлар.
Сел қилган, йиғлатган, жўштирган, юракларни
ғуборлардан тозалаган
овозлар ўз вақтида.
Саксон-тўқсон йил ўтиб овозлар лаффақлардан
яхши эшитилмай қолган.
Мен саксон-тўқсон йил илгари чиққан овозларни
махсус машинада тозалайман.
Машинам санъатга дахли бўлмаган барча шовқин-су-
ронлар, ортиқча
товушларни — хириллашлар ва ғириллашлар, тугал бўлиб
сайрашларни

туткичларида тутиб олади. Янги лентага факат соф,
шовқиндан холи
товушларни ўтказди ва ёздиради.
Қадим кўшиқнинг таровати ва санъати гўзаллигини
тўла тиклайди.
Гўё ўтиб кетган мумтоз ҳофиз ёнингизда тургандай.
Жуда машҳур бир ҳофизнинг ноёб топилмас лаффаги
кўлимга тушди.
Аппаратни ҳозирлаб эскирган лаффаки авайлаб
жойлаштираман.
Аппарат оҳиста ишга тушади.
Сўнг лаффаки овози ёзилган лентани
эшитиб кўраман.
Ҳеч қандай сас чиқмас лентадан.
Яна қайта кўяман. Лентада овоз йўқ ҳеч қандай.
Ажабо. Бошқатдан созлайман
ва бошқатдан кўяман лаффаки.
Мумтоз садолар жаранглар. Лента айланар.
Яна қайта тинглайман лентани. Яна овоз йўқ.
Нега ёзмайди у мумтоз овозни?
Бу ахир жуда замонавий аппарат. Мўъжиза! Аниқ ва
равшан ишлайди. Ёниб турар ҳамма чироқлари. Иш-
лаб турар барча бўғинлари.
Факат овоз йўқ. Мумтоз овоз эшитилмас лентадан.
Уч бора кўяман лаффаки. Уч бора тинглайман
эски кўшиқни.
Кўшиқ тугар.
Текшираман.
Лента яна жим-жит.
Сўзламайди.
Тавба дейман. Текшираман. Яна овоз йўқ.
Ниҳоят ниманидир тушунгандай бўламан.
Аппаратга лол қарайман.
Наҳот, дейман,
наҳот ўз даврининг подшоҳларини сел қилган бу
кўшиқ
фақат шовқиндан иборат бўлса!
Лаффакилар бағрида қолиб кетаётган шовқинларга
ачиндим.
Ўтган шовқинларни тиклаб бўлмас.
Аппаратлар уларни ёзмас.
Шовқинлама.
Келажакка етар куйларингни айт.

САРАТОН ЮЛДУЗЛАРИ

Юлдузларга қараб кўзларим толди
Бунча юксакликни ким учун яратди экан Худо
Мен чарчадим
Коинотнинг қаърларидан келаётган юлдуз чарчамас
чарчамас шуъла
кимнингдир юрагида туғилган туганмас ашула
одамга шуларни бердими табиат:
Ўй бир қарич
фикр бир қарич
умр бир қарич
бир қарич гўр
Коинотдан чўзилиб келаётган шуълалар
чексизликка чидолмас кўзларим
толиқди кўзларим чексизликдан
чарчадим –
бир қарич чарчадим
Бир қарич эканим чарчатди мени
Коинот эса чексиз
юлдузлар чарчамас
Ҳақиқатан
бунча чексизликни ким учун яратди экан Худойим?
бир қарич одамга чексиз оламми?

ВАТАНДОШЛАРИМ

Мана шулар –
менинг ватандошларим
бошқасини қайдан оламан
уй солишни севишар
тўй қилишса, қувишар
аза келса, туришар
вазминликни суйишар –
мана шулар –
менинг ватандошларим
бошқасини қайдан оламан.
офтобликка аста чиқишар
жаҳон билан секин сўрашар
эҳтиёти унга ярашар –
мана шулар –
менинг ватандошларим

бошқасини қайдан оламан...
жиқ бўлиб кетдим фикр чопқинларида
тун-кун олишар фикр азаматлари
ақл алплари узар асрий занжирларни
азамат жанглардир — фикр жанглари
жиқ хўл бўламан чопқинларида.
жанг қилмаган ўзини танимас
ўзини таниган, албатта
танийди Худони
Худони таниган йўлни йўқотмас.
мана шулар —
менинг ватандошларим —
бошқасини нима қиламан...
қайдан оламан...

СЎЗЛАР

Нисоланар сўзлар —
бағримга бош қўяр қатор бўлишиб —
аёлга ўхшаб қолар сўзлар —
қора қуш ёмғирида ивиган, бўртган, тиниқ тортган
аёл шундай бўлар.
Қонган аёлдан гўзал аёл бўлмас —
мен шундай коней сўзларни қучаман —
ўпаман, эркалаб-эркалаб етаклайман —
Сўзларнинг кўксидан тизиллаб отилар сутлар
мен ичолмайман
лек
бола каби
сўзлар олдида ожизман.
Қора қушлар ўтишар
қуюн тортишиб,
нисоланар сўзлар кузги бодринг каби
кўм-кўк, карсилдоқ —
мен уларни бағримга босаман
муқаддас нима бор шундай сўздан ортиқроқ.

АРХАИК СЎЗ

Бурчакда ўлтирар —
таржима қилинмаган сўз —
мунғайиб,

увишиб –

бурчакда ўлтирар қалбга киролмаган сўз –
юз минг йил қинидан чиқмаган бебаҳо ханжар –
қалбга киролмаган сўз.

Ҳеч кимса меҳмонга чақирмаган сўз –

ҳеч кимса душманга айтолмаган сўз –

ҳеч кимса ёрига шипшимаган сўз –

ҳеч кимса дўстини юпатмаган сўз –

бурчакда ўлтирар –

юртининг

элининг

• миллатнинг

манглайини оқартмаган сўз –

увишиб

қунишиб

миқ этмай ўлтирар –

бурчакда ўлтирар –

дунёдан бегонасираган сўз

У ўз илоҳий томчисини кутар –

кутар ўз Одамани.

Неча аср бўлса ҳам кутади.

замон-замонлар кутади –

қалбга кирмаган сўз.

ИНТРОВЕРТ

«Мен хафа бўлдим», дейсан мудом –

жуда яхши кўрасан, тавба, хафа бўлишни –

ориқлаб кетасан

бирон дам агар хафа бўлиб турмасанг,

нақадар –

эхтирос билан айтасан бу сўзни

ва сенга ҳар дамда топилиб туради

сабаблар ҳар турли

ранго-ранг

шу сўзни айтмасанг,

яхши кўрмасанг шу сўзни нима қилади?

Хафачиликларга алишиб ўтирасанми ноёб умрингни.

Сен ўзинг ҳеч кимни хафа қилма.

Сен хафа қилма ва –

мақтанма –

«Мен хафа бўлдим» деб!

ҚОРА ҚУШЛАР

Қора қушлар келди. Дарахтлар сарғайди.
Осмонларни шопирар қора қушлар
Шалоладек отилиб,
шалолодек қуюлиб ҳаволарни тоширар қора
қушлар – эгамнинг донишмандлари.
Уларга бир неча куй берди Аллоҳ.
Кўп эмас, фақат бир неча.
Шу қисқа куй билан яшарлар асрлар.
миллионлаб йиллар ўтар,
куйлари ўзгармас
Худо билан сўйлашарлар
арзи ҳол қиларлар шу содда бир бўғим тилда.
Одамга океанларча сўз берди Аллоҳ
лек табиат қошида лол турар одам
сўзлай олмас
ва яшар океанларча сўзлар ичра беркиниб.
Билмас:
нега ўзи бор?
нега бор қарға?
нега ўзи қон тўқар?
нега қарға шоп-урар?
Океанларча сўзлар мажолсиз
шу бир бўғим сўз олдида:
Нега?

КЎНГИЛ – ХАМИР

Авзойи бузилди ҳавонинг
ҳозиргина порлаган ранглар сўнди
бўзариб осмон бўзарди гир айланган уфқлар
мен танимас шамоллар юмалоқлар булутларни ва
итқитар тоғлар
бошига
заранг кўнглим юмшайди булутлар билан оқиб тоғ
зирваларига
туялардай булутларга миниб ҳаёлим –
хайратланар
ҳавасланар
эриб кетар
ўз юртимнинг бошида.
Зарра бўлиб томаман

энг тоза ерга.
Хаёлимнинг булутлари
ёғдилар
ёғдилар
ва фанимнинг гувалаклари эриб кетдилар.
Шиддатланган хоин ғайрлик етмас маррага!
Хайр, фаним!
Оҳ, мунча юрагинг тор
мунча кичкина бошинг!
Эй, хамир кўнглим,
Фанимга чида.

ҚИЗИЛ ОЛМА

Кимсасиз боғ йўли. Тупрокқа думалаб ётар
иккита кип-қизил олма.
Кафтим билан авайлаб олманинг юзини артаман:
ярақлаб кетади
қизили яна қизил бўлади
тарами яна тарам бўлади
яллиғи яна яллиғ бўлади.
Тамоғим қақраган.
Куз ўртанинг офтоби куйдирди мени:
томоғим қақради.
Чоғландим кип-қизил олмани емоққа.
Негадир... қизғандим
шу кип-қизил олмани нафсимга қурбон
қилмоққа.
Чўнтагимга солдим. Нега сақладим олмани? — деб
ўйлаб бордим.
Фақат қизғанишми? Фақат келгани учунми нафсни
тияр пайт?
Билмадим
Сал ўтгач, англадим:
Бу олмалар... ўхшар эди набирамнинг
нақш ёноғига...
Қалбимни шу олма ичига жойладим.
Нима қилса чидайман
Шу куз ўртанинг
ҳавосиз ўрташига...

ҚАВС

Қавс кирди. Боғимдан тароват кетди.
Сарғайиб шивирлашар
дарахтлар.
Ер ағдариб кўксим қизийди. Маймунжон ейман арик
лабига ўтириб.
Лаззатли маймунжон шира бойлар томоғимда.
Ўткир тиниқ, танти мазаси кўкрагимга хузур бўлиб
оқади.
Жуда майин тукчалари
китиқлар лабларимни.
Қора қумғонда шақиллаб сув қайнайди.
Тўдаланиб келган булутлардан бир-икки томчи ём-
ғир ташлайди.
Куз аста-секин шиддатга кирар. Хамма нарсаларга
сўлим ранг
берар. Маймунжон егач, чой ичгим келмай қолди.
Туш бўлди. Йиғилиб келишар ёши ўтаётган тўрт
одам. Уларни ҳали
қари деб бўлмас. Лекин бўйинларда пайлар маюс
осилар ва
овозлардан кетар шира, шаҳдамлик. Уларни қари
деб бўлмас, лекин
қовоқлардан сув қочган, рангсиздир ранглар.
Фақат сўзлар маънилик. Гаплар осуда. Беозор ва
бари ўтмишдан
қилар хикоя.
Дўстим қарс этиб кузак олмасини бир тишлади. Сўнг
анчагача
ўтирди жағини ушлаб.
Қарғалар келаётир.
Шўнғиб учаётир.
Қарға фасл.
Биздан олисда
солланиб
боғ йўлидан ўтиб борарди товус.

УЗУМНИНГ БОШИ

Боғда кеч кузнинг гуллари кўпиради. Ёмғирлардан,
тунги шабнамлардан, сахар кезнинг салқинларидан
гулларнинг ранги тиниқ тортади.
Гуляпроқлар юпқа. Ҳарир япроқларда кундузнинг
зиёси,

куёшнинг нурлари товланади.
Биллурий шоҳона рангларни юрагимга қуяман.
Ҳидлари димоғимга шарбатланиб киради.
Кўксим ноаён нашъаларга тўлади.
Ишқомлардан узумлар залворли осилади.
Момомнинг узун осилган бағрига бош қўйиб ётардим.
Севаман узумнинг чўнг ёғдули кўксини
юзимни босаман муздек муаттар узумвошларига
Токнинг тирик кўкраги қаншарим, бурнимга тегиб
сарин ҳаёт
бағишлар –
• нимага қиёсласам экан бунинг роҳатини?
Бўйсира қизларнинг юзларидай ипак десамми
ё найсон ёмғири каби шаффоф, бокира?
Бурнимни эзиб босаман узумнинг осилган
баркамол кўкрагига.
Онамни эслайман.
Онамнинг ҳиди келади узумнинг талқонлаб
қотган гулларидан.
Соғинч ҳидларига чўкаман.

Мен кузда гуллар кўпирганда,
боғлар етилганда
ор қилмасман юзимни
олмаларга, узумлар, шафтолилар,
бошоқларга босмоқдан.
Улар эгилиб, солланиб, малаклардай маъсума
ишқини ҳадя этади
менга.
Боғларнинг етилган бўйларини севаман,
боғлар бўйини...
Соғинган бағрига чўмаман.

ЁТСИРАШ

Ўзингни четга олиб турсангмикин, жигарим,
балчиқларни ийлаб келаётганлар ўтиб кетсинлар.
Ўзингни четга ол,
лойга ботган думларини чир-чир айлангириб,
ўтиб кетишсин
суронлар солиб.
Ўтиб кетсинлар. Чеккага чиқ.
Яна ким эгаллади юртингни?
Янги балчиқларни ийлагали шовқинлаб, лунжларини
шишириб,

карнайлар чалиб, ошиқиб боришар
 Четга ўт
 Сўз қор қилмас бу издиҳомга
 Хавасинг келмасин уларнинг илҳомларига ва
 солган томларига.
 Яна ким босиб олди?
 Четга чиқ. Бирпас, бирпасгина четга чиқ.
 Сенинг вақтинг эмас. Фаслинг эмас сенинг.
 Қўрқаман уларга қўшилиб, сурон солиб
 сен ҳам кетиб қоласанми деб!
 Сокин оқшом тушди.
 Ер юзида ҳеч ким қолмагандай сукунат.
 Жаннатнинг шаббодаси эсиб келаётир.
 Тўзон, тўфон босилди.
 Издиҳом излари йўллардан аста ўчди.
 Шамол супуриб кетди
 васвасанинг изларин.
 Замин узра ҳеч қачон балчиқлар бўлмагандай. Ўтма-
 гандай одамзод
 ботқоқлардан. Юрмагандай ёвуз издиҳомлар.
 Мангунинг сарин шаббодаси қолди.
 Сен қолдинг –
 кўзим қароси –
 юртим.
 Сен қолдинг –
 севгилим
 мангу мусаффо ҳаво.

СОАТСОЗ

Рамазон арафасида ерлар совукдан тарақлаб ётарди.
 Қотган қор ва муз оёқлар тагида фарсиллаб эзилади.
 Саҳар туришимизга соқчи бўлар деб, қўшнининг қўнғи-
 роқли соатини олиб устага бордим. Соатсоз уста катта-
 кон бинонинг ичига қурилган кичкинагина ойнаванд уй-
 чада ўтирар экан. У бошини кўтармай бир эски соатни
 хафсала билан кавларди. Уч маротаба салом бердим.
 Алик олмади ва ҳатто бошини кўтариб ҳам қарамади.
 Мен тешикча олдида индамай қараб турдим. Қачон бо-
 шини кўтараркин деб кутдим.

Ниҳоят бошини кўтармай ҳамон қўлидаги соат ичини
 титкилаганча хира ва паст товуш билан «гапиринг!» —
 деди. Мен: «соатнинг қўнғироғи бузилган, рўзага туза-
 тиб беринг», дедим. Соатни ўралган конверт ичидан

олиб устанинг бурни рўпарасидаги кичкина токчага қўйдим. У соатни олиб дарҳол орқа қопқоғини очди ва: «пружинаси узилиб кетибди-ю», деди. Кейин қўшимча қилди: «Беш минг. Эртага пешиндан кейин».

Шарқда одамлар бир-бирларига ҳожатлари тушганда, оғир ботмасмикин, малол келмасмикин деб, иш-юмушларини жилмайиб айтадилар ва тушунтирадилар.

Жилмайиш эҳтиёжмандликнинг захрини кесади. Эҳтиёжингиз тушган одам ҳам сизнинг сазангиз ўлмасин деб жилмайиб қўяди. Ўртадаги муомала одамийлик тусига киради.

- Лекин менинг соатсоз устам лоақал ким келди демади.

Бошини кўтариб қарамади.

Саломимга алик олмади.

Кулиб қараб турдим.

Жавобан кулиб қўймади.

Одамгарчилик жавобсиз қолди.

Одамлар худди соат мурватларидай кўринармикин бу устамга.

Манов катта мурват, манави кичик дермикин, дермикин манави тишли мурват ва манови тишсиз?

манов тўхтовсиз ликиллайди

манави қотиб қолган

манов буровга муҳтож

манавини бурасанг, узилади...

Манов «6» рақами каби ҳамма нарсасини қорнига йиғган

манов «9» рақами каби бошидан ўзга тутиб турар жойи йўқ.

Манов «3» каби оғзини очиб ўтади

манов «2» мисол ётар мудом бўшашиб

манов эса «1» сингари ғўдайган

букилмайди бўйни сира одамларнинг ишига...

Соатсоз устамга мурватлар каби кўринади одамлар.

Унутилса халқинг ичида мурувватлар

ишингни битириб берганигагина хурсанд бўласан,

одамлар одамларни танитай қолсалар

нима бўларкин?

Нима бўларкин одамнинг қошида одам

Кичкина

Мурватга айланса?

XX АСР ГАЗЕТА ТАХЛАМЛАРИ

Ўзимга бекман! — деган одам мағрур одам. Қанча улуғ масъулият бордир бу шиорда.

Лекин мағрур одам юрагида масъулиятни тарбияламай туриб шундай деган бўлса-чи?

О, бу жуда офир. Бу ҳолда у бировга қул бўлишдан кўра ҳам

хавфлироқ нарса борлигини сезмайди, ўйлаб кўрмаган.

Юракда масъулият тарбияланмаган бўлса, бундай сўзларни

осонгина айтаверадиган киши худди шундай

осонгина ўзига ўзи

қул бўлиб қолади.

Бунинг устига у ўзига қул эканлигини англамайди.

Менимча, ўзига қуллик — қулликнинг энг офир шакли.

Ўзига қул ўз ҳиссиётларидан ҳеч қачон юқори кўтарила олмайди.

У ҳиссиётлари нимани шипшиса, шунинг хизматини қилади.

Бировга қул бўлиш қандай бўлишини кўпчилик биллади. Чет босқинлар ва наҳс шароитлар ўзгаларга қул қилар балки одамларни.

Лекин ўзига қул бўлиш учун бундай зўравонлик мутлақо шарт эмас.

Ўзига қул бўлиш осон ва қулай

Об Қавчинга ишим тушиб бордим.

Эшиқда икки тахлам газетани икки қўлтиғига осган ёши ўтинқираган одамга дуч келдим. У ўнг қўлига ўта сарғайиб кетган иттифоқ газеталари бойламини кўтариб олган эди. Бошига аллақандай чет эл газетасидан «тўппича» ясаб кийган эди.

У менга қаттиқ тикилиб ўтди. Негадир ичкарига кириб кетавермай бир зум унинг ортидан қараб қолдим. У буни сездими-йўқми, хар қалай орқасига қайтди.

Менга жуда яқин келди.

Димоғимга эски либос ва тер ҳиди урилди.
Кўзимга тикилиб турди.
Эҳтимол одамга ўз ўтмиши шундай аёвсиз тикилиб
турса керак.
Мен нечукдир унинг кўзларидан теран маъно уқсам
керак деб ўйладим.
Лекин катта-катта очилган кўзлар шишадан ясалган-
дай эди.
Дафъатан оғзидан тупуклар сочиб башарамга қичқи-
риб юборди:
– Ўзига кул! Ўзига кул! Ўзига кул!
Мен жавоб беришга улгурмадим. У орқасига қайри-
либ кетди.
У эскириб, сарғайиб кетган замон газеталари тах-
ламларини авайлаб
кўтариб борар, газета боғланган чизимчалар икки
елкасига чуқур ботган эди.
Болалигимда кўп кўрганман. Қахратон киш пайтла-
ри
маҳалламизда Файзулла ака яхлаб тош қотган Кал-
ковуздан шундай
сув ташиб келтирарди обкашда.
Эсимга ғарибгина Файзулла ака тушиб кетдими,
хамон эшикни очиб ичкарига киришни унутиб хай-
рон бўлиб турардим.
У буни сездими-йўқми, яна орқасига қайтди.
Ундан жуда эскирган, захлаб кетган уйнинг хиди
келарди.
Яқинимга келди. Яна қичқирса керак деб ўйладим.
Лекин қичқирмади.
Эшитилар-эшитилмас пичирлади:
– Ўзига бек! Ўзига бек!!!
Сўнг бурилиб кетди.
Боя нима демоқчи бўлди, ҳозир нима демоқчи, ту-
шунмадим.
Балки у мени танқид қилаётгандир. Балки киноя...
тушунолмадим.
Э... бўлди, бу одамни кўрганман.
Худди шу одамни 1974 йилда Яссида, 1980 йилда
Барчинлиғда,
1984 йилда Солоникида, 1986 йилда Белградда, Ве-
нада, 1989 йилда Мостар ва Варнада кўрганман.
У замонларда у бундай деб қичқирмас, фақат икки

қўлтиғига газета бойламларини қистириб, одамлардан ўзини ниҳоятда эҳтиётлик билан четга олиб юрарди. Лип-лип этиб кўзга чалинар, сўнг кўздан ғойиб бўларди.

У ҳақда кўп ўйлардим.

Наҳотки Хаюло деганлари шу бўлса?

Кейин унутган эдим.

Шунча йиллар ўтиб қаранг, Об Қавчинда яна уни учратдим.

Унинг газета тахламлари кўпайган ва қалинлашган ва энг муҳими:

у кичқирадиган ва пичирлайдиган бўлиб қолган эди.

Қаранг:

Хаюло ва Хаёлотиларга ҳам замон таъсир қиларканда...

ВЕРТОЛЁТЛАР

Беш зағизғон шўнғиб учар Олмазор осмонида

Офтоб ярақлаб ўйнар февралнинг оқ қорида

Оқ-қора талъатлари –

Улар –

Ўзбекистон вертолётлари.

Ичларида йўқ бомбалари

Йўқ –

курсоддан ўзга ғамлари

Беш зағизғон Олмазор осмонида

Оқ-қора талъатлари –

Ўзбекистон вертолётлари...

ҚУВҒИНДИ РУҲ

Кавказнинг энг баланд тоғига чиқиб

Гуржистон томонга қарасанг –

Гамсахурдия кўринар –

мужассам ғам.

Совуқ шамоллар шопирар

Гуржистон довларини

ўйнаб аламзада қуюнлар

совирар булоқларни...

Дилимни,

тилимни

ўртайди шоирнинг пайғоми:

«Қувғинди рух қайғули демон гуноҳкор ер узра учарди...»

Гуржиларга кўз тегдими?

Булоқнинг кўзига тупроқ тўлдими?

Гамсахурдия ўлдими?

ОДРИ ЎЛДИ

Кўк сиғар эди Одрининг кўзига. Курра сиғар эди Одрининг кўзига.

Чексиз Ҳимолойлар чўккан эди Одрининг кўзига.

Океанлар маъсум ётар эди Одрининг кўзларида.

Мен ҳам ўсмир чоғларим сиғган эдим бу кўзларга.

— Одри ўлдими? Сиз Одри ўлди дедингизми?

— Гапингиз балки тўғридир. Лекин мен ишонмайман. Юлдузларнинг

турфа жилвалари сикқан кўзлар ўлишига ҳеч қачон ишонмайман.

Одамнинг кўзи ўлмайди.

Одри одам эди.

Қаримайди одамнинг кўзи.

Бошдан оёқ мужассам ҳуркак нигоҳ эди Одри Хепберн.

Ўсмир чоғим сизни кўриб экран ичра нигоҳингизга сингиб кетганман,

Одри.

Урушлар, тўқнашувлар, алам, айрилиқлар бири қувиб бирини

қуюн янглиғ ўтарди

Ҳаммасини унутдим эси паст каби.

Фақат сизнинг нигоҳингиз қолди хотирам тасвирида.

Экран у замонлар фақат сиз билан масрур эди.

Сиз оҳу эдингиз, Одри.

Оҳу одамга айланса, худди сизга айланар, Одри.

Оҳу агар кўзларга айланса, сизнинг кўзларингизга айланар, Одри.

Кўзингиз тубига барча оҳуларнинг шўхлиги ва барча оҳуларнинг ҳасрати чўкиб ётади.

Одам Атодан қолган меросий ҳасрат:

келмоқлик тезда

кетмоқлик тезда.

Одамзоднинг мунгига муҳр — оҳуларнинг кўзлари.

Шу самбит новдасидай титрак киз –
чексиз мунгимизни шўхликка айлантираман дейди.
Лекин барибир баҳор елларидай гўзал шўхликлар
ўтди.

Яна чексиз мунг қолди сиздан ҳам.
Сўнгги дам сизни кўрдим Одри Сўмалияда.
Жаннат каби ерларда дард экарлар
ундиришар гард.

Ўлимнинг оч супургиси одамларни супуриб юрар

Лас ип каби болакайлар

Рўдапо ва абгор оналар

Шарпага айланган одамзод

Қиёмат бошланган бунда

Одамдан ҳам фақат кўз қолган бунда...

Арвоҳ каби қора ғужанак болакайни

боқиб ўтирдингиз, Одри.

Тош устида қошиқ тутиб

йиғлаб ўтирдингиз, Одри.

Сўмалиянинг кўзёшлари қуриган.

Мажол қолмаган йиғламоққа Сўмалияда.

Болакайнинг улкан кўзлари тун каби

сизни оҳиста ютади, Одри...

яна оламда мунг қолар.

Январнинг қахратонида

Одри ўлди деган хабар келди.

Ким ишонар бунга?

Айтинг ахир бу қари дунёда

мунгнинг ўлганини кўрганлар борми?

НАБИРА

Мен кушдайман, кушдайман

Мен кушдайман, кушдайман...

Қанотларим олмосдай

қанотларим олмосдай

шоҳи, ипак, атласдай

шоҳи, ипак, атласдай...

Кўк осмонда учаман

кўк осмонда учаман...

фазоларни қучаман

Булоқ сувин ичаман

яйраб-яйраб сайрайман

яйраб-яйраб сайрайман

яйраб-яйраб сайрайман
яйраб-яйраб сайрайман
яйраб-яйраб сайрайман...
Сой буйида тошларга
тумшуғимни қайрайман...
Тошдан тошга сакрашиб
ўз элимда яйрайман
ўз элимда яйрайман
ўз элимда яйрайман...
Тоғ теракда айвоним
Барг остида равоним...
Ёмон кўздан қочаман
Қасд қилгандан қочаман
Паст кўргандан қочаман...
Одамзоднинг жонини
мен кўксимда сақлайман...
Самоларга руҳини
қанотимда элтгайман...

САФЛАР СИЙРАКЛАШИН СЕВМАДИМ

ДЎСТЛАРНИНГ ЧЕХРАКУШОЛАРИГА БОҚДИМ
ОЛТМИШ ЙИЛ ТЎЙМАДИМ
Офтоб экан, ой экан
Дўстларнинг чехралари.
Дўстлар сўзларини тингладим
Олтмиш йил тўймадим
Дўстларимнинг сўзлари
офтоб экан, ой экан.
Баъзан бехос ташлаб кетар улар
сўрамай-нетмай
Олиб қолмоққа ҳам кучлар етмас
қанчалар тутмай
Фақат шуни –
Сафлар бузилиши,
сафлар сийраклашин
ғамлар аралашиб –
фақат шуни суймадим...

ОДАМ СУВМИ?

Одам сувми ё сув тагидаги тош?

Кўп кузатдим:

сув учиб кетади

сув чўкиб кетади

сув ўтиб кетади

лекин қолар тош

Келган хулосам шу:

Ҳаёт тош бўлса керак

ҳар ҳолда

биздан кейин ҳам қолади...

ҚИСҚА БЎЛИБ ҚОЛДИ КУНЛАРИМ

Қисқа бўлиб қолди кунларим

Улгурмайди ҳеч нарсага кунларим.

Умрларнинг маъносини ато этди менга кунларим:

Тўсиқларни ёриб ўтар экан одам

Тўсиқларни енгиб ўтар экан одам

Тўсиқларни улоқтириб ўтар экан одам

Тўсиқлар қолмаган бир он

умр ҳам етар поёнга

ўхшаб қолар кузги хазонларнинг шилдирашига.

Қисқа бўлиб қолди кунларим

ҳеч нарсага улгуриб бўлмас

тутқич бермас ҳеч нарса.

Қочиб борар

борар унутилиб, ютилиб ҳаммаси...

кафтимдан кум каби оқар кунларим.

«Ҳаммаси» деганимни тушундингми, эй дўст?

Умид чироқлари куйган дамда

эсингдами айтган эдинг, э дўст:

– Иброҳим, орқада қолма!..

Орқада қолганлар хақида Худонинг каломи бор,

ўқиган, эшитганмисан, э дўст?

Кунларим қисқа бўлиб қолди.

Орқада қолмоқлик хайрли саналмас

лек кулфат ҳам эмас орқада қолмоқ.

Фақат туганмас надомат бор орқада қолмоқда.

Ортда қолмангиз, э дўст!..

ОЛАМ ГЎЗАЛ. ОЛАМ ТЕЛБА

Олам гўзал. Олам телба. Олам тубсиз
Телбалик гўзаллик тубсиз.
Ўзини жинниликка солди Сухравардий
Ва қутулди дордан.
Омон қолди жони
бош омон қолди.
Менинг ҳамма ҳазинам бошимда дерди.
Баъзан олам ҳаводислари
кулоғингни учириб ўтаман дейди.
Сен ҳам ўйлайсан иршайиб:
бошимни олиб қўйсам қутуламанми?
Ёқадими сизга бошсиз чавандоз?..

Мен туғилганда...

МАНСУРА — 2

Мен туғилганда қахратон эди.
Қийналиб туғилдим. Заминга тушдим оёғим билан.
Отам ёзиб кўйган сиёх қаламда эски бир сувратнинг
орқасига:
жумодил аввалнинг бешинчи куни. Декабрьнинг йи-
гирма еттиси.
Ўттиз еттинчи йил...
Тўксонга чиққан энага кампир: тишлари тушган, да-
ханлари уришган
Мени ўлган деб,
    ўраб,
        чирмаб эски-тускига
совуқ уйнинг бир чеккасига элтиб кўйди.
Онам хушдан кетган эди. Ўзига келгач:
— Эна... — деди жуда заиф овози билан, — эна...
келтиринг,
    бир кўрай, мерт бўлса ҳам бир кўрай юзини... —
деди.
— О, энанг тасаддуқ, нимасини кўрасан. Шукур
қил. Жонинг омон қолди. Бундайдан ҳали қанчаси-
ни туғасан, болам...
— Ох, майли, беринг бир кўрай... Жуда бўлмаса,
қошига қарай
болагинамни... — ёлворди онам.
Энам ғўнғиллай-ғўнғиллай, мункиллай-мункиллай
лахтакка ўралган мени келтирди.
Онам юзимни очди оҳиста.
Она исини туйдиммикин,
юрагим дукиллаб уриб кетди.
Билинар-билинемас нафас кўринди димоғимда
— Вой, бунингиз тирик, ана нафас оляпти, — деди
онам заиф товуш билан.

— О худо кўтарсин... — деди энам. Унга ўлик билан тирик баробар бўлиб қолган эди.

— Йўқ, ўзингиз кўринг, энажон. Тирик! Тирик бунингиз! — деб суюнардиганам.

~~Мен ўттиз еттинчи йил замхарир қиш чилласида шу тариқа тирик қолганман.~~

Мен туғилганда қаҳратон эди.

Қодирий йўқ эди

Икромов йўқ эди

Хўжаев йўқ эди

Чўлпон йўқ эди

Фитрат йўқ эди

~~Носирий йўқ эди~~

Йўқ эди Вавилов...

Онамнинг қанчалар қийналганини ҳис қилганман туғилганимда...

РУҲНИНГ ҲАЁТИ

Нега ўлганлар тушда ўлмайди?

Рухинг ичра учрашар руҳлар

Қари тоғолчалар шохларида ҳаёт қурашлар

Одам кетиб руҳи кетмасми

руҳи ўлмасми

ўлмагандай юрмасми —

тушларингда...

Қанча нарсалар кўлингдан келади.

Қаерга узатсанг кўлинг этади

Қимни янчаман десанг, янчасан

Ўзингча, ўз наздингда анча-анчасан...

Лекин нечук руҳинг қилиқларин қилолмассан назорат?

Нечун кучинг етмас тушларингда харосон чопган руҳларга?

Нега уларга буюролмайсан?

Амр этолмайсан нега?

Нега бўйсунмас улар сенга, кирмас измингга?

Ажаб руҳинг ўз ҳаёти

ўз мантиқи

ўз дунёси,

ўз қилиқлари

ўз турфа тарзлари

муомалалари билан яшайди.
Тушларингга макон қурган улар.
Тушларингни тарк этмаслар улар.
Тушларингда Асқад Мухтор сенга айтади:
— Сен руҳингга ҳоким эмассан!
Тушлар руҳингнинг сенга тобе бўлмаган ҳаёти
Одамни Худо жуда эҳтиёткор яратган
авайлаб яратган
оҳиста яратган
минг эҳтиёт билан сўйлаган унга
минг эҳтиёт билан талаб қил ундан
ҳеч нарса сўрама
ва энг эҳтиёт бўл сўрамоғингда
Хорлик бордир сенинг сўрамоғингда.
Олмайсанми табиатдан ибрат
қари чинорлардан олсангчи ибрат
барглари оҳиста шивирлаб тўкиб
яна оҳиста куртаклар улар
Соясида ўтирсанг, оҳиста тўкилган бошингни силай-
ди.
Тушингга ўлган дўстлар киради.
Ҳамкасблар ўтиб кетишган — киради тушингга
Тушларингда тирик, ҳеч ўлмагандай юришар
тушуниб бўлмас ҳаракатлар қилишар.
Нега тушларда ўлганлар ўлмайди?
Рухлар учрашади рухлар билан қари тоғолчалар
устиди.
Демак, рухлар ўлмайди.
Ўлмагандай юради
балки одам ҳеч қачон ўлмас
уни эҳтиёт билан яратди Худо.
Фақат сен
фақат сен —
руҳингга ҳоким эмассан.
кучинг етмас руҳингга!

ЮТМАГАН ОДАМЛАР

I

Дейсан:

— дунё — ўйин
мен ўйинда ҳеч ютган эмасман
ютуқ гавҳарларин қўлларимда тутган эмасман...

Вафо қилган эмас ҳеч қачон ўйин
ўйинда ютмоқнинг роҳатин тотган эмасман.
Ё ўйинларга термулиб
гувоҳ бўлиб ўйинларга
тунги шам каби эриб –
битган эмасман
– Уттингизми яшулли? – деган саволга қаранг ҳеч
қачон:
– Уттим! – деган эмасман.
Ўйинда «утмовчи» одамлар, сизлар қандайсиз?
Ер юзининг омадсизлари –
сизлар қандайсиз?
Оғзи ошга етганда тош чайнаганлар –
сизлар қандайсиз?
Ютиш-юттиришга бегона,
маъсум – сизлар қандайсиз?
Сизлар кимларсиз?

II

Уч кун эзиб тинмай ёмғир ёғди. Оламни нам ва зах
босди.
Йўлкаларга қалин япроқлар тушди.
Ҳўл ва маъюс шатирлар улар
Кечга томон ёмғир тинди.
Булутлар тўдаланиб қувишарлар
сал очилиб ҳаво тоғлар кўринди.
Қалин қор қоплаган сарбаланд чўққиларни
78 сўм бир кути кофе.
Кеча Ўлмас Умарбеков қазо қилди.
Одам бўлиш қийин деган ҳикмати қолди.
Сарвар Азимовга чиқди таъзия.
Абгор қора булутлар қуюнланиб югурар тоғ чўққи-
ларига
улуғ чинорларни силкитади шамоллар
эсимда:
узатилган — олинмаган қўл
ҳавода муаллақ қолиб кетган қўл...
шамоллар югурик
ўткинчи
чўққилар баланд ва
боқий.

НУР ЁФИЛАР

I

— Мақбарлардан нур ёфилар. Нурларга тўлиб кетаман, — дейди аста шивирлаб ҳабибам. — Нур ёғади ернинг остидан...

— Нур ёғарми ернинг остидан!.. Билар эдик ёғишни нурнинг

ернинг устидан... Ажаб сўйлайсиз...

Беҳабарга сир айтмоқдан не наф дегандай ўз хаёлига берилади

ҳабибам ва саждалардан топади у ўз саодатин...

Чор Бакирни фарқи хаёл кезсам агар вужудимни сезмай кўяман.

Похолча ҳам келмай кўяр бошим-оёғим. Ҳавол вужуд... муаллақ тана.

— Нур ёғади, — дейди ҳабибам, — ернинг остидан...

— Ажаб тантана...

II

Қариб мункиллаган олимлар билан Имом Бухорий мақбариди бош эгиб турдик. Сукут ичра ҳазрат руҳин ҳис этмоққа уриниб кўрдик.

Бўғизларни тирнаб хиркирайди тиловат.

— Хартанг!

Сталинни ёддан ўқиб, сувдек шимириб, Сталин деб нафас олган бугун қариб мункиллаган олимлар давра куриб баҳс этарлар:

— Хартанг!

— Хартанг нима!!! — деб!

Китоблардан унча-мунча ўқиб қулоқларига чалинганларни бир-бирларига тушунтиришар.

— Ленин мақбарига кунда кун ора сиғинавериб, Хартанг борлигини унутиб қўйибмиз... — дейди бири. Овозида афсус сезилмас.

— Хартанг ўзи нима? Нимани билдирар? — луқма ташлайди бошқаси.

— Рост саксон йил яшаб Хартанг нималигини билмай ўтибмиз.

Аттанг!

— Мен эшитганман. Хартанг — эшак ботган жой экан, — дейди яна учинчи бир олимроғи. — Ўтмиш феодализм замонларида бу ерлар ботқоқликлар бўлган. Хонлар қарамай қўйган. Эшаклар Бухородан келаётганда шу ерларда ботиб қолаверган, эҳа...

— Менимча... — деди тўртинчи олим, улардан ёшроғи модернроғи ва жанговарроғи, — бу ерда тонг олдинроқ отган, офтоб вақтлироқ чиққан. Шунинг учун ҳар тонг! — деганлар...

— Ўлманг, азамат! — кулишади сталинчи олимлар.

— Назаримда, бу сўз тош билан боғлиқ. Тошни боболаримиз санг деганлар. Бу ерда унда-бунда йирик дўнгалак тошлар сочилиб ётган. Дўнгалак тошларни харсанг деймиз. Тўғрими, домла? — сўрайди энг ақлли кексароқ олимдан. — Ўзбеклар доим «с»ни «т»га айлантириб сўйлашади. Бу ерда катта баҳайбат тош ётган.

Олимлар бир-бирларига бош силкишар. Ҳаммалари бир-бирларидан олимроқ. «Бу ерда баҳайбат тош ётган». Шу гап уларга маъқул.

— Лоқал битта, кўп эмас биттагина ҳадис айтсанглар-чи, бобонгларнинг меросидан... — дейман ўзимча четроқда туриб. Хаёлимни улуғвор жуда кекса олимнинг навқирон овози чўчитади:

— Айтинглари-чи, — дейди олим аста салмоқлаб. — Имом Бухорий мутасаввиф бўлганми?

Олимлар анчагача жим қолишар. Сўнг бирови ишонқирамаган каби дер:

— Афтидан ул зот ҳадис ёзганлар... Олимроқ бахслар давом этар шу тарзда. Уч миллиондан ортиқ ҳадис билган, ҳадис йиққан Бухорий бобо жимгина ётар. Пири зол. Океанларча хотира. Океанларча замзама.

III

Хартангда Осиё хотираси ётар.

Афсонавий мухаллил.

Хартангда ётар Имом. Ҳадис каъбаси.

— Нур ёғилар бу ердан, нурга тўлиб кетдим, — дер ҳабибам. Ҳижжалаб ўқиймиз кўҳна хатларни. Уч-тўрт сўз ўқиймиз. Чарчаб қоламиз. Кўз чидамас нақшларга. Мақбар садо бермас. Садо бермас Бухорий бобо.

Толиб сўри четига аста ўтирдим. Кеч куз. Кеч куз. Офтоб майин, шамол сарин нақадар. Кўксим қизир.

Макбар пойида арча тагида бинафшалар гуллайди. Жавдирашар кеч кузнинг ажиб бинафшалари. Кўзларимга ишонмай ўрнимдан тураман. Энгашиб қарайман. Қўлимни чўзиб охиста нафармон гулларни тутдим. Силадим. Димоғимга урилди бинафша иси. Эллиқнинг оёғида кеч кузда бинафша очилганлигини энди кўрдим.

Бу менга мўъжиза бўлиб туюлди.

Бухорий бинафшаси.

Ҳодисотларнинг ходисоти. Ҳадислар ҳадиси — бинафша.

Минг йилларча гуллаб ётур Исмоилнинг бинафшалари.

— Салом, эй зебо! Мен билан сўйлашмайсанми? Сирларингни атир мисол димоғимга пуркамайсанми? Хартангда бинафша жим ётар эди безавол...

Ҳадис бинафша.

НЕДАН ЎСАР ИНСОННИНГ КЎНГЛИ?

Одамнинг кўнгли нимадан ўсади? Бу жуда оддий саволга жуда оддий жавоблар бериш мумкин.

Кўнгил ва ўсиш...

Одам боласи ўз ризкини ўзи топиб ейиш иқтидорини эгаллабдики, бу иккисига бепарво эмас. Кўнгил истаклар ва ҳиссиётлар макони. Одам ҳар бир нафасда кўнгил ишини адо этади. Кўнгилнинг раъйига юради. Унда кўнгилнинг ўсиши нима экан-а? Истакларнинг қониши, орзуларнинг ушалиши, ҳиссиётларнинг жунбушга келиши, туйғуларнинг байрамга чоғланиши ва байрам қилиши, — шулармикин ё шулар биланмикин кўнгилнинг ўсиши? Ўсиш бу — қадим жуда гўзал тилимизда камолга етиш, кўтарилиш, файзу фароғат топиш сингариларни англатади. Ўсишнинг балки бундай мумтоз маъноларидан ўзга маънолар ҳам йўқ эмасдир. Чунончи, ўсиш — бир жойда туриб қолмаслик, қотиб қолмасликни, ҳаёт ва умр манзилларини қатъ этиб боришни, доим ўзга-риб, янгиланиб туришни ҳам англатади.

Кўнгилнинг ўсиши одам бу дунёга келганидан, унинг кучоғи, бағри, боғларида меҳмон бўлганидан, яйраб-яшнаб яшаш имконига эга бўлганидан нишона ва шукронадир.

Кўнгилнинг ўсиши нимадан ҳосил бўлади?

Ер юзида қайда бўлмайдик, Ватан бизни қўллаб туради. Ватан бизни эслаб туради, туғилгандан ошно бўлган

порлоқ юлдуз каби чорлаб туради, энг гўзал ва ҳеч қачон қаримас, чиройи тугамас, сўнмас малика каби ил-хомлантириб туради.

Ватаннинг тарихига қараймиз. Неча минг йилларни камраган унинг уфқларида бир-биридан фасих, маънодор хатлари, ёзувлари, битиклари, ёдгор шаҳарларини кўрамиз. Неча минг йиллар шу маконлар, шу кенгликларда умргузаронлик қилиб, жангу жадаллар, хавф-хатарларни бошдан кечириб, аждодлар-боболар ва момоларимиз бу ўлкаларга зиён-заҳмат етказмай, унинг азал табиатини бузмай-тўздирмай бизга — наслларга мерос қолдирганликларининг ўзи ҳам тенгсиз, мислсиз маърифат эканлигини англаймиз. Шу азалий сақлаш ва яратиш маърифати билан туғишган бўлмаса, Афросиёбу Зардўштлар қаердан чиқарди? Дунёдаги барча оналарнинг қахрамони, дунёдаги барча оналарнинг биринчи марди майдони Тўмарис она қаердан чиқарди? Неча миллион йиллик азал доноликларни ўзида мужассам этган, табиатпарвар, эркпарвар, элпарвар, инсонпарвар, жонпарвар, сўзпарвар «Овесто» қаерда ёзиларди?

Хоразм ёзувларини кўрсам, кўзим қувонади. Уйғур ёзувларини кўрсам, кўзим яйрайди. Қадим тошбитиклар ёзувларини кўрсам, кўзимнинг қуввати ортади. Фарғоний, Хоразмий, Сино, Беруний, Бухорий, Термизий, Навоий, Лутфий, Бобур саҳифаларига термулсам, кўзим ором олади. Минг йилларнинг туганмас донишмандликлари, минглаб-минглаб йилларнинг ахлоқий теранликлари, илмга интилиш, илмга ташналикларини кўриб, азал байрам нурафшонлиги тўлдиради.

Эй, кўзи, боши, мияси, қалби, вужуди нурдан бино бўлган халқим, сенинг азал тарихингга боқиб, кўнглим ўсади!

Аму ва Сирнинг томчилаб бошланган юксак чўққиларининг сирли бағрига қараб, бу икки Тўмарис каби она дарё оқиб ўтаётган мўъжизали маконларга қараб, шу икки фарахбахш оби ҳаёт эгаси қуйилаётган, файз олаётган жойларга қараб, менинг кўнглим ўсади!

«О, сен кимсан, менинг кўнглим?» — деб нидо солган Зардўштнинг нидосини нидолагим, саволини саволагим, сўзларини сўзлагим келади ва сўзлаганда, такрорлаган, ёдлаганда, кўнглим ўсади! Шунда офтобнинг сўнгги нурлари тушаётган ял-ял япроқ каби қалбим титрайди.

Ватаним! Мен сени севаман! Сени бир бутун, бут

холда, барча тупроқларинг, барча юлдузларинг, барча кишлоқ, ува, шахарларинг, барча сенинг ишқингда ёнган фарзандларинг билан бағримга босаман, кучоқлайман, суяман. Сенинг тинч, берубор, поёнсиз осмонингда кезган, абадий кезгучи бир парча оқ булут бошимга ҳаёт гулчамбарларини айлантириб кийдириб ўтади.

Ватаним, осмоним, боғим! Сиз менинг кўнглим уйисиз. Азал боболардан қолган безавол маконимсиз.

Ватаним! Сенга қараб, кўнглим ўсади. Сенда яшаб, сени суйиб, сени ардоқлаб, кўнглим ўсади.

Бир чўл эдим. Новдалантирдинг. Бир новда эдим. Боғу роғ қилдинг. Бир боғ эдим Ватанга айлантирдинг. Боболарим, момоларим заррасига қўшдинг. Ватаним, сенга қараб кўнглим ўсади.

Олам лутфини ўз лутфи, қалби, хаёлининг лутфига айлантирган бир бобом айтмиш:

*Кишиким, йўқтурур меҳру вафоси,
Агар хуршедтур андин не ҳосил?*

Киши ҳаётининг охир-оқибат, азалу абад, тугал маъноси, мазмуни нима? Киши борлигининг ўз мазмуни нимада? Ва кўнгил нима билан тирик? Кўнгил ҳамиша меҳру вафо билан тирик. Ҳаёт ҳамиша меҳр-вафо билан бардавом. Ватан, юрт, диёр ҳаммавақт инсон меҳр-вафоси билан обод. Меҳри-вафоси бўлмаса, қуёш ҳам ўз маъносини йўқотиб қўяди. Меҳр-вафодан маҳрум ҳар қандай жонзот, ер юзида Худо иродаси билан яратилган мавжуд ҳар қандай жонли-жонсиз нарса ўз маъносини, ўз моҳияти, қути-аҳамиятини йўқотади.

Табиат, одам, борлиқнинг жавҳари: кимёси, тузитаъми — бари-бари меҳру вафода!

Яна ўша бобомиз айтади:

— Нигоро, сенсизин мандин не ҳосил?

Бизнинг нигоримиз — меҳру вафо, ва мен бобомга қўшилиб айтгим келади:

*— Ватаним, сенсиз биздин
ахир не ҳосил?*

Меҳру вафони халқим, юртим азал тухфаси каби олди, азал тухфаси каби ҳамиша ардоқлайди. Унинг

ўлчовлари, унинг мезонлари, меҳру вафо ўлчови, мезонларидир.

Меҳру вафо бўлган ер кўкарди, ўсди, яшнади. Меҳру вафо ҳоким Ватан ўксиклик, етимлик, ғарибликдан халос бўлди. Куч-қудрат, буюклик топди.

Менинг кўнглим шу меҳру вафодан ўсади!

Истиқлол бўлмаса, юрт, халқ ўксиган ва ғарибдир.

Истиқлолгина кучга-куч, ақлга ақл, лаёқатга лаёқат, иродага ирода кўшади. Истиқлолгина миллатни миллатга, тўдани халққа, авомни маъруфга, омини орифга айлантиради. Истиқлолгина инсонни ўз иши-хушига ишонган яратувчи, бинокорга, ўз тақдирига жавобгар жангчи-фидойига, тафаккури тараққийга уйғун ва қобил фуқарога айлантиради.

Истиқлолгина ҳар бир фуқарони ўз ҳаёти ва қисматининг арбобига айлантиради.

Истиқлолгина шердил фарзандлар, шердил арбоблар, шердил олим-фузалоларни етиштиради.

Шундай истиқлолга мен худди озодлик маъбудасидай: Нигоро! — деб мурожаат қилгим келади.

— Истиқлол! Нигоро, сенга қараб кўнглим ўсади. Кўнглим сен билан тирик! — дегим келади. Уни сен асл меҳру вафосан деб алқагим, олқишлагим келади.

— Азизам! Истиқлолинг муборак бўлсин! Меҳринг қуёши ҳеч қачон завол кўрмасин!

КИМЛИГИМНИ ҚИДИРИШ

Қуёш оғди. Болалар тепада сўнгги қатор тунукани қоқа бошладилар. Уста Сафиуддин болаларга тунукани тайёрлаб бериб, ўзи пастга тушиб келди. Мен ёз бўйи қуюқ ўсган чимлар устига шолча ёздим. Шолча чим устида паст-баланд бўлиб қолди. Андак текислагандек бўлиб, шолча ўртасига дастурхон ташладим. Нариди бозиллаб қайнаб турган кичкина рух самовардан кўк тунука чойнакка чой дамлаб келдим. Томга қоқилаётган тунуканинг овози узок-узоклардан акс садо берарди. «Қарс-қарс!» — этиб қайтарди садо олислардан.

Сафиуддин буёғини болалар ўзлари битириб қўйишади, деб шолча четига ўтирди. Чой узатдим. Сафиуддин чойни ғоятда авайлаб оз-оз хўплаб ичди. Гулли пиёла унинг йирик-йирик йўғон бармоқлари ва улкан кафтида йўқ бўлиб кетди. Ўқловдай бош бармоғининг териси ғудда-ғудда бўлиб кетган эди.

— Сиз ўзи асли қаерликсиз? — деди Сафиуддин бирпас гаплашиб ўтирганимиздан сўнг. Асли чорсилик эканлигим, лекин ўзим Тошкентнинг шимолий дарвозасида турилганлигимни айтдим. У менга яна анча саволлар берди. Савол берганда ва сўйлаганда у табассум қилиб турар, шунинг учун гаплари ҳам, саволлари ҳам малол келмасди. Мен ҳам эринмай ҳамма саволларига жавоб қилдим. Охири Сафиуддин:

— Сиз тожиксиз, — деди гапимга кулоқ солиб туриб-туриб. Мен кулдим. Илгарилар ҳам мен турли одамлар ўртасида шундай гапга дуч келганман. Ҳатто маҳалламизда донг таратган гулчи, қуюқ ва ғоятда ўсиб кетган қошлари кўзларини ёпиб турадиган ва шунинг учун ҳам кўзи қошлари орасидан йилт-йилт қилиб кўринадиган Аъзам ака Қумлоққа нон келтиргани югуриб кетаётсам, Уч кўчага келганда рўпарамдан чиқиб, салом берсам, тўхтатиб:

— Ҳой, менга қара... Ваалайкум ассалом... Сан Усмон акамнинг ўғлисан-а? Ростми? Ҳой, менга қара... сан ўзи жугутмисан... тусинг нақ жугутнинг тусига ўхшайди... — деган. Мен у пайтда «жугут» нималигини билмасдим. Нон келтиргач, дадамдан сўрадим: «Дада, жугут нима дегани? Гулчи бувам мени жугутмасмисан, дедилар».

Дадам ўшанда хўп мириқиб кулган эдилар. «Жугут бўлсанг нима қилибди, ўғлим. Жугут ҳам сену мендек одам. Худонинг бандаси...»

Ҳозир Сафиуддиннинг «Сиз тожиксиз» дегани менга шундай нашъа қилди. Ростдан ҳам кулгим қистади. «Мен тожикман», дейишдан уялмайман. Лекин у дахвтан: «Сиз тожиксиз», деди. Лоақал: «Сиз тожикмисиз?» — демади.

Етмишинчи йилмикин, мени гуржи шеърятининг антологиясини ва умуман, гуржи адабиёти кутубхонасини ўзбек тилида нашр этиш ниятида Гуржистонга юборишди. У пайтда гуржиларнинг йирик шоири ва отахони Карло Каладзе ёзувчилар нашриётида раҳбар бўлиб ишлар экан. У мени Ўзбекистондан келган ношир деб жуда яхши кутиб олди. Хўп меҳрибончиликлар қилди. Иосиф Нонешвили деган беҳад одоб-икромли ва қиздан ҳам юмшоқ шоир билан таништириб қўйди. Нонешвили ўша пайтда Ёзувчилар уюшмасида котиб бўлиб хизмат қиларкан. Нонешвили бизни, Полшадан келган олим ва ёзувчини ўзининг бутун дунё шоирларининг

дастхатлари деворларига битилган фаройиб уйида меҳмон қилди. Эртасига Карло бобо бизни Мицхетига олиб борди. Соф гуржи қовоқхонасида муаттар гуржи майлари ичилди. Шунда Карло ўзбек шоирлари, Навоийни шарафлади. Ва негадир гап орасида: мана, Ўзбекистондан келган йигит асил гуржига ўхшайди. Сизлар эса, — деди у атрофини ўраб ўтирган гуржи шоирларига, — грузинга ўхшамайсизлар. Ҳамма грузинлар грузинга ўхшаши учун қадах кўтарайлик, — деди у. Тоза кулишган эди грузинлар ўшанда.

Мен чифатойман. Мен туркман. Мен қиркман. Бу мен учун аҳамиятли. Лекин сиз учун бунинг нима аҳамияти бор? Ахир ҳаммамиз ҳазрати Одамдан тарқаган эмасмизми? Ҳавво — онамиз. Одам — отамиз. Мен ҳазрати Иброҳим — Аллоҳнинг китобида уни аввоҳ, муниб, ханиф ва вафо эгаси деб таърифланади — менинг тўғридан-тўғри бобом бўлади, десам, сиз буни инкор қилолмайсиз-ку... Сиз ҳам мабодо шундай десангиз, мен ҳам буни инкор этолмаган бўлардим.

Миллат одам боласининг қовурғаси. Миллатсиз кимса йўқ. Қовурғангиз борлиги ҳар доим ҳам эсингизда туравермайди. Қовурға ер юзида сизни мағрур кўтариб юради. Қовурға борки, бошингиз оёқ остида эмас, кўкка бўй чўзган. Худо бошингизни кўкка кўтарди. Бошингиз осмонга етмайдими? Лекин қовурғангиз оғриб қолса, бутун вужудингиз сирқирайди. Бошингиз ишламайди. Уйқунгиз йўқолади. Ўта беҳаловат бўласиз. Яшаш лаззатини унутасиз. Ахир қовурғангиз оғрияпти...

Миллат суриштириш баайни шундай оғрикнинг натижаси. Миллат у ёки бу тарзда камситилганда, ожиз қолганда, Худо томонидан унга ажратилган ер-сув ва мулклар бошқа кучлироқ қавмлар қўлига ўтганда, миллат бошқа қавмнинг йўриғи ва зўравонлиги остида яшаганда қовурға қаттиқ оғриққа учрайди. Одам тўхтовсиз қовурғасини ушлайди ва қовурғасини суриштиради. Қовурғаннинг касаллангани туфайли одам ҳаддан ташқари хайрихоҳликка ва ҳамжиҳатликка муҳтож бўлиб қолади. Сизни ҳам ўз қавми қаторида кўришни истайди. Суриштиради. Кўнгли тўқ одамлар ҳеч суриштирмайдилар. Америкада ҳеч миллат суриштирмайдилар. Бу уят саналади. Биз эса суриштираемиз. Ҳаммамиз суриштираемиз. Ҳаммамизнинг умуртқамиз эзилган, қовурғамиз касалланган... Ўтмиш адолатсизликлар мағзимизни

сочиб ташлаган. Ҳозир мағзимизни йиғиштиролмаёй гаранг бўлганмиз. Ўзимизни ҳар томонга отамиз. Ҳар малъуннинг гапига қулоқ солиб кўрамиз. Гурзи кўтариб турган ул малъун бизни яна тариқдай тирқиратиб юборишга шай.

Сафиуддин ўзи асли тупроқшунос. Бу илмнинг тағига хўп етган. Бу илмни севади. Лекин бу илм билан яшашни истамайди. Унинг ота-боболари бинокор уста ўтганлар. У ҳам устачиликка жуда омил. Кўли ҳар ишга мохир. Кўзи ҳар ишга пухта. Қишлоқдаги бежирим, пишик, яшашга қулай уйларнинг ярмидан кўпини Сафиуддин солган. Шаҳардаги таниш-билишлари ҳам унинг овозасини эшитиб, қурган уйларини кўришиб кўярда-қўймай олиб кетишади. Кейинги ўн йил ичи Сафиуддин кўли боғ уйлар солишдан бўшамайди. Бу орада ёлғиз ўғли вояга етиб ёнига кирди. Опасининг ўғли ҳам ўсмирликдан унга шогирд. Улар ҳам уста ёнида юриб уй қуришнинг хўп ҳавосини олишган.

Сафиуддин жуда катта-катта одамларнинг ҳам боғ ҳовлиларини қурган. Улар ҳаётининг икир-чикирларини ҳам беш кўлдай билади.

Сафиуддин гап-сўзларига, кетма-кет бераётган саволларига қараб ўйланиб қолдим: Сафиуддин одамни худди тупроқни текширгандай текширар экан, деб ўйладим. Одам ҳам ўзи асли тупроқдан бино бўлган-да. Тупроқдай совурилиш ва охири тупроқ билан бир бўлиб кетиш унинг азал қисматида ёзилган. Хайём тупроқ зарраларида гўзалларнинг фаттон кўзларини кўрган эди. Тупроқ муқаддас.

Қуёш ботди. Оқариб қизариб шом тушди. Боғнинг хилватроқ жойларидан чигиртка, чирилдоқлар овозлари эшитилди. Қуёш тўла ботгач, чирилдоқларнинг ноалари оламни бузди. Арғиннинг шомлари жуда чиройли ва ҳаловатли бўлади. Ҳаво сарин тортади. Нафас олиш енгиллашади. Арғинда шом пайтлари куни билан битмаган ишлар биттади. Сигир-бузоқлар уйни соғиниб, эгасини кўмсаб маъраб, бўкира бошлаган шу паллада ҳар ким бугунга мўлжаллаган ишни охирига етказиб қўя қолай деб ғайратга минади. Чарчокни унутади. Енгил, майин, саратон сувидай ёқимли ҳаво ўпкаларни тўлдиради ва одам ишлаган сари ишлагиси келади. Қуёш ботгандан кейин ҳам бу ерларда анчагача ёруғ бўлиб туради. Қоронғилик охиста билинтирмайгина тушади.

Қуёш ботгандан сўнг Арғиндан Угом ва Чотқол томонлар худди кафтдек кўзга ташланади. Бу манзаранинг гўзаллигини тасвирлашга қалам ожиз. Жуда узок тоғ этакларигача бу ердан боғлари, теракзорлари, қишлоқлари, далалари, яккам-дуккам ўрмонларига ва улар узра кўкимтир мовий товланиб турган тарҳи гўзал тоғ чўққиларига қараб одам тўймайди. Ҳар окшом бу ерда манзара ўша-ўша: тоғлар ўша-ўша, кенгликлар, майсазорлар ўша, лекин ҳар окшом бу манзаранинг ранги бўлак, кеча нимтатир қизиллик югурган бўлса, бугун нимтатир мовийлик қоплаб олади. Эртага мовийлик ўрничи кўк билан мовий ўртасидаги бир нафис ранг чулғайди. Бунда рости билан ҳам қизиллик юз тусга киради, яшиллик ҳам минг тусда товланади. Ҳатто оқ рангнинг ҳам неча юз турли қалам билан тасвирлаб бўлмайдиган туслари бор.

Менга доим Бўстонлик ва Бурчмулла томонлар сирли жойлар бўлиб туюлади. Бунда ҳар тош, ҳар қоя, ҳар тоғнинг устида, тагида, ён-атрофида фаройиботлар, сирли ҳодисалар яшириниб ётгандек туюлади. Бу ерларга борсам, тилим гапдан қолади. Мени тамомила хаёл чулғайди. Бу хаёл босиб ётган олам мени ҳам хаёлга тортади. Негалигини билмайману лекин бу ерларда ва айниқса Бурчмулла гўшаларида фақат қушларгина сайрашга ҳақлидай сезаман. Одам овози бу ибтидоий муқаддас сукунатларни фақат бузаётгандай, сукунат либосини кийиб ётган яратилгандан бери ўзгармаган гўзалликларни кўпориб ташлаётгандай ҳайиқтиради...

Арғинга шом чўкди. Устазодалар ҳамон том тепасида тунукани созлардилар. Ора-сира бир-бирларига ҳазилхузул қилишар ва шундай чоғларда шодон қийқириқлар боғни тутиб кетарди. Қийқириқлари наридаги боғлардан, тўп-тўп дарахтлардан, қишлоқнинг пастак уйларида акс садо берарди.

Қуёш ботгач, чигирткаларнинг чириллашлари авжга минди. Чигирткаларнинг овозларига бир зум эътибор билан қулоқ солсангиз, сўнг сизни ғам босади. Бунинг сабабини билиш қийин. Балки менга шундай туюлар. Балки уларнинг бир зайилдаги овозларида ер пайдо бўлгандан буён мавжуд хазинлик бордир. Шу хазинлик ичингизга ёмғирдек ёғилади. Эътибор қилмаган киши эътибор қилиб ўтирмаслиги ҳам мумкин.

Тепамда осмон оқариб-қорайиб, кунботарга томон қизариб-қорая тушар, қишлоқ томонда, картошка экил-

ган даланинг ўртасидаги кўхна сув минораси яккахол гўдайиб кўринарди. Сув минорасининг деворларига қокилган тахталар ғоятда эскириб, рангини йўқотган, минора узокдан эски қалъаларнинг қоровулхоналарига ўхшарди.

Аста-аста шафтолизор ҳам қоронғилик шарпаларига тўла борди. Аввал йирикрок шафтолиларнинг тағлари қорамтир бўлди. Сўнг қаролик шохлар ва буталар, япроқлар ораларига кирди. Бир оз ўтгач, шафтолилар бутунлай қорайиб қоладилар. Шафтоли бениҳоя чиройли дарахт. У жуда ҳам нозанин гуллайди. Кўкламда шафтолизорлар пушти, ним пушти, тўк пушти ранглар олиб хўп товланадилар. Унинг узунчоқ-узунчоқ япроқлари шохчаларга тизилиб, аскарлар каби бир тартиб жойлашадилар. Шафтоли барглари-дан теран яшил бир зиё таралиб туради. Шу зиё одамнинг нигоҳига ажиб бир ором бахш этади. Шафтоли мевалари қизара, оқара, сарғая бошлаганда ва бўртиб пишганда шода барглар орасидан худди чўғдек ярқираб кўзингизни олади. Баъзи навлари бамисоли от ёғидек жилва таратади. Ҳозир бу ердаги шафтолилар ҳосилдан бўшаган, фақат қуюқ яшил япроқларгина ҳурпайиб турадилар.

Қуёш ботганда қишлоққа пода қайтади. Бундай пайтда қишлоқ йўлидан машинада қайтаётган бўлсангиз, яхшиси машинани йўл четига олиб, бирор ярим соат сабр-тоқат билан кутиб турганингиз маъқул. Аксинча қишлоқ кўчалари ва йўлларини тўлдириб келаётган пода орасидан ёриб ўтаман десангиз, эсингиз кетади. Яхшиси, томоша қилиб тура қолинг. Гарчи шаҳарга етиб олиш учун шошилаётган бўлсангиз ҳам, подани кузатиб туришнинг ўз гашти бор.

Бир куни Сўқокдан шаҳарга пода қайтар пайт чиқдик. Айтганимдай қишлоқ ичида подага дуч келдик. Пода бутун кўчани тўлдириб тоғлардан қайтар ва унинг охири кўринмасди. Йўлнинг чеккароғига чиқиб турдим. Йўлнинг нариги бетидаги уйлар тепароққа жойлашган, эшик-дарвозаларга одам бўйи ва ундан ҳам баландрок тош зиналардан чиқилар, ҳар бир эшик-дарвоза рўпарасида бир-бирига ўхшамайдиган зиналар ясалган эди. Шундоққина рўпарамда йўлга қиярок қилиб ўрнатилган бир тавақали бўлса ҳам, лекин кенгина эшикка кўзим тушди. Эшик юзига ёпик. Жуда йирик оч кулранг тусдаги сигир зинадан кўтарилган-

ча ёпик эшик олдида калта шохларини ёпик эшикка тираб турар, эшик очилмас ва у ора-сира эркалангандай бўлиб ичкаридан эгаларини чақирар, унинг овози пода суронига кўмилиб кетарди. Сигирнинг олдинги икки оёғи эшик остонасига кўтарилган, лекин остона сахни торгина бўлганидан кейинги икки оёғи пастки зиналарга тиралиб қолган эди. Шунинг учун сигирнинг бўйи янада узунроқ кўринар, унинг тирсиллаб кетган улкан елинида челак-челак сут борга ўхшарди.

Кўзимга куни кечагина тўйи бўлиб ўтган ёш келин-куёв кўриниб кетди. Куёв келинчакнинг ошхонада жаз қовураётганига бирпас маҳлиё бўлиб турди-да, сўнг уни қийқиртирганча шарт кўтариб безатилган уйга олиб кетди. Улар жуни қалин янги гилам устида тўйиб-тўйиб думалашдилар. Нихоят келинчакнинг қулоғи сигирнинг тўхтовсиз ноласини илғади ва вой ўла қолай деганча куёвнинг ширин бағридан сирғалиб чиқиб ташқарига шошилди. Эшикда апил-тапил обдастадан юзкўзларини чайди, гўзал, қуюқ сочларини хўллади ва чиройли миср рўмолини бошида тўғрилаганча эшикка югурди. Нечук фақат кечасигина тамбаланадиган эшик намозшом бўлмай тамбаланган эди. Келинчак шошапиша тамбани олиб ташлади. Эшик орқасига очилди ва сабрсизланиб кетган сигир тапир-тупур қилиб шитоб билан ўзини ховлига олди. Келинчакнинг қиё назари кўчани бир суздию дарҳол эшик орқасига ғойиб бўлди. Мен қишлоққа пода қайтадиган пайтни севаман. Шундай пайтда шошилмасликни афзал кўраман. Бораманда, дим ва турбати оғир шаҳарга... Окшомлар қишлоқларда пода қайтар чоғда ҳаёт қайнайди. Мен бунда ҳаётнинг азалий маромини кўраман. Барча қайғулар пода туёқлари тагида қолиб ғуборга айланиб кетаётгандек туюлади. Ноошноларнинг бигизлари арзимас ва қулгили бир нарсага айланади...

Сафиуддин манглайи кенг ва яланғоч. Унинг йўғон-йўғон ва узун-узун бармоқлари тунука қоқавериб темирга айланиб кетган. Ҳар бир бармоғи болғанинг бошига ўхшайди. Япалоққа мойил юзида кўзлари йирик-йирик ва ҳали нурини асло йўқотмаган. Ҳаддан зиёд қўли очик ва саховатли одамларнинг пешаналари шундай очик ва қўллари узун бўлади. Ўзи тупроқшунос ва тунукасоз уста бўлса ҳам, кўзларида шеър учқунлари дам-бадам балқиб туради.

— Сочларим тўкилиб кетди, — деди у пешонасига

ёпишган сийрак соч тутамларини силаб. — Эжодкорлар ичдан қарийди. Бизга қариллик сиртимиздан келди. У «эжод» деб айтди худди форслар каби ва бу менга нечундир маъқул тушди.

— Сиз ғаройиботларга ишонасизми? — деб кутилмаган савол берди кейин у. — Мўъжизалар... ишонасизми? Одам жинни бўлиб қолиши мумкин.

Шу пайт ёнимиздан баланд ўсган ўтларни шатиршутур босиб деворнинг нариги ёғида гугурт кутичадай тор ва қатор жойлашган уйларда турувчи ёши ўттизлардан ошган, эскириб кетган «Адидас» кийиб олган киши ўтиб кетди. У нарироқлардан ўтса ҳам бўларди. Лекин нечукдир ёнимиздан намоёишкорона бостириб ўтди. Унинг арманларникига ўхшаган бир оз оқ оралай бошлаган сочлари жингалак бўлиб елкаларига қуюлиб тушган, пешанасини ҳам шу жингала қамраб ётарди. Баҳор кезларида унинг ўз ховлисида тўхтовсиз ов милтиғи отганини бир неча марта боғга чиққанимда эшитганман. Ҳатто қўшнимиз тоmidан думалаб тушган кичкинагина кўрғошин парчасини менга олиб чиқиб кўрсатган эди.

Кейин қўшнилари шикоят қилишиб милтиқ оттирмай қўйишган эди. Ўшандан бери энди кўришим уни. У ҳозир ҳам кекса ёзувчи отасидан қолган қора сопли кичикрок милтиқни кўтариб олган, бир кўлида уч-тўртта қонга беланган афғон майналарини бошларини ерга осилтириб кўтариб олган эди. Бу ерларда ҳеч милтиқ отиш мумкин эмас. Бир ёғи санаторий, яна бир томонда турли ташкилотларнинг дам олиш уйлари, бир томонда узунасига тушган қишлоқ ва ўртада бизнинг боғ ховлилар... Лекин у отаверади. Нозирлар текшириб келсалар уйига қамалиб олади ва ҳеч қачон эшикни очмайди. Оғзидан доим колбаса, компот ва арақнинг ачитма иси анқиб туради.

У кечки пайт соат бешларда бизнинг томонларга ўтиб боғнинг этагига тушиб кетган, у ердан чарс-чурс овозлар эшитилиб турган, биз ишимизга берилиб кетиб эътибор бермаган эдик. Мана энди, йўлгина нарида қолиб овчи бизнинг устимиздан бостириб ўтиб кетди. У пишиллаб нафас оларди. Майналарнинг қонлари ерга томчилаб борарди. У нарироқ бориб, баланд тол шохлари орасида ниманидир мўлжалга олди. Лекин қуш учиб кетди шекилли, отмади. Бирпас мўлжаллаб турди, лекин ўқ овози чиқмади. У ерга ташлаган қонли майналарнинг лош-

ларини яна йиғиштириб кўтариб олди-да, беписанд қадам ташлаб боғ дарвозасидан чиқиб кетди.

Бу ерларда шу баттол милтиқ отмасдан бурун қушлар жуда кўп эди. Айниқса, зарғалдоқлар ва читтаклар тинимсиз бир-бирларига жўр бўлишиб сайрашгани сайрашган эди. Энди онда-сондагина сайраб қўядилар ва салга чўчиб қуюқ дарахтлар орасига кириб яширинадилар ва анчагача жим бўлиб кетадилар. Мен бу ерда зарғалдоқлар ва читтакларни тинглаб ўтиришни яхши кўраман. Миямнинг оғриқ йўлларига малҳам томчилаётгандай бўлади. Вужудимга кирган сон-саноксиз тиканларнинг ўрни сизгираб оғрийди. Зарғалдоқлар сайраганда шу оғриқларни зумда унутаман. Ўзимни ҳеч қачон наштарлардан азоб чекмагандай сезаман. Лекин қаердан пайдо бўлган манави баттоллар... отасининг милтиғига ишонган сўтаклар.

— Кўяверинг, булар ўткинчи одамлар, — деди Сафиуддин менинг «овчи» орқасидан узоқроқ тикилиб қолганимни кўриб. — Юрт эгалари ҳеч қачон мундай қилиб юрмайдилар. Муваққат кишилар... Яхшиси, сизга то болалар томдан тушгунча ўз бошимдан кечган бир воқеани айтиб берай. Сиз эшитинг.

Сафиуддин хаяжонланиб ҳикоя қиларди. Ҳикоя қиларкан, ўша пайтда бошдан кечирганларини яна қайта кечинар, юрагида ўшандаги ҳиссиётлари тўла уйғонарди.

— Ўзим асли Бурчмуллаликман. Ота-боболарим ҳам бурчмуллалик ўтганлар...

— Эшонлардан бўлсалар керак... — деб сўрадим сабрим чидамай.

— Йўқ, қароларданмиз... — Сафиуддин «қора» демади, «қаро» деб айтди. — Июн эди. Айни пичан ўрадиган пайт. Қишлоқдаги ҳамма пичанини ўриб бўлган, мен бир дўстимнинг томини ёпиш билан овора бўлиб, кечга қолган эдим. Тоғда биласиз, пичаннинг вақтини ўтказиб юборсангиз, кейин кўлингизни бурнингизга тикиб юрасиз. Мен ишни жадаллатиб битирдимү саҳар соат учларда осмон андак оқара кирганда эшакни миниб тоққа чиқиб кетдим. Тоғ ичкарасида қишлоқдан анча олисда атрофи ўнгирлар билан ўралган бир хилват сайхонлик бор. Ота-боболарим ҳам шу ердан ўт ўришган экан. Мен ҳам кўлимга ўроқ теккандан бери шу ердан ўт ўраман. Етиш қийинроқ. Лекин ўт белга уради. Агар вақтида ўриб олмасангиз сўнг ўт ётиб банди чўнга айланади. Мол маза қилмайди...

Вой-бў... тоза гуркираб ётарди бу ўланзор. Чунон гуллаган. Сизларча айтганда, муаттар ислари ҳавои жахонни тутиб кетган.

Қуёш ҳали чиқмаган. Хулқар ҳали кўринмаган, лекин осмон худди қизнинг бўйнидай оқарган, шу қадар тоза, буни тасвирлаб бўлмайди, фақат ўша ернинг ўзида буни кўриш, ҳис қилиш керак...

Икки соатлар эшакда юриб, тоғдан-тоғга ўтиб андак толиққан эдим. Ўзимни эшакдан ўланлар устига ташладим-да, бирпас кўзимни юмиб ётдим. Ўланзорнинг хиди мени маст қилиб қўйди. Тўрғайлар сайрар эди чириллаб. Атроф ўнғирлардаги тўқайлардан булбулларнинг чахчахи баралла эшитилиб турарди. Ўнғирлар узра улкан қоя тоғлар ва сарбаланд чўққилар.

Сўнг вақтни қизганиб ўрнимдан шахд билан турдим. Ўланзорнинг нариги бетида қорайиб кўринган улкан тош томон юрдим. Тошнинг тепасига етиб боргач, ҳайрон бўлиб қолдим. Илгари ҳеч қачон бу ерда тош бўлмаганлиги эсимга тушди. Тоғдан қуладимикин? Атроф қоялар ва чўққиларга разм солдим. Лекин... бунда тош юмалайдиган жой йўқ. Сарбаланд чўққилар ва қоялар яхлит ва чўнг. Бу тоғлар яралгандан бери ҳали эскирмаган, ҳамон навқирон туради. Балки сел суриб келдимикин? Лекин эсимни танибманки, бу ерни сел сурганини билмайман. Қаттиқ ёғинлар, қор бўронлари бўлади. Лекин сел келганини эслолмайман.

Устазодалар ишни битириб дўпир-дўпир янги томдан тушиб келдилар. Қўлларини чайиб бирин-сирин ён-атрофимизга чўккаладилар. Сафиуддин кўк тунука чойнакка самовардан дамланган чойни устазодаларга қуйиб турди. Нон синдирилди. Тарвуз сўйилди. Устазодалар очиққанлариданми ёки юраклари куйганиданми тарвузни ютоқиб ейишар, ора-сира нон тишлаб қўйишарди. Тарвуз ғоят мазали эди. Тарвузни нон билан қўшиб ейилса, янада мазалироқ ва тўйимлироқ бўлади. Одам енгил тўяди, танадан чарчок тезгина ариб, киши ўзини нечукдир енгил сезади.

Сафиуддин тарвуздан бир каржгина еди. Лабини қўлининг чеккаси билан артди. Ҳаво ажиб бир салқинлик билан тўлди. Чигирткалар сурони яна ҳам авжга чиқди. Сафиуддин ҳикоясини давом эттирди:

— Бу қадар катта қора тош қаердан келиб қолади деб бошим қотди...

Биз говгум қоронғисида бир-биримизнинг юзимизни

кўрмас, фақат чехрамизнинг тархигина аён кўзга ташларди. Шу ерга келганда Сафиуддиннинг овози андак қалтираб чиқди. Овозида бирмунча маюслик ҳам йўқ эмасди. Мен саватда боя териб кўйилган, қаҳрабо тус олиб пишган олмаларни келтириб кўйдим. Йигитлар қарсиллатиб олма еб ўтиришди.

— Хай десангиз, эшак пайхон қилиб ташламасин деб, мен қора тош атрофини ўришга тушдим. Ўроқ пишган ўтни шир-шир олади. Бирпасда атрофни ўриб чиқдим. Бир пайт ўроғимнинг ўткир ярқираб турган учи тошга е тегиб кетди... Ғалати бўлдим. Ўроқ тошга тегса, қарсиллаб овоз чиқади. У сафар ўроқ худди жун тўлдирилган қанорга кириб кетгандай туюлди. Одам жинни бўлиб қолиши мумкин. Аҳха! Бундай қарасам, сабил! Ҳалиги ўроқ теккан жой босқондай гуп-гуп уриб турибди. Сочим тикка-тикка бўлиб кетгандир ўшанда! Жинни бўлиб қолиш мумкин. Аҳха! Ўзимни дархол орқага тортдим. Яна диққат қилиб қарадим. Ҳақиқатан, ўша ўроқ теккан жой отнинг қорнидай уриб турарди.

Кетма-кет калима қайтариб, орқамга тисарилиб, анча нарига ўт оралаб қочиб бордим.

Эшагим бемалол эди. Бошини хушхўр ўтдан кўтармасди. Ҳақиқатан эшакдай меҳнатқаш, тоғга, чўлга мосланган, лекин ўлардай бепарво жонивор топилмайди. Олдига шер келса ҳам, қочмай тураверади. Қўрқув нималигини билмайди, бу жонивор.

Анчагача тошдан кўзимни узмай тикилиб туравердим. Қимир этмайди! Қуёш кўтарилди. Вақт кетаётгани алам қилди. Бу аҳволда қачон ўриб оламан шунча майдонни! Умуман, биласизми, вақт ўтказишни жуда жиним суймайди. Бекор ўтган фурсатни Худо ҳам ёқтирмайди.

Туриб-туриб бояги ваҳимам ўзимга наша қилди. Қуёш чиққанини кўриб бир оз дадиллашдим. Яна тошга яқинроқ бордим. У кўзимга ҳалигидан ҳам баҳайбатроқ кўринди. Одам жинни бўлиб қолиши мумкин. Аҳха! Тикилдим-тикилдим. Ҳамон тошнинг биқини кўтарилиб тушарди. Яна орқага қочдим. Жуда-жуда алам қилди. Нима қилишимни билмай бор овозим билан қичкира тушдим:

— Мен пичанга келганман. Ўт ўришим керак! Ҳой, ким бўлсанг ҳам, қоч! Инс бўлсанг ҳам, қоч! Жин бўлсанг ҳам, қоч! Бу ер меники! Кет менинг еримдан! Сенинг еринг эмас! Сенинг еринг бошқа! Жўна! Жўна! Жўна!

Кет менинг еримдан! Кет! Кет! Кет! Аллоху акбару!
Аллоху акбару! Йўқол! Йўқол!

Нима деб бакирганларим эсимда йўқ. Бақиравердим. Эшак онда-сонда менга бошини кўтариб ҳайрон бўлиб қараб кўяр, сўнг яна фарсиллатиб ўт ейишга машғул бўларди. Қанча вақт ўтди билмайман. Қуёш тоғ чўққисига азот кўтарилди. Ўткир нурлари бенихоя ярқираб ва кўзни қамаштирарди. Қуёш чиққач, ўт-ўланларнинг хиди яна ҳам гуркираб кетди. Одамнинг боши маст бўлгандек ғувилларди.

Офтоб ярақлаб чиқиб безовта қилдими, ё ҳадеб чинқириб бақириб-чақириш жонига тегдими, бояги тош янада каттайиб ҳаракатга келди. Каттая-каттая бир маҳал ингичка тождор калласи кўринди. Сўнг аллақандай ингичка чинқироқ овоз чиқариб дарҳол қалин ўтлар орасига шўнғиди. Сал ўтмай кубба ҳам қимирлади. Борган сайин пасайиб-пасайиб, ниҳоят ўтлар ора-лаб тинимсиз шувиллаган овоз эшитилиб турди. Биласизми...— Сафиуддин ҳикоясидан тўхтаб атрофга аланглади. Сўнг биз ўтирган ердан эллик-олтмиш кадам наридаги боғнинг бетон плитали деворини кўрсатди: — Узунлиги шу ердан Худо биледи, ана шу деворгача боради. Унинг тўни хитой иероглифларига ўхшаш нақшлар билан безалган эди. Махлуқ шувиллай-шувиллай ўтлокнинг шарқ томонидаги тубсиз унгурда кўздан йўқолди. У ёқда ўтлок пасая-пасая бориб, сўнг бирдан тугар ва тубсиз қоронғи ўнгир бошланарди. Мен турган жойдан қараса, ўнгир борлиги билинмас, лекин четига бориб кўз солсангиз, таги кўринмас, қоронғи ва қуюқ чакалакзорлар эди.

Олис тоғлар ичида шундай бир нарса бор деб илгари эшитган, лекин ўзим ишонмас эдим. У баъзан баланд чўққиларга ўралиб ўтади ва қуёш чиққанда ёки ой тўлганда кумушдай ярқираб кўриниб қолади дейишарди.

Анчагача тиззам қалтираб, вужудим шақ-шақ титраб ўзимга келолмай ўтирдим. Сўнг ўт ўришга тушдим... Ахха, одам жинни бўлиб қолиши мумкин! Қани, йигитлар, бўлдингларми? Омин қилайлик!

Сафиуддин чиройли дуо қилар экан. Дуодан сўнг улар тўртовлон боғнинг қоронғи дарвозасидан чиқиб кетдилар. Тунга чулғанган шафтолизорда ёлғиз қолдим. Кўзимга хитой иероглифлари кўринарди.

УЧ ҚАРИ

Уч қари кириб келди.

Аввал бир қари

Кейин яна бир қари

Ундан сўнг яна бир қари.

Бир оздан сўнг

тўртинчи бир қари бош суқиб қаради аста эшикдан уч қарини кўриб кирмади эшикни ёпди яна оҳиста зичлаб.

Бир қари келтирибдир эски бир китоб: бош-кети йўқ, йиртилган: маълум эмас ким ёзгани, қайда ва қачон чикқани; варақлари йўқолган ўртада; кўп тутун қайтарган одамнинг мўйловидай сап-сарик.

— Сизга атай олиб келдим... — деди биринчи қари. Унинг навқирон жаранглаган овози юзидаги, кўзлари атрофини қуршаган буришиқ ажинларга сира мос эмас эди... мен сизга олиб келдим атайи. Ўқиб берай эшитинг: манави ерда Туркистон деб ёзилган... — у чизма-кашлик қилавериб ялтираб кетган қўллари билан китобнинг букланган саҳифасини тўғрилаб, менга қаради: — Сиз ҳам ўқийсиз-ку, дарвоқе бу ҳарфларни... — Лекин барибир ўзи ўқиб берди: «Туркистон — шарқда Лобнор кўли, ғарбда Каспийдур; шимоли Ўролдур, жануби Балхдур. Шул ҳудудларда маҳдуддур кўхна Туркистон... Бизнинг ҳозирги ҳудудларимиз тўғри келадур Улуғбекхон улусига...» Одамлар тушунмайдилар шунни. Тушунтиринг сиз. Билсинлар ўз тарихий ҳудудларини. Ҳеч кимни камситмас бу ҳудудлар, бу маҳдуд ерлар. Лекин тарихда бўлган-ку шундай ҳудудлар...

Қарилар бир-бирларига қулоқ соларлар сарак-сарак қиларлар оқарган бошларин ҳеч ким гап сўрамас бу пирлардан ўзлари айтарлар керак сўзларин

Бир қари завқланиб кетади Туркистоннинг эски ҳудудларидан ер эсга тушар ер...

— Мен сизга еримиз ҳақида айтмоқчи эдим. Гап очилди ўзи... — Гулдираб чиқар бу қарининг овози. Соч қолмаган сарбаланд бошида. Лекин кўкраклари ҳамон куббадай ва гулдираб чиқар кўксидан сўзлари: — Мен сизга айтай, биродар: ер ўлди. Энди битмай қолди бу ерларда экинлар: картошкалар олабўжи, илма-тешиқ,

қовоқлар ҳосилсиз, айниган ранги. Мош экмаслар. Нўхат битмас... ер ўлар бу аҳволда эллик йилдан сўнг.

Туғилар кичкина-кичкина болалар

кичкина-кичкина

кичкина-кичкина

зот қолмас

ирс бузилар

қизлар човуткадай майда

човуткадай

тушунасизми?

човуткадай қизлар чиқолмас қалъанинг деворларига

туғиб бермас ёвга қараб туриб

пахлавондай ўғилларни

Мен сизни огоҳ этгали келдим

Сиз ҳудудлар дейсиз

махдудлар дейсиз

қолмади дейсиз худхудлар... булар нима? Ер ўлса... булар нима? Ер ўлганда... худудлар нима? Тупроқ эмасми — худудлар? Тупроқдан ўзгадан чиқмайсиз. Тупроқдан ўзгага кирмайсиз. Тупроқ ўлса... йўқолар кирмоқ ҳам чиқмоқ ҳам биноан...

Қари ҳеч тўхтатолмас ўзини. Кўксини тинмай олов таталаётгандай. Учинчи қари аста узун бурнини тортиб ўлтирар: эзиб ташлаган унинг ипирик қўлларини қаламу қоғоз, бармоқлари учларидан гўшт қочган ва буришган, чамаси жуда майдалаб ер овқатни ҳам. Ўлтиради бодроқдай оқарган бошини ҳам қилиб. Чамаси унинг иродасин синдирур бу гаплар. Оғир башоратлар эзар руҳини. Тинглай олмас гулдираган овоз билан айтилган чўкиртакдак созланмаган гапларни.

— Танирмидингиз сиз таржимон Алимардоновни? Ўқиганмисиз унинг таржималарини? Юнон адабиёти тарихини ёзган, кўзингиз тушганми? — У қарамас гулдираган овоз томонга, балки ботинмас тик қарагани. Фақат ҳозир гапни бошқа ёққа буриб юборса, бас. Чалғитса, бас. Уларнинг тафтларини ўчирса, бас. Қариларга ёнмоқ, куймоқ ярашмас. Осуда, вазмин гаплар керак қариларга. У қарамас гулдираган овозга ва шундай қилиб, узр сўрагандай бўлар унинг гулдираган гапини бўлгани учун. — Мен шу юнон адабиёти тарихини йиғлаб ўқиганман. Дардимни тўкканман бу китобга дерди Алимардонов. Энг қизиғи, бу китобни у Колимада ёзган, ҳар куни хотирасига сатр-сатрлаб михлаган. Озодликка чиқиб, қоғозга етишгач, бир ой уйдан чиқмай ёзиб тугалла-

Овоз оламда энг яланғоч нарса
яланғочроқ ҳатто яланғоч новдадан ҳам
яланғочроқ яланғоч гўзалдан ҳам
ҳар ким ола билмас илҳом яланғоч бутокдан
яланғоч дарахтдан
сенга қисмат бўлди яланғоч новда ҳақида яланғоч
куйламоқ

овозинг минг турфа титрайди
титратиб юборар яланғоч сўзлар
яланғочланар умид...

зерикар охир
либосларга ўранмоқдан.

9 ноябр 1992

Кунларимнинг изохлари

ҲАЁТ ВА ЎЛИМ ОРАСИДА

1994 йил

Одам боласи шон-шухратга ўч. Гўзаллик эса осонлик билан кўлга кирмайди. Қадимги лотинлар «гўзаллик – қийин» дер эканлар. Одам боласи номус ва ориятга кўпроқ эътибор қаратади. Ўзи ҳақида одамларнинг фикри унинг учун жуда катта аҳамиятга эга.

• • •

Навоий:

*Қила олмас қори дебо кийиб ўзни зебо
Шол ҳам кийса, йигитка ярашур зеболик.*

Шол деб жундан тўқилган дағал матони айтганлар. Дебо эса юмшоқ, майин, нафис ипак мато.

Навоий, Лутфий, Атоийда либоснинг жуда гўзал таърифлари ва тасвирлари бор. Либос ўзи нима? Одамни одам қилган, унинг уятларини яширган ва бошқа яланғоч оламлар, махлуқотлардан ажратган, фарқлантирган нарсами? Маданият, маънавият либослардан бошланганми? Одамнинг илк бора табиат ва коинотдан ажралиб чиқиши, мустақил хилқатга айланиши, ўзини ҳар томондан муҳофаза қила бошлани либос кийиши заруратини англаб етганидан эмасми?

• • •

«183. Рўза кечаси аёлларингизга яқинлик қилишга ижозат берилди. Улар сизнинг либосларингиз, сиз эса – уларнинг либосларисиз».

* * *

«223. Сизнинг аёлларингиз – сизнинг боғингиз (майсазорингиз), боғингизга кирингиз истаган чоғингизда ва ўзингиз учун хозирлангиз ва Худодан кўрқингиз.» «Бақара».

Мутаржим Муҳаммад Содик «экинзор» дебди. Қуръонда «харс» деб айтилмиш экан. Аловуддин Мансур «зироатгоҳ» деб талқин айтур. Крачковский «нива» дебтур. Валерия Порохова хоним ҳам «нива»га тўхтабди. Биз эса «майсазор» ва «боғ» деб талқин қилсакчи деган хаёлга бордик. Аёлни боғ ва майсазор деб тасаввур қилиш одамга бениҳоя хуш ёқади. Лекин балки улуғ арабийшунослар ҳақдирлар.

Табиат шунчалар донишманд ва меҳрибонки, у ҳамма ҳамма нарсаларни пардалиқ қилиб яратди. Ҳеч бир нимани бепарда қўймади.

Либос одамнинг иккинчи қават пардасидир.

Ўзбеклар кўп доно мақоллар айтганлар:

«Эгилмаган бошдан бўрк тушмас».

«Сояга қараб тўн бичма».

«Кийдирган тўннинг эскирмайди».

«Сувни кўрмай этик ечма».

«Тилаб олган тўн тиззага чиқмас»...

* * *

Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида ўз ғазали ва девонининг бошқа ғазаллар, девонлардан фарқли, хос томонлари ҳақида ёзади. Ўз ғазалининг маърифатомизлиги билан фарқланишини айтади. Буларсиз ғазал ортиқча заҳмат ва фойдасиз машаққатдан бошқа нарса эмас. Кўряпсизми, инсонга дахлдор нимаки мавжуд барининг ўз либоси бор. Ғазалнинг, бадий сўзнинг либоси унинг маърифатомизлиги ва мавъизатангизлигида.

Либос кийган фикр ақлнинг зийнати ва заковатнинг ҳаёси.

* * *

Кайковус ва Кайхусрав замонларида яшаган (милоддан аввалги 540 йилларда) юнон набийларидан Абарис исмли зот скифнинг ўғли бўлган. Скифлар эса бизнинг аждод-аждодларимиздир. Абарис борлиқ туман ва тун-

дан бино бўлган деб айтар экан. Абарис олтин найза кўтариб юрар ва хавода учар экан. Аҳоли орасида вабо тарқалганда, уларнинг амалини қилиб халқни вабодан халос қиларкан.

Тахминан худди шу замонларда яшаган бошқа бир юнон набийси Гермотим «Коинотни ақл ҳаракатга келтиради», дейди. Ақл ва руҳга эга бўлганига кўра одам худди Худодек кўринади. Гермотим «Бизнинг ақлимиз Худодир» деган. Балки бу сўзни Анаксагор айтгандир. Ақл одам борлиғида Худонинг чексиз борлиғидан зарраи бир улушдир. Шундан бошқа ҳаммаси куруқ гаплар ва бемаънилик. Гермотимнинг дили (жони) кўп маҳаллар унинг жисмини тарк этиб дунё ва коинот пучмоқларини сайр этаркан.

Анаксимен эса ҳамма нарсанинг асоси ҳаво деб айтади.

Пифагор Зардўштан дарс олганлиги ҳақида тарихнинг жуда қимматли ахбори бор. Зардўштининг набий даражасига кўтарилган ушбу шогирди айтар экан:

Ибтидо ишнинг ярми;

Ҳамма нарсалар сонларга ўхшайди. Истисно йўқ;

Барча нарса-ходисалар сонлардан туғилади...

Булар либос ҳақидаги тушунчаларнинг учқунлари. Оддийгина кўринган либос оддий эмас.

94-йилнинг кеч кузакларида ўзимга либос кидириб хазрат Довуд алайхиссаломнинг «Забур»га кирган кўшиқларини ўзбекчалаштиришга уринган эдим. 92-йилда доктор Юсуф Гулкарловнинг «Забур»дан ағдармаларини ўқиган эдим. Лекин ҳар юрак Довуд тараннумларини (Гулкарлов «сано» деб айтганлар) ўзича кашф этгиси, ўзича очгиси ва талқин қилгиси келади. Шунинг учун Гулкарловга «сано» деб айтиш канчалар гўзал ва Довуд ҳақиқатига яқин туюлса, менга ҳам тараннум дейиш шунчалар гўзал ва ҳақиқатнинг айни ўзидай туюлади. Зеро Довуд ўз кўшиқларини кўлида соз билан куйга солиб айтган. У беҳад сеҳрсоз куйлар соҳиби бўлган. Навоий ҳам ўз ғазаллари ва дostonларини куйлаб айтган. Либос фақат шамолдагина ҳаракатга келиб ўзининг неча турли жозоба ва гўзаллигини намоён қилгандай сўз ҳам фақат куй билан чин ҳаракатга киради. Шунинг учун қадим сеҳрсозлар доим сўзни куйга уйлантирганлар...

ДОВУД ҚЎШИҒИ

12-Тараннум

2. Тобакай Аллоҳим, мени унутгайсан, ахир қачонгача мендан жамолингни яширгайсан?

3. Тобакай дилим ичра кенгаш тузгайман, қалбимда қайғу-ҳасрат куну тун қачонгача?

Қачонгача менинг ганимим мендан устунлик қилади?

4. Назар қил, тингла арзим, Раббим, Аллоҳим! Кўзларимни ёруқ қил (мунаввар эт), токи гафлат уйқуси мени маҳв этмагай.

5. То рақибим айтмасунким: «Мен уни енгиб ўттим».

Мен ўрнимдан қўзғалсам, қувиб келаётган шодланмасин.

6. Сенинг марҳаматингга таянгайман; Дилим яйрар, зотан сен халос этгувчисан; Неъматлар ато этгувчи Аллоҳимга ҳамду сано айтаман.

Ҳазратимиз бу ерда либос йўқлигидан нолиш қилаётгандай.

КАСАЛДАН ТУЗАЛИШ

Саксонинчи йилларнинг охирида буйрагим оғриб кўп нохуш бўлдим. Эзилиб бораётганимни кўриб куёв бир дўхтирга олиб борди. У мени бир ой ичида даволади. Ўзимга келдим. Лекин 94-йилга келиб ҳам баъзан захлик, баъзан совукдан дарров нохушликка ботардим. Кайфиятимда сабаб-бесабаб дилгирлик, ҳеч нарсани ёқтирмаслик пайдо бўларди. Шундай дилгирлик жонимга тегиб февралнинг захга ботган эрта пайти Олойга бора туриб хаёлимга юмшоқ аравачадай филдираб шу сатрлар кирди:

*Ёлгонга айланар илҳомлар
Сел бўлиб оқмайди юраклар
Жонингдан тўйдингми, тентагим,
Кўзингга кўринар сароблар...*

Лекин... 11 феврал ажойиб кун бўлгани эсимда. Эрталаб эски ой ботди. Кечқурун соат еттидан ўтганда янги

ойнинг ўроғи кўринди. Бир куннинг ўзида ҳам кетаётган ойни, ҳам келаётганини кўришга муяссар бўлдим. Бундай ҳол камдан кам бўлса керак. 94-йилнинг 10 февралда япон ва чин тақвими бўйича ит йили бошланди ҳисоб. Ўтган куни ёққан қалин майда қорнинг совуғи анча-мунча жизиллатиб турди. Совуқнинг забти кеча ҳам, бугун ҳам пасайгани йўқ. Одамнинг юзи, қулоғи, оғзи ачийди изғиринда. Шимол томондан эсиб келаётган ёқимсиз изғирин уй ичини ҳам ғўриллатиб совуқ забтига тўлдиради ва одам ҳаловатини йўқотади. Азбаройи совуқдан оёқнинг илигида симиллаган оғриқ туради.

• Бугун рамазон ойи кирди. Сахар файзидан файзландик. Рўза кунлари одам андак маъюсланиб қолади. Рўзанинг биринчи куни куёш чарақлаб турар, лекин аёз димоқни ачитарди. Туш чоғи «Жигули»ни ВАЗ устахонасига олиб бордим. Баъзи қисмларини алмаштирадиган пайт келган. Ҳозир бу қисмларни топиб бўлмайди. Бирикки ойдан кейин келиб қолар деб умидвор қилишди. Ишдаги юмушларни битириб уйга қайтдим. Совуқнинг захридан қутулиш учун бир пас эски тўнга қаттиқ бурканиб ётдим. Жоним исиб, ўрнимдан туриб, мансураларнинг «Пирлар дарахти» туркумини оққа кўчирдим. Айрилиқ ҳақидаги бу мансуралар мени маҳзун қилиб қўйди.

Бугун мунажжимлар таъбирида ёзилишича саховат куни. Мунажжимларга биров ишонади, биров ишонмайди. Лекин таъбирлар тўғри чиқса, чиқмаса, одамни ўйлатади, хушёр торгтиради. Табиатда одамга одам боласининг ўзидан ортиқроқ, кўрқинчлироқ хавф ва кўрқинч йўқ. Назаримда табиатнинг ўзидан келадиغان кўрқинчлар ҳам, одамзоднинг кўрқинчи олдида ҳеч нарса эмас. Буни баъзан ер даҳшатли силкиниб жойларни ер ютганда, неча минглаб кишилар ўлим чоҳига ботганда мардумозор талончиларнинг пайдо бўлишидан ҳам билса бўлади.

• • •

13 феврал, якшанба. Ойнинг тўртинчи кечаси. Дарахтлар титраб, қалтираб турадилар. Уларга тегиб бўлмайди. Февралнинг бундай кунлари одамлар ёлғиз қолишга мойил бўладилар. Осмон булут... Баъзи ёқларда булутлар ичига ажиб шуълалар тушиб турибди. Баъзи ёқларда булутлар худди оқ доқадай, бошқа томонларда эса бурқсаган тутундай қорайган. Кечаси совуқ бўлди. Кундузи ҳам ачитиб ўтмоқда. Ерлар, қорлар музлаган,

оёқ остида қасирлайди. Булут бўлишига қарамай мўрконлардан кўтарилаётган оқ буғ ва ҳовур тиккага ўрлайди. Дарахтлар орасида уч-бешта қарға қувлашмачоқ ўйнашади. Шанба куни кутубхонага бориб Бехбудийнинг «Самарқанд» газетасини ўқидим. Бехбудийнинг ёзганлари жуда мағизли, мазали. Оғриб турган ярангизга қўйилган малҳамдай. Кутубхона хазиналари ичида ўтирсанг, ўтмиш воқеалари ичига шўнғисанг, не-не вақтларни бекорга со-вурганинг, қимматли дамларни бой берганинг кўз ўнгингдан бирма-бир ўтади. Лекин одам нега ўз вақтида вақтини кадрламайди? Балки вақтни чинакам кадрлаш учун одам етилиши, тўғри тарбия олиши керакдир?

* * *

19 февраль, шанба. Кеча ва бугун қуёш чарақлаб, қалин тушган қор эрий бошлади. Лекин совуқ жизиллатиб турибди. Бугун Қуёш Хут ичига кирди. Қуёш, нур ва аёз. Муқимий театрида Ўткирнинг ўқитувчилар ва ўқувчилар билан учрашуви бўлди. Учрашувдан кейин ёзувчининг асари томошаси кўрсатилиши керак. Кўплар шунинг учунми тезроқ томошани кўришга ошиқиб суҳбатни тингламайдилар ёки зерикиб ўтирганларини яширмайдилар. Сўзловчининг гапи андак чўзилиб кетса, «бўлди», «зерикиб кетдик» деб қичқирадилар. Ўткирнинг кўп учрашувларида бирга бўлганман. Одатда жуда диққат билан қизиқиб тинглашади. Лекин томоша ваъда қилинган, ҳеч кимнинг суҳбат ва гап-сўзларга тоқати етмайди. Ўткир ҳам буни кўриб қийналди. Охирида сўзлашим керак эди. Залнинг тоқати тамом тоқ бўлди. Зал томоша истагида ёнарди. Сўзимдан узр сўраб воз кечдим. Ўттиз йилдан ошди адабиёт мухлислари Ўткирнинг асарларини ўқиймиз. Унинг содда ўзбекона услуби, қахрамонларидан завқланамиз, ўзимизни маънан бойи-гандай сезамиз. Менга қолса, унинг асарларини ўқиганда оғир, узок қишдан сўнг юмшоқ, илиқ баҳор кунларига чиққан, етиб келгандай енгил сезаман, енгил нафас оламан. Кўкатларнинг ҳиди келади, ҳаёт сари интилган куртаклар қорайиб бўртиб, портлайман деб туради. Жуда кўп кишилар мамлакатнинг турли бурчакларида унга: «сизнинг асарларингизни ўқиб катта бўлганмиз», дейишади. Ўткир оғир ҳафсаласизлик замонларида ҳам одамларнинг ақли, виждони, эрк туйғуларига самимий мурожаат қилди. Ялтоқланишдан узок юрди. Шулар ҳақида сўйламоқчи эдим. Вақт етмади.

АПОЛЛОН

Аполлон критликларнинг кемасини Парнасга хайдаб келди. У қора кема тагида худди делфинга айланиб турди ва кемани унинг тагида туриб суриб борди.

Аполлон критликларнинг уста камонсоз эканликларини билиб, уларнинг Делфиниядаги ўз ибодатхонасида хизмат қилишларини хоҳлади. У критликларга шу сўзларни тайинлади:

Мабодо сиз бекорчи сўз айтсангиз ва бефойда иш қилсангиз, хом сут эмган банда каби керилсангиз мабодо ўзга одамлар келгай ва сизни қул қилгай улар, қарамликда қолгайсиз гирифтор бўлиб абад.

Сўз тугади. Уни сиз юракларда сақлангиз.

Аполлон қаранг, хўб айтган экан! Бекорчи сўз, бефойда иш бари лакмаликдан. Гердайиш, кеккайиш, такаббурлик ҳам бориб турган лакмалик. Лакмаликдан эса қарамлик, қашшоқлик, қашшоқликдан қутулиш йўлини билмаслик келиб чиқади. Ўзбек буни соддароқ қилиб айтган: Бекорчидан Худо безор!

Аполлоннинг сўзларини ойнак қилиб тарихимизга қарасак, нимани кўрамиз? Одамнинг эти жунжикиб кетади.

91-ЙИЛНИНГ БИР КУНИ

6 июн, пайшанба. Хаво жуда оғир бўлди-ей, оғир бўлди. Одамнинг бўғзига нафас етмайди. Каппа-каппа оғзингизни очасиз. Томоғимга зора муздак хаво тегса дейсиз. Осмонни оғир булутлар чирмаган. Бунчалар оғир булутларни ҳеч кўрмаганман. Улар самолардан келадиган енгил озон йўлларини тўсди. Булутлар кечаси Тошкент узра яна кучайди. Ҳеч бир рассом, киночи бундай булутларни чизмаган, тасвирламаган. Булутлар кун бўйи ҳам аримади, хаво зарра очилмади.

Эсингиздами ўша июн?

Пешинда қаттиқ шамол кўзғалди. Момақалдироқ даҳшат солиб гулдиради. Ҳамма нарсани шопириб, эгиб, букиб шаддод шамол келди. У ер-бу ердан дарахтларнинг қарсиллаб йиқилган овози эшитиларди. Томларнинг тунукалари тарақларди. Эски шиферларнинг парчалари осмонда учиб юрарди. Скверда хангама қуриб ўтирган бир гуруҳ талабалар баногоҳ қийқириб юборди-

лар. Шамолнинг қора гирдоби келиб қизларнинг атлас кўйлақларининг этакларига, йигитларнинг почча шимларига ёпишиди. Шамол уни менсимай ўтирган ёшларнинг ич-ичларига ўзини урди. Қизлар ўринларидан туриб юридик факултетнинг биноси ичига қочдилар. Сўнг бирдан шатир-шутур қилиб дўл ёғди. Кўча гавжум эди, бир зумда бўшади, хувиллади қолди. Боғнинг кўм-кўк майсазори ичида тимискиланиб юрган кўк кабутар нима қилишини билмай патирлаб ўзини ҳар томонга урди. Нега унинг эсига том тагига, бўғот орасига яшириниш келмайди дейман. Кўрқиб кетган кўк кабутар қаерга беркинишини ҳам билмай қолди. Ижтимоий ҳаётда ҳам одамларнинг бошини айлантирадиган кўп воқеалар шиддатли тезлик билан рўй берар эди. Табиатдаги безовталик жамиятдаги безовталик билан қўлма-қўл, елкамаелка борарди.

ҚАДИМГИ ЮНОНЛАРДА

Қадимги юнонларда ҳаётнинг мазмун-маъноси уч нарсага боғлиқ деб қаралган:

Аввало: дунёда ички адолат қонунини ҳукм суради.

Иккинчидан: Тақдир иложсизлик қонуниятига бўйсунди. Иложсизлик қонуниятини нарса яхшими, ёмонми, тубанми, олижанобми — булар билан ҳеч бир вақт ҳисоблашиб ўтирмайди. Рўй бериши керак бўлган нарса албатта рўй беради.

Сўғин: Тақдир вазиятлар ва ҳолатларнинг бир-бирига тўғри, тўқнаш келиб қолиш қонуниятига бўйсунди ва унга оғишмай риоя этади.

ДОВУД ҚЎШИҒИ

13-Тараннум

- 1. Телба ўз кўнглида айтди: «Худо йўқдир». Улар бузилдилар, қабих ишларни қилдилар; яхшилик қилгувчи йўқдир.**
- 2. Аллоҳ самовотдан бани одамга назар солди, Худони англагувчи, излагувчи бормикин, кўрайин деди.**
- 3. Ҳаммалари юз ўғирдилар, бутунлай яроқсиз бўлдилар, хайр қилгувчи йўқ, биронта ҳам йўқ.**

4. Наҳот ғоратгарлар тийилмайдилар, халқимни нон егандай еб ётганлар наҳот Худони эсламайдилар?

5. У ерда улар қўрқинчдан қўрқарлар. Илло Худо сиддиқлар била биргадир.

6. Сиз Аллоҳдан умид қилган гадонинг хаёлидан кулдингиз.

7. «Ким Сиондан Исроилга халоскорлик ато этади!» Аллоҳ ўз халқини асоратдан қайтарганда, ўшанда Иаков шодумон бўлгай ва хуррам бўлгайдир Исроил.

ҚИЗИЛТЕПАДА

22 феврал 1994 йил. Қизилтепада Ражаббиви опамиз казо килди. Ул кишидан неча хушбахт яхши фарзандлар колди. Бири адвокат, бири мактаб директори, бири муаллима, бири инженер. Тонг қоронғусида Қизилтепага етиб бордик. Қора курук совуқ одамни қуриган япроқдек калтиратади. Қора изғирин эсади. Осмон совуқ туманларга бурканган. Ерлар муз. Кундузи эриган қорлар йўл чеккаларида соя-овлоқларда кирланиб қотган. Ражаббиви опамизнинг жанозаси катта йўлнинг асфалти устида ўқилди. Қариялар асфалт устига кавушларини ечиб сафга турдилар. Тобутни кўтаришиб борарканмиз, асфалт йўлнинг ўртасида ўлиб ётган илоннинг мажақланган лошига дуч келдик. Ёнимда бораётган Умид ака: «Қаранг, илон!..» — деди секин шивирлаб. «Ажаб, февралнинг шу совуғида ҳам илон ташқарига чиқарканми?» — дедим. Пахсадан солинган уйларнинг кавак тушукларида илонлар кўп қишлайдилар. Балки нимадандир безовта бўлиб эрта уйғониб қолгандир.

Сўнг осуда маъюс суҳбатлардан хўрсинишлар эшитилади. Бир қария белини уч-тўрт белбоғ билан боғлаб олган. Дам-бадам хўрсиниб, нимагадир: «О тирромлар!» — деб кўяди. Айтишларича, унинг ёшгина қизи яқинда ўзини осиб қўйган. Кимдир алдаганми, савдосотикда иши юришмаган, бировнинг айби учун жавоб беришига тўғри келиб қолган. Мелисахонага суриштиришга олиб борганларида эрталаб тонг қоронғусида мелисахона деворидан ошиб қочган. Кўйлагининг этаги мелисахона девори устида йиртилиб қолган. Қиз уйга келгану отасининг мачитга кетганидан фойдаланиб ўзини деразага осган. «О тирромлар!» — деб оғир хўрсинади

энди отайи зор. Содда одамлар ҳеч ерга шикоят қилмайдилар. Ёзмишдан кўркадилар. «Бахслашиб ўтирмайман. Ҳозирги одамларнинг кўпи ҳақиқатан тирром!» — дейди яна бир куйган. Уйга февралнинг совуғидан андак исиниш учун кирганимизда шундай ғамгин суҳбатлар учқунлайди. Шундоқ кўз ўнгимизда даҳлизда офир қалин «рабочий» «кирза» этиклар. Одамлар ранги ўчган тўнларига ўралиб ўтиришади. Ёшлар пича дуруст ва замонавий кийинишган, улар суҳбатга аралашмайди.

Тошкентга қайтдик. Йиллар ўтиб ҳали ҳам ўша тирромлар, ўша тирромлар — уларни ҳеч эсдан чиқариб бўлмайди.

1 март, сешанба. Тонг қоронғусида ундай эланиб қор тушиди. Кун ўртагача ёғиб турди. Ерлар юпқагина оқарди. Қор қанча ёғмасин, у энди ерда турмас, эриб кетар, «пилч-пилч» ҳамирга айланарди. Тушдан сўнг қор тинди. Бир баланд бинога арзимаган иш учун уч мартаба боришга тўғри келганлигини айтмасам, кун яхши, илхомёр эди. «Зулуклар», «Малъун тош» туркумларини ёздим. «Пирлар дарахти»ни радиога ўқидим.

14 март, душанба. Шу кунлар ўз-ўзим билан каттик овораман. Кутубхонани тартибга солмоқчи бўламан. Керакли китобларни керак пайтда тополмай хунобим ошади. Кайфият ўзгаради. Бирон ерда ёзилган сўз кутилмаганда эсимга тушади. Уни дарров, шу тобда топиб яна ўқимасам, кўнглим жойинга тушмайди. Куним баъзан кутубхонадаги китобларни кидириш билан ўтади.

8 март кuni ҳаво майин эди. Дўстим билан бокка йўл олдик. Атиргулларни қайта кўчириб эқдим, уларнинг жойларини ўзгартирдим. Боғ кимсасиз. Баҳор шамоли яланғоч шох-шаббаларни шопиради. Ер казиб енгил тортсам-да, анча толиқдим. Уйга қайтганда толиқниш айниқса билинди. Рўзанинг охирги кунлари. Маколалар тайёрлаш, диссертациялар ўқиш, тақризлар ёзиш, ёшлар суҳбатига нутқ хозирлаш. Яқинда «Миллий хаёллар» чиққан эди. Яшин ака ўқиган эканлар, қўнғироқ қилиб, телефонда узоқ сўйладилар. Аср ўрталаридаги хангомалар, қувди-қувди, қочди-қочдиларни эсладилар. «Бир келасиз. Мен сизбоп материаллар тайёрлаб қўяман. Шундай гаплар бор...» — дедилар.

Осмон бетида баҳор булутлари шудгорланадилар. Тўп сурган футболлистлардай бир-бирларини туртишиб-суртишиб, ағнатишиб илгари чопадилар.

Ўриклар бўртиб колди-я...

Кечки пайт Чотқолнинг ортидаги чўққиларининг учигина кўриниб турган тоғларга куёшнинг энг сўнгги шуълалари тушади. Тоғлар худди аквариум каби ёришади. Муз қотган қорлар ярақлайди.

Осмон ва ерда баҳор тошади.

* * *

• 22 март, сешанба. Бир неча кундан бери хаво очик, тоза. Тўрт кун боғга қатнадим. Чопдим, экдим, тозаладим, очдим. Боғда ишлайсану унча-мунчани парво қилмайдиган одам чарчайсан. Яшин ака уйга таклиф қилган эдилар, эрталаб бордим. Ҳалимахон опа ҳам, Яшин ака ҳам жуда мункиллаб, уйдан чиқмайдиган бўлиб қолишибди. Лекин ҳар икковлари ҳам баланд, жарангдор овоз билан сўйлашади. Уларга қараб турсанг, қарилик роҳат эмас, укубат эканлиги шундоқ билинади. Яшин ака қадамларини адл босолмайди. Лекин Яшин ака десам, Ҳалимахон опанинг ҳам хотиралари кучли, мия бутун, саломат ва ҳамма нарсани аниқ-таниқ фикрлайди. Опа билан ака баъзан найзабозлик қилиб қолишади. Четдан қараган одамга уларнинг енгил найзабозликлари қариликнинг гашти ва эрмаги бўлиб туюлади. Уларнинг ҳар икковлари ҳам кўп шеър ўқишади. Айниқса, Чўлпондан. Ҳалима опа Чўлпон шеърларини такрорланмас бир оҳанг тўлқинларида ўқийди. Шеър ажиб ширадорлик касб этади. Ҳеч бу баркутдек овоз тинмаса, қулоғингиз остида доим жаранглаб турса дейсиз. Яшин ака ўтмиш ҳақида, ўтмиш одамлари тўғрисида ҳаддан ортиқ эҳтиёткорлик билан сўзлайди. Унинг оғзидан бир ортиқча гап чиқмайди. Марҳаматли Зулфия опамиз ҳам худди шундай эдилар. Ҳеч қачон ўзларига ортиқча, бекорчи сўзларни эп кўрмас эдилар. Юксак инсоний маданият балқиб турарди суҳбатларида. Биз ёшроқлар ўтган совет замонларининг турли ҳодисалари ҳақида ўткирроқ, теша тегмаганроқ ва фақат шу одамларгагина маълум бўлган, эшитилмаган гапларни улардан тинглашни кўпроқ хоҳлаймиз. Лекин ўша замонлар уларни ҳаддан зиёда эҳтиёткор қилиб кўйган. Улар бир сўзни айтгунча уни хаёлларида ҳар томондан ўлчаб кўришади. Оғир замоннинг поймол этувчи тегирмонидан бутун чиққан бу азамат одамларни

севаман. Уларнинг ҳар бир сўзларини жон қулоғим билан тинглайман. Ҳар бир ҳаракатларида ўзгача ўша замонлар тарбиясига хос бир белгиларни уқишга уринаман. Улар ўзлари билан жуда кўп ҳаёт ҳақиқатларини, фақат уларгагина маълум шохидликларни сақлашди ва сўнг охиста, беозор ўзлари билан олиб кетишди. Тарих бўладиган хотиралар тупроқ остида қолди.

Бугун тушдан сўнг кечки пайт осмонда қалдирғочларни кўрдим. Кеча ва ҳали эрталаб улар келмаган эдилар. Уларни айвонимизда ўтириб Ойдинпошшага кўрсатдим:

— Қаранг, қалдирғочлар...

Ойдин: қани, қани, деди ва чарх уриб юрган қалдирғочларни кўргач, хурсанд бўлиб, сиз уларни ҳаммадан олдин кўрасиз. Куз келса, сентябр охирида биринчи қора қушларни кўрасиз. Улар ҳам ўзларини ҳаммадан олдин сизга кўрсатишади: биз келяпмиз, янги фасл муборак деб...

Америкадан ўқишга келган талаба дўстимизга қалдирғоч нималигини тушунтирдим. Унинг айтишича, Америка қитъасида қалдирғочлар бўлмас экан.

Кўча-кўйда айрим шошқалок, тез исиб кетадиган одамлар дарров кўйлакчан бўлиб олишибди.

Кутмаган эдим, лекин Эркин Воҳидов кўнғироқ қилди.

— «Миллий хаёллар»ингизни ўқидим. Орадан юз йил ўтса ҳам, одатларимиз ўзгармабди. Шундан сўнг қўшни ёмғир-қорда қандай қилиб «йигирма» ўтказишганини гапириб бердилар. — Тарих тоқчасида ётадиган урф-одатлар нега бизга бунча қаттиқ ёпишган? Нега оёғимизга кишандек ўралашиб ётади. Дадил, озод юришимизга қўймайди. Давоси нима экан бунинг? Ҳаммамиз бирга қидирайлик, Иброҳимжон!

Жамиятда миллий тикланиш жараёнлари куч ола бошлагани боис бу мақолани кўпчилик ўқиди ва кўп фикрлашдилар. Жамиятда фикр айланиб сарин бир рух уйғотиб турса, яшагинг, ёзгинг, Европа билан ҳам бахшашгинг келади. Мақола кимгадир ёққандир, кимгадир ёқмагандир, «бред» бўлиб туюлгандир. Лекин у жамиятда бораётган уйғониш жараёнларига ҳамоҳанг бўлганлиги рост. «Тафаккур» журнали ўша кезлар буюк немис файласуфи ва шоири Фридрих Нитшенинг «Зардўшт нидоси» (кейинроқ рус мутаржимлари «Так говорил Заратуштра» деб ўгирган китоб сарлавҳасини асарнинг уму-

мий рухи ва услубига яқин бўлгани учун «Зардўшт таваллоси» деб қўйишга қарор қилдим. Лекин бундан ҳам тўғрироғи ва мосроғи «Зардўшт зикри» бўлиши мумкинлигини пича кейинроқ билдим. Лекин «таваллосида» тўхтадим. Чунки бундан нола ҳам, зикр ҳам, муножот ҳам садоланиб турарди назаримда. Аммо матнда «Зардўшт шундай зикр қилди» деган қолишловчи жумлани ўз холича қолдирдим. Зикр қандайдир тарзда Навоийга, унинг ўт-олов усулига ҳам боғланур ва Нитшенинг ёнган-алангаланган классик усулига ғоятда мос тушарди...) насрий фалсафий достонини ўзбекчага таржима қилиб ўз ўқувчиларига етказишни режалаштирди. Уни ўзбекчалаштириш менинг чекимга тушди. «Тафаккур» Нитшени бобма-боб бериб борадиган, мен таржимани улгуриб қиладиган бўлиб келишдик. Асарнинг илк қисми «Тафаккур»нинг 1994 йил биринчи сонидан босилиб чиқди. Асарга сўз ёздик. Лекин журнал чиққач, асарнинг орқаворотида аллақандай гап-сўзлар айланиб, журнал фашизм идеологининг, Гитлернинг севиқли ёзувчисининг асарини босиб чиқарибди, бу бизнинг маънавийтимизга зарар келтирмайдими, деганга ўхшаш гап-сўзлар кўзғалиб, журнал ҳам биз ҳали Нитшени ўқишга тайёр эмас эканмиз, дегандай уни сонма-сон чиқариб боришдан қайтди. Шу-шу Нитше асарининг ўзбек тилида жаранглаши яна ўн йил кейинга сурилди. Асарга «Жаҳон адабиёти» журнали харидор бўлиб, унинг таржимасини 2003 йилнинг қиши ва ёзида охирига етказдим. Ҳар меванинг ўз вақти бўлар экан-да... табиат бизга шундай деб ўргатади. Ҳозир қишчилласида ҳам қулупнай, редиска, гилос дастурхонга тортилса, ажабланмай қўйдик. Лекин буларнинг табиийсини май ойида есангиз, уларнинг мазасига нима етсин!

30 март, чоршанба. Кунлар бениҳоя илиган. Лекин ҳавода аллақандай босим ва одамни беҳуд қиладиган нимадир бор. Коинот инсон руҳи ва вужудига нечукдир ноқулай ва нофаржом бир таъсир ўтказади. Кишида тушуниб бўлмайдиган бесаранжомлик сезилади. Кеча газета таҳририятида иккинчи қаватнинг зинасига туша туриб, нимёруғликда зиналар доғ-дуғ бўлиб ётганини кўрдим. Бир оз тикилиб қараб, улар қотиб қолган қон юқи эканлигини сездим. Қон томчилари то иккинчи қават зинасининг ўртадаги семон сахнигача тушиб борди. Эҳтиёт бўлиб, сергакланиб бир-бир оёқ босиб тушдим. Кундузи бўлса ҳам, зина томон қоронғироқ эди. Зина ўртасидаги семон сахнчага оёқ қўйишимни биламан: оёғим ўз-ўзи-

дан шувиллаб сирғалиб кетди. Бўксам билан гуп этиб семон устига йиқилдим. Эгнимда янги наврўзий кийим-бошлар кийган эдим. Беихтиёр «вой-ей!» деб инграб юбордим. Тураман деб дарҳол ҳаракат қилдим. Оёғим эса сирғанаверади. Зина панжарасига сурилиб уни маҳкам ушлаб, аста оёққа босдим. Иккинчи қаватга ўтиладиган зина эшиги очик, у ерда редакциянинг очик эшиги олдида икки киши гаплашиб туришарди. Улар менга миқ этмай қараб қолишди. Аста-аста ниҳоят иккинчи қаватнинг коридорига чикдим. Энди орқамга қарадим. Мен йиқилган семон саҳнга ёғ шишаси тушиб синган, ёғи бутун саҳн юзига ёйилиб ётарди. Ёғ шишанинг ўткир қиррали синиқлари сочилиб кетган эди. Чамаси, бу ерда мендан олдин ҳам бир неча одамлар йиқилган эди. Менинг гурсиллаб йиқилганимни биров эшитди шекилли, редакция хонасидан бир аёл югуриб чикди. Яна йиқилдими? Кечадан бери йиғиштириб олишмабдими! — деб яна хонасига кириб кетди. Мен ихрай-ихрай қадам босдим. Наврўзий кийимларим бари ёғнинг доғлари билан қорайган эди. Ўша пайтлар редакциялар такчил озик-овқатлар, чунончи пахта ёғи келтиришиб ходимларга тарқатишарди. Нафиса опам билан кийим-бошдаги ёғ доғларига майда туз сепиб тозаладик. Бултур ҳам худди шу кунлар боққа чиқиб бировнинг қаралмаган еридан йўлни яқинроқ қилиш учун ўтиб кета туриб оёғим музлаган ернинг таг намига тегиб тойиб йиқилганимни эсладим. Қўлимда чой тўлдирилган катта гулдор хитойи термосим учиб кетди. Бу чиройли термосни дўстим Ҳасанбек билан Навоий кўчасидаги хўжалик дўконидан янги келган маҳалда ўн сўмга олган эдик. Йиқилган еримда қуриган дарахтнинг учли қозик тўнкаси чиқиб турар, ярим қарич берироқ тушсам, у бикинимга ўқдай кириши аниқ эди.

Йиқилиш, қоқилиш ўз-ўзидан бўлмайди. Кўпроқ рафлатдан, фаромушликдан ва ундан ҳам кўпроқ ортиқча чарчашдан бўлади. Вужуд қаттиқ ҳолдан тойганда унга дам бермасангиз, ўзини тиклашига ёрдамлашмасангиз, у ўзига дам кидириб сизни йиқитиш, қоқилтириш чорасини кўради. Яхшиси, доимо вужудингизга кулок солиб юрганингиз маъқул. Ва кимдандир бесабаб нафратланиб қочманг. Шу одамга рўпара келмай қўяқолай деманг. Такаббурлик лакмаликка олиб боришини юқорида кўрдик.

КУЧДАН ҚОЛАЁТГАНДА

Кучдан қолаётганда, айт, нимани ваъда қилоласан одамларга?

Нимани амр этоласан

Нимани ҳал қилоласан

Не қарорга келоласан?

Хайратга сола биласанми?

Сенга кулоқ солмасалар, дўқ-пўписа қилоласанми одамларга?

Айт, ахир, сен нималар қилиб бероласан одамларга? Бера олурсан нималар?

Ола билурсан неларни?

Вақтинг ўтиб кетди ахир

Тишинг ҳам тушиб кетди ахир

Одамлардан қолдингми?

Худо хаёлига толдингми?

БЕВАҚТ КЕТГАН...

Бевақт кетган одам нима қолдирар?

Чала ишлар

Ўлда-жўлда юмушлар

Етимдай бўзлаган китоблар

уларни ким ўқир энди?

Бевақт кетган одам

бевақт сўнган шам

кузги япроқ каби

титрар хаёлим...

Избосар ўлдими?

Набира сўлдими?

Кампирлар йиғлаб қолди.

ДОВУД ҚЎШИҒИ

14-Тараннум

1. Аллоҳим! Сенинг масканингда ким иқомат айлагай?

Ким мақом тутгай сенинг муқаддас зирвангда?

2. Уларким, маъсум юрарлар, ва адолат қиларлар, ва дилларида ҳақни сўйларлар;

3. Уларким, тилларига бўҳтон ёвутмас,

- Ўз яқинига ёмонлик тиламас,
ва қарн-ақронига қарғиш истамас;**
- 4. Уким, мардуддан нафрат қилур,
Аммо Аллоҳдан қўрқувчиларни алқар,
Уким, ёмонга таъзим этса-да, лекин хиёнат
қилмас;**
- 5. Уким, кумуш тамғасини судхўрлик учун бер-
мас ва бегуноҳга қарши совғалар олмас.
Шундай қилган юз йилларча омон бўлгай.**

* * *

3 апрел, якшанба. 30 мартда Қизилтепада бўлдик. Осмон хўб тиниқ, ҳаво эркаловчи илиқ эди. Эртасига хавони ҳарир туман чулғади. 2 апрелда ҳаво айнади. Айланувчи гирдибод эсди. Деҳқон ер текислаяпти. Чанг-губорга бош-кўзи ботиб чигит тикишяпти. Баҳор аямай саховат сепини ёйиб ташлади. Маърака. Баҳоуддин Балогардон зиёрати. Асрлар рухонияти қаърига сингиб бобо равзасида хаёлга толдик. Фиждувонга келдик. Ҳазрат Абдулхолик. Чуқур кудукнинг қорайиб кўринган сувларига нималар ёзилган? Ўқий оласанми, ё Иброҳим? Чуқур кудук ичра нега сув сокин мавжланар? Англай оласанми, ё Иброҳим? Ҳазратнинг ўлмас юраги уриб турибдимикин? Мангу тирик қалбнинг мавжи шундай бўларми? Андоқий бобом ёлғиз турар далалар, боғлар четида? Ёлғиз ётар улкан сахро сарҳадида. Андоқийнинг юраги мавжланарми сенинг сокин сувларингда эй, мангу қоронғи кудук?

Раҳим Мақсудий. Сув устида супа. Супада суҳбат.

— Қизилтепада экологияни яхшилаш учун раҳбарнинг олдига машаққат билан кирдим. У биласизми, нима деди? Нечта кўчқор юборай? — деди. Журналист Раҳим Мақсудийнинг хурпаяр туклари буни айтиб.

Тошкентда челақлаб ёмғир ёғарди. Ёмғир Жиззахдан ўтганимизда бошланган эди. Такси ёллаб уйга етиб олдик.

* * *

8 апрел, жума. Ўтган якшанбада бошланган ёмғир бу якшанбагача давом этди. Уйлар, идоралар иситилмаган, нам, рутубат. Бел, бўйин рутубатдан зирқирайди. Ҳароратда ором бор. Ҳаёт бошдан оёқ ниманингдир ни-мадандир фойдаланиши, фойдаланишга уринишидан

иборатга ўхшаб кўринади. Истибдод ҳеч қачон ҳукумат бўлолмайди. Истибдод босиб олишга одатланади. Истибдод халқ билан, ватан билан бир жон-бир тан бўлолмайди. У ҳукм суриш, бойиш учунгина давлат тепасида ўтириш ўтакетган ахлоқсизлик эканлиги ҳақида ўзига ҳатто ҳисоб бериб ўтирмайди. Истибдодда боболаримиз нечоғлик ёлғизланиб қолганликларини ўйласам, вужудимга ларза тушади.

Жума куни ҳавонинг қовоғи очилди. Булутлар бари жануб ва шарқ томонга чекилиб кетдилар. Оғир, ичи муз, дўл билан тўла ҳайбатдор булутларнинг охириги этаклари Боботоғ томонларда қорайиб кўринади. Тун салқин, совук. Енгил ухладим. «Шарқ юлдузи»нинг 93-йилги сонларини ўқиб чиқдим. Мозий тилга кирди. Пластилин каби юмшади мозий.

* * *

9—10 апрел, шанба. Гулистонлик Баҳромжон дўстимиз уйига таклиф этди. Бизни Тошкентдан олиб кетгани «Тойота» жўнатди. Олтовлон бўлиб «Тойота»да қайдасан Иштихон деб йўл олдик. Баҳромжон туғилиб ўсган Қорахоний қишлоғида икки кун меҳмон бўлдик. Саид Ахмад ака, Эркин Воҳидов, Ўткир бўлган ерда ҳеч қачон зерикмайсиз. Кулги устига кулги, ҳазил устига ҳазил, тарих устига тарих. Қорахоний Оқдарё бўйидаги қадим қишлоқлардан. Боғдорчилик билан шуғулланишди. Узум етиштиришади. Узумдан ажойиб майиз солишади. Қорахоний майизи машҳур. У жуда ширали. Барча ховлилар токзор узумзорларга туташиб кетган. Бу ернинг одамлари майиз солишга ғоятда қорафта. Апрельнинг бошида тушган қутилмаган аёз Тошкентда барча кўкариб қолган ёнғоқларнинг баргларини қорайтириб кетди. Бу ерда ҳам ёнғоқлар қорайиб ётарди.

Қишлоқни, Оқдарё бўйларини сайр қилдик. Ажойиб юмшоқ ҳавоси танга хуш ёқарди бу ерларнинг.

Эртасига Кўлтўсин деган тоғлар орасидаги кўл бўйига чиқдик. Адирлар, тоғлар ёнбағирларидан ажиб бир ҳаво насими эсиб турарди. Гўзал чучмомалар очилар экан. Чучмомалар тердик. Тошлар орасида ўтириб иссиқ шўрва ичдик. Кейин йигитлар кўлдан янги тутилган оқиш япалоқ балиқларни пиширишди. Жуда мазали бўлар экан бу Кўлтўсиннинг балиқлари. Кимсасиз кўл бўйига тушиб, кўлнинг шаънига санолар айтиб муздек сувда

юзимни чайдим. Ўзимни жуда енгил сурур оғушида сездим. Кимдир бу кўл тагида тилла кони бор деди. Тиллани билмадим-у, лекин Кўлтўсинга қуюлиб тушган баланд адир ва тоғ ёнбағирларида тошларга биқиниб очилган лолалар беҳад гўзал ва тароватли эди. Мен Самарқанд, Хоразм, Фарғона, Наманган, Андижон, Навоийнинг кўп файзиёб хонадонларида бўлганман. Уларда она юртим одамларининг меҳри қанчалар дарё эканлигини кўп бора хис қилганман. Шундай хонадонлардан бир бутун, яхлит улуғ бир мамлакат ҳосил бўлади. Бу мамлакат ва унинг одамлари олдида умр бўйи хизмат қилса ҳам адо бўлмайдиган даражада қарздорман. Уларда юрт нима, юртдош нима — ҳар сафар тўла имон келтирганман.

23–25 апрел. Навоий вилояти туманлари, кишлоқларида «Миллий тикланиш» газетамизнинг кунларини ўтказдик. Одамнинг кўксини тоғ қиладиган учрашувлар ўтди. Навоий, Қизилтепа, Кармана, Тошрабат, Нурота, Дехбаланд, Октепа, Чуя. Дехбаландда Булокховуз бўйида ўтириб фикрим теран тортти. Чуя кишлоғи тепасидаги баланд кирда ўтириб улуғвор қир-адирларнинг тенгсиз шукухидан кўкрагим тоғдай кўтарилди. Одамнинг хаёлини аллалайди бу қир-адирлар. Ҳар бир тепага ёнбошлагинг, ҳар бир тепага алоҳида олқиш сўз айтгинг келади. Мана, ҳозир адирлар ёмғир тиланиб ётади. Одамлар ёмғир ёғсайди деб орзу қилишади. Яна икки-уч кун ёмғир ёғмаса, кўкатлар сарғайиб, илдизи куяди дейишади. Шундай адир тепасидан қараб ўтирсангиз, Чуя кишлоғи манзараларига ҳеч тўймайсиз. Ҳар бир кўрғонда бир олам тирик ҳаёт кулф уради. Эй, Чуянинг зумрад боғлари! — дейман. — Ҳечқачон завол кўрмангиз! Чуянинг тоққа туташ бир чеккасида ғоятда шукухли бир булоқ қайнаб ётади. Унинг сувидан ичдим, манглаймни ювдим. Валийларга макон бўлган юрт! Мен сенга фарзанд бўлганимдан ўзимни инсондай сезаман!

Икки кундан сўнг 27 апрелда ёмғир ёғди, жала қуйди. Икки кун тўхтамади. Чуя адирлари! Сизни ўйладим. Яшнаб кўрпа бўлган майсалар ҳиди димоғимга урилди. Шу сероб саховатли ёмғирлар била 94-йилнинг шукухли май ойига кириб бордик.

6 май, шанба. Кундалик ёзишга вақт етказолмайман. Боғда ишлар қизиб кетган. 5 майда бошлаган ёмғир олтинчида ҳам челақлаб қуйиб турди. Хорфинлик киши билмас вужудингни эгаллаб олади. Баъзан узала тушиб ётасан. Ҳеч нарсага рағбатинг келмайди. Шанба кечаси онам раҳматлини туш кўрдим. Онам хурсанд. «Елкамни уқалаб қўй», дедилар. Чап елкаларини уқаладим. Онамнинг елкалари опшоқ, тоза ва соғлом эди. Холлари юлдузлардай туркум бўлиб ётарди. Ойдин эса шу тушимда нимадандир хурсанд, байрам либосларида юрар, уни ҳамма табрикларди.

— Шўр бодринг егим келяпти, — деди Ойдин. Унга шўр бодринг олиб бердим. Онам менга ҳам бермайсанми? — дедилар. Онамга ҳам бермоқчи бўлиб турганимда, шу асно онам: «Елкамни уқалаб қўй, болам», дедилар. Елкаларини уқалай туриб уйғондим. Анчагача маъюс уйғоқ ётдим. Эрталаб турганда ҳам бутун вужудимни маъюслик чулғаган эди. Ўрнимдан қўзғалгим келмасди. Ойдин елкаларимни уқалаб қўйди. Кеча жалада ерга бақлажон ва помидори кўчатлари экканимда, баданим зирқираб қолган экан, уқалашдан енгил тортдим. 23 апрелда қизим кўнғироқ қилди. Дилнозани велосипед уриб кетиб, оёғи лат ебди. Уйда гипсда ётган экан. Англамаган маъюслик ва тушларнинг сабаби бу ёқда экан. Дарҳол бориб кўрдим. Дилноза бир ҳафтадан сўнг тузалиб кўрмагандай бўлиб кетди.

9 май, душанба. Ҳовлида катта қозонда калла шўрва пишяпти. Ҳасип солишяпти. Хонадонимиздан бир неча уруш фахрийлари ўтганлар. Уларни унутмай доим эслаб туришади. Уларсиз гарчи хонадонларимиз хувиллаб қолган, лекин хотиралари тирик, доим биз билан бирга. Гилос ва қулупнайлар татти бўла бошлаган. Одамнинг оғзини чучитади. Муҳаббат ҳамма сўзларни дона-дона килиб айтади. Ўзи гапга айлантиради. «Мунча бошинг катта», десам, «Мани бошим катта», дейди. Кўчага отлансам, қаёққа? — деб сўрайди. Ҳовлига бориб келай, десам, «яхшиси, бизникига бора қолинг», деб эркаланади.

11 май, чоршанба. Эркин Воҳидов билан майдонга чиқиб қуюқ дарахтларнинг соясида хиёбонда сайр қилдик. Осмон кўм-кўк ва тиник. Тоза дарахтларнинг қуюқ соялари одамга аллақандай роҳат бағишларди.

— Одам бир ўзи яшамайди, — деб сокин гапиради шоир. — Ҳаёт доим синов. Ҳар қадамда бир муаммога дуч келиб турасан. Ажойиб театрнинг худди ўзи. Ҳамма ўз ролини ўйнаши керак. Сахналар, декорациялар, ўйинчилар, иштирокчилар тинмай ўзгариб, янгиланиб туради. Биров ўз пайти келишини дублда кутиб ўтиради.

— Ҳаёт бошдан оёқ ўйин ва томоша. Буни Артур Шопенгауэр ҳам айтган, — дедим.

— Хўб топиб айтган, — деди яна Эркин Воҳидов. — Фақат ўйинга, унинг рўёларига алданиб қолмаганларгина ўз шани-шавкати сақлайди...

Фаргона дафтари

15—27 сентябр, 1993.

ДОВУД ҚЎШИҒИ

15 октябр, 94 йил

15-Тараннум

1. Мени ўз паноҳингда асра, Аллоҳим
Сенга таваккал қилдим.
2. Мен Аллоҳга сўйладим: Сен менинг Алло-
ҳимсан;
менинг неъматларим сенга керакмас.
3. Ер юзидаги барча муқаддасликларинг ва
сенинг барча мўъжизаларингга интилгайман.
4. Ўзга илоҳга оқиб борувчиларнинг гам-алам-
лари зиёда бўлсин.
Мен уларнинг қонли қурбонликларини қил-
масман,
уларнинг исмларини тилимга олмасман.
5. Аллоҳ меросим ва косайи насибамнинг бир
улушидир.
Қисматим сенинг қўлингда.
6. Худудларим гўзал ерлардан ўтади, ме-
нинг
меросим ўзимга хуш ёқади.
7. Менга ақл-идрок ато этган Аллоҳимга
ҳамду санолар айтаман.
Тун чоғлари ҳам ботиним менга ўргатиб ши-
вирлаб туради.

8. Доим кўз ўнгимда Аллоҳимни кўрдим, илло у ҳамиша менга меҳрибон. Мен асло шак келтирмасман.

9. Ана шундан дилим шодумон бўлди ва бийрон бўлди тилим; ҳатто вужудим ҳам масарратга тўлди.

10. Зотан дилимни сен Дўзахларга отмассан ва ўзинг валий қилганни чиритиб қўймассан.

11. Сен кўрсатурсан менга ҳаёт йўлини: Сенинг жамолинг ҳузурида саодатлар тўлиқдир, роҳат сенинг илқингдадир то абад.

ДУНЁДА

Дунёда бизни ўз таъсир доирасига олиш ва ҳамиша ўз таъсир доирасида тутиб туришга интиланган ва буни ўз миллий мафкурасига айлантирган кучлар ҳаракатда. Улар кўпроқ континентализм ғоя ва мақсадларини кўзлашади ва шунга қатъий риоя қилишади. Таъсир доираларининг домига тушмаслик, уларнинг асирга айланмаслик учун доим ўз ўзагига содик бўлиб, мунтазам иродали кучга айланишга тўғри келади.

ВОДИЛДА

Университетдошим менинг шу кезлар ҳол-беҳол бўлиб юрганимдан хабар топиб, мени қатъият билан Водилга боришга таклиф этди. Қўлимга бир қўлёзма асар тутқазди. Шунини ўқиб келсангиз бўлди. Қолгани ҳаммаси гаплашилган, деди.

15 сентябр куни саҳарда поездда Фарғона шаҳрига келдик. Икки кишилик купе тинч ва саранжом эди. Тун бўйи поезд бизни аллалади. Релаксация. Перронда Йўлдош ака чарақлаб турибди. Ёнида қобилгина йигит ёшига етган одоб-икромга тўлган ўғли. Йўлдош ака бизни шаҳар марказидаги чинорлар орасида қад кўтарган квартирасига олиб борди. Карамининг чеки йўқ Орзи-хон қаймоқ, гўжа, қатлама, калла гўшти тайёрлаб қўйган экан. Гўжа ичиб поезднинг алласидан бир оз халос бўлгандай енгил тортдик. Одамни хит қилиб юборадиган ланжлик чекингандай бўлди. Бир замон менда поезд аллергияси вужудимга ўрнашиб олди. Қачон поездга чиқсам, ҳатто чиқмай туриб поездни кўз ўнгимга келтирсам, қорнимда нохушлик, безовталиқ сезаман. Лекин одамша-

ванда ва бутун борлигидан меҳрибонлик, самимият ёғилиб турган кишилар орасида касалликларинг, нохушликларинг, ранжзадаликларинг арзимаган бир нарсаларга ўхшаб қолади. Одамнинг давоси одамда.

Йўлдошали акалар билан суҳбатимиз ҳеч тугайдиган эмасди. Лекин кўнгил тинч, осуда, ҳаловатли бир гўша истар ва биз тезроқ Водилга борсак дердик.

Йўлдошали ака билан Орзихон Водилга то шифохонагача кузатиб қўйишди. Бизни шинам бир хонага жойлаштиришгандан кейингина кўнгиллари тинчиб орқага қайтишди.

• Бу ерда биз каби ўзини тиклаётган одамлар кўп экан. Улар билан икки кун ичида дўсту қадрдон, қариндошуруғ бўлиб қолдик. Бу ерда ҳеч ким ҳеч кимдан бегона-сирамасди, ўзини четга тортмас, кеккайма, калонди-моғлик қилмас, муомала, муносабатларнинг бари фарғонача қадрдонлик йўсинига бўйсунарди. Одамлар жон-жон деб дардлашишар, ўз ажойиб-ғаройиб тарихлари, шажаралари, шажараларнинг гоҳ қувончли, кўпроқ дардли, аламли қисматларини сўйлаб беришарди. Бу дардлар ва дардкашликларнинг селида ўз дардларингиз кўзингизга хасча ҳам кўринмай қоларди. Водил алп тоғларнинг этаги. Бунда асрий чинорлар шамол эсган кечалар гувиллаб, улкан шаршарадай шалдираб туради. Айниқса ёмғир ёғиб ўтган чоғларда Водилнинг ҳавоси асалдай юмшоқ ифорга тўлади. Ўпканг шифобахш хавода чўмилиб роҳат оғушига чўмади. Шифохона боғи ичидан Водилнинг шўх қиссагўй сойи шалдираб оқиб ўтади. Сой узра осма кўприкда ўн беш дақиқа турсангиз, дилингиз сувнинг сурурли хикояларига оғушта оқади. Сой боғларни оралаб ўтиб уларнинг атрини ўз мавжларида оқизиб келади. Бу ерга кўпроқ ёши эллиқдан ошган, ҳаётнинг беҳисоб аччиқ-чучугини тотган, ёзувлар тилида айтсак, тирик романга айланган қариялар, кекса кишилар келиб даволанишади. Оқшом чоғлари то қоронғи тушгунча ва тонг ғира-ширасида Водилни кунботишда ўраб турган ҳайбатли тоғларнинг чўққилари бир-бирига афсонавий тарзда тутшиб кетганлигини томоша қилишни яхши кўраман. Тоғлар, зирвалар, тизмалар қурч ва метин. Улар даҳо мусаввир томонидан осмон бағрига чизиб қўйилганга ўхшайди. Улар шу қадар табиий ва ёввойи кўринадилар ва ўзларининг бутун ҳайбатлари, зўравор келбатлари билан: биз яғонамиз, биз инсонга бўйсунмаймиз, бизнинг ихтиёримиз ва ғуруримиз ўзимизда деб турган-

дек бўладилар. Шу мағрур гўзаллик, мағрур ёввойилик одамни ўзига забт этади. Кекса, мўйсафид биродарларимиз билан эрталабки нонушта ва кечки чойдан сўнг боғ атрофида гуллар ва яшил буталар оралаган, узунлиги саккиз юз метрлар келадиган текис йўлкани беш-олти, баъзан ўн бора айланамиз. Ҳар айланишимизда кимдир ўз қиссасини бошлайди. Қисса то охирига етмагунча ҳеч ким даврадан чиқмайди ва айланиш тўхтамайди. Баланд, ораста сўриларга таралган тоқларнинг куз чоғи қизариб пишган наваларида олтинланган узумларни арилар таллайди. Биронта одам бу узумларни узиб еганини кўрмадим. Ҳузурини ари ва олақанот кўради. Баъзан арилар касалларга ҳам ёпишади ва кимнингдир лунжи икки-уч кун шишиб юрганини кўрасиз.

ТИРИК МОЗОР

Халқ ўртасида уни Терак мазор ёки Теракли мазор дейишади. Ўттизинчи йилларда бу ерлар овлоқ, жарли, кўрқинчли хилват жойлар эди. Кечалари бу ерга одамларни келтириб отганлар. Отилганларни жарга ағдариб, уларнинг устидан шоша-пиша тупроқ тортганлар. Чўпонлар эрта тонгда пода хайдаб ўтганларида жар ичида янги тортилган тупроқнинг қимирлаб, лопиллаб турганини кўрганлар. Болакайлар додлаб қочишган. Чала ўлганлар тупроқ остидан чиқолмай баъзан анчагача шундай безовталиқ давом этаркан. Гавдасини кўтариб юрган, тиккароқ қараган кимса борки, «босмачи» деб отиб ташлайверган бўлсалар керак. Эгилиб юрганлар «босмачи» бўлмайди-да! Яқинда шу ердан канализация ўтказаятиб шўрликларнинг калласуякларини топишган. Халқ шунинг учун бу фожиали жойни «Тирик мазор» деб атаган экан...

АЙЮХАННОС

Бир хўжаликнинг ишлайдиган одамлари етишмай гўза экилган далани ёввойи ўт босиб кетибди. Ўша пайтлар ишлайдиган одам кам бўлишига қарамай текширишлар, турли комиссиялар ғоятда кўп бўлар, кети узилмас экан. Бир куни вилоят котиби ўзи текширувчиларга бош бўлиб бу ердан ўтиб қолибди. Ўт босиб гўзаси кўринмай кетган далага кўзи тушиб ўзини шу заҳоти: «Вой дод!» — деб айюҳаннос солиб ерга ташлаб думалайверган экан.

Отилганлар қисмати бирдан кўз ўнгига келган бўлса эҳтимол. Унинг оппоқ инак шими ва жужунча кители бир зумда қора тупроққа беланиб атрофда дир-дир қалтираб турганлар бечора раҳбарни танимай қолишган экан.

«ВОШ-ВОШ»

Хўжалиги сув танқислигидан қийналган хўжалик раиси тунда тўғон бошига келиб сувчиларга ундай ялинибди, бундай эланибди. «Тегишли сувни олиб бўлгансиз. Энди келаси хафта оласиз», деб сувчилар сира кўнишмабди. Шундан сўнг раис кетган киши бўлиб тўғоннинг нариги четига бориб халтачага солиб ола келган типратиканни чиқарибди-да, унинг устига шишада келтирган керосинни қуйиб гугурт чақиб ўт қўйиб типратиканни сувга қўйиб юборибди. Усти аланга олган типратикан ўзини ҳар томонга уриб, тўғон томонга қараб қаттиқ «вош-вош!» деган овоз чиқариб сузиб кетибди. Сувдан хушёр огоҳ турадиган тўғондаги сувчилар сув бетида чирпирак бўлиб сузиб келаётган алангани кўриб: «Қоч-қоч! Жин келяпти!» — дейишиб ҳар ёққа тумтарақай қочишган экан. Сувчиларнинг алвастидан кўрқиб қочганларидан фойдаланган хўжалик раиси ими-жимиди сувни ўз ариғига очиб кетган экан. Шундан халқ ичида унинг «Вош-вош» деган номи қолган.

ҚУРТ

Ҳикоят. Омонулла Хошимов ажойиб муаллим, жамоатчи, халқ билан ишлайдиган шоиртабиат, юрак-юракдан санъатга берилган инсон. У кўп ажойиб-ғаройиб воқеаларнинг шоҳиди ва ўзи ҳам бу тирик ҳаётнинг воқеаларида фаол иштирокчи. Бир куни текшир-текшир пайтида қатор тутзор оралаб экилган пахтазор ёнидан ўтиб кетаётган эдим. Қулоғимга денг нуқул вашиллаган овоз эшитилади. У ёқ-буёққа қарайман. Илонми, чигиртками дейман. Ҳеч нарса кўринмайди. Кейин пайкалга тушдим. Яна қулоқ солдим. Энди вишиллаган овоз кучайиб баралла эшитилди. Зеҳн солиб қарасам, не кўз билан кўрайки, ғўза кўсакларини катта-катта кўкимтир-қорамтир қуртлар еб ётибди. Уларнинг иштаҳаси шунчалар очилган чоғ эканки, вишиллаб овоз чиқарадилар. Шошиб қолдим. Беихтиёр: «Эҳ-ҳа!» — деб юборибман. Ёнимни пайнасладим. Ҳеч нарса йўқ. Ҳар тугур этигимнинг

кўнжигга доим газета қистириб юрар эдим. Қўлим пича бўшаса, тин олиб ўқирдим. Этигимнинг кўнжидан кечаги қистириб қўйилган газетани карнай қилиб ўрадими-да унга қурт тушган кўсакларни йиғдим. Шу куни вилоят раҳбари актив чақирган эди. «Коммунизм байроғи»га тўпланган қурт кемирган кўсакларни мажлиснинг ўртасида раҳбар котибнинг олдига олиб бориб қўйдим. Котиб дод солиб ўрнидан туриб кетди. Ҳамма қуртлар кўсаклардан бошларини чиқариб қараб туришарди: биз ейдиган бошқа нарса йўқми? — дегандай. Бўлди тўполон! Очик далаларда хўжалик билан шуғуллансак-да, ростини айтсам, худди казармадагидек тартиб ҳукмрон эди. Одамнинг арзимаган бир иш учун боши кетиши ҳеч гап эмасди. Сал чиғириқдан ташқарироқ гап қилсангиз, «Ҳа, ичингизда қурт ямирлаб қолибдими?» — деб ғазабга олишарди. Биласиз-ку, роса зўравон тартиб ўрнатилган эди, ака!

ФЕРУЗА

Қиёфаси синиққан чиройли жувон. Дала бригадири. Қўллари меҳнат қилавериш декабрнинг аёзида қуриган кўсакдек бўлиб қолган. Ўзи ингичка хивичдай. Қомати тик. Юзи кўп фарғоналик аёллар каби чўзинчоқ сарғишга мойил. Қаҳрабодай десам ҳам бўлади. Азал фарғоналиклар шундай оқини сарикқа мойил бўладилар. Кўзларининг тархи чиройли, андак оч ферузага менгашиб кетади. Мана шу аёл бригадир ҳозир бизни тўкин дастурхон ёзиб, қўй сўйиб сийлаб меҳмон қиляпти. Ўзи бир тишлам нон тишламайди. Овқат емайди. Фақат бизни зўрлайди. «Ахир ўзингиз ҳам энг, олиб ўтиринг», — десангиз жавобига синиқ жилмайиб қўяди-да, сўнг дала шамолларида андак дағалланган ёқимли овози билан: «Мени эркалатиб юборманг, ака!» — деб қўяди. Бу ерларда мабодо аёллар, қизлар табассум қилсалар, жилмайсалар, жуда ҳам чиройли бўлиб кетадилар. Ферузадек кўзлар бирдан илохий тарзда нурланади. Улар лўнда, ёмби, қочирик лутфга мойил тилда сўзлайдилар.

ИЛТИФОТЛИ ТАБАССУМ

Кўп фарғоналиклар ҳақида ажойиб дилбар хикояларни тинглаб, ўшанда XX асрда Фарғонанинг энг кучли, ҳамма тан берган одами ким экан-а? — деган бир

савол хаёлимда туғилди. Шу саволимни бир давра суҳбатада Султонхон ака Назаровга берган эдим, у киши узок ўйлаб ўтирмаёқ дарҳол:

— Эшон дода! — деб жавоб берди. Сўнг яна: мана шу Қодир Расулов! — деб кўшимча қилди шифохона дарвозасидан ниҳоятда гўзал жувон ва ёшгина йигитча билан кириб келишаётган баланд бўйли, кўркам кийинган, ўктам чехрали, қадамлари салобатли кишини кўрсатиб. Қодир Расулов Фарғонанинг энг йирик сув мутахассисларидан, барча сув иншоотларини қурган ҳурматли сиймо, Эшон доданинг издошларидан экан. У Фарғона автобазасининг директори Тўлқин ака Расуловнинг отаси. Бу ерга ўғлини кўргани келибди. У ҳамма билан ҳурмат-эъзозли кўришди. Гал менга келганда: «Э тоға, сиз ҳам шу ердамысиз?» — деди ва илтифот билан табассум қилди.

БОШИ ТОШ ХАЛҚ

Аҳмадали ака. У хўжаликка қирқ йил раислик қилган. Халқ билан гаплашавериб пишиб кетган. Дунёнинг неки аччиғи-чучуги бор, билади. Баланд чинор тагидаги мўъжазгина кат устида шахмат ўйнаб ўтирамыз. Икки томонимизда тўфоннинг суви шарқирайди. Тўфон бу ерда иккига айрилади. Жуда салқин, тинч, сафоли жой. Аҳмадали ака шахматни жуда узок ўйлаб, ҳеч шошилмай ўйнайди. Менинг юрагим тошади.

— Баъзи ишлар ўз вақти келганда шошмасанг ҳам битади. Баъзи ишлар борки забт билан уринмасанг, ҳеч жойидан жилмайди. Ё зўр, ё зар деб бекорга айтишмайди. — Шахматдан толиқиб бир оз юмшоқ кўрпачалар устига ёнбошлаймиз. — Келинг, шахмат қочмайди. Сизга бир воқеани айтиб берай, — дейди Аҳмадали ака шикаста бўлиб қолган овози билан.

— Бу воқеага анча вақт бўлди. Унда қирқ ёшларда эдим. Кеч куз пайти эди. Пахта жуда тикилинч. Хўжаликда доим яхши ҳосил олганмиз. Ҳар ким қаро терга тушиб ишларди. 32 центнердан ҳосил топширдик. Яна бир оз ғайрат қилиб 35 центнерга чиқардик. Энди енгилроқ нафас олиб турган эдик райком котиби Турсун Қамбаров келиб, хали далада ҳосилинг йўқ эмас. Яна териб топширасанлар. Бўлмаса, яна ўзинг биласан. Ишни бўшаштириб юборсанг, жавобини берасан, деб анча офир гаплар қилди. Уларнинг гапига тўғриси айтсам, илон пўст ташлаб юборарди. Кейин ижрокўм Ўринбой ака

билан машинанинг эшигини қарсиллатиб ёпиб жўнаб кетишди.

Бирпас ўтмай ҳали идорага ҳам кирганим йўқ эди. Райкомнинг машинаси гуриллаб қайтиб келиб қолди. Ичида котибнинг ўзи йўқ. Шофери: «Юрар экансиз», дейди. Машинага ўтириб дарров бордим. Нарироқ юрсак, шундоқ сувнинг ёқасида Турсун Қамбаров билан Ўринбой ака туришибди. Кўришиб турибди: райком хуноб, жиғибийрон бўлиб қўлларини силкитиб алланималарни гапиряпти. Ўринбой ака қўлидан келганча уни юпатыпти. Оббо! Иш чаток-ку! Нима гап экан ўзи деб аланг-жаланг қарасам, сувнинг нариги бетида далада гўза ичига икки қўй оралаб юрибди. Нима гаплигини дарров билдиму уларнинг олдига бориб ўтирмай шартта машинадан сакраб тушиб, ўзимни сувга отдим. Югуриб бориб қўйнинг бирини бўйнидан тутдим. Ўша ернинг ўзида ерга қайириб ағдариб бўғзига пичоқ тортиб юбордим. Иккинчи қўй қочи кетди. Сўйилган каллани дуч келган ёққа иргитиб юбордим. Оркамга ўгирилиб сувнинг у бетида қарасам, Турсун Қамбаров ҳам, Ўринбой ака ҳам, райкомнинг машинаси ҳам йўқ. Шу кетганча иккови ҳам ҳеч оғзини очмади.

Сал шахдимдан тушиб, қўйнинг эгасини суриштирдим. Ҳеч ким то қиш тушгунча «меники» демади. Кейин маълум бўлди. Ўғли армияда нобуд бўлган бир кампирнинг қўйлари экан. Қўйнинг пулини унга икки баравар қилиб бердим. Ўша забт пайти қўйнинг гўшти-ни хўжалик аъзоларига овқат қилдириб едириб юборган эдим. Э ука...

Булар бизни шундай хўрлаб ишлатган. Йўқ пахтани терасан деб, одамларни уйдан ўттиз чақирим нарига олиб бориб овора қилишарди. Ўшанда йигирма-ўттиз одам бор-йўғи 29 кило пахта териб қайтганмиз. Ўша йиллари пахта зулм ва зуғум учун керак эди. Э, халқнинг боши тош, не кунларни кўрмади...

ВОДИЛ. НОВҚАТ. КАПТАРХОНА

Ўттиз икки яшар раис Хусанбой хўжаликни кўтарман деб, зўр бериб бел оғриғи бўлиб қолган. Асфальт-бетон заводига бир озгина ташландиқ ер бериб катта қишлоқ атрофидаги барча йўлларни асфальтлаттириб олибди. Айниқса, хирмон бўлган жойлар текис асфальтланиб қолганига суюнади. Ташкилотларга мева-сабзавот

тарқатиб, қишлоқнинг бири кетидан-бири тинмай чиқиб турадиган юмушларини битиради. Каптархона ва Новқатда пахта ишларида асосан аёллар ва қизлар. Бир хирмонда улар раисни бирдан ўраб олишди. Тушлик пайти эди. Бир нави шакарғуфторликдан сўнг аёллар раисни маҳкам тутишди:

— Микрофонни муннай қилиб гапирдингиз. Нега бизга газ энг кейин тушади? Қани айтинг! Нега аввал уларга газ туширасиз? Бизга ҳам мунноқ қаранг-да-ей ахир!

Раис уларни овутади. «Бир ой ичида қиш тушмай ҳаммаси битади! — дейди. — Гаплашиб келдим. Хотиржам бўлинглар. Кейин мазза қиласизлар!»

— Ҳей мазза қилмай биз қолмайлик! — дейишади аёллар бари бир бўлиб. Раис уларнинг ахволини жуда яхши билади. Кўлидан келганча бу ахволни енгиллатиш пайида. Лекин умумий камбағалчилик, қурбсизлик ҳамани эзиб юборган-да!

Йўл ёқалари, уйларнинг атрофлари таппидан ясалган гувалакларга тўла. Баъзилар таппиларни гишт қолипда ҳам текис қилиб қуйишган. Қишга деҳқон ўзи ўз ҳолича шундай тайёргарлик кўрмаса, қахратон келганда қиличини яланғочлаб қаерга қочади? Бу ерда сув жуда танқис. Девор олинмаган ҳовлиларга қарайман. Барча ҳовлиларга бир текисда жўхори экилган. Ундан бир неча ҳосил олишади. Кўкини молларга едиришади.

* * *

Мени бу қишлоқларни сайр қилдиргани олиб борган Йўлдошали ака қишлоқ манзараларини маҳзун кузатиб дейди:

Илгарилар бу ерларда Адолатхон опа Арслонқулова деган ажойиб бир аёл раислик қиларди. Жуда йирик аёл эди. Вазни икки юз килодан ортиқ дейишарди. Усмон Юсуповнинг асранди кизи бўлган деган гапларни ҳам эшитганман. Одамларни жуда яхши кўрарди. Биров кўнглига маъқул тушиб қолса: «Ҳа, ўзим ўргилай шакарпалак!» — деб унинг дўпписига негасир юз сўмлик пулни кистириб қўяркан. Ғалати одамлар-да, Иброҳимжон. Уйғун ака етмишга тўлганда бу ерга келганмиз. Опа шеърхонликдан сўнг Уйғун акани шартта кўтаргану сахнани гир айлангириб юрган эди. Уйғун аканинг қовурғалари қисирлаб кетганини ўзимиз эшитганмиз. Э, садағаси кетай! Бўлмаса биласиз, Уйғун ака ҳам худо гавда, коматдан берган одам эди. Замонлар ўтиб худо хоҳласа

бу каптархоналар ҳам ўнгланиб кетар, Иброҳимжон! — деди Йўлдошали ака маъюс умид билан.

КАТТА БАҚАТЕРАКЛАР ТАГИДА

Йўл бўйида пахта далалари орасида баҳайбат бақатерак шохларини кенг ёйиб ўсган. Атроф теп-текис пахта даласи бўлгани учун ҳам бу ерда энг сарбаланд зот шу бақатерак. У яна ҳам баҳайбат кўринади текис дала бағрида. Шу бақатеракнинг тагига 64 ёшли Ортик бува кўр тўккан. У бир неча эски қуроқ кўрпачаларни тагига ташлаб ёнбошлаб ётганида биз бориб қолдик. Ортик бува 4 гектар ерни ижарага олган. Бизни кўра солиб дик этиб ўрнидан турди ва қаршимизга пешвоз чиқди. Баланд бўйли, қош-соқоллари сарғиш, жиккак ва жуда тетик кўкимтир кўзлари айёрона ўйнаб турган қария. Жуда гапдон. Қошларини ўйнатиб сўзлайди:

— Ҳар бир туп ғўзамда ҳозирча йигирма бештадан кўсак бор. Кириб санайверинглар, болаларим. Баракасини берсин! Ана энди ўзларинг ҳисоблаб чиқаверинглар. Бу кўсакларнинг семираётганини ва ғўзанинг гуллари ҳали қийвос очилаётганини кўрдингизми. Ана энди ҳисоблайверинглар! — Ортик бува бизни пахта ичига бошлайди. Баланд ўсган ғўза тупларини чаққон ҳаракат билан эгиб, бизга етилаётган кўсакларни намойиш қилади. Сўнг бизнинг хайратимиздан завқланиб яна шоирлардай ҳисоб-китоб қилади:

— Э бу нима? Бир тонна сара туршагим бор. Туркияга совға қилиб олиб бормоқчиман. Нима дейсиз? Бир ҳовуч-бир ҳовуч қилиб халтачаларга соламану Туркияга совға қиламан... Мани бир тиливизорга чиқарасиз-да, ука, — дейди менга қараб. Ўша пайтлар ёши 64 га кирган чол худди янгигина ўзбеклардай фикрлай бошлаган эди.

КЕЧКИ САЛҚИН ТУШДИ

Кечки салқин тушиб, касал кўргани келганлар жўнаш учун отланишди. Дарвоза олдида тўрт-беш машина йўлга шай турарди. Қуёш ҳали ботмаган. Шифохонанинг гулзор саҳни одамга тўла. Ҳаво жуда салқин, қуёш чиқиб турган бўлса ҳам, баҳайбат якка булутлардан ўқтин-ўқтин ёмғир томчилайди. Яқинларини кузатиб ҳовли юзига чиққан касаллар касалхонанинг иссиқ қалин халатларига ўралиб олишган. Ичкаридан мен ҳам кетаман, деб

кекса журналист Исмоил Тўхтасинов ҳам чиқди. У мени эски кадрдонлардай алқайди. Биз 63-йилдан бери танишмиз. Исмоил ака мени кучоқлаб хайрлашди-да, дўстимиз Мўминжоннинг сариқ «Москвич»ига қараб юрди. Унинг оёқлари чалишиб-чалишиб кетарди. Мен нимагадир чалғиб қолдим. Зум ўтмай ичкаридан врач югуриб чиқди. Мўминжоннинг машинаси олдига югуриб борди. Исмоил ака машинанинг орқа ўриндиғида юз тубан ётибди. Оёғи машинадан пастга осилиб турибди. Елкалари билинар-билимас кўтарилиб тушади. Мўминжон рулда ўтирганча Исмоил аканинг елкаси ва бошини тутиб турибди. «Исмоил ака... Исмоил ака...» дейди нукул кўрқинч ичида. Раимжон аҳволни кўриб зудлик билан ҳамширани чақирди. Ҳамшира рўпарадаги деразани очиб юбориб ичкаридан сув ҳамда валидол узатди. Раимжон сувни капот устига қўйиб унга бир оз валидол томизди-да, Исмоил аканинг бошини авайлаб икки кишилашиб кўтаришиб, сувни оғзига тутишди ва амаллаб ичиришди. Лекин сув Исмоил аканинг томоғига ўтмади. Бир зум врач Исмоил аканинг бошини кучоқлаб турди. Исмоил аканинг ранги бир зумда бутунлай қорайиб кетди. У кўзини очолмасди. Кўзлари батамом нурсизланган эди. Кейин у кўзини очиб аланг-жалаң қила бошлади. Негадир оғзини катта-катта очиб эснарди. Афтидан ҳаво етишмасди. Кейин кўплашиб авайлаганча машинадан тушириб, ичкарига уч-тўрт қадам юрдилар. Уни маҳкам суяб боришаётганига қарамай Исмоил ака бир пайт шилқ этиб ерга сирғалди. Чўккалаб қолди. Кимдир югургилаб ичкаридан кўрпача олиб чиқди. Кимдир дарҳол ёстик келтирди. Апил-тапил Исмоил акани кўрпачага аста ётқизишди. Шунда Исмоил ака қайт қилди. Унинг боши тагига ёстик қўйиб, баландроқ тутдилар. Раимжон унинг кўксини уқалади. Исмоил ака хиқилларди. Раимжон унинг қовоғини кўтариб қаради. Индамай яна юрак устини уқалади. Кислород солинган ёстик келтиришди. Дўстимиз Ҳомидхон ака беморнинг совуқ тер босган пешанаси ва юзларини силарди. Лабларига сизиб чиқаётган тупукни артарди. Ҳамма:

Исмоил ака! Исмоил ака! — дейишиб овоз беришарди. Раимжон бир неча бор касалнинг юрак устини кафти билан босиб юракни ҳаракатга келтирмоқчи бўлиб уринарди ва ҳадеб: «Жим! Жим!» — деб одамларнинг шовқинини босишга ҳаракат қиларди. Шунда Исмоил

ака яна кўзларини базўр очди. Нимадир демоқчи бўлиб оғзини очди.

— Жим! Жим! Жим! — деди таҳдид билан Раимжон.

— Жим! Жим! — дерди Ҳомидхон ака ҳам.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Ҳатто сой ва қушларнинг окшомги сайроқлари ҳам эшитилмасди. Исмоил ака гапиролмай оғзини юмди. Унинг чеҳрасига андак қизиллик югурди. Ичкаридан брезент занбар олиб чиқишди. Исмоил акани ичкарига олиб кириб кетдилар. Бугун эрталаб врач Султонхон ака гап топиб келди. Кеча Исмоил аканинг юраги яна хуруж қилиб эрталаб район касалхонасида жони узилибди. Ундан икки ўғил, тўрт қиз қолди. Барчалари яхши оила қурганлар, ўзларига тинч ва фаровон яшайдилар. Исмоил ака уч-тўрт кундан бери худди ичидан бир нима талваса қилаётгандек жуда безовта ва қаттиқ ҳаяжонда эди. У кўп хангомалар айтар, овози ўзига эшитилмагани боис қаттиқ-қаттиқ сўйларди. Менга ўқинг, деб турли газеталар олиб келарди. Ҳар кимга мени таърифлар ва кўрганда баланд тантанавор овоз билан:

— Иброҳим Фафуров! — деб кўярди. У урушда тўпчи офицер бўлиб хизмат қилган, бошидан кўп даҳшатларни ўтказган эди. Ўттиз йил қачон, қаерда уни кўрмай чеҳрасидан табассум ва биродарлик ҳиссиётлари аримасди.

СУВДА КЕЛГАН ТАҚДИР

24 сентябр, жума. Водил.

Кеча эрталабдан салқин тушди. Ҳаво муздек. Шимолдан совуқкина шамол юрди. Осмоннинг бети хира булут пардалари билан қопланди. Сўнг шитоб билан булутлар қуюқлашиб, тушдан сўнг шивир-шивир маҳзун ёмғир ёғди. Фарғона ва Марғилондан Мўминжоннинг «Москвич»ида дўстлар келиб, бир чимдим ош дамлаб машрабхонлик қилишди. Мўминжон Машрабнинг барча ғазалларини ёддан билади ва ғоятда чиройли таъсирчанлик билан ўқийди.

Кеч тушгач, дўстлар хайрлашиб кетдилар. Биз сўрида Ҳомидхон ака билан яна бир оз вақт гурунглашиб ўтирдик. Ҳомидхон ака бир хўжалик ташкилотининг раҳбари. Одамшаванда, кўнгли очиқ, хазилкаш, дўстпарвар киши. Миқти гавдасига қараганда жуда соғлом ва бақувват йигит. «Лекин мени аллергия қийнайди», дейди. Жуда кўп тажрибаларни қилиб кўрган, жуда кўп дориларни ўз

вужудида синовдан ўтказган. Лекин енгиллик топмаган. Мен унга домлам Лазиз Азиззоданинг: «Ҳар қандай шамоллаш ва аллергияга Вьетнамнинг «Олтин юлдуз» деган суртмасидан яхши даво йўқ», деб юришини айтиб бердим. Домлам қаерлари пича қичишса ёки оғриси дархол чўнтақларидан қизил қутичали дорини чиқариб бармоқлари билан бурунлари атрофига, чаккалари ва пешаналарига сурардилар. Менга ҳам доим шуни маслаҳат берардилар. Домлам ажойибу фаройиб инсон эди. У фазилатли зот тўғрисида алоҳида ёзишни ният қилганман. Зеро, менга худди бамисоли фарзанддай қарар ва меҳрибонлик кўрсатар эди.

Ҳомидхон ака: «Э шошманг, кўзим тушган у мазга. Лекин ишлатиб кўрмаган эканман. Эртага топтирамик», деб эртасигаёқ «Олтин юлдуз»ни топтириб келди. «Бу одамни анча енгил қилар экан, яхши айтдингиз», деди ва шундан сўнг мен билан олдингидан кўра очилиб гаплашадиган бўлди. Сўрида ўтирибмизу унинг хикоя айтишга завқи келиб турганлиги сезиларди. Ҳомидхон ака яхши одамлар даврасида суҳбатлар кўрган одам эди. Нимани қандай сўйлашни яхши биларди.

— Ўн йилча бурун жуда оғир касалга чалиниб қолдим, — деб хикоясини бошлади Ҳомидхон ака. — Кўп дўхтирлар кўришди. Касалимининг нималигини ҳам, унинг иложини ҳам топишолмади. Анча қаратдим. Бўлмагандан кейин энди охиратимни тайёрлай деб, азиз авлиёларнинг мозорларига зиёрат қилдим. Баъзан шундай оғрик тутадики, ҳеч чидаб бўлмайди. Вужудимнинг гўштини бурдалаб олса мундай оғримаса керак, деб ўйлайман. Лекин оғриқ қаердан келаётганлигини сира билолмайман. Шундай аҳволда юриб бир куни бола-чақани олиб Шохимардонга бордик. Бир сўрини ишғол қилиб сой бўйига қўндик. Ҳеч нарса кўзимга кўринмай шалдираган сув ёқасида қалин тўнимга маҳкам ўралиб ўтирсам, бир пайт хотиним қаттиқ хавотирга тушиб қичқириб қолди. «Вой, қаранг! Қаранг! Сувда бола оқиб кетяпти!» У нима қилишини билмай зир югуриб сув четига тушди. Мундай қарасам, шарқираган сув бетида кўғирчоққа ўхшаган бир нима қалқиб-чалқиб оқиб келяпти. Ўзимни шу туришимча сўридан сойга отдим. Катта харсанг тошларга урилиб-сурилиб бир амаллаб болани ушлаб олдим. Ёқасидан тутиб, бошини сувдан баланд кўтардим. Сой шиддат билан бизни ўмбалоқлатиб оқизиб кетди. Ҳеч оёққа туриб бўлмайди. Тошдан-тошга урилиб не азоб

билан ахийри бир толнинг илдизига илиниб уни маҳкам ушладим. Уриниб-уриниб ниҳоят сой четига чиқишга муваффақ бўлдим. Одамлар қий-чув солиб югуриб тепамага келишди. Икки яшарлардай кичкинагина қиз бола экан. Ҳуши йўқ. Аллаким тўнани тўшади. Болакайни тўнга ётқизиб, машқларини ҳайтовур билардим, боланинг ичидан сувни чиқариб ташлашга урина бошладим. Дам-бадам оғзидан нафасимни бердим. Юрагининг устини уқаладим. Ҳайтовур бир маҳал денг болакай кўзини беҳолгина очди, секин-секин нафас олди, анчагача инграб ҳикиллаб турди. У тўхтовсиз дир-дир қалтирарди. Болани тўнга маҳкам чирмаб ўрадим. Бир оздан сўнг бола йиғлади. У батамом кўкариб кетган эди. Яна аста-аста уқалаб уни ўзига келтирдик. Бола пича ўзига келгач, «Кимнинг боласи? Кимнинг боласи? Ҳой ким билади?» — деб атрофга йиғилган одамлар билан қичқириб чақиришга тушдик. Ҳеч кимдан садо чиқмайди. Бир пайт иккита ҳаллослаган кампир билан бир навраста қизча келиб қолишди. «Вой, биз ўлайлик, вой биз ўлайлик!» — деб саннаб йиғлашади улар. Кампирлигига қарамадим, бўралаб сўкдим ҳаммаларини. Ўзимни ўзим танимаيمان. Биқинларим, оёқларим тошларга урилавериб мўматалок бўлиб кетган. Кейин ҳалиги кампирлар йиғлай-йиғлай қизчани ўраб-чирмаб олиб кетишди. Улар Марғилондан келишиб биздан юз эллик метрлар юқорироқда дам олишаётган экан. Кампирларнинг бири келиннинг, бири куёвнинг онаси экан. Ҳалиги ўсмиргина қиз болани ўйнатиб юриб чалғиб қолиб, бола сувга тушган коптогини оламан деб сой оқизиб кетган экан. Кампирлар то бир-бирларини айблаб ўзларига келгунча шўх сой болани анча ерга оқизиб кетган.

Вақтимиз тугаб Шоҳимардондан кетиш чоғида машинамиз сўрилар ёнидан ўта туриб, уларни таниб қолдим. Машинани тўхтатдим. Ҳалигилар сўрида дам олиб ўтиришган экан, ҳой, қани, қизчани олиб келинлар, дедим. Қамиш тўсиқ орқасидан ёшгина бир жувон чиқди. «Қизчамни сўрадингизми?» — деди қалтираб. Машинада ўтирганча тоза сўкдим. Ҳеч ўзимни туюлмадим. «Энди сенинг қизинг эмас, менинг қизим, қани у, олиб чиқ!» — дедим важоҳат билан. Жувон ичкаридан қизни олиб чиқди. Ўғлимга унинг қулоғини ниёт қилиб тишлатдим. Кейин йўлга тушдик. Икки йилдан кейин мен ишда эдим, аллаким бош-оёқ сарпо қилиб

эшикка қолдириб кетибди. Ким? — десам, ўша қизчанинг отаси дейишди.

Тақдирни қаранг, кейин танишиб олдик. Ўғлим катта бўлгач, шу қизга уйлантирдим. Қадрдон куда-анда бўлиб кетдик.

Ҳаммадан ҳам, баҳонаи сабаб шу бўлди-ю, мен ўша касалимдан батамом тузалиб, ҳеч кўрмагандай бўлиб кетдим. Аввалги кўз очирмайдиган офриқлар батамом йўқолди. Кўзим мошдай очилди. Шоҳимардоннинг асов сойдан тирик чиқишнинг ўзи бўлмайди. Яна ёш болани кутқаришни айтинг. Ўзиям жуда кучли йигит эдим-да, ўшанда, гарчи касалга чалинган бўлсам ҳам!

Кейин тузалганимнинг шукронасига кўп зиёфатлар, сафарлар, саёхатлар қилдим.

Бир сафар туристлар билан Ҳиндистонга бордим. Акбаршоҳ курдирган шаҳарни беармон томоша қилдим. У ерда ромчилар, табиблар кўп бўлишаркан. Гирд олиб раста бўлиб ўтиришаркан. Бир кўриб қўйишга эллик рупий олишаркан. Таржимон билан гаплашиб ўзимни бир табибга кўрсатдим. У мени бир ярим минут кўрди. Икки биқинимни омбирдек маҳкам ушлади. Бир сакраб тушдим. Пешоб йўлларига майда туз ва тузсимон тошлар йиғилиб қолибди. Ювиб юборса бўлади чой билан, деди.

Бу ёқда вақтимиз тугаб, автобусда шерикларим шошилтиришарди. Автобусга чиқдим, аммо канақа чой? — деган савол миямга урилди. Мен «ҳозир» деб пастга туша бошладим. Ҳамроҳларим қаттиқ тўполон қилишди. Ноилож қолдим. Ичимни ит тирнагандай бўлди. Кейин кўчада нукул чой қарайман денг. Сейлонга борганимизда бир чамадон аъло нав чой олдим. Уйга қайтгандан сўнг хотин кўргани келган кўни-кўшни яқинларга чойни тарқатиб юборибди. «Қани?» — десам, кўргани келганларга бердим, дейди. «Вой, барака топкур-ей! Аклингга балли!» — деёлдим, холос.

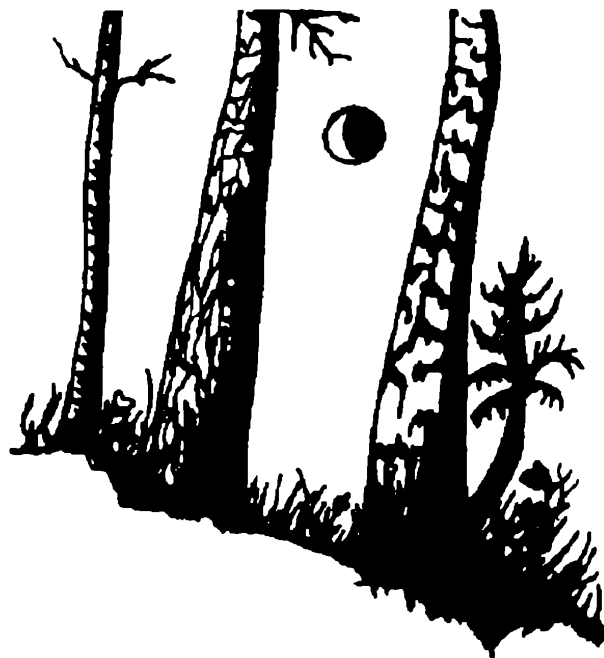
Чойнинг қолганини авайлаб ичиб юрдим. Ишонасизми-йўқми, бир неча кундан кейин унитазга ичимдан бир нима «жанг» этиб тушди. У пешоб йўлидан келди. Олиб чиқиб хотинга кўрсатдим: «Мана менинг азобим!» Шундан кейин ичимдан қаттиқ резинкага ўхшаган майда-майда нарсалар тушиб юрди. Бора-бора батамом тоза бўлди шекилли, офриқлар ҳам барҳам еди. Энди менга фақат шу аллергия деган кетмас бало қолди. Ёз келди

дегунча менинг азобим бошланади. Нафас олдирмайди баттол!

Унга: «Ҳомидхон ака, яна кимнидир ўлимдан кутқаришингиз керак экан-да!» — дегим келди. Лекин айтмадим. Касал астойдил тузалгиси келса, табиб унинг оёғи остидан чиқади.

• • •

Водил дафтарим шу ерда тугаяпти. Тўғон бошига бориб сувнинг гувиллашига, оқ кўпиклар, пўртаналар қайнатиб сўнг осуда водийларга қараб югуришига узок қараб ўтираман. Ўлим ҳам сувда, ҳаёт ҳам сувда деган фикр миямда чакнайди. Балки ростдан ҳам шундайдир...

Ғиждувон дафтары

ДОВУД ҚҰШИҒИ

16-Тараннум

1. **Хақиқатни тингла Аллоҳим, нолаларимга қулоқ сол, ёлгон сўйламаган тилимдан ёлворишларимни қабул айла.**
2. **Сенинг ҳузурингдан ҳукминг келгай менга; Сенинг нигоҳларинг ҳаққа тушгай.**
3. **Сен дилимни синов қилдинг, тун тушганда қошимга келдинг, мени лол қилдинг ва ҳеч нарса топмадинг; фикру хаёлимдан тилак чекинмагай.**
4. **Сенинг каломинг ила одамларнинг ишларида мен ўзимни зулмкорлик йўлидан сақладим.**
5. **Сенинг йўлларингда қадамларимни собит эт, оёқларим ҳеч қачон қалтирамагай.**
6. **Сенга ёлвораман, зотан сен сўзларимни эшитгайсан, Худойим; қулоқ тут, сўзларим қулогингга етгай.**
7. **Мўъжиз раҳматингни кўрсат, сенинг ҳукмингга қарши борувчилардан бизни ўзинг халос қил Сенга умид этгувчиларни.**
8. **Мени кўз қорачўғидек асра; қанотларинг остига ол мени.**
9. **Менга хуруж қилаётган малъунларнинг афт-ангоридан ўзинг асра — сақлагил мени атрофимни ўраб олган дилистонимнинг ганимларидан.**
10. **Улар ўз мойларига ўзлари бурканиб олганлар; оғизларидан кибрли сўзлар ёғилади.**

11. Ҳозир ҳар қадамда улар бизни қуршаб олганлар;

Мени тупроққа қориш учун улар кўзларини тикиб турибдирлар.

12. Улар ўлжасига ташланмоқчи бўлиб турган оч арслондирлар, улар хилватларга беркинган фаришталар кабидирлар.

13. Кўзгал ё Раббим, уларнинг йўлини тўс, ағдариб ташла. Малъундан менинг дилимни ўз қиличнинг била халос эт.

14. Одамлардан, – ризқу насибаси бу дунёда бўлган, нафсларини сенинг неъматгоҳларингдан қондирадиган одамлардан ўз қўлинг билан қутқар, ё Раббим; уларнинг ўғиллари тўқ ва мол-дунёларини ўғил-қизларига мерос қолдирдилар.

15. Мен эса ҳақ сўзим билан Сенинг васлингдан умид узмайман; кўзларимни очиб васлинг лаззатларини тотаман.

30 ноябр — 26 декабр, 1994 йил. Фиждувон.

Ер юзида барча дарёлар буюк. Лекин ўз олис йўлида какрок чўллар ва сахроларни сероб қилиб, бутун Зарафшон водийсига тенгсиз ҳаёт неъматларини ато этадиган Зарафшон менинг наздимда хаммасидан ҳам буюкрок. Карманадан юқорироқда Зарафшоннинг тўқайлар ва тоғларнинг тик дараларидан қанчалар шахду шиддат билан оқиб боришини кўрганман. Буюк бир қудрат билан олға ташланаётган ваҳший оқимга қараб одамнинг юраги хам орқасига тортиб кетади, хам бу ўта асов қудрат қаршисида лол қоласиз. Каттақўрғондан ўтгандан кейин Зарафшон текис какрок чўлларга ёйилади. Кармана атрофларида янада ажиброк мирза текисликларга чиқиш олдидан дарё яна ошиқади, унинг жони, шиддати, хиддати ичига сиймайди. Сўнг шу шиддат билан у Қизилтепа томонларга Ўртачўлни қиличдай кесиб ўтади. Қизилтепани айланиб Фиждувон ёқларга чиқади. Ох, у мана шу кўз илғамас чўлу сахроларнинг барини файзиёб қилади. У интилиб-интилиб Олот, Жондор томонларни хам ўз меҳрибон оғушига олади. Амударёга қўшиламан деб интилади ва озгинагина етмай қолади, холос. Тарихчилар сув тўкин йиллар Зарафшон Амударёга бориб қуйилган деб маълумотлар қолдирганлар. Ёз ойлари музли тоғлардан сувлар эриб оққанда Зарафшон

буюк дарёга айланади. Сўнг кеч кузларда унинг суви камаяди, декабрларга бориб эса Қизилтепа, Фиждувон тегараларида Зарафшон кичкина бир ариққа айланади. Кўриб кўзингиз ишонмайди.

Биз Фиждувонга келганда Зарафшон шундай ариқ бўлиб оқаётган кезлар эди. ХДП Ойдинни номзод бўлишига таклиф этди ва Фиждувонга одамлар билан учрашувларга йўллади. Фиждувондан маҳаллий раҳбарлардан бири ҳам номзод қилиб белгиланган эди. Бундай пайтларда маҳаллий, жўгрофий фактор биринчи даражали аҳамият касб этади. Четдан борган киши қанчалар бўлмасин, одамларга ўз туманларидан чиққан киши қадрлироқ ва қолаверса ишончлироқ бўлиб туюлади.

Ойдин буни хўп ўйлади ва лекин охирида: «Ахир мен ҳам ўша ерликман-ку. Зарафшон бўйларида ўсганман-ку. Қизилтепада туғилган бўлсам нима, бизнинг уйимиз билан Фиждувоннинг орасида бир бузоқнинг қичқиргани бемалол эшитилиб туради. Нега мен ҳам ўз кучимни синамай?» — деб маҳаллий факторга қарши боришга қарор қилди. Бу ерларда ва бутун Зарафшон бўйларида Ойдинни ўз шоира қизларидай кўрадилар. Унинг шеърларини жон қулоғи билан тинглайдилар, фарзандларига уни намуна қилиб кўрсатадилар. Бунга сонсаноксиз гувоҳ бўлганмиз.

93–94-йиллар жуда кўп қийинчиликлар ичида кечмоқда эди. Озиқ-овқат маҳсулотлари етишмас, одамлар ўртасида нолиш кучайган, социалистик тизим вайронага айланган, унинг офир култепаларидан янги иқтисодий муносабатлар энди ўсиб куртакламоқда эди. Қаерга борманг одамларни дилтанг қилиб турган нарсалар: ун, совун, ёғ, кийим-бош, қант, шакар, туз тақчиллиги... Одамларнинг хаёли аксар шулар билан банд.

Ойдин хотин-қизлар билан учрашувга кириб кетади. Мен мактаб директори Нарзи ака билан унинг совук хонасида бир пиёла кўк чой устида суҳбатлашиб ўтирман. Декабрнинг қуруқ совуғи чўл томонларда одамни учириб юборай дейди. Қўлим қалтираб қаламни тутиб яхши ёзолмайман. Ҳовури чиқаётган пиёлани икки кафтимга ҳовучлаб маҳкам босаман. Нарзи ака афсуслангандай узрли қилиб дейди:

— Сизга плита қўйиб берардим-у, лекин ток йўқ. Электр ўқтин-ўқтин келади. Мен ўзи нафақага чиққанман. Лекин ишлашга тўғри келяпти...

Нарзи аканинг ўнта боласи бор. Қандай бўлмасин,

уларни оёққа бостиришни ўйлайди. Қандай бўлмасин, янги замонга мослашиш йўлини қидиради. «Баъзан болаларим: «Ота, бизни хўб ўқитдингиз. Лекин қаранг, ўқимаганлар жуда яхши, бой яшашяпти», — деб нолишади. Бу менга жуда оғир ботади. Ўқиб ҳақиқий касбхунар, ихтисос эгаси бўлган кишилар ҳеч қачон ёмон яшамаслиги керак, дейман уларга. Сабр қилинглар. Яхши замонлар келади. Аксинча бўлиши ҳеч мумкин эмас!»

Нарзи ака билан қарийб тенгдошмиз. Болалигимиз уруш йилларида ўтган. 47-йилларда ўсмир эдик. Нарзи акадан: «47-йилларнинг болалари билан ҳозирги 94-йил болаларининг фарқи нимада деб ўйлайсиз?» — деб сўрайман. «Ҳозирги болаларнинг дунёқараши кенг, уларга дунё ҳам кенг очилапти. Ҳар қанча интилсалар, шунга яраша майдон топилади. Биз жуда тиришқоқ эдик. Дарсларни ўзлаштиришга қаттиқ тиришардик. Сизга нега муаллим бўлганимни айтиб берайми? Қишлоғимизда бир мактаб муаллими турарди. Ўшанда янги пул алмашган эди. Пулнинг қиймати ўн барабар ошган эди. Ўша муаллим бир куни туман марказидан бир ойлик пулига битта эшак, битта катта кийиз, иккита сийир етаклаб келган. Э, ҳамманинг оғзи очилиб қолган ўшанда. Ўқитувчи бўлсак мана шундай зўр яшарканмиз деб, ҳаммамиз ўқитувчилик касбини танлаганмиз. Мактабни ҳам иштиёқ билан ўқиб олтин нишонга битирганман. Келажагимиз яхши бўлишига негадир ишонардик. Далага чиқардик. Ой ёқти бўлса кечалари ҳам ер ағдарардик. Бўлмаса мойга беланган машъала ёқиб қўйиб, шунинг ёруғида ҳам чарчмай ишлайверардик. Яхши ишласак, ҳаётимиз албатта яхши бўлади деб қаттиқ ишонардик. Албатта, у ҳаёт, турмуш жуда қашшоқ эди. Салча бойлик, ҳатто бойлик ҳам эмас, оддий нарсаларнинг — нону тузнинг арзонлиги кўзимизга катта бойлик, тўқчилик бўлиб кўринарди. Гапнинг очиги, ҳозиргидай ҳақиқий бойлик, ҳақиқий тўқчилик нима эканлигини билмас, тасаввуримизга ҳам сиғдирилмас эдик. Бойлар, йўғ-ей, бой қаёқда! Тўкроклар бари сургун қилиб юборилган, камбағалчилик идеалга айлантирилган, бойлар ва бойликка нафрат билан қарардик. Қаранг, ҳозирги ёшлар бойликдан нафратланмайдилар. Аксинча, бойликка интиладилар. Бой бўлиш учун ўқийдилар. Мана, 47-йилнинг ўсмирлари билан ҳозирги аканг қарағайларнинг фарқлари!»

Нарзи аканинг ўзи математик. Математик бўлганда ҳам жуда пухта, қобилиятли математик. Мактабда ҳам

ўткир математиклар синфини ташкил этган. Ўқитувчиларга доим иктидорли ўқувчиларни аниқлаш, уларга алоҳида эътибор беришни тайинлайди. Одам фанларни чуқур билмаса, офилхонадан нарига чополмайди, деб хисоблайди. У йигирма йил директор, ўн беш йил илмий мудир бўлган. Юзи узунчок, матонатдан дарак беради. Чакаклари ич-ичига ботган. Лекин худди хақиқий иктидорли муаллимлардек кўзлари доим нурланиб туради. Барча қатъиятли одамлар каби аниқ-равшан фикр юрилади. Болалар билан муттасил мулоқотда, уларнинг тарбиясини ўз ҳолига ташлаб қўйишга, ўқимаган афзал экан деб тушкунликка тушишларига йўл қўймайди. «Ислохотлар ҳақида илгари ҳам кўп гаплар бўлган. Лекин ҳозирги ислохотларнинг йўриғи ва моҳияти бошқа. Ҳамма гап юқоридан келаётган ислохотнинг қуйида илмий-қонуний асосда қанчалар кенг ёйилишида, халқни қанчалар тез қамраб олишида. Ислохотларни чигаллаштириб юбориш уларнинг мазмуни йўқолишига олиб келади. Ислохот ўз реал натижалари билан ҳар бир кишининг дилида қаттиқ ўрнашса деймиз».

ЗАРАНГАРИ, БОФАНДА, ЧИТГАРОН ҚИШЛОҚЛАРИ. Бу ердаги мактабда 1080 та бола ўқийди. Қандай бўлмасин, уннинг нарҳини сақлаб туриш, уни кўтармаслик талабини қўйишади. Бу ердаги аксар хонадонлар саккиз кишидан тортиб ўн тўрт кишигача истиқомат қилади. Саккиз кишидан иборат хонадонга бир ойда икки қоп ун кетади. Хонадонларда кўпроқ ун истеъмол қилинади. Яна кўпроқ қишлоқларни саноатлаштириш, халқ эҳтиёжига зарур маҳсулотлар чиқарадиган хунармандчиликлар, кичик ишбилармонлик тармоқларини ривожлантириш устида гап кетади. Қизғин баҳсларнинг яна бир туганмас мавзуси: ўқитувчиларнинг, мактабнинг обрўсини кўтариш. Қандай қилсак бунга эришамиз. Ойдин сайловчилар билан томоқ бўғилар даражада баҳслашиш яхши натижа бермаслигини ички бир туйғу билан сезади. Сайловчи билан баҳслашаман десангиз, сиз нима деманг, сайловчи ўз фикрида қолади. Ва сизга ишонкирамайди. Унга ҳар вақт дардига даво бўладиган аниқ, «еса бўладиган» фикр ва ғоя керак. Ғоя бўлганда ҳам иложи борича соддароқ, ҳаётийроқ, уларнинг ҳозир яшаб турган ҳаётларига яқинроқ бўлсин! Аксинча баҳсларингиз ҳам, ғояларингиз ҳам, улар қанчалар ақлли бўлмасин, қуруқ ҳавода осилиб қолади. Ишламайди.

ФИЖДУВОН МАРКАЗИДА БИР УЧРАШУВ. Узок ёмғир ёғиб қор учқунлади. Кейин кун чарақлаб очилди. Лекин изғирин. Одамнинг юзини ялаб кетади. Сувлар яхлаган. Офтоб изиллатади. Совуқ залда титраб-қақшаб ўтирибман. Орқамда ва атрофимда ип-йигирув фабрикасининг ёш-ёш қизлари жойлашганлар. «Вий-йий! Шу шоира опага нима зарур экан-а! Шу ерларда шундай қилиб юриш. Шеърларини ёзиб юрсалар яхши эмасми!» Чамаси унинг ёнидаги дугонаси нимадир деб шивирлайди. Қиз: «Ҳимм...» – дейди ва жим бўлади.

Сўзлар дилга наштардек ботади. Қоним юрагимдан тиркираб отилаётгандек бўлади. Аниқ. Бу қиз Ойдиннинг сайловчиси эмас. Унга овоз бермайди. Сайлов зиддиятлари жуда кескин. Ойдин мухлисларига ишонади. Улар оз эмас. Лекин учрашувларда аён сезилиб турадики, мухлис билан сайловчи ўртасида катта фарқ бўлиши мумкин.

УН, НОН, СОВУН хақида учрашувларда кўп саволлар ўртага қўйилади. Шунданмикин, 10 декабр безовта ухладим. Анча ёшга борган кўркам кайвони она бизга пешвоз юриб келяпти. Кайвони кекса эрига ишора қилди. У бизга иккита катта-катта «буханка» нон келтирди. Мен хайрон бўламан, булардан негадир пул сўраб келган эдик, улар эса бизга «буханка» беришяпти, деб. Кайвоний эса табассум қилиб турарди. Кўркам зот бир ишора қилди. Мен «буханка»ни иккига бўлдим. Ноннинг ичи оқ докага ўралган пул-давлат эди. Нон ичи тўла давлат! Давлат бизга нонга ва оқликка ўраб берилган эди. Ўша куни тушнинг маъносини ўйлаб юрдим.

«ЮЛДУЗЧА» БОҒЧАСИДА. Мудира Екатерина Владимировна Эргашева. Ўзи украин. Ўзбекка турмушга чиққан. Ўзбек тилида жуда бийрон ва чиройли сўйлайди. Одам унга маҳлиё бўлиб ўтиради. Шунчалар чиройли тилимиз бор, деб! Бир қизи билан яшайди. Бошқа икки қизи Уканада ишлашади.

«ГУЛИСТОН»ДА. «Исроилда ундай, Голландияда бундай!» – деб кўп гапирамиз. Ўз-ўзини бошқариш учун жуда қаттиқ меҳнат қилиш керак. Фаҳм-фаросат тугал етилиши зарур. У ерлардаги ҳаёт жуда қаттиқ меҳнатларнинг натижаси. Изланишларнинг натижаси. Курашларнинг натижаси...»

ПОЗАГАРИ. ЎРТА МАКТАБ

Совуқ зал. Бари аёллар. Менинг мушфик муштипарларим. Райхондай содда фаришталарим. Улар тангликларда ҳам барибир гўзал кўринадилар. Танқисликлари устида гап борганда лабларини қимтиб туришади. Бошқа соҳаларга ишга ўтиб кетаётганлари ҳам оз эмас. Ўз соҳасига садоқат билан ишлаётганлар ҳам кўп.

Ўқитувчининг фақат ўттиз фоиз вақти ўз соҳасида ишлашга кетяпти. У қолган етмиш фоиз вақтини тирикчилик учун сарфлайди. Биз маорифимиз шабадалаб қолган боладай бўлиб қолишини сира истамас эдик, — дейди кўзлари йирик-йирик чарақлаб турган адабиёт муаллимаси Соҳиббахон.

Ўйга ботган чехралар. Қанийди уларнинг барча турмушга оид ташвишларини биратўла енгиллатиб бўлса? Бу содда ҳаёт қахрамонларини барча қинғирликлар, ақлий ва рухий қинғайишлар, нобопликларини ноқисликларидан бир йўла халос қилиб бўлса? Қанийди?

«Кулни юмшатиб, кир ювамиз, азбаройи совун йўқлигидан», дейди бир кўп болали аёл. «Илтимос қиламиз, совуннинг нархини арзон қилишсин! Талонни йўқотиб, халқни қийнашмасин!» Ўша пайтда кир совун савдо борди-келдилари узилиб тургани боис жуда ўткир масалага айланган эди Фиждувонларда!

Кўп муаллимлар нотикларнинг сўзларига камоли диққат билан кулоқ солиб ўз хаёлларига фарқ бўлиб ўтиришади. Ҳаммани азбаройи Худо ўй босган: «НИМА ҚИЛИШ КЕРАК?». Одамлар орасида юриб, улар билан не-не суҳбатларда бўлиб энг кўп эшитилган савол шу бўлди: «НИМА ҚИЛИШ КЕРАК?». Бу қийинчиликларни кимдир ёки кимлардир тўкиб чиқарган эмас. Кимдир атай қилган, шундай бўлсин деган эмас. Булар ва буларга ўхшаш яна кўплаб қийинчиликлар даврнинг холис ва махсус, яъни даврнинг ўзи билан келган, туғилган, халқнинг бошига тушган. Инкилоб деб аталмаса-да гарчи, лекин зимдан жуда катта микёсдаги инкилобий ўзгаришлар халқ орасига ораламоқда эди. Бундай даврнинг хос, махсус дардларини даволайдиган фақат битта табиб ва фақат битта халоскор бор. У ҳам бўлса яна шу даврнинг ўзи. Мен ўшанда билганман даврнинг бунчалар катта ва бунчалар микёси кенг, чуқур бўлишини. Давр ҳукмронга айланишини илк бор ўша қийин 94-йилда Фиждувонда ҳис қилганман. Одатда одамлар давр-

ни жиловлаб оладилар. Лекин бунинг учун вақт ва даврни англаш, билиш ва унга даво топиш зарур бўлади. Даврнинг зўрабор тазйиқи ун, совун, ёғ, иш ҳақи каби моддиятларда ифодаланарди. Ким кўрмаган ва ким топмаган бу дунёда, ўша кезлар дафтар, қалам, бўрларнинг етишмаслиги, йўқлиги шунчалар қаҳр-ғазабга тўлиб муҳокама қилинардики, ҳозир энди ҳар қадамда дўконлар бу ва бошқа нарсаларга тўлиб-тошиб ётадиган бўлгач, ўша пайтдаги шу гапларни ростдан ҳам шундай бўлган эдими, а? – деб одам ўз-ўзига ишонгиси келмайди.

Донишманд кировий дўстимиз Мамат Хўжаев доимий хамроҳимиз. Биздан кўлидан келганча мададини аямайди. Шунинг учун ичимда уни Мамат эмас, «Мамат» Хўжаев деб юраман. У мен билан Фиждувоннинг узок йўлларида, энг ичкари қишлоқларида тинмай баҳслашади. «Нега, қани айтинг, унумимиз йўқ? Нега жуда кўп нарсаларга масъулиятсизлик билан қараймиз? Сизни билмайман, лекин менимча, мана шу барча моддият ва маънавият етишмовчиликлари масъулиятсизлик туфайли келиб чиқяпти. Бўлмаса ҳеч бундай бўлиши мумкин эмас. Бояги учрашувларда Ойдинга берилган саволлар эсингиздами? Мана, ҳаммасини ёзиб олдим: «Ёшларнинг келажаги ҳақида қандай тасаввурдасиз?», «Фиждувонда янги иш жойлари ташкил қилиш ҳақида сизнинг фикрингиз қандай?», «Сизга аёл киши сифатида, мабодо сайлансангиз, ноиблик ишлари оғирлик қилмайдими?», «Аёлларнинг давлат ишларида ишлашларига қандай қарайсиз?», «Аёл оила ва тарбия ишлари билан кўпроқ шуғулланиши шарт эмасми?»... Дуруст, Ойдин буларга ўз режасига кўра ишончли жавоб берди. Лекин ўзингиз ўйлаб кўринг, бир жавоб билан бу ишлар битиб кетадими? Ахир улар халқ ва давлат миқёсидаги жуда йирик масала-ку! Одамлар ҳали ўтмиш асоратидан қутулгани йўқ. Ерга, ишга муносабатлар жуда жўн ва хомаки. Кўплар хусусийлаштиришга қарши. Кўплар бозор иқтисоди нималигини тасаввурига ҳам сиғдиролмайди. Уни чайқовчилик деб тушунадиганлар орамизда оз эмас. Қаранг, ҳаммаёқ ҳасрат! Кимни туртманг, ҳасратидан чанг чиқади. Бу ҳасратлар остида ҳақиқий ҳол ҳам бору, лекин асли сабаби ўта масъулиятсизликда! Мен шундай тушунаман! Нурсиз, илҳомсиз ишларнинг ўзгача самараси қандай бўлсин ахир! Бир қоп унга фарам ғўзапўчоқ! Ол-а! Фиждувонни кеч пайтлар ғўзапўчоқ ортган прицеплар босиб кетади. Айирбошлаш авжида! Одамлар

ғўзапўчоқ ўриб тирикчилик қиладилар! Майли, ҳеч бир қора меҳнатнинг айби йўқ! Лекин унум жуда паст-да! Унум йўқ! Унум! Эй биродар!»

Домла кузда Қаршидаги қудасиникига меҳмонга борган экан. Қудасининг гапларини эшитиб ўтириб, «Э, асли биз ҳам гапга чечанмиз», деса, қудаси: «Жўк, сизларнинг нимангиз чечан, одамни дам қиласизлар», дермиш. Домла Мамат ака шуни эслаб, «Сизни ҳам тоза бошингизни қотириб, дам қилиб юбордим-да!» — деб узрхонлик қилиб қўйди. Менга эса домланинг ақлли мулоҳазалари ёқади. У Фиждувонни беш қўлдай билади. «Пахтаобод» деган жойга борганимизда бу ерда қадим қишлоқлар жуда кўп экан. Кейин уларнинг номлари қулоғимга ёққанидан, домладан махсус сўраб ёзиб олдим. «Эй-й, нимасини айтасиз, Айритом дейдилар, ха, яна Тошрабат, Қумрабат, Қожхўр, Девкент, Тошлок, Қумбости, Юқори Сайдон, Юқори Арабхона, Қуйи Сайдон, Қуйи Арабхона, яна нима? Араб Сайдон, Амробод, Қаллиқ, Қўкрабат, Миришкор, Қўкча... Еттикал. Урганжи, Кечқўпти... булар йўқ бўлиб кетганлари...»

БИР ОМАДЛИ АФСОНА

— Кечқўптининг бир афсонаси бор, — дейди домла. — Бир замонлар қишлоққа ёв бостириб келибди. Ҳамма қўлига нимаики илинса, шуни кўтариб чиқиб ёв лашкари билан жанг қила бошлабди. Қишлоқ одамлари зўр чиқиб, ёв қирилиб, қочибди. Босқинчилар тумтаракай бўлгач, сабзи ўрада устига бордон ташлаб биқиниб ётган бир қочоқ ҳамқишлоқларнинг суюниб қичқираётганликларини эшитиб, энди чиқмасам бўлмас! — деб беркитиб қўйган латта-путтага ўралган қиличини чалачулпа яланғочлаб, уйдан кўчага отилибди: «Қани ёв! Қани улар! Кўрсат менга! Ҳа, падлаънатлар! Жаззала-рингни олдингми!» — деб у ёқдан бу ёққа кўчаларда қилич кўтариб югурармиш. Пўписа солармиш! Одамлар: «Э, анов кечқўптани қаранг! Ёв қочиб бўлди-ю, бу энди қилични яланғочлабди, макиён!» — деган эканлар. Ўшандан шу кўрғон ва унинг атрофлари Кечқўпти деб аталиб кетган экан.

Нурсиз, нохуш манзаралар. Ҳамма нарса тупроқ ва гард тусига кирган. Лекин бу ерлар Мамат аканинг гапига қараганда, баҳор ва кузда жуда чиройли бўлиб кетади.

ТЎРТ ИЛҲОМ

Бизни Қизилтепадан Фиждувонга олиб келган пахта заводи машинасининг зиёлинамо ҳайдовчиси Ойдин билан бирга ўқиган. Қизилтепадан чиқаётганимизда у эслади:

— Райҳон эсингиздами? Райҳоннинг тўрт қизи етилди. Ҳозир тўртта куёви бор. Ишонасизми, йўкми, тўрт куёвнинг оти ҳам Илҳом! Тўнғич набирасининг отини ҳам Илҳом деб қўйди. Илҳомдан юққан эканми, нима бало!

ДЕВКЕНТДА

Мактаб директори Олимбой бизни уйига қўярда қўймай таклиф қилди. Меҳмон бўлдик. Хушчеҳра бека лаззатли мастава тортди. Алпомишдай чиройли ўғилчаси бизга Ойдиннинг шеърини ёд ўқиб берди. Олимбой биз ичмасак ҳам, удум эканми, ароқ очди. У саксон учга кирган бағоят хушчакчак, меҳмондўст қария отасига икки пиёла тўлдириб ароқ узатди. Биз қувноқ хазилми, деб ҳайрон қараб турсак, юзидан соғломлик ёғилиб турган бобо уларни кетма-кет оқ сипқорди. «Кичик хобга ётган эканмиз. Неваралар уйғотди. Қадамларингизга ҳасанот! Хуш келибсизлар!» — деб бизни алқади димоғи ниҳоятда чоғ бўлиб.

— Бир халта таъмлик ширин анорим бор эди. Жўжалардан яшириб каравот тагига пана қилиб қўйган эдик...

Болалар, келинлар, ҳадеса бобонинг уйини супуриб-сидиришга ишқивоз бўлиб қолишибди. Бобо бир ойлардан сўнг кўнгил анор тусаб қараса, каравот тагида битта ҳам анор қолмабди. «Вой, анор емай тишларинг мустаҳкам бўлгур палапонлар-ей!» — дейди чол ва чакчак кулади. Унинг кайфияти бизга ҳам ўтади. Ва йўлларнинг, совуқ залларнинг, нурсиз кишки далаларнинг заҳматини батамом унутгандай бўламиз.

• • •

Қўлимизга бир ой ичи камдан-кам етиб келган газеталардан бирида ҳофиз Отажон Худойшукуровга чиққан таъзияга кўзим тушди. Хоразмнинг кенг хонадонларида Отажоннинг жонбахш қўшиқларини кўп тинглаган эдим. Марди Худо йигит эди. Дарҳол миямга шу сўзлар келди:

*Қадрдонлар бирин-сирин ташлаб кетади,
Золим хабар юракларни тешиб ўтади...*

• • •

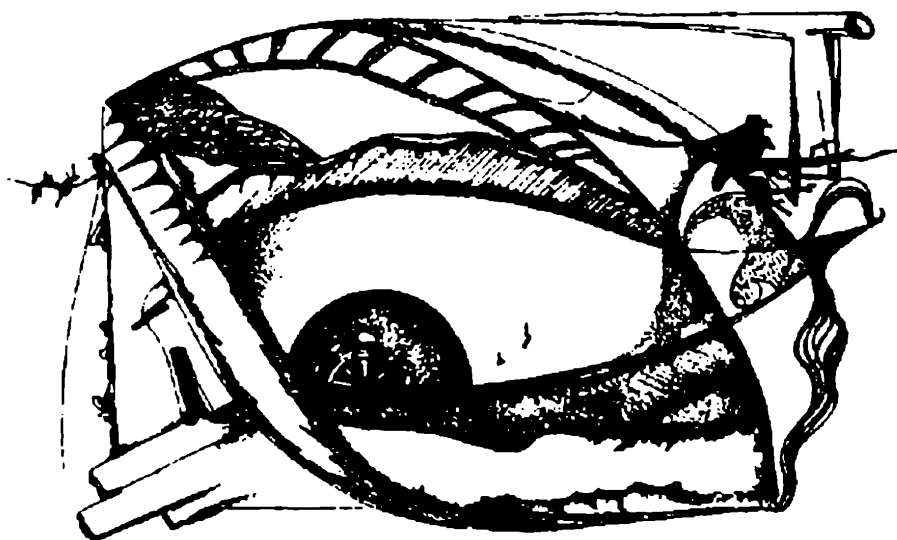
Декабрнинг охирида Фиждувондан Қизилтепага, Ойдин туғилган қишлоқ Бўстонга қайтдик. Божамиз марду майдон Ҳалимбобо домла бир катта қўчқорни етаклаб, терлаб-пишиб Работдан етиб келдилар. Ва қўчқорни дарҳол сўри остига ётқизиб қурбонлик қилдилар. Фиждувон достонимизда Ойдин ўзини хақиқий Зарафшон қизидай ва шу гўзал водийнинг такрорланмас шоирасидай ўта матонат ва орифалик билан тутди. Тош сув остида, одам синовда сайқалланади.

II

*АНТОЛОГИЯ
ВАСИЛИ*

Навой — бизнинг оқлигимиз

Неки мен дедим муҳаббатдин эди...

Навой. «Лисонут-тайр»

Навойнинг тафаккур оламларида дунё фалсафасининг барча донишмандлик ва оқилликлари баралла зухурланиб туради. Ҳа, Навой ҳақида сўз кетганда курук тафаккур ёки курук ғоялар эмас, балки жаҳон фалсафаси туғилгандан ва инсониятга қандай яшаш тўғрисида сўз айтаётганидан буён вужудга келтирган тафаккур оламларига боғлаб фикр юритиш ўринлидир. Навой инсоннинг инсониятга дахлдорлиги ва фалсафанинг энг бирламчи тушунчаси одамийлик тўғрисида ўзига, замонасига, ўзидан илгари ўтганларга ва маданий тарих саҳифаларига кўнгил гавҳарини чироқ қилиб кириб ўз қарашлари, нуктаи назарларини баён этади.

Навойнинг тафаккур оламларида унга тобе қаламлардан тўкилган фикр одамни ва ҳаётни фақат яхшилашга қаратилган. Навой катта маънодаги одамийликни қуёш деб қараркан, бу қуёшга солинган барча йўлларда ақл ва адолат қарвонлари тиним билмай ҳаракат қилади.

Эътибор берганмисиз? Навой ҳамма ҳолларда ва ўзининг барча ҳаётий мақоматларида худди... Ҳа, худди Худо назар солиб тургандай ёзади. Сўз унга коинотнинг қаърларидан ёғилиб келаётганга ўхшайди. Гўё унинг қаламини (ЛОГОС) коинот тирик мавжудотга айланиб тутгандай.

Ва Навойни ўқиётганда одам худди Хизр сувини ичаётгандай бўлади. Ва худди абадий тирикликка мансублик ҳосил этилгандай. Унинг Худо назаридан холи мисраси йўқ. Ҳар сатри, ҳар байтига Худонинг назари

тушиб туради. Буни илоҳийлик, ёлғиз диний ёки диндорлик туйғулари, ҳаяжонлари, эътиқодий изланишларнинг муттасил шиддати билангина тушунтириш қийин. Бу илҳомнинг алоҳида туганмас ҳолати ва даражаси. Бу одамийликнинг туганмас илҳоми. Одамийликни муҳаббатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун бу – муҳаббатнинг алоҳида ҳолати. Бунда Мажнун, Фарход, Баҳром, Искандар ва Мансур Ҳаллож каби сўфийларнинг бир-бирига ўхшамаган, бир-бирига тенг бўлмаган муҳаббатларининг Навоий қалби дунёсида жамланиши ҳамда яхлит ўта сирли ходисага айланишидир. Яна бу дунёнинг азал тартиботни белгилаб, тутиб турган ЛОГОС – ҚАЛАМнинг Навоийга ато этилган алоҳида ҳолати. Ва бу қолаверса, ўша машҳур ЖОМ, ўша машҳур МАЙ ва уларда одамга кўз ва назар берилганидан бери акс этаётган борлиқнинг ҳолларидан ўзгача завқ, ҳаяжон, шавқларга тўлишдир.

Навоийдаги одамни ҳамиша ҳайратга соладиган ШАВҚ, уни илҳом ҳолатида қамраб оладиган шавқ билан Шайх Мансур Ҳаллождаги доимий зикр, шавқ ҳолати, эътиқодий зокирликлар ўртасида аллақандай яқинлик бор. Навоийдаги яратувчилик шавқининг табиати Мансур Ҳаллождаги эргаштирувчи шавқнинг табиати ўзаро ғоятда яқин. Навоийда худди Мансур Ҳаллож ва Фаридиддин Атторда бўлгани каби ахлоқий ва эътиқодий майллар ҳосил қилувчи эҳтироснинг чеки, поёни йўқ.

Мансур Ҳаллож ва Аттор орқали шу олий ижодий шавқ Навоийга мерос бўлиб ўтган кўринади.

Улар қаламни илоҳий деб билганликлари, уни азалий интеллект – ақли аввал деб тасаввур қилганликлари боис, қалам ҳузуридаги шавқ Оллоҳ ҳузуридаги доимий сўфиёна шавқ-завқлар билан ажаб тарзда қўшилиб, уйғунлашиб кетади.

Оллоҳнинг назари, Оллоҳнинг борлиғи инсонда доимийдир. Яъни одам бу илоҳий назар ва борлиқдан бир зум ҳам холи эмас. Оллоҳ ҳамиша инсонда кифоя қиларлик даражада мавжуд. Шунинг учун ориф инсоннинг Оллоҳга таваккалида туганмас яхшилик ва маърифат зоҳир. Орифлик Худо ва Инсон боғланишини – билиш, ҳис қилиш, маърифат ва илм эса шу боғланишларни билиш, ўрганиш, умр бўйи излашлардир. Навоий

одам учун шу боғланишларни оқиллик ва одилликка етакловчи энг зарур хол деб ҳисоблайди.

Навоийда одамийлик карвонларидан бирини огоҳлик бошқариб боради. Огоҳлик ҳамма ҳолларда оқиллик ва одиллик билан ҳамкорлик қилади. Инсон коинот маҳсули. Коинот фарзанди. Худо уни ўзидан нусха кўчириб яратган. Америка олимлари яқинда хужайранинг нимадан тузилганлигини кашф этдилар. Бу ҳаёт деган нарсанинг нимадан бино бўлганлигини билиш билан баробардир. Улар текширишга муваффақ бўлган зарраларнинг неча миллионлардан бир улушида худди инсон сурати кўриниб тургандек бўлди. Шу кўзга кўринмас зарра ичра одамнинг юраги уриб тургандек эди. Бу мўъжиза одамнинг коинот билан қанчалар чамбарчас боғланганлигини яна бир карра исботлади. Катта олам — коинотда одам — кичик олам — кичик коинот каби яшайди, кичик олам каби вужудга келади ва катта оламда жойлашади. Энг ажойиб томони шундаки, одам кичик олам сифатида катта оламнинг барча хосиятларини ўзида акс эттиради ва мужассам этади.

Одамнинг ўзини билиши, англаши — Худо ва у яратган бепоён борлиқни билиш ва англашда дастлабки босқич, даражадир. Бу унинг орифлигига яна бир ишорадир. Лекин билиш, орифликда — огоҳлик одамийликнинг энг зарур белгиси, комилликка интилишнинг нишонаси, тириклик шукронаси ва файзидир.

Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг эъжозий ривоятларидан бирида бир қария салтанат қурган улур подшоҳ Ҳусайн Бойқарони қозига олиб боргани ҳақида хикоя қилади. Бу қариянинг ёлғиз ўғли Ҳусайн Бойқаронинг йигитлик чоқларида тож-тахт талашларида қатнашиб ҳалок бўлган экан. Қария Ҳусайн Бойқарога сен туфайли менинг ўғлим ҳалок бўлди, деб даъво қилади. Бойқаро қариянинг даъвосини тан олади ва у билан бирга ҳақиқатни аниқлаш учун қозига боради. Қози тўрт гувоҳ келтирсанг, сенинг даъвойингни қондираман, дейди қарияга. Гувоҳлар топилиб, қариянинг ўғли ҳақиқатан ҳам тож учун жанг-жадалларда қисмат майини ичганлиги исботланади. Шунда Ҳусайн Бойқаро бир томонга жуда катта пул — олтин-кумушлар қўяди ва яна ўз навбатида қариянинг қўлига ўзининг ўткир қиличини тутқазади. «Ўғлингнинг хунини олмоқчи бўлсанг, мана, бошим. Агар унинг жони эвазига товон олишга рози

бўлсанг, мана, истаганча давлатим... У чоғларда, ўғлингнинг ҳалок бўлишида менда ихтиёр йўқ эди...» — деб бошини қарияга тутиб беради. Буни кўрганларнинг тиллари танглайларига ёпишади. Қария ҳам ҳайратдан лол қолиб уввос солиб йиғлайди. Қиличини ерга ташлайди. Подшоҳ оёғига узрлар айтиб йиқилади:

— Ўғлим сенга жон фидо қилган бўлса, менинг қари жоним ҳам сенга қурбон бўлсин. Сени изтиробга солган бўлсам, мени кечир. Мен хароб бўлган одамман, — дейди.

Бу ривоят — бўлган воқеа. Ва бунда адолат олдида шоҳу фақир тенг бўлгани, тенг турганлигини кўрамиз. Бобур Ҳусайн Бойқаро бировнинг қонига ноҳақ зомин бўлган ўғилларидан бирини адолат қўлига топширганлигини ёзади. Навоий бундай ҳолларни подшоҳнинг адолатини унинг олий маънодаги огоҳлиги билан изоҳлайди ва шу огоҳликда мамлакатнинг қудрати, мустақамлиги, раиятнинг тинчлиги, фаровонлиги ва гуллаб яшнаши рамзини кўради.

Нақшбандийликда хилват дар ватан деган тушунча бор. Нақшбандийлик тушунчалари, истилоҳлари, қоидалари борасида кейинги пайтларда бирмунча тадқиқотлар юзага кела бошлади. Хилват дар ватан нақшбандийа тариқатининг ўн битта асос қоидасига киради. У солиқдан ўз ички ватанига доимий тарзда саёҳат қилишни, кичик оламнинг барча қитъаларини кезиш, ёмон хулқлардан халос бўла бориб, яхши, гўзал хулқлар орттира боришни кўзда тутди. Навоий нақшбандийанинг ўн бир ғоятда ўзига хос қоидасининг ҳар бирининг мазмуни, маъноси тагида огоҳлик ётганлигини жуда теран тушунади. Йодкард, бозгашт, нигоҳдошт, йоддошт, хуш дар дам, сафар дар ватан, назар ба қадам, хилват дар анжуман, вуқуфи замон, вуқуфи адад ва вуқуфи қалб ҳолатларининг барининг асл маъноси огоҳлик — Худонинг ва унинг ҳақиқатида огоҳлик ва шу огоҳликни тарбиялаш, уни вужуднинг доимий ҳолатига айлантириш. Кичик оламнинг нақшбандийликдаги энг улғуф маърифати ана шундан иборат.

Бўлмаса ҳақ ёдидан огоҳлик

Билки гадоликча эмас шоҳлик...

Навоий тирикликда огоҳликнинг маъносини ҳақ билан бирга бўлиш, унинг ёди билан яшашда кўради. Умрининг вафосизлиги, унинг учган юлдуздек тез ўтиши,

худди туш каби кечиши, кўриниш берган нарсалар саробдек йўқлик сари кўчишини ҳар ўринда таъкидлаб боради. Боқий гўзаллик, боқий ҳақиқат билан фоний гўзаллик, ўткинчи ҳақиқатнинг зиддиятлари асосига ўз ахлоқий, фалсафий қарашларини қуради.

Яна бир ҳақиқат шундан иборатки, Навоий сатрларидан ҳаммавақт Куръон оятларининг ҳайбатлари ва одамни сакинага чорловчи садолари келиб туради. «Ҳолбуки, охират яхшироқ ва боқийроқдир» («Аъло», 17). Фақат бир шарти борки, одамийликда камол касб этилган бўлсагина, одамийга охират ҳақиқатан ҳам яхшироқ ва боқийроқдир.

*Жумла жаҳон фонийи мутлақ дурур
Боқийи мутлақ тиласанг ҳақ дурур...*

Сураи «Аъло»да ҳидоят эгаси Оллоҳ ўткинчи дунёда ўт-ўланларни ундириб чиқариб, сўнг уни қорайган хас-хашакка айлантирганлиги эслатилади. Сўфийлар фалсафий дунёқарашларида ўткинчи дунё — даҳрни бебако ва хароб деб қараш кўп асрлар давом этди. Навоий бу ўткинчилик ғоясини — огоҳликка чақирадиган ғояни «Хамса» ва бошқа буюк ахлоқий асарларида бадий юксак нафосат билан қайд этиб бораркан, ундан ўзининг одамийликда огоҳлик ғоясини ҳар томонлама кучайтириш мақсадида тўла истифода этади. Бу Навоийда жуда юксак фикр ва ғоялар тизими тусини олади.

У Навоий яратган инсон фалсафасининг, Навоий дунёқарашининг таркибий қисмига, бу дунёқарашни мунтазам тутиб турган куламас кўрғон, минора, устунга айланади. Навоий бу юксак ғояни — унинг юксаклигини таъкидлаш учун ўта муболағадор образлар воситасида муҳрлаб боради.

Навоий огоҳлик қадрияти тушунчаси — ғоясининг моҳиятини шоҳлик — гадолик, ўткинчилик — боқийлик сингари бир-бирига зид тушунчаларга мурожаат этиб, бўрттириб ифодалайди. Бўрттириш қанча кучли бўлса, фикрнинг аҳамияти шунча равшанроқ очилади. Бундай ҳолларда Навоий ҳукмнинг ҳам тасдиқ, ҳам инкор шаклларида фикрий тизимларида ғоят усталик билан фойдаланади. Қаршилантиришларнинг гўзал силсилаларида ўз ғоясининг гўзал, жозибадор тасдиқларини очади:

Навоий ривоят қилишича, қадимият подшоҳларидан Иброҳим Адҳам кўнглига ғайб зилзиласи тушиб, тахту салтанатини ташлаб, мулклару хайлу ҳашамларидан бутунлай юз ўгириб, Каъба зиёратига йўлга тушди. У чўл, саҳролардан пойи пиёда ўтиб бораркан, ҳар қадамда икки ракат намоз ибодатини тарк этмай адо этарди. Шу тариқа у ўн тўрт йил деганда Каъба зиёратига етиб келди. Унинг ҳолатида бир ғаройиб ходиса содир бўлди. Маккага етиб яқинлашганда, қарайдики, байтул-ҳарам ўз ўрнида йўқ. Иброҳим Адҳам фиғон чекиб нола қилди:

— Ё илоҳо, бу недур?

Шунда ғайбдан бир садо келдики, саҳро этагида бир аёл шавқ ва муҳаббат юкидан қадди тамомила дол бўлиб, ожизликдан юришга мадори қолмади. Унинг юролмайд қолганини кўриб Каъба уни тавоф қилгали борди. Иброҳим Адҳам қараса, Робия келаётган экан. Ўн тўрт йил кеча-кундуз ибодатда Каъба сари йўл босган Иброҳим ҳайратга тушиб сўради:

— Мен кўп ранж-азиятлар чекиб келдим, лекин ганж сенга насиб бўлди. Бунинг сабабини сен айтолмайсанми, эй Робия?

Робия жавоб берди:

— Огоҳ бўл. Неча йиллар арзи намоз қилиб йўл босдинг. Мен эса арзи ниёз ила илтижо қилиб келдим. Сенга намозу риё самара берди. Бизга ниёзу фано этак тутқазди...

Риёзату машаққатлар тагида риё ва иккиюзламачилик яшириниб ётган бўлса, бу ҳам Худога маълум. Лекин ўз меҳнат машаққатларига ҳеч қандай мукофот кутмаган, балки муҳаббати ва ниёз даъвати билангина йўлга чиққан Робиянинг холис ихлосига Каъба таъзимга чиқди.

Робиянинг шоҳлигини фақирликка алмашган Иброҳим Адҳамга қарата: «Огоҳ бўл!» — дейишида Навоийнинг севган шиори бор.

Навоий назарида Робиянинг муҳтожлиги — ниёзи, илтижолари Иброҳим Адҳамнинг ранжу риёларидан беҳад кучлироқ. Бепоён улуғ осмон кўз ўнгида эса бу беҳад макбулроқ, марғуброқ. Шунинг учун Каъба чин ёлвориш ва илтижога пешвоз келади.

Муштоқлик, илтижо, мухтожлик, яъни ниёзнинг қадри Навоий дунёқараши ва ғоялари тизимларида жуда олийдир. Навоий риёсиз огоҳликни энг юксак фикр, ҳаракат тарзида улуғлайди ва уни ўз ранг-баранг қаҳрамонлари сийратлари ва сиймоларида бирин-бирин кашф қилади.

*Махлас иши барчага ниятдадур
Топмоқ ани лек машиятдадур...*

Навоий жуда улуғ мақомдаги фикрларини мана шундай ўта содда ва ўта ҳикматли тарзда ифодалашда тенгсиздир. Ихлос иши кўнгилдаги ниятга кўра бўларкан. Лекин ниятга етишмоқ фақат ҳаракат ва инсон ғайрати-гагина боғлиқдир.

ҲОЗИР НАВОИЙНИ КИМ ЎҚИЙДИ?

Ростданам ҳозир Вергилийни ким ўқийди? Ким ўқийди ҳозир Хомерни? Дантени ўқиётган биронта марди майдон борми? Уларми? Фақат уларми? Навоийни ким ўқийди ҳозир?

Ичимда ўтирган аллаким менга шундай нохуш саволлар беради. Унинг саволларининг ўзида жавоб борга ўхшайди. Ҳақиқатан ҳам, уларни ҳозир биров қидриб ўқийдими? Шуларни ўқимасам, билмасам, дунёда тирик юрганам бекор деган ўз-ўзига писанда билан қўлга оладими? Ичимда ўтирган шубҳакор шахс билан тортиша бошлайман.

Бундай сўз ва тафаккур даҳоларини ўқиш ёки ўқимаслик уларнинг ғоялари дунёси ва фитратлари оламига ҳеч қачон ўлчов бўла олмайди.

Вергилийнинг Вергилийлиги, Дантенинг Дантелиги, Навоийнинг Навоийлиги кимларнингдир уларни ўқиши ёки ўқимай қўйишига боғлиқ эмас. Заррача ҳам боғлиқ эмас. Уларнинг бадиий тафаккур куёши, у куёшнинг нурлари ҳамда ҳарорати даражасини бу ўлчов билан ўлчаб бўлмайди. Уларнинг фалакий кўламлари бу мезонга сира сифмайди.

Лекин, — деб эътирозга оғиз жуфтлайди ичимда ўтирган тинчимас, қоникмас эътирозчи, — шу ҳолда ҳам

улар мумтоз жовонларда, мумтоз музейхоналарда харакатсиз туриб қолишмоқда. Уларнинг фикрлари оламлари, яратган сиймолари, ранг-баранг инсонга дахлдор ғоялари, тизмалари бизнинг бугунги ҳаёт бўғинимизга таъсир кўрсатмаётир; улар ҳаёт бўғинларимизни яратмаётир ва мустақамламаётир. Навоийнинг васф ва эҳтишомга қурилган шеърий сўзи биз яшаётган аср қарашларидан, қизиқишлари, манфаатлари ва бадий излаишларидан тобора шитоб билан узоқлашиб бораётир. Ҳозирги авлод, ҳатто энг талантли намояндалари ҳам Навоийни билдим деб, унга тик қаролмайдилар. Худди қуёшга бир зум тикилиб туриб бўлмаганидай улар мабодо Навоийга диққатларини қўйиб қарасалар, дархол унинг нуридан кўзлари ёшланади. Навоийга шу туфайли ўз қудратларидан ташқаридаги, тўғрироғи, қурб-қудратлари етмайдиган иш деб биладилар.

Хўш, шундай бўлса, Вергилий, Навоийнинг асарлари мухташам музейларнинг осор-атиқаларига айланиб бўлди ми? Эндиги наслар уларга худди бебаҳо асл қадимиятга қарагандай ҳурмат-эҳтиромда бўладилар холос ми?

Бу қайсар мубоҳиснинг осон бўлмаган саволларига жавоб изларканман, ўзимдан мисол қидириб кўраман.

Умримнинг уч палласида «Хамса»ни уч маротаба ўқидим. Йигирма ёшларимда ҳеч нарса тушунмасам ҳам, ўқийвердим, ҳижжалайвердим. Бу ҳали мумтоз шарқ шеъриятига кўзи очилмаган одамнинг филолог бўлиш орзусидаги ўқиши эди. Навоийнинг қуёши менинг бу тайёргарликсиз, беҳабар, енгил-елли ўқишимни жизғанақ қилиб ташлади. Лекин бу ўқишда Навоийнинг сайёраси беҳад улуғ эканлигини англадим. Унинг қошида, бу мумтоз бадиият олдида беҳудуд кўрқув ва эҳтиром уйғонди. Кўрқув уни тўла тушуниб етиш йўлида туғилган ожизликдан, эҳтиром — Навоий тасвирлаган, ифодалаган ҳиссиётлар ва сўзларнинг ёрқин қудратидан эди. Ўқиш аъмо бўлса ҳам, Навоий ҳақида тасаввур ҳосил қилдим.

«Хамса»ни умрим қирққа етганда яна қўлга олдим. Бу ўқиш менга энди ўз-ўзим билан худди маънавий жанг каби эди. Яъни ўз жаҳолатим — Навоийни билмаслик

жаҳолати билан жанг эди. Бу ўқиш — филолог сифатида анча тайёргарлик кўрган, Ойбек, Шайхзода, Бертельс, Бартольд, Олим Шарафуддинов, Воҳид Зоҳидов, Убайдулла Каримов, Азиз Қажумов, Тўхтасин Жалолов, Ходи Зариф, Ҳамид Сулаймон, Иззат Султон, Алибек Рустам ва бошқа яна қатор навоийшуносларнинг, аллома, удаболарнинг асарларини ўқиган, турли арабий, форсий, қадимги туркий ва Навоий асарларига чиқарилган қимматли луғатлар билан қуролланган эдим. Ихтиёримда яна «Ҳамса» дostonларининг соҳиб дил кишилар адо этган насрий баёнлари ҳам мавжуд эди. Ўқишим узок давом этди. Охири, шундай ҳис қилдимки, «Ҳамса» миямга, миям эса «Ҳамса»га айланди. Шундай уриниб бу бепоён асарнинг устки, биринчи қатламдаги маъно, мазмунини тушунгандай бўлдим. Навоийнинг ўзи ўз асари олдида бу қадар ҳайратга тушганлиги, лол қолганлигининг сири бирмунча очилгандай кўринди. У қандай хазиналар, бебаҳо дурлар қидириб, қандай ганжиналар ва оламлар топганлигини англадим. Лекин «Ҳамса» беканор уммон эди, менинг қайғим эса кичкина ва мўрт.

Шунда мен замонамиз шоири Эркин Воҳидов 1960 йилда университет тахсилини тугалларкан, «Садди Искандарий» достонидан диплом иши ёзишга журъат этганлигини эслаб хавасим келди. Назаримда ёш студент учун бу жуда катта жасорат эди. Мен эса «Ҳамса»дан кўрқар эдим. Иккинчи бор тайёргарлик кўриб ўқиганимдан сўнг ҳам бу юксак бадиият ҳузуридаги кўрқиш мени тарк этмади. Навоийнинг сир-асрорига етишим — тўла муяссар бўлмаётганлиги, энг асосий нарса жуда узоқларда қолиб кетаётганлигини ҳис қилиб яна ичимдаги қайсар мусоҳибга кулок тутаман: Навоийнинг ўзи тушунгандек тушуныпманми бу асарни? Навоий қузатган мақсадлар замондошларимга тўла очилганми? Замондошларимиз Навоий — аллақандай етиб бўлмас инсон идеалларини, узок ўтмишларнинг афсоналарини акс эттирган мутафаккир деб билмайдиларми? Нима бўлибди Искандар? Нима бўлибди Мажнуни девона? Булар одамни сира ишонтирмайди, дегувчилар озми? Компютер ва электрон хатлар замонида Искандар бундан икки ярим минг йиллар аввал илк бора ойнадан батискаф ясашиб неча минг кемаларни баҳри муҳит сари йўллаб сув тагига тушгани, одамизоддан биринчи бўлиб номаълум дунё ва унинг махлуқларини кўргани эндиларда

фаройиб бир нарса бўлиб туюлмаслиги ҳам мумкин. Аммо биз бунга инсоннинг доим безовта билишга, ўз ақл мўъжизаларини намоён қилишга интиланлиги, тўхтовсиз фожиали қидиришларда бўлганлиги нуқтаи назаридан қарасак, афсона ва мифологиялар тагида туганмас инсон ҳақиқатлари ётганлигини кўрамиз. Гап шундаки, биз Навоийга қандай қараймиз? Юқоридан қараймизми ёки пастдан ёки фақат сифиниш керак бўлган етиб бўлмас суюкли зот дебми?

Қандай қарамайлик, Навоий эскирди деган қараш ҳеч қачон тўғри бўлмаслигини ўзимизга таъкидлаб қўяйлик. Навоий сиз билан биздан қанчалар узоққа кетмасин, унинг одамийлик ғоялари, буюк изланишлари, фусункор муҳаббати — МУҲАББАТ ОЛЛОҲДАН! — ҳамиша сизу бизга энг яқин нуқтада туради, биз яқинлашиб борган сари у ҳам бизга нурафшон бағрини очиб яқинлашиб келаверади...

Дарвоқе биз Навоийнинг бўғинларга таъсири ва бўғинлар яратиш қудрати, чунончи, Навоийни индивидуал ўқишлар хусусида тажрибаларимизни бўлишаётган эдик.

Мана, учинчи бор «Хамса»нинг нақшинкор дарвозаларини очиб, ҳазрат даҳоси солган тоқи равоқи кўкларга бўй чўзиб кетган рангоранг қасрлар ичига кириб бораётирмиз. Бир одамнинг умри керак экан «Хамса»ни ўқиш ва уқишга ва балки бир умр ҳам озлик қилади унинг воситасида одамда маъни кўзи, маъни назарининг очилишига. Ўқишлардан чиқарган хулосаларимдан бири шу бўлди. Инсон ва илоҳиёт сир-асрорлари ичра ниҳон бўлиб ётган «Хамса»нинг даргоҳига худди илгари ҳеч қирмагандек, бу гулшаннинг тенгсиз бўй-атрларидан сира баҳраманд бўлмагандек, мунаққаш қасри олийларни янгидан кўраётгандек бўлаётирман. Сатрлар аро қулф уриб очилиб ётган гўзал бўстонлар, уларда руҳоний сафар меҳнат-машаққатини тўла чекиб хол-аҳвол даражотларининг сирларини очаётган мўъжизакор хилқатлар кўз ўнгимда маъно ганжиларини оҳиста, бирин-бирин намоён қилаётгандайлар.

«Хамса» Навоийгача бўлган давр инсон тилсимларидан иборат. Бу тилсим каби яратилган мўъжизакор асар. Одам унинг тилсимлари қошида бу кунгача ҳайрат бармоғини тишлаб лол туради. «Ҳайратул-аброр»да валийларнинг тилсимлари, ахлоқий-руҳоний файзкорликлари, «Фарход ва Ширин»да фиروق, ранж, ҳажр оҳу дард саргаштасининг бошдан кечирган тилсимлари, «Сабъаи

сайёр»да оворалик, надомат, ўкинч-армон билан тўлган тилсимлар, «Садди Искандарий»даги жаҳондорлик ва фазовий ҳаёлот тилсимлари — булар бари ҳам ер курраси, ҳам коинот миқёсларини касб этган инсон ақли изланишларининг эъжоз билан тўлиқ нуқталари — ҳаёлотнинг фазовий кенгликларга чиқиши — роз (сўфийлар учун нақадар лазиз дамлар!) дамларини кашф этиши ва яна орқага — қаро ер воқеликларига қайтиши — ҳамма-ҳаммаси харобот ва вайронагарчиликлар сари йўл тутади, деган, инсон бино бўлгандан буён энг фожиали қарорга келишдир. Ва бу фикрлар қаторида ислом ва сўфийлар учун фақат ва фақат Худо — боқий ва унинг гўзаллиги, яратувчилиги ягона ва мангудир. Ҳамма гап шундаки, ушбу мангу азал гўзалликдан инсонга ҳам улуш — улуш бўлганда ҳам жуда катта, вақт тургунча етадиган улуш ато этилган. Энди икки оғиз тилсим ҳақида. Тилсимнинг усти бор, тилсимнинг ости бор. Навоий ва унинг қаҳрамонлари учун тилсим бу — сафар. Бу ўша Нақшбандийнинг сафари. Пайғамбарлар ва набийларнинг ҳақ амрига дуч келган сафарлари. Ҳазрат рисолатнинг меърожи Ҳалиуллоҳнинг ўт — норга сафари. Рухуллоҳнинг хоч сари сафари булар инсониятнинг мангу сафарлари, сафарларда топган маърифатлари. Сафарларда инсоннинг ўз ички олами — кичик оламни таниш ва шу таниш орқали катта оламга — коинотга кўтарилиши бутун маъно-моҳияти билан мужассамдир. Навоий асарларидаги ўша нақшбандиёна сафарларда Платон, Аристотел, неоплатониклар, сўфийлар тушунчаси ҳамда тасаввурларидаги коинотни камраб олган АҚЛнинг уч даражаси: АҚЛИ АВВАЛ, АҚЛИ ФАОЛ ва АҚЛИ КУЛЛ ўз тажассумини топади. Навоий ўз қаҳрамонларининг фаолияти, хиссиёт оламларида ўз дониший муҳокамаларида ана шу уч ақлнинг ҳолатларини намойиш қилади. «Ҳамса»нинг тилсимлари худди миямининг англаб бўлмас миллиардлаб чизиқлари каби ақлнинг даража ҳамда ҳолатлари — уларнинг сурурли онлари ва ҳам ўта фожиаларидир. Ақл фақирлик, тақво ва ҳукмдорлик идеалларига эврилиб, бири-биридан қолишмайдиган фазовий миқёсдаги фожиали ахволларни туғдиради.

Ақли кулл, яъни оламни бутунлай камраб ётган азал интеллект — ўз туганмас саргузашт — сафарларида дам Қайс, дам Лайли, дам Фарход, дам Ширин, дам Хус-

рав, дам Шеруя, дам Бахром, дам Дилором, дам Искандар қисфасига киради. Дам ўртанаётган, куяётган Навоийга айланади, унинг барча ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллатпарварлик, маърифатпарварлик ҳаракатларида иштирок этади. Унинг ихлоси, ниятини тарбиялайди. Бу фазовий ихлос ва фазовий ниятни учинчи бебаҳо фазилатга — ниёзга айлантиради.

Гап бу уч ноёб ҳодиса ҳақида кетаётган экан, шундай ўринли савол туғилади: ихлос, ният, ниёзда инсоният тарихида Навоийга тенглашадиган зот бўлганмикин? Навоийга ўша дунёни илм билан қамраб олган ақли кулл — интеллект нуқтаи назаридан қарасак, унинг ихлоси — тимсол, нияти — тимсол, ниёзи тимсолдир. Шу тимсоллар Навоийнинг энг гўзал тилсимлари қаторига киради. Навоийнинг «Хамса»даги барча хос маънилари шу тимсоллар ва тилсимларнинг олий даражадаги эврилишлари ва файз топишларидан бошқа нарса эмас.

Буларни айтяпману ичимдаги эътирозгўйим менинг муҳокамаларимга қўшилармикин ёки ўзининг прагматизми ва рационализми билан уларни худди булдозер каби янчиб ташлармикин, деб ўйга толаман. Ичимдаги ишонмовчи шарпани Навоийни янада чуқурроқ ўқишга чорлайман...

«Хамса»нинг сўнгги бобида Шекспир, Данте, Ҳомер, Вергилий қаламларига лойиқ бир ҳолат бор. Бунда кўз ўнгимизда бирдан Шайх Низомий ҳайулоси — (шарпаси ёки сурати) — пайдо бўлади. У «Хамса»ни яқунлаётган Навоийни буюк бир лутфкорлик кўргизиб алқайди. Шайх Низомийнинг бу сўзлари «Хамса» ва унда Навоий бино қилган тилсимларнинг калитидир. Низомийнинг сўзлари «Хамса»нинг сир-синоатга тўлиқ дарвозаларини қия очишга кўмаклашади.

*«Магар сенки бу йўлга қўйгач қадам
Вужудинг хаёлини қилдинг адам», —*

дейди чунончи Низомий.

Вужуд хаёлини йўқотиб, яъни ўзлигидан тамомила воз кечиб ва батамом Шайх Низомий ҳайулосига сингиб кетибгина Навоий бошқалар ўн йилларча ўтириб ёзган пентаграммани икки йилда тугаллашга муваффақ бўлади. Низомий буни Навоийнинг поклигидан кўради. Ниятини улуғ қилиб, улуғ инсонлар йўлини тутгани — тариқи ниёз шартларини ошириб адо этганлиги учунги-

на Навоий ақли лол қолдирадиган ижодий жасоратида юксак муваффақият қозонди. Навоий ихлос, ният, ниёз тариқини тўла адо этибгина ўзи учун энг муҳим нарсага — роз аҳлининг ишончини қозонишга муяссар бўлди.

Навоий «Хамса», «Лисонут-тайр», «Хазоинул-маоний» каби асарларида ўзи эътиқод қўйган улуғларнинг висолига етишди. «Хаёти абад васл айёмидур», деганда у шу ўзи эришган нарсани айтган эди. Шайх Низомий яна ўз алқовида шундай тилга қиради:

- *«Ки келди замонида сендак киши
Ки эрмас ишинг одамизод иши»...*

Навоий «Хамса»си ва бошқа барча асарларини ўқиган киши бу сўзларда заррача муболаға йўқлигини хис қилади.

Менинг гапга кўнмас қайсар мубоҳисимга яна нима дей?

Шарқона маданият деган тушунча бор. Жомийлар, Лутфий, Атоий, Бобур, Машраблар, Фитрат, Қодирий, Бехбудий, Чўлпонлар, шарқ халқларининг зиёлилари шундай шарқона маданият, одоб-икром, фасоҳат, ихлос ва буюк ниёз эгаси бўлган эдилар. Улар шарқона маданиятнинг, маданиятли бўлишнинг эталони — андозасини яратганлар. «Хамса»ни ўқиш, унинг сирларини эгаллаш, унинг океанида ҳаёт маърифатини орттириш бу — шарқона маданиятнинг ва маданиятлилиқнинг соф эталонидир. Маъни аҳли бўлиш шу эталоннинг белгиси. Навоийнинг худудсиз комиллик йўлларида гўзал инсон бўлиб етишмоқ, орифона маданият орттирмоқ лаззати ҳамиша бор...

НАВОИЙ ВА НИЛУФАР

Вақт, законлар ўтгани сайин Навоий биздан ва келажак насллардан йироқ кетиб бораётганга ўхшайди. Вақтнинг табиатига ўтиш, узоқлашиш, унутилиш жойланган. Вақт шу билан бирга одам наслларига сўз ҳамда эзгу фаолият орқали мангулик ҳам ваъда этади. Навоий ўз халқига ва шу билан бирга инсониятга мангу тирик сўзини тортиқ қилиб қолдирган, одамзод-

нинг манглайини маърифат нури билан ёритган сий-молардан. У хамиша биз томон биздан аввалроқ қадам қўяди. Унинг хамиша бизга айтадиган зарур сўзи бор. У бизни ва биздан кейин келадиган барча наслларни ҳам ўзининг тафаккур кенгликларига чорлайди. Бизни коинот гулзорларида сайр қилдиради. Навоий бизнинг фикримиз, фикратимиз ер бағирлаб қолмаслигини, у коинот юксакликларига кўтарилишини истайди.

Навоийнинг тинимсиз ҳаракат ичида тинимсиз айланаётган — чархи даввор тасвирларини ўқиганда ва унинг коинот ҳақидаги мислсиз тасаввурларига хайрат бармоғини тишлаб лол қолиб ўтирганда, баъзан одам Навоий коинотдан келганмикин, коинот вакили эмасмикин деган хаёлларга боради.

Тасаввур дунёси бу қадар кенг ва кўз илғамас аждодимизни ҳеч қандай муболағасиз космик мутафаккир, космик шоир, космик инсон деб таърифлашга онамиз бўлган Ер, отамиз бўлган бепоён осмондан изн сўрайсиз.

Шарқона ахлоқ ва одоб-икром, кишилик ва жамият муносабатларининг шу қадар содда ва шу қадар гўзал комуси ва юксак шоирона низомномаси бўлган «Кўнгилларнинг севгани» — «Махбубул-қулуб» унда одам ақлини лол қолдирадиган хайратомуз бир тасвир бор. Навоий олам-коинотнинг қандай яратилганлигини таърифлаб келади-да, шу бизнинг кўз ўнгимизда тўхтовсиз айланиб турган чархи даввори нилуфарга қиёс қилади. Олам ўзининг туганмас бепоёнлигида шу кўм-кўк само зилол ховузи юзасида оппоқ очилиб турган нилуфарга ўхшайди. Бизнинг жаннатмисол Ермиз эса чексиз тун аёзларида ушбу нилуфарнинг битта япроғига қўнган шабнам томчиси. Биз одамзод эса шу биллурдай товланиб турган бир томчи ичи ёки бағридаги зарралармиз. Яратувчи ўз ақлининг қудрати билан бизни ана шу шабнам томчисининг ичига жойлаштириб қўйгандир. Коинотнинг қудрати унинг зарраларида, биз ҳам шу коинот зарротларидан бино бўлган ва ўз навбатида мўъжизакор ақл-заковатга эга заррадирмиз.

Навоий биз оддий одамларнинг назарида бошқа гуллардан сира фарқ қилмайдиган гўзал нилуфар гулини шундай коинот, тириклик, муҳаббат, яратилиш ва инсон борлигининг тимсоли каби тасвирлайди. Нилуфарда тирик яратилишнинг мужассамасини кўради. Нилуфарни яратилишнинг энг олий интиҳо-

си деб қарайди. Навоийнинг бу тимсоли жойсиз эмас. У ҳинду хитой, араб ва яҳудий, қадимий турк до-нишмандлигининг нилуфар билан боғлиқ жуда кўхна тасаввурларига бениҳоя уйғун. Балки улардан туғи-лади. Балки уларни янгича гавдалантиради. Балки уларга ўз маъно чизгиларини қўшади. Коинотнинг зилоли, коинотнинг адоқсиз зулмати ва худди шу-нингдек ҳеч туганмас нурафшонлигида очилиб тур-ган бу тириклик нилуфар нақадар гўзал! У Навоий-нинг космик хаёл оламларида очилиб, бизга борлик ва йўқликнинг сирларидан тўхтамай сўйлаб туради. Одамзодга, ҳар бир одамга қачон ва қаерда яшама-син шу тирик шабнамга ҳиёнат қилма, уни булғама, уни сўндириб қўйма дегандай бўлади.

Одам боласи бу мўъжизий нилуфарни яратмаган. У фақат шу гўзал яратилишнинг ичида. Яратилиш ва яра-лишнинг қоидаси фақат инсоний ахлоқ билан устувор. Бизга мукаррам хаво зарраларидан ато этилган ақл ва жон фақат ахлоқ амалиёти мавжуд бўлгандагина яра-лиш ва яратилишнинг муборак давомийлигини сақлаб туради. Сиз ўзингизни ҳеч қачон нилуфарнинг коинот мовийлиги жам япроғида қўнган томчи ичида тасаввур қилганмисиз? Навоий сизда, мукаррам инсон боласида шундай шоирона тасаввур уйғониши ва ҳоким туйғуга айланишини истайди.

Коинот нилуфарининг шабнам томчисида яшамоқ-нинг шарти бу — адаб ойинлари — талабларидир. Яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тасаввурлар ва тушун-чаларнинг аниқлиги, тиниқлиги, тозалигидан одамзод-нинг умумахлоқи ҳосил бўлади. Ахлоқий қарашлар, одатлардан камолот туғилади. Камолотнинг бошлани-шида эса адабнинг энг биринчи шарти — ҳаё туради. «Бўлмас адабсиз кишилар аржуманд» (яъни бахтиёр) деганда Навоий аввало ҳаё-ибони назарда тутди. Зо-тан космик нилуфарнинг илоҳий мусаффолигига энг муносиб ва мос нарса ҳам бу аввало ҳаёдир. Ҳаё инсон поклигининг илк белгисидир. Қолган яхшилик-лар ундан униб чиқади.

*Чунки ёгин манбайи ўлди ҳаё
Қатраси тупроғни қилур кимё.*

Балчиққа булғаниб чиққан киши нимаси билан мақ-танади? Балчиққа булғангани биланми? Виждонсиз-

ликдан ким нима фойда кўради? Қачон қандай фойда кўрибди виждонсиз? Баъзан ўта яланғоч, бузуқ ходисаларни санъатнинг тасвир предметига айлантириш ва буни инсонга тузуклик ҳам, бузуқлик ҳам хос деб оқлашга уриниш ҳолларига дуч келамиз. Бу ўша балчиққа онгли суратда ўбдон булғаниб сўнг бу билан умуминсоният ҳузурида мақтаниш, ўз булғанишлари, олчоқликлари, беҳаёликларини кўз-кўзлашдан бошқа нарса бўлолмайди. Инсон хатти-ҳаракатларини адаб бошқармаган ерда ва ўринлардагина булғанчоқлик ҳамда виждонсизликлар билан мақтаниш мумкин ва бу каби ўбдон адашишларни ҳақиқат каби тарғиб этиб кўрсатиш мумкин. Оддий ёғин ҳам тупроқни кўкартиришга, ундан ажиб зироатлар ундиришга қодир. Лекин ёғиннинг манбайи ҳаё бўлгандагина, яъни яратилиш қудрати ҳаёдан бошлангандагина тупроқ зарралари кимёга — яъни яшамоқ ва тирикликнинг элексирига айланади. Ҳаёдан бошланган ёғиндан ҳаёт ва тирикликнинг туганмас маърифати туғилади. Навоийнинг мангу нилуфар ҳақидаги тасаввурлари унинг ахлоқ ва адаб тўғрисидаги қарашлари билан мана шундай уйғунлик топади.

Навоиға

УНСИЯТ

I

ОДАМНИНГ ХОҲИШЛАРИ

Одамнинг хоҳишлари кўнгилда денгизнинг тўлқинларидай пайдо бўлади. Тўлқиндай пайдо бўлиб тўлқиндай ўчади. Лекин тўлқиннинг келиши тугамайди. Одамнинг хоҳишлари тўлқин бўлса, дунё шу хоҳишлар тўхтовсиз бош уриб борадиган соҳил. Тўлқинларнинг садолари эса дунёда рўёбга чиқмаган орзу-истакларнинг нолаларидир. Одам ҳаётининг турган-битгани майллар ва истакларнинг туғилиши, синиши, барбод бўлиши ва бунинг тескариси, яъни барбод бўлиши, синиши ва туғилишидан иборат.

Истак, хоҳиш одамда ақлдан кўра устунроқ. У ақл пайдо бўлмасдан илгари пайдо бўлади.

Барча ҳаракатларимиз ва интилишларимизни истаклар бошқаради. Истакларнинг эса чеки йўқ.

Одамнинг хоҳишлари билан унинг имкониятлари ўртасида тубсиз фарқлар ётади. Хоҳиш кўп. Имконият тор ва чекланган ва ҳар кимга ўз ризқи ўлчаб берилган.

Дунё ҳеч қачон одам боласининг хоҳишлари билан ҳисоблашган эмас. Хоҳишлар тинимсиз енгилиб боради ва енгилган хоҳишлар кўнгилни ўзига мазор тутати. Ҳар бир кимсанинг кўнгли — бу — енгилган истаклар мазори. Хоҳишлари рўёбга чиқмаган одамлар дунёни тескари қурилган деб топадилар, уни хокдон ва ҳасратхона деб атайдилар ва шоирлар кўнгиллардан келиб турадиган нолаларни шеърга соладилар.

Нега одам боласининг ҳамма хоҳишлари рўёбга чи-

қавермайди? Нега хаётда ушалмаган истаклар бунчалар кўп? Нега биз тугамас армон ичида яшаймиз?

Навоийнинг ғазалида бу саволларга жавоб борми? Борга ўхшайди.

Истакларнинг юзага чиқмаслигига сабаб: одам билан у курган дунё ўртасида уйғунликнинг бузилганида. Одамнинг ўз хоҳишларига кўр-кўрона қул бўлиб қолганида. Хоҳишларни рўёбга чиқаришда табиатнинг ўзи ва унинг илохий амалларидан ибрат ва кўрсатма олмаганида. Уйғунликнинг йўқолиши аслида муҳаббатнинг йўқолганидир.

Худо «Вал-лайл» сурасида айтади: «Инна саъйакум лашатто». Яъни сизнинг интилишларингиз турличадир. Интилишларнинг турличалиги дунёда ва одамлар хаётида бир-биридан кочувчи кучларни вужудга келтиради.

Мен хаётни ва тақдирни юракнинг хомашёси деб билман. Яъни: ҳар кимнинг тақдири ўз юрагининг ихтиёрида. Юрак хаётни ва берилган тақдирни қандай тасаруф этса, қандай қабул қилса ва қандай сингдирса, ниҳоят, қандай йўлга бошласа, бахт ва бахтсизликнинг даражаси ҳам шундайдир.

Навоий ўз ғазалларида инсоннинг ранг-баранг рухий ҳолатларини ифодалайди. У рухий ҳолатларни жуда нозик идрок этади. Нозик идрок этгани учун сўзларни ифодаси ўта равшан. Либоси келинчак либосидай. Равшан фикр, теран идрок унинг ғазалларини хикматга айлантиради. Навоийнинг фикри доим афористик жамулжамликка интилади.

«Мени мен истаган...» деб бошланадиган ғазалнинг икки машхур байти ифодасининг бадий куч-қудратига кўра афоризм тусини олган, 550 йил мобайнида ҳеч ким Навоийнинг бу фикрини инкор қилолган эмас. Эҳтимол «суймаганга суйкалма» деган фикр одамзоднинг ўзидай қаридир. Лекин поэзиянинг қадим қонунияти бўйича жуда қари фикрлар ҳам, мабодо гўзал либос кийсалар, яна яшарадилар ва янги фикр каби жаранглайдилар.

Навоий биринчи ва иккинчи мисрада «истак» сўзига алоҳида урғу беради. Учинчи мисрада уни яна бир қара — учинчи маротаба такрорлайди. Тўртинчи мисрада эса «истак»нинг синоними «тилак» сўзини қўллайди. Бизнинг истакларимиз бошқа бир кимсанинг истаклари билан доимо ҳам мос тушавермаслиги ва бу ҳоллар турли зиддиятларни юзага чиқаришига ишорат қилади.

Бировдан бахра ишташ эҳтимол ёмон эмасдир. Лекин бахра ишташ ва умуман фақат истакнинг ўзи инсон муносабатлари ва муаммолари учун етарлимикан? Бир сўз билан айтганда, истакнинг куруқ ўзи етарлими?

Навоий ғазалидан шу англашиладики, истакнинг куруқ ўзи бахра ишташ учун етарли эмас. Истакнинг куруқ ўзи, истакнинг тажовузкорлиги — бир-биридан қочувчи кучларни юзага келтиради. Навоий кейинги байтда хур ва пари базмини истамаслигини ёзади. Лекин шоир менинг қатлимда аччиқ кўзёшлари тўкмайдиган хурни истамайман ва менинг ҳаётим учун яширинча қувонмайдиган, гўзал табассум этмайдиган парини истамайман, деб изоҳ беради. Бу ғазалда унинг инкор шаклидаги фикрлари доим тасдиқ маъносига эга. У инкор орқали тасдиқлаш усулини ғазалнинг бошидан охиригача изчил қўллайди. Кейинги байтда шоир ой ҳам, кун ҳам керакмас дейди. Ойнинг ҳусни ичимни чок-чок этмаса ва куннинг малоҳати жисмимни банд-банд қилмаса, бундай ойнинг ва бундай куннинг — уларга хос ҳусн ва малоҳатнинг менга ҳожати йўқ, деб қайд этади. Кейинги мисрада эса менга бузуғ кўнглимдан бошқа ерда жавлон урмайдиган менинг ўз қотилваш, мажнунваш чавандозимгина керак, деган фикрни тасдиқлаб айтади. Бу мисранинг заминиде кўнгил кўнгилга уйғун, яъни мос бўлиши, мувофиқ бўлиши керак деган фикр пинхон. Бу мисра ғазалнинг биринчи ва иккинчи байтидаги шох фикрга қутилмаган шуъла ташлайди, улардаги фикрларни қутилмаган томондан ёритади. Нега мени мен истаган ўз суҳбатига лойиқ кўрмайди, деган саволга шу мисрадан жавоб чиқади. Бунинг сабаби — кўнгилларнинг кўнгилларга лойиқ эмаслиги, мутаносибликларнинг йўқлигидир. Истакнинг ёлғиз ўзи эса уйғунликнинг ўрнини тўлдиролмайди. Уйғунлик бўлмаса, истакларнинг куруқ ўзи одамга фириб беради. Истакларнинг ўйинлари маккор чархнинг алдамчи ўйинларига ўхшайди. Чарх эса доим одамнинг бўйнига сиртмоқ ташлашни кўзлайди.

Навоий охирги байтда яна ойни эслайди. Лекин энди бу ойнинг юқоридаги хур, пари, ой ва кундан жиддий фарқи бор. Бу ойнинг юзи ўтлуғ. Ўт эса энг аввало муҳаббатга алоқадор. Ойнинг ўтлуғ юзи унинг муҳаббатидан дарак беради. Табиийки, шоир бу олов чехрага кўз тегишини истамайди. Уни муҳаббат уруғини сочиб асрашни истайди. Навоий ўтга исирик ташлаш одатига

нозик ишора қилиб ўтади. Лекин энг муҳим фикр бу ерда шуки, фақат муҳаббатгина кўнгилларни, дилларни, истакларни бирлаштиради. Истак қанчалар кучли бўлмасин, хусн қанчалар гўзал бўлмасин, агар муҳаббат ва уйғунлик ўртада бўлмаса, улар одам учун фириб ва сиртмоқ, алдовдан бошқа нарса эмас. Навоий шу фикрни ажиб бир далолатлар силсиласида теран ифодаб беради.

II

КЎНГИЛНИНГ НОЗИКЛИГИ

Навоий ўз замондошлари ўртасида кўнгилнинг ўта нозиклиги билан машҳур бўлган. Бу ҳақда унинг ҳамасрлари ва муаррихлар ажиб шаҳодатлар қолдирганлар. Биз ҳозир кўнгли нозик деганда кўпроқ инжиқ, тез таъсирланадиган одамни тушунамиз. Кўнгилнинг нозиклиги аслида тенгсиз бойлик. У оламни тушуниш ва ҳис қилиш бойлиги. Кўнгилнинг нозиклиги ҳеч истисносиз атрофдаги барча нарсалар, барча ходисалар ва мавжуд ҳаракатларга бадий кўз билан, нафосат нигоҳи билан қарашдир. Фақат қараш эмас. Балки энг олий савиядаги нафосат назари билан баҳолашдир.

Кўнгли нозик бўлмиш одамларнинг яшашлари жуда қийин кечади. У атрофни тушуниб, англаб туради, атроф эса кўпинча уни тушунмайди. Тушунганда нотўғри тушунади. Ёки энг ёмони — тушунганда, тушуниб, бу нозикликни ерга уришга, унга талофат етказишга, кўпинча, унинг устидан кулиш ва масхаралашга уришилар ҳам бўлади.

Навоий ўз даврининг ўта фаол кишиси сифатида мана шу каби тушунишлар ва тушунмасликларга тез-тез дуч келган. Бу ҳол унинг барча асарларига ҳам жуда кучли таъсирини ўтказган.

Кўнгли ўта нозик одамлар дунё ишларини нозик идрок қилишлари баробарида ўзларига ўзлари яна ўта танқидий қарайдилар. Оламни англашдаги нозиклик ўзни англашнинг нозиклигига айланади. Бу ўз Рухининг барча паст-баланд мақомларини англамоқдир. Навоий ўзининг нималарга қодирлиги ва нималарга қодир эмаслигини теран билади. У ўзини тўхтовсиз танқид қилади, ўзи ҳақида ҳақирларнинг ҳақири даражасига тушиб фикр юритади.

Навоий кўнглининг ўта нозик тарбияланганлиги ва шу билан бирга бу нозикликнинг туғмалиги ажиб бир тарзда унинг хат-услубига ҳам кучли таъсир кўрсатади. Навоийнинг бадиий услуби тамомила унинг кўнгил нозиклигига қамралгандир. Худо айтган: биз оламни илм бирлан қамраб олдик. Худонинг сўзидаги «қамраш» маъноси менга беҳад ва бепоён бўлиб туюлади. Буни англаш учун назаримда одамнинг тушунчаси ожизлик қилади. Қамраш Худонинг сири. Биз бу сирга даҳл қилолмаймиз. Лекин Навоий қалбининг нозиклиги унинг бутун бадиий услубини қамради десак, Навоий даҳосининг гўзал ва сирли оламига нечукдир яқинлашгандай бўламиз.

Навоий бадиий услубидаги:

ўта муболағадорлик

ўта рангинлик

ўта хаяжон

ўта такрор

ўта ўз-ўзини танқид –

шоир қалбининг ўта нозиклигидан туғилади.

Навоийни туғма нозик дедик. Бу бизнинг эмас асрдошларининг кашфиёти.

Туғма нозиклик ҳазратни бутун умри давомида бир зум тарк этган эмас. Туғилгандан то сўнгги дамгача Навоийнинг барча ҳаракатларида шу нозиклик зоҳир. Айтиш мумкинки, нозиклик унинг қаламларини бошқаради.

Навоий «Лисонут-тайр», «Махбубул-қулуб» сингари улуг асарларини умрининг охириги йилларида яратди. Навоий бу даврда шоҳу шаҳзодаларнинг тинимсиз тахт ва тож талашларидан беҳад чарчаган ва Бойқародай маърифатли шоҳ тузган йирик давлатнинг муқаррар инкирозини сеза бошлаган эди. Лекин ижтимоий турмуш довуллари уни қанчалар ҳолдан тойдирмасин ва озурдадил қилмасин, у ўз қалбининг бебаҳо бойлигини андак бўлсин йўқотмаган эди. Кўнгилнинг нозиклиги ҳамон асарлар яратишга чорлар эди.

Назаримда бу нозиклик болалик чоғларида саргардонликда устод Шарафиддин Али Яздий билан учрашганда, унга тақдирнинг инояти билан рўбарў келганда, шариф зот билан савол-жавоб қилганда ва ниҳоят унинг муборак дуосини олгандаёқ намоён бўла бошлаган эди. Бу нозиклик жуда эрта ёшларида мактабда сабоқ ўқиб, ҳамсабоқлари «Каломуллоҳ», «Гулистон», «Бўстон»ни такрорлаб, у эса Шайх Фаридиддин Атторнинг «Ман-

тиқ ут-тайр» — «Кушлар тили» достонига ошиқ бека-
рор бўлган кезларида юзага чиққан эди.

Такдир пешанага ёзилган бўлади дейдилар. Балки
ростдир. Лекин такдир илк дафъа одамга рўбарў кела-
диган ҳам бўлади. Бу дам толе демакдир. Одам боласи
шунда ўз толейини учратганини англаса, сўнг бу толе
умр бўйи ва эҳтимол асрлар бўйи унга ҳамроҳлик қила-
ди.

Навоий болалик фаслида энди сабоғини чиқараётган
паллада Атторга ва унинг буюк асарига дуч келгани —
толе билан учрашув эди.

Навоий бу учрашувгача кушларга ошиқ ва уларга
махлиё бўлганмиди-йўқми, буни аниқ айтиш қийин. Ле-
кин у Атторгача ўз гўзал боғчасидаги неча турфа куш-
ларга эътибор бермаганда, уларнинг не ажиб сайрашла-
рига кулоқ солмаганда, эҳтимолки, унга мактабда сабоқ
чоғи «Мантиқут-тайр» ҳам дуч келмасди. У Атторнинг
достонигача кушларга ва уларнинг қўшиқларидаги тур-
фа оҳангларга қизиқиб юрдик, бу қизиқишнинг сирли
қўллари унга «Кушлар тили»ни тутқизди. Кушлар нима
деркин? Уларнинг бунчалар анвойи-анвойи сайрашла-
ридан мурод нима? Кушларнинг ерда эмас кўкда учиш-
ларидан мақсадлари борми? Ана, кўк кабутар тиниқ
Ҳирот осмонида учиб борадур. У шу учиб бораётган
махалда ўзининг қаерга учиб бораётганлигини биледи-
ми? Қаерга, нима учун қўнишини олдиндан мўлжаллай-
дими? Ёки шу учганча тўхтамай учиб кетаверадими?
Ха, ха, куш қаерга боришини биладими?

Алишер Аттор достонини қўлига олгунча шу савол-
лар устида ўйлаган. Унинг нозик кўнгли доим кушлар-
га интилган. У кўп замон тушида анвойи кушларни кўрар-
ди. Тушларида уларнинг сайрашлари кулоғидан аримас-
ди. Кушлар худди илохий овоз билан ғазал ўқиётгандай
бўларди. Алишер улкан боғнинг гўзал кунжакларида
кушларнинг овозларига кулоқ солиб соатлаб жим ўти-
ришни севарди. Йил бўйи чаман бўлиб очилиб ётадиган
бинафшазор унинг энг суюкли жойи эди. Димоғи би-
нафшанинг исларига тўлиб ўзини нечукдир кушдай ен-
гил сезар ва кўнглида илохий сўзлар сасланарди. Куш-
ларнинг сайрашларини тингламаган ва уларни юрагига
сингдирмаган одам ҳеч қачон шоир бўлмагай.

Алишер Атторнинг достонини сабоқ чоғи очдию сўнг
уни қўлидан қўймади. Кушлар билан ошно тутиниб,
уларга неча саволлар бериб, жавоб ололмаганлари бои-

си энди унга аён бўлди. У биринчи маротаба қуш тили, қуш сўзи, қуш нутқи деган иборалар устида диққатини қўйиб ўйлади. Ҳа, ҳа, қушларнинг ўз турфа тиллари, ўз турфа сўз ва нутқлари бўлар экан. Улар бир-бирлари билан баҳслашар ва баҳслари ичида Яратганнинг ҳақиқатини қидирар эканлар. Алишер бобосидан Сулаймон деган набий ва унинг Осаф ибни Бурҳиё деган амакиси ҳақида эшитган эди. Қушлар Сулаймон пайгамбарга тобе эканлар ва доим унинг айтганларини адо этар эканлар. Лекин Сулаймон шунча улуғлиги билан қушлар нима ҳақда сўйлашганлари, нима истаганларини баён этиб кетмаган экан.

Алишер Атторни ўқиркан, унинг юрагига илоҳий сўзлар қуюлди. У қушларнинг сирли тилига ошно бўлди. Алишер бошқа ҳамма нарсани унутди. Бу китоб унинг табиатини шунчалар чоғ қилиб юбордики, ҳар ерда ундан ўқиган сўзларни ёд айтиб юрадиган бўлди. У қушларнинг сўзлари устида соатлаб ўйлаб ўтирар ва бирдан бу сўзлардаги ғалати маънолар унга очилар, шунда унинг мурғак юраги чексиз нашъаларга тўлиб кетарди. «Завқ кўп хушҳол этар эрди мени. Шарҳи онинг лол этар эрди мени», деб ёзади Навоий бу ҳақда орадан қарийб эллик йилдан ортиқ вақт ўтгач «Лисонут-тайр» достонида. Завқ, ростдан ҳам, Алишерни хушҳол этти-ю, лекин кутилмаганда, унинг ахволида бошқача бир ўзгариш ясади. Алишернинг қушлар хикоятлари тузилган дафтарга эътиқод ва муҳаббати ортган сари улдан, ошною биродарларидан узоқлаша бошлади. Қушлар китоби унинг ёлғиз дўстига айланди: «Ул китоб эрди анису хилватим», деб ёзади Алишер. У кўпчилик ичида юришдан, ғала-ғовур одамлар йиғиладиган жойлардан ва умуман, одамлардан қочиб, хилватни ихтиёр этди. Бора-бора Қушлар китобини тўхтовсиз такрорлашлар ишққа айланди. Алишер шайдо бўлди. «Оқибат ишқ айлади шайдо мени», деб ёзди Навоий эллик йил ўтгач. Алишерга Қушлар китобидаги ҳаёт ва Қушлар китобидаги сўзлар ҳаётдан ортиқроқ кўринди. У китобга ва унинг сўзларига том ошуфта бўлди. Атрофдаги барча нарсалар бемаъни бўлиб туюлди. Фақат китоб сўзларининг лаззати ва ҳаёли билан нафас олди. Шунда ёш Алишерда узлатга чекиниш фикри туғилди.

Алишернинг сўзга қизиқиши савдога айланганини атрофдагилар кейин пайқадилар. Ота-онаси бу савдо телбаликка айланмай туриб унинг олдини олишга киришди-

лар. Қушлар китоби Алишердан яширилди. Ҳатто бу китоб ҳақида сўзлашишни ҳам ман эттилар. Лекин қушлар сўзи савдоси Алишернинг кўнглига анча чуқур илдиз отиб бўлган эди. У анчагача мутлақ ҳаёл ичида юрди. Китоб унинг оташин юрагига буткул мухрланиб қолган эди. «Ондин ўзга сўзга майлим оз эди, Қуш тили бирла кўнгил ҳамроз эди», деб ёзди Навоий. Мана шу фавкулудда ҳамрозлик эллик йилдан ортиқ давом этти. Сабийликда орттирилган кайфият Навоийни ҳеч қачон тарк этмади. Кўнгилнинг туғма нозиклиги (орада айтиб ўтай, бу сўзни Алишер талаффуз қилган каби «нозук» деб талаффуз қилсак, сўз эҳтимол биз кузатган маъно кайфиятини янада равшанроқ ифодалайди) Алишерни Қушлар китоби мутолаасига етаклаб келди. Қушлар китобига шайдоликдан сўнг кўнгил нозуклигига бошқа бир нозуклик кўшилди. Кўнгилга олий сўзлардан маърифат ва ҳақиқат тарбияси кириб келди. Қушлар китоби кўнгилдаги даҳо нуқталарни шиддатли тарзда очиб юборди.

Навоий шеърятининг тўрт хазинасини яратиб ҳам, дostonчиликнинг панж ганжини майдонга чиқариб ҳам, ҳеч бир вақт Қушлар китоби ёзишни ёдидан кўтармаган кўринади. Қушлар китобини ёзишни у жуда эрта кўнгилга туккан, лекин ўз эътирофига кўра Қуш тили олдида ўзини нотавон сезган, буни амалга оширишда юзага келадиган душворликларни енгиб ўтишга то эллик саккизга киргунча ҳам ўзида ишонч сезмаган. «Олтмишка умр кўйғонда қадам, Қуш тилини шарҳ этгали йўндум қалам», деб ёзади Навоий.

Ҳа, «Лисонут-тайр» эллик йил Навоийнинг кўнглида ёзилди. Эллик йил у даҳонинг кўнглида тугун бўлиб ётди. Эллик йил оламга шердек наъра тортган шоир бу тугунни ечолмади. Роз эшигига яқинлашолмади. Сўнг олтмишга қадам кўйганда ҳар тун шам ёруғида ўтириб ўз эътирофича қирқ-эллик байтлаб қоғозга туширди. Алишер Қушлар ҳақидаги китобини жуда тез ёзиб тугатди. У нозук кўнгилда пишиб етилган, тошқин умрнинг суронли йўлларида ҳаёт синовидан ўтган эди.

Навоий бу асарини ҳам туркий эл қошида тўла жавобгар одам бўлиб ёзди. Ўз эли олдидаги жавобгарлик туйғуси ҳали ҳеч кимда бунчалар қудратли тарзда намоён бўлмаган эди.

Навоийда масъулият туйғуси алоҳида масала. Бу туйғу унда қачон пайдо бўлди? Қачон шаклланиб етди?

Эл олдида, унинг тақдири, жаҳондаги ўрни учун масъулиятни, жавобгарликни ҳис қилиш Навоий давлат арбоби сифатида хизмат қила бошлагандан сўнг туғилдимми ёки бу даҳоларда бўладиган «туғма» туйғу эдимми?

Навоий ижодкор сифатида озод инсон эди. Озодлигининг даражаси жавобгарлигининг ҳам даражаси ва йўналишини белгилайди. Навоий барча асарларини туркий қавм олдида ўта жавобгар инсон каби ёзганлиги кишини хайратга солмай иложи йўқ.

Навоий кўнглининг нозуклиги Қушлар китобининг жуда кўп нуқталарида гўзал бир мақомда муҳрланиб қолган.

Навоий Қушлар китобининг охирида Қакнус ҳақидаги қадим шарқ хикоятини келтиради. Бу хикоятнинг аввалдан маълум чизиқларига Навоий ҳеч қандай ўзгариш киритмайди. Лекин Қакнус хикоятини қутилмаганда ўз ҳаёти ва бу Китобни ёзаётган чоғидаги ўз ҳолатига тамсил қилиб келтирадики, гўё бу хикоят чироғи Навоий ҳаётига бирдан бутунлай ўзгача шўъла ташлагандай бўлиб туюлади. Қакнус ўқишга қанот бўлагандан то умрининг охирига дамгача хилват бир ерда қуруқ ўтин йиғади. Умри поёнига етгач, у қуруқ шохлардан тўпланган тепа устига чиқади-да сўнги хуш олгувчи кўшиғини айтади ва сўнг ўт келтириб шохларни ёқади ва ўзини шу улуғ аланга ичига отади. Гулхан ёниб бўлгач, умр гулханининг қули остидан янги Қакнус бош кўтариб чиқади.

Алишер ўзини шундай умр бўйи қуруқ ўтин йиғган ва хирмон ясаган Қакнусга қиёс қилади. Умр хирмонига ўт қўядиган палла келди, дейди у. Бу улуғ гулхан ичидан Алишернинг Қушлар ҳақидаги китоби туғилади. У бениҳоя ҳақирлик билан ўтинларни улуғ Шайхнинг — Атторнинг дарёсидан йиғганлигини айтади. Биз юқорида кўнгли ўта нозук одамлар ўзларини олам қошида ўта ҳақир тутишлари ва ўзларига ўта танқидий кўз билан қарашларини эслаган эдик. Мана, Навоий Қушлар китобида шунча буюк сўзларни ёзиб ва ажиб меъморлик қошонаси қуриб ҳам охирида яна айтади: «Мен бу дарё ичра дурри покни Топмайин йиғдим эса хошокни Найлайн бу эрди мақдурим менинг...» Навоийни қомил жавобгарлик туйғуси билан яшаган инсон дедик. Бу фавқулодда жавобгарликнинг манбайи ҳам яна бориб ўша кўнгил нозуклигига етади. Жавобгар одам эса ўз елкасига бошқалар кўтаролмайдиган юкларни қўяди ва юк-

ларни тарих қаърларидан, неча-неча қарн-ақронлар орасидан олиб ўтишликни кўзлайди. Навоий халқ учун ўз ухдасига қанча улуғ юк олса, унинг ўзига қараши шунча танқидий тусга киради. Бу ўз-ўзини танқид гоҳо ўз-ўзидан ўта норозилик тарзида кўзга ташланади, бу айникса, Қушлар китобининг бошланишидаги Муножот бобида кескин ифодаланади. Навоий бунда ўзига, ўз ижодига буюк мубориз каби муносабатда бўлган инсон каби кўзга ташланади.

У ўтган бутун умрига назар ташлайди. Назарида умрини ўткинчи хою-хавасга, нафс ва ошиқ-маъшуқлик ўйинларига сарф қилиб елга совуриб юборгандек туюлади. Энди ўзининг аввалги ошиқлигидан ҳам маҳбубнинг жонга ўт солгувчи турли жилвасоз ва афсунгарликларидан нафратланади. Бу маҳбубсиз тирикликни ўлим билан тенг кўрган дамларидан энди уялади. «Оллоҳ-оллоҳ ўлтурур шармандалиқ Ёдима келса бу янглиғ бандалиқ»...

*Юз қаролиғ онча бўлмиш жаҳл аро,
Ким кўзумга қилди оламни қаро.
Қилмадим умрумда бир рақъат намоз,
Сарбасар маҳзу ниёз, эй бениёз.
Ҳаргиз андоқ қўймадим туфроққа бош,
Ким кераклик бўлмагай бошимга тош.
Бермадим ҳаргиз гадога бир дирам,
То ўзумни кўрмадим соҳиб карам.
Тутмадим отинг қилиб фарзоналиқ,
Сабҳа элдин осмойин юз доналиқ.
Бир амал ҳаргиз риёсиз қилмадим.
Ризқсиз ҳаргиз ўзумни билмадим...*

Умрнинг поёнида ўз-ўзига бунчалар аёвсиз, рўй-хотирсиз сўзларни айтиш учун, билмадим, ким бўлиш керак. Бунинг устига булар шунчаки сўзларгина эмас, Ҳақ олдидаги, халқ олдидаги, келаётган асрлар олдидаги узрхоҳлик ва мабодо таъбир жойиз бўлса, тавба эди.

Ўз ҳаётидан чиқарилган жуда аччиқ хулоса эди.

Навоий ўзининг Қушлар китобида ҳақ ва мажозий ҳақиқатни ахтарган қушларини тирикликнинг етти водийсидан олиб ўтди. Қушлар йўқлик — фано водийсига етганда ўзларини танидилар. Ахтарган нарсалари ўзларида мужассам эканлигини билдилар.

Навоийнинг ўзи ҳам Ҳақ йўлида ана шу етти водийни босиб ўтмадими? Фано водийсига етиб келганлигини аён сезмадими? Ва шу водий ичида туриб ўзига фоний тахаллус топмадими?

У «Ҳақиқат сирлари»ни англаб етгани учун ҳам ва алалохир шу етти водийдан аввал гўдакликда, сўнг эллик йил мобайнида ўз умри баробарида ўтгани учун ҳам бу улуғ китобини умрининг якуни яқинлаганда ёзди.

Навоийнинг улуғ руҳи ҳамиша дарвешлик ва сўфийликка мойил ва талабгор эди. Лекин У Ҳақиқат сирига етиш учун тарки дунё қилмади.

• Балки ҳеч тўхтамай эл-халқ учун тер тўкди.

У Ҳақ, Фано қошида қандай жавобгарлик ҳис қилса, Халқ ва Тарих олдида ҳам шундай жавобгарлик сезарди.

Сўз таниганда қуш тилига шайдо бўлган бу мислсиз зот мудом Қуш тили билан кўшиқ айтди. Бу тилни халқига мерос қолдирди.

III

ИККИ ДЕБОЧА АРО

Алишер Навоий доим улус ичида яшади, доим улус қуршовида бўлди. У улуснинг бутунлиги, бирлиги, ободлиги ва қудрати учун курашди. У улусни беҳад севар эди. Шу билан бирга улусдан беҳад озурда эди. Жуда ёш чоғларидан бошлаб бошига улус ғавғо ва можаролари тушди. Ёш чоғларидан темурий мирзоларнинг ўзаро ғоятда беҳосил, лекин ўтакетган қонли талашлари ва тортишувларини кўрди. Навоийнинг она-ота аждодлари темурийлар хонадонлари билан хонавода ва хоназода бўлиб кетган эди. Мен ҳатто баъзида Навоийнинг асли аждодлари шахрисабзлик бўлсалар керак, деб ўйлаб юрман. Ҳеч шубҳасизки, унинг боболари Амир Темур ва унинг улуғ хонадонига жуда яқин кишилар бўлганлар. Навоий ўзининг томир-томирлари темурийларга илдиз боғлаб ажратиб бўлмас даражада туташиб ётганлигини билади. Ўзи ҳам то бир зум бўлсин ушбу илдизлардан ажралолмайди. Лекин шу билан бирга бу улуғ хонадон ўзаро тахт талашиб, мулк, юрт талашиб ўзини-ўзи қуришиб, қуриб бораётганлигини кўриб ва кўрганидан ҳам аъло ҳис қилиб туради.

Навоийни мана шу «мирзойи» қирғинлар ҳаддан ташқари чарчатган эди. Унинг тушларига қон оқаётган дарё-

лар ва тагида қонлар қуриб қолган сўхта дарёлар кирарди. У бу дарё узоқ замонлар қуриб ётажагини сезган эди. Ўзининг башорати ўзига ғоятда қўрқинчли кўринарди. Лекин атрофига қараса, шаън, доно, ўткир фахм, сўзамол темурийзодалар билан муомала қилса, уларнинг лаззатпарастликларда нозиклашиб кетган чехралари, нозиклашиб бораётган кўллари, ўта ингичка табассумларга мойил лаблари, лаззатли рўёларга қарай қарай йилтираб кетган қийиқ чиройли кўзларида дам-бадам тирқираб кетадиган шармандаликларда башоратнинг кўп қўрқинчли нишонларини кўрарди.

Темурийлар учун қўрқинч Навоийни ҳаддан ортик холдан тойдирарди. У доим уруш ҳолатидаги шахзодаларнинг ораларига тушар, тўхтовсиз ота билан фарзандларни, акалар билан укаларни, кони бир, томири бир, лекин нияти бошқа кимсаларни яраштириш мушкулликлари ичра кун кечирар, шахзодаларга тўхтовсиз хатлар ёзар, подшони эзгу ишларга ундар, бир дам натижаларга эришгандай бўлар, лекин кўп ўтмай низолар яна бошқатдан, аввалгисидан ҳам кучлироқ шиддат билан аланга оларди.

Навоийни толдирган, унинг умрини қисқа қилган ва ҳатто насл қолдиришдан мутанаффир қилган асосий сабаблардан бири ана шу ўзаро низолар эди.

Навоий табиатан ёлғизликни севарди ва ёлғизликка интиларди. Ва ҳеч қачон, тақдирнинг ўйинлари ва масхарабозликларини қарангки, ёлғиз қололмасди. Ёлғизликка етолмасди.

Навоий табиатан ўта нозик эди. Доим хаёлнинг домида эди. Унинг нозик табиатига ёлғиз бир куч ҳоким ва ҳукмпармо эди. Уни улўф соҳиба – шеър Илоҳаси бир зум тарк этмас, бир зум тинч қўймас эди. Шеър Илоҳаси Навоийнинг кўнглида таърифга сиймайдиган гўзал, чексиз хоналарга эга сарой қурган эди. Илоҳа шу муъжиз саройда яшар ва тўхтовсиз Навоийга сўз айтарди.

Навоий айна йигитлик чоғларида эл-улус талаби билан тартиб берган биринчи йирик девони «Бадое ул-бидоя»да айтади:

*Кўнглумда не маъни ўлса эрди пайдо
Тил айлар эди назм либосида адо
Ул назмга жонни қилибон халқ фидо
Солурлар эди гунбази гардунга садо.*

Кўрдингизми, Илоҳа унга мудом шеър шивирлаб туради. Кўз ўнгида сўз оламининг гўзал манзаралари намоён бўлади. Навоий шу оламдан чиқолмасликни, шу манзараларни муттасил қоғозга туширишни истайди. Лекин тўртинчи иқлим — Хуросон подшоҳлигининг барча ғавғо-тўналонлари аллақандай сирли иплар билан унинг бутун вужудига уланган, ҳар замон бу иплар шиддат ва изтироб билан тортилади. Шоирни Илҳом ва шеър Илоҳаси тортиқ қилган оламдан низо ва ғаразлар оламига тортиб кетади.

Сукротни Афина халқ мажлиси ўлимга маҳкум этганда, улуғ мутафаккир охирги марта ўзига ҳукм ўқувчиларга қарата шундай деган экан: Айё, афиналиклар, ўлимдан қутулиб қолиш қийин эмас, лекин, мана, фосикликдан қутулиш анча мушкулроқдир: бузуклик ўлимдан ҳам тез етиб келади» (Платон. «Сукрот таърифномаси»). Бу ғоятда теран фикр орадан қарийб уч минг йил ўтаётганига қарамай ҳамон ўз кучини йўқотмаган. Навоий бузуклик ўлимдан кучлироқ эканлигини айниқса, умрининг кейинги ўн беш йили давомида жуда қаттиқ ҳис қилди. Унинг кўз ўнгида бутун Хуросон, Мовароуннахр мулкида биродарлик урушлари авж олиб борар, бир туркий эл иккинчи туркий элнинг кўзини ўяр, қувғин қилар, экинзорларини бузар, яйловларини қон билан суғорар, гўзал шаҳарларини вайронага айлантаради. Навоий кўз ўнгида бузуклик ва бузғунчилик ўлимдан ҳам шиддатлироқ тусга кира борарди.

Холбуки, Навоий шоир эди. Платон айтган экан: «Шоир — ҳарир қанотли ва муқаддас хилқатдир; у илҳом ва жунунга берилган чоғдагина яратади». Платоннинг бу сўзлари Навоийга нисбатан юз бора, минг бора ҳақдир. Навоий табиати шундай эдики, уни Илҳом бир зум ҳам тарк этмас, шеър Илоҳаси ундан бирон марта аразлаган эмас. Илҳом ҳолати унинг учун доимий эди. Бу жиҳатлардан Навоий ер юзида ноёб даҳо соҳибидир. Бундай Илҳом Конфуций, Муҳаммад, Достоевский, Толстой, Гёте, Байрон, Фирдавсийга хос эди. Навоий шу қаторда молокаломдир.

Навоий муттасил илҳом қанотида эди-ю, бироқ унда буюк ижодий ишларга рағбат, иштиёқ «Бадое ул-бидоя»дай улуғ девонни яратгандан сўнг пайдо бўлди. Бу девоннинг юзага келиши ғоятда ажойибдир. Навоийнинг ғазаллари йигитлик чоғидаёқ эл-улус ўртасида, шеърпа-раст темурийзодалар давраларида шуҳрат топган, ҳеч

муболагасиз айтиш мумкинки, бутун эл — Самарқанддан тортиб, Ироққача бу ғазалларни куйлар, уларга муסיқа боғлар, ёддан айтарди. Муҳаммад Султон каби нозик таъб шахзодалар Навоий ғазалларини оққа кўчириб кўпайтирар, эл орасида ёяр эдилар. Муҳаммад Султон Навоийнинг ёшлик ва йигитлик чоғида яратган ғазалларини илк бора тўплаган эди. «Бадое ул-бидоя»нинг яратилишига ҳам шу «шоҳи дарвеш Муҳаммад Султон» сабаб бўлди.

Навоий анчагача девон тузишни ўзига эп кўрмай бундан ўзини тортар эди. У девон тузиш шоирга улуг масъулият юклашини теран хис қиларди. Кўз ўнгида Саккокий ва Лутфий девонлари ва уларнинг шуҳрати турарди. Ўзини ҳали—йигирма беш ёшларида девон тузиш учун етилмаган деб биларди. Лекин Муҳаммад Султон ҳам бўш келмас, бу борадаги илтимос ва таклифларини қайта-қайта айтишдан чарчамасди. Навоий эса унга шеър билан шундай жавоб берарди:

*Ҳар кун яна бир ишқ иладур афсона,
Ҳар тун яна бир шамъгадур парвона,
Иш анга жунун, манзил анга майхона,
Девон ясамоқни не билур девона?*

Лекин мамлакат тепасига олтмишинчи йиллар поёнида Ҳусайн Бойқаро келиб, ўзаро урушлар маълум бир тарихий вақт давомида босилгач ва шу вақт ичида Бойқаро тимсолида шоҳ эмас, дарвеш устун чикди. Навоий уни кўпроқ дарвеш дейиш ва дарвеш деб тасаввур қилишни севарди. Дарвеш деганда у энг олий покизалик, ҳалоллик, тўғри сўзлик ва тўғрилиқни назарда тутарди. Дарвеш шоҳнинг кўп ишлари адолатли эди ва бу Навоийга тенгсиз кўтаринкилик бағишларди. Биринчи девон шундай кўтаринки шароитда тартиб берилди.

Навоий маълум бир вақтгача барча иккиланиш ва шубҳалардан халос бўлди. Бу орада унга ғайбдан бир садо келди. Бу садо сўнг унга умрининг охиригача йўлдош бўлди. Бу яна ўша Илҳом ва шеър Илоҳасининг овози эди. Садо Навоийга шундай танбеҳ беради ва уни шундай тўғри йўлга бошлайди:

*Ки: «Фалон, бу не тийражонликдур?
Не бало ажзу нотапонликдур?»*

*Ранж кўрмай киши топарму фароғ?
Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?
Тухм ерга кириб чечак бўлди,
Қурт жондин кечиб ипак бўлди,
Лола тухмича ғайратинг йўқму?
Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?»*

Садонинг — Навоий уни «Хирад пири» деб атайди — танбеҳи Навоийга бутун умр кор этди. Унда улуғ ишларга рағбат уйғотди. Бир улуғ асар иккинчисини етаклаб келаверди.

Кўп ўтмай «Наводир ун-нихоя» яратилди. Ана шу икки буюк шеър майдонидан туриб, Навоий сўнг «Хамса»га, сўнг «Хазойин»га журъат қилди.

Булар муқаддас бир оби ҳаётким, у халқни барча қирғинлар ва барча забунликлардан омон олиб чиқди.

IV

ДИЛЛИСАНД

Нома ва мактублар маданий инсон кашф этган мулоқотларнинг энг гўзал, энг таъсирчан ва энг қулай воситасидир. Шарқда негандир нома ёзиш Европада бўлганчалик кенг миқёсда урфга айланиб кетмаган. Лекин Шарқ адабиёти номанинг гўзал шакллари яратган. Нома Шарқдан чиқди, Фарбга борди. Фарб маданий ҳаётининг ажралмас узвий қисмига айланди. Ўрта Осиё адабиётларида номалар гарчи мустақил жанр сифатида шаклланган бўлса-да, лекин умуман ёзишмалар оддий халқ ўртасида кенг тарқалмади. Хатларни сақлаш ва нашр этиш ибтидоий даражада қолиб келди. Шунинг учун барча йирик адибларимизнинг ёзишма бисотлари ғоятда камбағалдир. Холбуки, ёзишмалар ҳам даврлар, ҳам давр одамларининг қиёфаларини келажак насллар олдида равшан қилувчи шаҳодатлардир. Хатларда ёзувчи, ижодкор, унинг шахси, ички дунёси шаклланади.

Шарқ адабиётлари бу шаҳодатнинг инсон ҳаётида қанчалар муҳимлигини ҳаммадан илгари англади, ёзишмаларни асарлар ичига турли шакллар ва турли мундарижа йўналишларида олиб кирди. Лекин сўнг ижтимоий турмушда бошланган қарахлик, мулоқотларга лоқайд қараш, тор қобиқларга ўралиб яшаш ва шуларнинг ҳаммасидан келиб чиқадиган ва ҳаммасининг онаси бўлган

танбаллик, эринчоқлик ёзишмаларни ибтидоий мавқега тушириб қўйди. Халқнинг қўли, агар таъбир жойиз бўлса, ёзишмадан чиқиб кетди. Бизда йирик наср жанрлари жуда кеч шаклланаётганлиги ва урф бўлаётганлигининг сабабларидан бири ҳам ёзишма маданиятининг муртак ҳолида қолиб келганлигидир. Мактуб маданияти — ёзув маданияти, ёзма маданиятнинг бебаҳо бўлаги. Мактуб маданияти эътиборсиз жойларда ёзма адабиёт қулоч ёзиб ривожланмаган бўлади.

Мактуб аввало фикрлашга, атрофга разм солиб қарашга, яхши-ёмонни танишга, ҳар нарсага мустақил баҳо беришга, ўз фикрига эга бўлишга, кузатувчанликка ўргатади. Шулар баробарида мактуб ёзиш инсон ижтимоий фаоллигининг энг ёрқин кўринишларидан бирidir.

Ҳаракатдаги инсонпарварлик деган европача ибора бор. У инсонпарварликнинг энг олий кўринишидир. Ҳаракатдаги инсонпарварлик у ҳар кун, ҳар йил, кун сайин, соат сайин, дам сайин амалда инсонпарварлик билан шуғулланиш, унга қулоч-қулоч сўзларда эмас, амалда риоя қилишдир.

Алишер Навоий амалий инсонпарварликнинг дунё адабиётларидаги жуда ёрқин намояндасидир. Навоий асарларининг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳарфи инсонпарварлик ғоясига хизмат қилганидек, Навоий ҳаётининг ҳар бир дақиқа, ҳар бир сонияси ҳам инсонпарварлик ишига бахшида этилгандир. Навоий инсон бир-бирини парвариш, тарбия қилиш учун туғилади деб тушунган. Бир-бирини парвариш қилиш нима дегани? Камолот бир-бирини парваришдан пайдо бўлмайдами? Саодат бир-бирини парваришдан туғилмайдами? Маърифат бир-бирини парвариш туфайли юзага келмайдами? Мурувват, марҳамат бир-бирини парвариш қилиш истаги эмасми? Камолот келтирмаган, саодатни яқинлаштирмаган, марҳамат туйғусини уйғотмаган ҳар қандай сўз пуч сўздир. Пуч сўзларга ўрганиб қолган халқ қашшоқлик ва разолатлардан кутулишда кийналади. Пуч сўзлар ҳар нарсадан ёмондир. Атрофимиз, эътибор берингизким, пуч сўзларга тўлиб ётибдир. Пуч сўзлар пуч ҳаётнинг маҳсули. Пуч ҳаёт эса, пуч сўзларни урчитади.

Навоийнинг «Муншаот» деб номланган асарига жамланган иншоларида унинг энг юксак мақомдаги инсонпарварликка интилгани ва шунинг баробарида пуч сўзлар, пуч интилишлардан буюк бир изтироб ичида

яшаганлиги, улардан халос бўлиш учун ўзига аёвсиз танқидий ёндашганига гувоҳ бўламиз.

Навоийнинг мактублари кўпроқ салтанат валиахдларига битилгандир. Навоий Хусайн Мирзо фарзандларига ўзини мураббийдек тутати. Уларни ўз фарзандларидек севади ва хусусан, Бадиуззамон Мирзога ёзган иншоларида замонасининг қанчалар фозил, қанчалар маданий ва қанчалар ҳукамо кишиси бўлганлиги кўзга ташланади. Навоий ўзбек элининг фарзандлари ҳам худди форс эли фарзандлари каби иншоси дилписанд ва имлоси аржуманд мактублар ёзишга ўрганишларини орзу этади. Шундай орзу йўлида ўзи биринчи қадам қўяди ва турли йилларда ёзилган мактубларни жамлаб «Муншаот», яъни мактублар китоби яратади. Навоийнинг шахзодаларга мактублари бу — шахзодаларга мактубларгина эмас. Улар ўша даврнинг барча ёшларига, барча эл-юрт йўлида хизмат қилувчиларга қаратилган пандлар деб тушунмоқ керак. Навоий ўз хатларида замон ёшларининг эътиборларини нималарга тортади? Аввало, хатларда буюк шоир ва мутафаккир беҳад хоксор инсон каби намоён бўлади. У подшоҳ хонадони эшигида ўзини тупроқ деб билади. Ўз сўзларини хоксорлик остонасидан туриб, жаҳонга ҳукмини ўтказишга отланган шахзодаларга қарата айтади, тўғрироғи, «арзга еткуради». Навоий мактубларида шахзодаларнинг бебошлиги, айш-фароғатга берилганлиги, ҳар бири ўзича мустақил подшо бўлиш учун ўлиб-тирилиб ҳаракат қилганлиги, ўзаро низолар ва қирғинлар ичида қонга ботганлигидан ортиқ даражада қайғуради. Шунинг учун шоирнинг хатлари фожиали ниҳоларга тўладир. Биз бу ўринда Навоий хатларида унинг сиймоси ва шахси қандай гавдалангани, Навоийнинг ижтимоий ва инсоний қарашлари қандай ифодаланганига эътибор қаратамиз.

«... Бу фақир хоксор ва бу хокиваши безътиборким, — деб ёзади Навоий чамаси Бадиуззамон Мирзога, — бу давлатлиғ эшик остонасиға туфрордек тушуб эрдиму хаёлимда бу эрдиким, магар ажал сарсари туфрорғимни бўсағадин совурғай ва ўлим сайли хошоқимни бу эшикдин сурғай ва лекин хаёл ботил (бекорчи) экандур ва муддао отил (беҳуда).

Бу учурда (вақтда) юқоридин бу фақир хизматиға рақаме тортилди ва убудиятиға (қуллиғиға) қаламе сурулдиким, жавоби тасдиқдин ва хитоби сидқдин ўзга биллилмади...

Ҳосил, шаввол ойининг йигирма олтисида душанба куни ижозат бўлиб, Марвдан Астрободга азимат иттифоки тушди. Эмди, агарчи сизга ҳеч ишда насихатга ҳеч эҳтиёж билмасмиз, ва лекин бир-икки сўз айтурдин ҳам чорамиз йўқдур. Оламда харгиз дўстлуқ киши душмансиз бўлмайдур ва ахбоблик одами аъдосиз топилмайдур. Ва тавфиқ нишони улдурурким, андоқ маош қилгайким, дўстлар тили душманлар қошида қисқа бўлмағай ва ахбоб боши аъдо илайида қуйи тушмағай...»

Иншони давом эттиришдан олдин қуйидагиларни ўзимиз учун аниқлаб ўтайлик. Хатдан шулар равшан бўлади:

Навоий давлатлиғ эшик, яъни шох хонадонини ҳаддан зиёд яхши билади. Бу хонадон аъзоларининг феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари, эл-юртга, салтанатга муносабат ва муомала йўсинлари Алишербекка беш қўлдай маълум. Бу хонадоннинг шахзодаларига қай гапни қай йўсинда айтса, қандай таъсир ўтказиши Навоийга маълум. У шахзода Бадиуззамонга ўз сўзлари оғир ботмаслиги чорасини кўради. Ўзини давлатлик хонадон остонасидаги тупроқ деб танитади. У шу олий хонадон остонасидан бир зум бўлсин йироқ тушмасликни кўзларди. Лекин замоннинг совуқ шамоллари ундан, унинг хоҳишларидан кудратлироқ. Замоннинг совуқ еллари шоир хаёлларини елга совуради, уларни беҳуда бир нарсага айлантириб қўяди. У ўзининг олий фармон билан Астрободга жўнатилганини шундай баҳолайди ва буни Будиуззамон Мирзога маълум қиларкан, сафар олдидан шахзодага зарур сўзларни ёзиб юборишликни лозим кўради.

Шоир қанча буюк бўлмасин, шахзодалар билан сўйланганда албатта, уларнинг мавқеиға нисбатан ўз мавқеини таъкидлаб ўтишни жуда зарур билади. Йигит ёшига етган шахзодага қарата: сиз энди ўзингиз ҳар ишни ҳал қиласиз, ҳар ишга ақлингиз етади. Сиз насихатга муҳтож эмассиз, дейди. Кошкийди шундай бўлса, шундай бўлса, Навоий унга насихат учун кетадиган вақтини бошқа муҳимроқ ижодий, инсоний ишларга сарф қиларди. Лекин ҳамма гап шундаки, Навоийнинг қулоғига шахзода ҳокимлик қилаётган вилоятлардан турли ташвишли хабарлар келиб турибди. Шахзода бебошликлардан, раиятга зулмдан ва айниқса, маишатбозликлар, майпарастликлардан ўзини тутиб туролмайди. Навоий эса мирзолар хонадонига мансуб бўлган бу каби

турли «параст-парастликларни» шоҳ Хусайн саройида ҳам кўп кўрган, уларга ҳар куни дуч келиб туради. Шахзода Бадиуззамон эса ўз уяси – ота саройида кўрганларини ўзи ҳоким ерда, ўз саройида тўла такрорлайди. Навоий кўп нарсалар, кўп сирларни билади. Лекин уларни айтмайди. Бу сирлар бари: «ва лекин бир-икки сўз айтурдин ҳам чорамиз йўқдур», деган узрхоҳлик тагида ётганини англаш қийин эмас. Ҳа, чорамиз йўқдур... Навоийнинг чораси йўқ. Агар шу сўзларни айтмаса, мулк ҳам, эл ҳам, Навоий ўзи эъзозлаган шахзода Бадиуззамон ҳам оғир кулфатларга дучор бўлажаги аниқ. Навоийнинг чорамиз йўқдур, деган сўзини худди мана шундай англамоқ керак. Навоий шахзодани биринчи навбатда дўст-душман холидан доимо огоҳ бўлишга даъват этади. Атрофимизни фақат дўстлар ва аҳбоблар эмас, нияти бузук душманлар, бадният фосиқлар ҳам қуршайди. Кишининг ҳаёти дўстлар ва душманларнинг уйғун қуршовида кечади. Алишербек ёш султонни атрофга тирик кўз, соғлом назар билан қарашга чақиряпти ва шунга яраша иш, йўриқ тутишни илтимос қиляпти. Навоий сўзлари бизга қоронғу, лекин шахзодага ғоятда тушунарли ишораларга тўлиқ. Айниқса, унинг манави сўзлари Бадиуззамонга яхши англашиларли бўлиши керак:

«Ва тавфиқ (мадад) нишони улдурким, андоқ маош қилғайким (тирикчилик), дўстлар тили душманлар қошида қисқа бўлмағай ва аҳбоб боши аъдо (душман) илайида қуйи тушмағай...»

Навоий шахзода билан дўстни уялтириб ва ундан ҳам баттар – унинг тилини қисик қилиб қўймаслик, дўстни оғир аҳволга солмаслик устида муҳокама юритяпти. Чамаси, шахзода Навоий нима деётганлиги, нималарни назарда тутаётганлигини жуда яхши тушунади. Навоий унинг ёнини султон Бойқаро ҳузурида олиб, уни не балолардан муҳофаза қилиб, яна боз устига кейин бу иши учун қандай уятлик бўлганликларини билмай иложи йўқ. Бу борада Алишербекнинг тили Бойқаро таъналари олдида қанча маротаба қисик бўлиб турмаган дейсиз...

Навоий ўзини Бадиуззамонга дўст ва мураббий деб билади. Зотан Бойқаро фарзандларининг тили Навоий каломини айтиб чиққан.

Навоий мирзолар хонадони бошига толенинг икки қиличи доим осилиб турганлигини аниқ билади. Бу

кўрқинчли қиличларнинг бири — бебошлик, иккинчиси — чоғирпарастлик. Навоий шу икки бало туфайли адолат қуёши қорайиб, мулк тобора инқирозга юз тутиб бораётганлигини кўриб турибди. Улуғ мулкни балки ўзига севимли шахзода Бадиуззамон Мирзо сақлаб қолар. У шахзодани икки хавфдан огоҳлантириш ва уни асрашни ўзининг буюк бурчи деб билади. Хатнинг давомини ўқий-миз:

«Аммо бировниким, тенгри таоло бир сурук бандалари устига ҳоким қилди — анга ҳеч амри итоати адлча бўлмас ва ҳеч наҳйдин (қайтариш ва ман этиш) ижтиноб (тортиниш) чоғир таркича бўлмас... Ва чоғирни «уммул-хабойис» дебдурлар. Жамъи ёмонлиғ андин мутаваллид бўлурким, борча яхшилиқ ва ямонлиқ бу икки нима зимнида мундариждур. Ва илтимос улким, агар муяссар бўлур — куллий, ва агар муяссар бўлмаса, улча мақдурдур, бу икки ишда кўшиш қилғайсиз. Дағи агарчи бу фақир ҳеч ҳисобда эрмасман, аммо эшиқда эрконим била йироқ эрконимга бир ҳукм бермангиз ва улча бор Мирзонинг (яъни Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукми ижросида саъй қилиб, ул давлат маслаҳатининг дақойиқидин (нозик маънилари) ҳеч вақт номаръи (кўринмаган, риоя қилинмаган) қўймангиз. Ва ҳазарот (улуғлар, ҳазратлар) ва маҳодим (ҳодимлар) била, балки соғир наввоб (ноиблар, ўринбосарлар) ва худдом била хизматқорлиғ тарийқин маслук (маҳкам тутиш) тутунгуз.

Сўз мухтасар, бир рубоий била ихтисор қилилур...» Подшоҳ билан унинг фарзандлари ўртасидаги тортишув ва жангу жадаллар Навоийни оғир изтиробларга солган, айтиш мумкинки, унинг умрини қисқартирган ва ҳаёт шаъмининг эрта сўнишига олиб келган сабаблардан эди. Навоий кўлидан келган қадар бу жанжалларни, тортишув, талашларни бостиришга аҳд қилди. Ўғилларни ота олдида, отани ўғиллар олдида қаттиқ ҳимоя қилди. Лекин бу жанжаллар ва ўзаро адоватларни келтириб чиқарган ходисалар, балки Ҳадича бегим каби зотлар ҳар қанча улуғ бўлмасин, Навоийдан кучлироқ эди. Толе ва тарих йўлини яхшилиқ, эзгулик йўлига буришга Навоий ожизлик қилди. Адоватнинг табиати ғоятда чуқур, илдизи ҳар томонга тарқалган эди. Бошқа бир хатида Навоий Бадиуззамонга отанинг фарзанд ҳаётидаги ўрнини тушунтириш учун узоқ тарихларга, муқаддас манбаларга мурожаат қилади:

«... Ғараз бу муқаддимотдин улким, бу банда доим сизга давлатхоҳлиғ сўзин айтибмен ва сизни умру давлатдин бархурдор тилаб, дуо қилибмен ва ҳар номуносиб ишким, сиздин кўрубмен, сизга айтибмен, балки китобларимда насихатномалар назм қилиб, арзингизга еткурубмен.

Бу учурда бир неча иш сизнинг тарафингиздан эшитилдиким, вожиб кўрунди сизга арз қилмоғим, борча Мирзонинг жонибининг риоятидин ғофил бўлғон чоғлиғ кўрунди.

Бири улким, вилоят молин машваратсиз олиб турурсиз ва бу маъҳуд (келишилган, ваъдалашилган) эмас эрди. Ҳеч уч-тўрт кун эмаским, бир кишингиз келмас, агар имойи қилсангиз эрди, йўқ дейилмагуси эрди.

Яна улким, битибсизким: «Астрободға киши юбормангким, бермагумдир». Бу мазмунни ҳам мулоҳимроқ, битиолур эрдингиз ва «Ироқ вилоятин улашибмен», деб битибсиз. Иншооллоҳ, Ироқ иликка киргай. Кирмасдан бурун, Мирзо била бир-икки қатла сўзлашмай, арз қилмай, бу иш қилилмиш бўлса, ўзга элдин ажаб бўлмаса, сиздин ажаб воқе бўлубтур.

Керак эрдиким, шаръ риояти учун, ўзунгиз ҳам оз ё кўп соқол қирқмасангиз эрди, то анга не етгайким, элингизнинг ҳам соқолларин қирқтурмағайсиз. Мунда кўп сўз бор, деса бўлмас...»

Навоий қандай бўлмасин ўртадан гина-кудурат, ноаҳлчилик кулфатини кўтаришга уринади. Эл-юртнинг равнақи ва тинчлиги йўлида барча воситаларни ишга солади. Унинг бу уринишлари замирида подшоҳ хонадонининг манфаати эмас, эл, халқ манфаати ётибди. Тарихда Навоийдек яраш миссиясини бу қадар жонкуярлик ва фидокорлик билан олиб борган иккинчи бир зот бормикин? Шу ноёб хатнинг охири шоирнинг шох ва унинг ўғиллари олдидаги хатти-ҳаракатлари қанчалар улкан инсоний миқёс касб этганлигини аён кўрсатади. Куйган дилнинг ноласи бўлган ушбу хатни яқунлаб кўяйлик:

«Соҳиб давлат салотин (яъни Ҳусайн Бойқаро) мушфиқ ва давлатхоҳ қулларининг беғараз сўзларига қирибдурлар. Ўзингиз билурсизким, Мирзо тобуғида бу қул не навъ сўзларга густохлик қилибмен. Сизнинг дағи қошингизда ҳамул дастур била воқе бўлубтур. Ёшингиз узун бўлсун. Андоқ кам воқе бўлубдурким, бу қулнинг сўзин рад қилмиш бўлғайсиз. Эмди дағи бу қулнинг

жони куйганда, ўзгаларнинг этаги куймас. Бу бир неча сўз густохлик қилулди, умид улким, қабул тушгай. Тушмаса, бу банда айтур сўзни бўйнуьдин адо қилмиш бўлғаймен. Тенгри таоло тонукдирким, бу арзадошт Мирзо буйруғи била эрмас, балким вуқуфлари хам йўқдур. Хаёлингизға келмагай — буйруқ била битилибдур. Чун сизнинг тобуғингизда айтурча давлатхоҳлиғ сўзини айтурға маъмурмен. Ул жиҳатдин густохлиғ била арзадошт битилди».

Асрлар қаъридан келаётган овозлар ана шундайдир. Ўзаро талашлар замирида замину замон қўлдан чиқиб бормоқда эди. Навоий бу улуғ хатарни ҳаммадан бурун англаган, сезган эди. У замона шохларини бу хатардан вокиф қилишга не куч, ақл сарф қилди. Лекин шохлар ўз қисмат шаробини тўла ичдилар. Бойқаро ўз набирасини қатл қилишгача борганда, Навоийга энди хар нарса аён бўлган эди. Шу муносабат билан ёзган хатларидан бирида у шундай деб тан берди:

«Аммо тириклик ғаниматдур. Бу фақир илгимдин келганча саъй қилдимким, бу ерга етмагай, чун тақдир бу воқеаға борғондур — суд қилмади ва чун қазо бу ходисаға боис эркандур — натижа бермади. Эмди мултамас улким, тенгри таоло тақдириға ризо берилғай ва борча тақсирни ўз нафсидин кўрулғай...»

Алишербек шунча қабохатлар ва шунча келишмас адоватларни кўриб ва улар ичида яшаб хам умидсизликка тушмаган эди. Унинг кўзлари ҳамон очик. Ҳамон наслардан умид қилади.

ОТА РИЗОСИ

Бадиа

Навоийнинг ўз замондошларига ёзган хатларини ўқиш ғоят мароқли. Мактубларда Навоий ўз даврининг улуғ маърифатга етишган кишиси каби кўринади.

Биз маърифат деганда дунёвий ва диний илмларни эгаллаган зотларни тушунамиз. Навоий хам дунё ва диндан тўла ва жуда теран хабардор.

Навоий маърифатли бўлиш, дунё ва дин маърифатини эгаллаш билангина чекланиб қолмаган. Бу улуғ зотнинг муҳим бир қимматли фазилати яна шундаки, у маърифатини доим ҳаётга татбиқ қилди. Маърифат қудратини амалий ҳаётга олиб кириш тилаги билан яшади.

Маълумки, Султон Ҳусайн Бойқаро билан унинг турли хотинларидан туғилган фарзандлари ўртасида муомала ва муносабатлар ғоят таранг ҳамда кескин вазиятда бўлган. Бунинг психологик сабабларидан бири ота бир она бошқа-бошқалиги бўлса, ижтимоий сабаби мулк, эътибор, шон-шавкат талашиш эди. Талашиш ва талашиш Султон Ҳусайн Бойқаро билан ўғиллари ўртасидагина эмас, ўғиллар билан ўғиллар ўртасида ҳам жуда шиддатли эди. Бойқаро тахтининг инқироzi ва талафотида ота билан фарзандлар ва фарзандлар билан фарзандлар ўртасидаги келиштириб бўлмайдиган шу низолар асосий омил бўлди.

Навоий тахт ва давлат учун беҳад улуғ хавф-хатар солган ана шу вазиятнинг марказида турди.

Подшо билан ўғиллари ўртасидаги ноаҳиллик, тез-тез кўтарилиб турадиган жанжаллар ва қуролли тўқнашувлар Навоийга жуда қаттиқ таъсир қиларди. Айтиш мумкинки, уни бутун онгли ҳаёти давомида ҳаддан ташқари қийнаган чигал муаммо шу эди.

Навоий бу туганмас, хунук низоларда мамлакат ва давлатнинг келажаги кўмилиб бораётганлигини аён кўриб турарди. Бу ўз элининг ватанпарвари бўлган буюк зотни тинмай азоб ва изтиробга соларди. Шунинг учун Навоий ҳаётининг кейинги ўн-ўн беш йили давомида уни бир дам бўлсин оғир қадарли ўйлар тарк этмади. Навоий оғир жанжаллар кўтарилганда ота билан фарзандлар ўртасида турди. Бор куч-қуввати, ақл-иродасини ишга солиб, шахзодалар билан шахзодаларни яраштириш, тузатиб бўлмас хатоларнинг олдини олишга уринди.

Навоий отани ҳам яхши биларди. Зотан у билан бирга ўсган эди. Навоий барча фарзандларни ҳам ҳаддан зиёд яхши биларди. Зотан, шахзодаларнинг бари унинг кўз ўнгида туғилган ва вояга етган эди.

Агар темурийлар давлати охириги ўттиз йил ичида ўз қудратини йўқотмай сақлаб турган экан, бу назаримда фақат ҳазрат Навоийнинг хизмати ва улуғ саъй-ҳаракатларининг натижасидир.

Навоийнинг шахзода Бадиуззамон Мирзога ёзган бир қанча хатларида унинг бу йўлда чеккан захматлари ва уринишлари равшан кўзга ташланади.

Навоий шахзодаларга ва айниқса, Бадиуззамон Мирзога юборган мактубларида Ота, Фарзанд, Давлат, Райят, яъни Халқ тушунчаларига алоҳида тўхталади. Улар-

нинг вазифаси, ўрни ва ўзаро чамбарчас алоқадорлигини қадим диний ва дунёвий таълимотлар асосида ечади.

Навоий фарзанд ҳаётида отанинг тутган ўрнини аниқлаш учун аввало Худонинг таълимотига, ислом асосларига мурожаат этади. У бир хатида ёзади: «Пайғамбар... буюрубтурким, тенгри таоло ризоси ота ризосига вобастадур ва тенгри таоло ғазаби ҳам ота ғазабига вобастадур. Бас, киши ота ризосин ҳосил қилса, тенгри таоло ризосин ҳам ҳосил қилмиш бўлғай ва ота ғазабиға учраса, тенгри таоло ғазабиға учрамиш бўлғай. Мундоқ бўлғондин сўнгра киши нечук ота ризосидин айру дам урғай ё қадам қўйғай».

Навоий бунда Бадиуззамонни ота ризолигининг қудрати ва ғазабининг шиддатидан огоҳ қилади. Ота шод — тангри шод, ота норози — тангри норози. Навоий бунда ота ризосини тангри таоло ризосига тенг қўяркан, улар ўртасидаги алоқадорликдан келиб чиқади. Тангри таоло ўз яратувчилигидан бир улушни карам қилиб отага ато этган. Худо одам ва жонзотни томчидан яратгандай ота ҳам наслни томчидан бунёдга келтиради.

Шунинг учун ҳам Навоий яралган билан яратувчи ўртасида бузилмас уйғунлик бўлишини истайди. Ота билан у дунёга келтирган фарзанд ўртасида мувофиқликнинг йўқлиги ёки бу мувофиқликнинг бузилиши, издан чиқиши Навоий назарида дунёнинг азал асосининг издан чиқиши, маънавиятнинг таназзулидан дарак беради.

Навоийнинг Ота ризоси ҳақидаги қарашларида Ота Ризоси абсолют даражага эга, яъни мутлақ инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат каби келтириლაётгандек туюлади. Ахир Отанинг ҳам Фарзанд қошида ўз бурчи, масъулияти бор-ку! Навоий Отанинг Фарзанд олдидаги зиммадорлигини назардан кочирмайди. Фарзанд олдида ўз бурчини ўтолмаган оталар ҳам бўлиши мумкин. Навоий гарчи Ота Ризосини мутлақ фикр тарзида келтираётган бўлса-да, лекин хатнинг кейинида бу масаланинг ҳам мавжудлигига ишора қилиб ўтади. Лекин Бадиуззамонга хатда Навоийнинг бош мақсади шу мутлақ фикрни шахзодага сингдириш. Бу фикрнинг мутлақ ҳақиқат эканлигига шахзодада заррача шубҳа уйғотмаслик.

Навоий шахзодага донишманд машойихлар билан бирга: «Отанг парвардигорингдур», деб уқтиради.

Шундан келиб чиқиб, Навоий Ота хатоси тушунчасига ҳам тўхталишни лозим кўради. Ахир отасидан хато топадиган фарзандлар йўқми? Ота хатосини унинг юзи-

га солишдан тап тортмайдиган ўфиллар озми? Отам хато қилди деб, ўзи ҳам хато қадамга кирадиган ва хатоларини Ота хатоси билан изоҳлайдиганлар топилмайдими? Навоий Отадан хато излаш разолатга олиб боришини англатади. Бунда у улуф сўз айтган қадим шоиримиз Адиб Ахмаднинг рубойисига мурожаат этади:

*Атодин хато келса, кўрма хато,
Савоб бил, хато токи қилса хато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқаргай худо.*

Албатта Адиб Ахмаднинг «Отанинг хатосини савоб деб бил» деган сўзлари бизнинг ақлли қулоқларимизга жуда қалати эшитилиши мумкин. Лекин Навоий бекорга айни шу сўзларга урғу бермаяпти. Айрим шахзодаларнинг Султон Хусайнга даъволари каттагина ва шу сабабдан ҳам келиштириб бўлмас бир ҳолга келган эди. Навоий Бойқародан ҳам хато ўтгандир, уни кечиринг, деб очик айтмайди. Буни очик айтишни густоҳлик ва одобсизлик деб билади. Лекин Ота хатосига унинг ишорасида ғоятда тағлик маъно бор. Бу маънони албатта, Бадиуззамондек шоиртабиат ва ғоят зукко йигит тушунади.

Навоий хатларда ўз фикрларини улуф инсонпарварлик ҳамда маърифатпарварлик нуктаи назарида туриб баён этади. Унинг барча фикрлари ўта заминдордир. Хар бир гапининг тагида бир неча маънолар қалашиб ётади. Бу маъноларни у замон шароитидан беҳабар ҳолда биз уқмаслигимиз мумкин. Лекин шахзоданинг ўзи бу гапларнинг илдизи қаерга тақалишини яхши билган.

Нух алайҳиссаломнинг ўғли Хом отасига беадаблик қилгани учун унинг юзи абадул-абад қора бўлиб қолган экан. Шўгина эмас. Шу одобсизлиги учун Худо Хом наслидан пайғамбар чикмайдиган қилиб қўйган экан...

Навоий бу каби қадим хикматларни келтираркан, шахзодани сергак бўлишга даъват этади. Ота ризосига қарши боришни абадий ҳалокат билан, абадий маънавиятсизлик билан тенглаштиради...

1992 йил

АЛИШЕР, АДОЛАТ ВА ШАҲЗОДАЛАР

Мир Алишер Навоийнинг ҳар бир асари ўзбек ва барча туркий халқлар маданиятларига замин каби яратилди. Замингина эмас, шу маданиятлар соҳаларига чўққи бўлди. Навоий асарларида инсониятнинг Навоийгача бўлган тафаккур дунёси бойликлари мужассамдир. Унинг асарларида фикр доим тирик, уйғоқ ва ҳаракатдадир. Яъни уларнинг файзи баҳор файзи каби ҳамиша ҳаётдан ҳаёт, тирикликдан тириклик, гулдан гул яратишга қодир. Хондамир «Макоримул-ахлоқ» асарида Мир Алишер Навоий ҳақида «... адолат ва инсоф эшикларини инсоният юзига очиб қўйди. Яраланган давр жароҳатларига малҳам қўйиб, пуралам даҳр касалларига адолат шарбати билан шифо бахш этди», деб ёзганида заррача муболаға йўқ. Одам жисмига теккан андакина жароҳатни тузатиш осон эмас. Давр жароҳатларини тузатиш қандай бўлар экан? Давр жароҳатларини тузатиш кимнинг қўлидан келиши мумкин? Юраги инсониятга ва Яратганининг қудратига меҳр-муҳаббат ва ҳайрат билан тўлган улуғ мутафаккир донишмандгина бу ишга қодир эди.

Навоий донишмандлигининг асосида адолат тушунчаси ва адолат туйғуси ётади. Онининг мавжудлиги адолатнинг мавжудлиги. Адолатсиз онг — онг эмас. Инсоният тириклигининг давомийлигини таъминлайдиган бирдан-бир нарса ҳам — адолат. Навоий тафаккур дунёсининг бош мезони ҳам худди шу адолат. Хондамир яраланган давр жароҳатларига Навоий адолат шарбатини малҳам қилиб қўйди ва унга шифо бахш этди деганда нақадар ҳақ ва Навоийнинг тарихдаги ўрини нақадар тўғри таърифлаган:

Бир одамнинг касалини тузатиш, уни оёққа бостириш нақадар мушкул ва табибдан нақадар билим ва маҳоратни талаб этади. Хондамир эса даҳр ва дунёни тузатиш устида сўз юритмоқда! Дунё ва даврни тузатиш! Бунинг ўзи бўладими! Кимнинг қўлидан келади бундай алпларнинг алпмонанд иши! Низомиддин Амир Алишерга Яратган томонидан шундай қудрат ва шу билан бирга шундай вазифа берилган эди! 1441 йилнинг аввалида дунёнинг бахтига Навоийдек тафаккур, ижод ва амал алпи ёруғ оламга келган эди. Навоий билан бирга ўзбекнинг ижод ва маданият, адолат қуёши осмонга кўтарилди. Низомиддин Амир Алишернинг алп

кудрати туркийларнинг жуда қадим халқ донишмандлиги, бу донишмандлик асосини ташкил этувчи бирликка интилиш ҳамда ислом маданияти ғоялари асосида шаклланди. Қадимги турк руҳи билан ислом руҳи Низомиддин Амир Алишерда бирлашди, ноёб дурдонага айланди.

ШОИР ВА АМИР

1487 йили Низомиддин Амир Алишер Хусайн Бойқаро томонидан Астробод вилоятига ҳоким қилиб тайинланди. Шу муносабат билан подшоҳ Хусайн Бойқаро Оқ кўюнлилар ҳукмдори Яъқуббекка мактуб ёзади. Мактубда чунончи Навоий ҳақида шундай дейилади: «пойдор давлатимизнинг сирларига маҳрам, осмон қадрли боргоҳимиз хилватгоҳида (бизга) ҳамнишин, салтанатимиз устуни, мамлакатимиз таянчи, султон ҳазратларининг ишончлиси ва хоқонликнинг кифти Низомиддин Алишердир (давлат ишлари билан боғлиқ расмий хатларда ва ёзишмаларда Бойқаронинг саройи «Низомиддин Алишер» ёки Хусайн Бойқаронинг бошқа бир хатида «Низомиддин Амир Алишер» деб юритилади. «Навоий» номига урғу берилмайди. Чамаси, расмий доираларда «Навоий» тушунчаси том маънода шахснинг ижодкорлиги ва шоирлигини ифодалаган. Гап амир устида — яъни Алишернинг расмий мавқеи ҳамда вазифадорлиги билан боғлиқ ишлар ҳақида борганда, Низомиддин Алишер ёки Низомиддин Амир Алишер номи юритилган. Гарчи шоир ҳам, амир ҳам бир шахс бўлса-да, лекин давлатчилик ишларида бу тушунчаларни фарқлаганлар. И.Ф.) Ҳар қалай у кишининг фариштадек хислатлари (сизнинг) хушбахт хотирангизга махфий бўлмаса керак. Бу давлатнинг ёруғ нури ва ҳашамат тонгининг ёрқин шуъласи ферузанинг уфқдан балқигандан бери у (зот)нинг жаннатмонанд суҳбатидан бир лаҳза ҳам бош тортилган эмас ва тортилмайди»... (А. Ўринбоев, М. Ҳасанов. «Навоий замондошлари мактубларида», Т., 1990, 49-с.) Бу мактубда «салтанат устуни», «мамлакатимиз таянчи» деган таърифларга эътибор беринг. Гарчи бу таърифлар бизга муболаға бўлиб туюлса-да, лекин Навоийга нисбатан олиб қаралганда улар асло муболаға эмас. Балки сарой ва подшоҳ томонидан қилинаётган эътироф. Навоийда идеал адолат мужассам ва у доимо амалда бўлгани учун ҳам қудратли темурий шоҳ уни хатто ўзи-

дан юқори кўймоқда. Улуғ туркий давлат Навоийга таяниб турар эди. Навоий бўлмаса буюк салтанат қулаб тушиши ҳеч гап эмасди. Бу гапларнинг қанчалик ҳақ эканлигини Алишернинг ўлиmidан сўнг кўп ўтмай тарих тўла маънода исботлади. Таянч ва устун кетгач, теурийларнинг шонли давлати кўп ўтмай тўзғиб кетди. Сўнг у Бобур сиймосида янги таянч ва янги устунга эга бўлгач, қайтадан бошқа бир иқлимда камол топди.

МУНШАОТ — МАКТУБЛАР ДЕМАК

Барчага баробар манфаатли адолат устувор бўлганида мамлакат ва унинг фуқаролари фаровонликка эришадилар. Низомиддин Амир Алишер ана шундай барчага баробар адолатнинг тимсоли эди.

Низомиддин Алишернинг адолати унинг катта-кичик барча ишлари, барча асарлари, жамият ва раиятга бўлган барча муносабатларида тўла намоён. Биз бу ерда Навоий шахсининг айрим бебаҳо қирралари ғоят нозик намоён бўлган — «Муншаот» асарига қисқагина тўхталиб ўтмоқчимиз. Навоий даври ва Навоий номи билан боғлиқ ҳамда Навоийнинг ўз қаламига мансуб мактубларини ўрганишни бошлаган А. Ўринбоев, Ю. Турсунов, М. Ҳасанов сингари олимларнинг қимматли тадқиқотларига қараганда, Навоий умрининг иккинчи ярмида ўз замондошлари билан кўп ёзишмалар олиб борган. 1485–1499 йиллар орасида теурий шахзодалар ва подшоҳлар, ўз яқинларига ёзган мактубларини тўплаб «Муншаот» номида асар яратган. Асар деганимизнинг боиси шулки, Навоий барча мактублардан муҳотаблар (мактуб ёзилган шахслар)нинг номлари ва мактубларнинг қаерда, қачон, нима муносабат билан ёзилганлигини олиб ташлаган. Натижада муайян кишиларга жўнатилган мактублар шахсий воқелик доирасидан чиқиб, умуман бадий ва чуқур инсоний қимматга эга бадий асар турларига айланган. «Муншаот» — иншолар, яъни мактублар деганидир. Теуур ва унинг издошлари даврида маданият юксак даражада гуллаб яшнаганлиги боисидан жамият, давлат ва фуқаролар ўртасида ёзишмалар ажиб бир тарзда ривож топди. Теуурий подшоҳлар замонларида ва айниқса, ўн бешинчи асрда мактубларни йиғиб тўплам қилиш олижаноб одат тусига кирди. Навоий даврида ҳам кўпгина эътиборли муншаотлар яратилди. Ўзбек тилида яратилган илк муншаот китоби эса Навоий қала-

мига мансубдир. Султон Хусайн Бойқаро Навоийнинг биродари, Балх хокими Дарвиш Алининг тўқсонинчи йиллар атрофида бош кўтариши муносабати билан чиқарган нишонидан Низомиддин Амир Алишерни «салтанатнинг устунни, давлатимиз таянчи, хоқонликнинг кифти», деб баҳолайди. Навоийнинг мактублари у, чиндан ҳам, том маънода хоқонликнинг кифти бўлганлигини кўрсатади. Навоий шахзодалар ва кўпроқ Бадиуззамон Мирзога ёзилган мактубларида уларни мамлакатни қандай бошқариш санъатига ўргатиб боради. Темурийлар учун алоҳида аҳамият ва моҳият касб этган ота ва ўғил муносабатларига муттасил диққатни жалб этади. Шахзодаларда қадим туркий ва исломий маданият асосида юксак ахлоқий сифатларни тарбиялашга жидду-жаҳд қилади. Шу билан бирга ўзи ва бошқа айрим замондошлари тўғрисида нозик маълумотларни қайд этиб боради.

АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ

Навоийнинг ўн беш жилдлик куллиётида 81 рақами билан берилган бир мактуби бор. Бу мактуб Навоийнинг салтанатда адолат ва аҳилликни барқарор қилишга қаратилган хатти-ҳаракатлари оқибатсиз қолганлигининг фожиасини англатади. Чамаси, бу хат Мўмин Мирзонинг халокати муносабати билан Бадиуззамон Мирзога ёзилган. Навоий тузатиб бўлмас ва юпатиб бўлмас бир даҳшатли ҳол рўй берганлигини хатнинг бошидаёқ айтади:

*Десамки, сўрай сени, не тил билан сўрай,
Ё улки кўрай сени, не кўз билан кўрай...*

Навоий фожианинг микёсини шундай ифодалайди. Лекин тил лол, кўз қонли ёшлардан кўрмас бўлиб қолганлиги билан барибир юпанч калом зарурат эди. Лекин калом бу фожа олдида ожиз. У ҳар қанча буюк бўлмасин, юрак дардини ўчиролмайди. Сўз ожиз қолганда, Навоий бошқа бир чора топади:

*Итлар каби махласингни истаб югурай,
Гоҳи қилибон дуо сенинг сори ҳурай...*

Вафодор ит эгасини йўқотса, боласидан айрилса, тинмай улийди. Сўз айтишга мажол қолмаганда, улуғ ин-

сон ўз чексиз дардини ит каби улыб англатишни истайди. Навоий шундай аламангезлик ҳолатида ҳам шахзодага адолатли сўзни айтишдан тўхтамайди. Бу улуг фожиада айбни яна шахзоданинг ўз устига қўяди. Бунга мамлакатга устун бўлмаса, таянч бўлмаса, кифт бўлмаса, ўзга ҳеч зот журъат этмас эди. Парча ғоят эътиборли бўлгани учун уни тўлиқроқ келтирамиз: «Аммо тириклик ғаниматдур. Бу фақир илгимдин келганча саъй қилдимким, бу ерга етмагай, чун тақдир бу воқеага борғондур — суд қилмади ва чун қазо бу ходисага боис эркандур — натижа бермади. Эмди мултамас улким, тенгри таоло тақдирига ризо берилгай ва борча тақсирни ўз нафсидин кўрулгай. Дағи қилғон-қилмағон ношойиста ишдин тенгри таоло ҳазратида тавба қилилғай...»

Барча тақсирни ўз нафсидин кўрулгай... қанчалар шафқатсиз бу сўзлар. Қанчалар журъатли! Ва ҳаммасидан бурун қанчалар адолатли бу сўзлар! Навоий оғир азобда қолган Бадиуззамоннинг кифтига ўз адолатининг беҳад залворли қўлини қўяди. Айбни бошқалардан эмас, ўзидан қидиришга ва тавбага даъват этади.

Навоийнинг адолати инсонпарварликнинг чўққиси.

Муншаотлар буюк инсоннинг туганмас, тойилмас адолати ҳақида нозик ишораларга тўлиқ. Ростдан ҳам «Муншаот» Навоий даврининг бебаҳо ишоралар китобидир.

Навоий Бадиуззамон рўбарўсида ўзини устоз, дуогўй, мураббий ва таъбир ўринли бўлса, худди иккинчи падар каби тутди. Эҳтимол падардан ҳам ортиқдир. Чунки Навоий Бадиуззамонга ёзиб юбораётган сўзларни балки Хусайн Бойқаронинг ўзи ўғлига айтишга журъат этмаган, балки буни бўйнига олмаган бўларди.

Навоий Бадиуззамонга нисбатан устоз ва мураббий, дуогўй тимсолида кўринса, — Хусайн Бойқарога нисбатан эса яқин дўст, маслаҳатчи, халқ ва юртнинг жонкуяри, тинчлик, ахиллик, бирлик, ободликдан беҳад манфаатдор зот сифатида намоён бўлади.

Шоҳ билан унинг фарзандлари — шахзодалар ўртасида келишмовчиликлар чиқса, бу келишмовчиликларни кимдир бартараф қилишига тўғри келади. Томонлар жанжал кучайган сайин бир-бирларидан йироқлашиб бораверадилар, томонлар мабодо ўз хоҳишлари билан муроса сари қадам ташлаганларида ҳам, иккинчи томон буни ўзича талқин қилади: кўрқди, заифлик қилди, деган хулоса чиқаради... бундай пайтларда томонлар-

нинг ҳар бир сўзи, ҳар бир иши, хатти-ҳаракати нотўғри талқин этилади, душманлик кўзи билан кузатилади.

Шоҳ билан шаҳзодалар ўртасига тушиш осон эмас. Бу ҳар кимнинг кўлидан келавермайди. Кўлидан келганларнинг эса ҳадди сифмаслиги ҳам мумкин. Навоийдек улуғ мавке, эл-улус ўртасида буюк обрў-эътибор, шон-шавкат орттирган одамгина ўртага тушишга журъат этиши мумкин эди.

... ва Навоий ўртага тушишнинг барча оғирчиликларини бўйнига чамаси ихтиёрий суратда олади. То сўнгги нафасигача бу туганмас жанжаллар ва низоларни до-нишмандлик билан бартараф этади. Бартараф этолмаган ҳолларда эса оғир қонли фожиаларни анча орқага суришга муваффақ бўлади. Навоий шу ўртада туришининг ўзи билан ҳам темурийлар хонадони ва салтанатининг даҳоси ва чин халоскори бўлиб кўзга ташланади.

Навоий улус ишига ҳеч қачон томошабин бўлиб турган эмас. Ўзини бирор дақиқа бу ишдан четга ҳам олган эмас. У темурийлар хонадонига даҳолик эътиборини том маънода, барча ижодий, ижтимоий ишлари баробарида қозонган. У Бойқаро фарзандлари тарбиясида тўла иштирок этган. Навоий шаҳзодаларга дуогўйлик, яхши сўз айтиш билангина чекланмаган. У шаҳзодаларда номуносиб хатти-ҳаракатлар кўзга чалинса, уларни дарҳол айтган, тузатишга киришган. Навоий хатининг орасида битта жумла бор. У бошқа жумлалар ичига ўралиб туради. Навоий атай уни бошқа сўзларга ўраб айтади. Бу сўз шаҳзодага оғир ботмаслиги учун шундай қилади. Иккинчи томондан шаҳзода бу сўзни тўғри қабул қилишини истайди.

«... ҳар номуносиб ишким, сиздин кўрубмен, сизга айтибмен»... — деб ёзади Навоий.

Навоийнинг бу эътирофи ортида жуда кўп чигал воқеалар ётганлиги сезилиб туради. У шаҳзодаларнинг номуносиб ҳаракатларини айтиш, огоҳлантириш ва тузатиш ҳуқуқини қозонган. Агар шундай бўлмасайди, у ота қошида фарзандларни, фарзандлар қошида ота манфаатларини ҳимоя қилолмасди. У номуносиб ҳаракатларни муносиб ҳаракатларга айланттириш учунгина ўртага тушган.

Мана, бу сафар ҳам Навоий Астрободга ҳоким қилиб тайинланган Бадиуззамоннинг Ҳусайн Бойқарога бўлган муомала, муносабатларида бир қанча «номуносиб» хатти-ҳаракатларни кўради. Уларнинг олди олинмаса, На-

вой назарида кўп ўтмай ғоятда хатарли ва улус учун ҳалокатли тус олиши мумкин.

Навоий «нонуносиб» ишларнинг асосийсини Мирзога, яъни Ҳусайн Бойқарога нисбатан фарзанд томонидан йўл қўйилаётган «риоятсизликда» деб билади. Ота подшоҳнинг подшоҳлигини ўғил — шахзода — шахзода ва бир вилоятнинг ҳокими сифатида риоят қилмаса, бу Навоий назарида давлатчилик ишларининг бузила бошлаганидан дарак беради. Бу риоятсизлик тагида ҳам жуда кўп гаплар ётади. Уларни ўн саккиз минг тарих китобларини варақлаб тикламоқ керак бўлади.

Бадиуззамоннинг томирларида ҳам теурийларнинг безовта, асов қони гупуриб туради. У ҳам мустақил иш юритишни истайди. Ўзи мамлакатларни забт этгиси, ёлғиз мамлакатни идора қилгиси келади. Шунинг учун подшоҳ отасини баъзан менсимас ишлар қилади. Катта харажатлар қилиб Ироққа юриш бошлайди. Харажатларни қоплаш учун эса аҳда кўзда тутилмаган ҳолда вилоятнинг подшоҳга тегишли молини маслаҳатсиз, кенгашсиз олади. Бу эса эл-улус ўртасида норозиликлар келтириб чиқаради.

Навоий шахзоданинг эътиборини доим ота билан бамаслаҳат иш кўришга тортади.

Бадиуззамоннинг ўзини мустақил тутишга, мустақил ишлар қилишга уринишлари подшолик ва мамлакат манфаатларига зид келади. Чунончи, у отасидан аразлабми ёки унга нима боисдандир аччиқ қилибми, ёки унинг ғашига тегиш учунми, ҳокимлик муҳрида подшоҳ отасининг номини кўрсатмайди. Ҳолбуки, барча вилоятларнинг ҳокимлари ўз муҳрларида аввал мамлакат подшоҳининг, сўнг ўзларининг номларини битишлари шарт эди. Навоий ота номини муҳрдан олиб ташлаш ёки уни эсламасликни сиёсий бўйсунмасликнинг бир белгиси деб тушунади. Буни тирик подшоҳга риоятсизлик деб билади ва дарҳол бу нонуносиб ишнинг олдини олишга киришади.

Навоий шу муносабат билан Ҳусайн Бойқаронинг ҳар жума куни хутбага Амир Темур номини қўшиб ўқитишини Бадиуззамонга эслатади. «Мирзога Темурбек тўртинчи насабдур. Мирзо хутбада бекнинг отиға, шариф руҳиға масжиди жомеъда ҳар одина куни дуо қиладурлар. Бу ишда Мирзога ҳам дуодин ўзга не келгай. Сиз нишонингиз туғросидин Мирзонинг муборак отин чиқорурсиз. Керак Ироқдин Макка, балки Мағриб

заминғача олсангиз, бу воқеа бўлмаса эрди. Агар Мирзони заиф хаёл қилибсиз, тенгри таоло қавийдур. Фарзанд керак заифлиғда отасиға хизмат маҳаллин топтим деб, жонсипорлик қилса...»

Навоий хатнинг бошида келтирган «тенгри таоло ризоси ота ризосига вобастадур» деган сўзларни эслайлик. Навоий шу билан бу хатда саркаш шаҳзодага тангри таолони учинчи маротаба эслатяпти. «Тенгри таоло қавийдур», дер экан, Навоий шайтонга, васвасаларга изн бермасликка даъват қиляпти. Уни ходисаларни тўғри, соғлом баҳолашга, ўз кучига ортиқча баҳо бермасликка ундаяпти.

Навоий хатда Бадиуззамонга ота билан ўғил муносабатлари учун зарур бўлган бир қанча нарсаларни бирма-бир эслатади. Шу хатнинг ўзи ҳам бошдан-оёқ эслатиш асосига қурилган. Чунончи, Навоий тангри ва пайғамбарларнинг ота ва ўғил муносабатларига доир қарашларини эслатгандан сўнг отанинг — султон Хусайн Бойқаронинг Бадиуззамонга қандай муносабатда эканлигини ҳам яна бир карра ёдига солади. Хусайн Бойқаронинг ғоят яқин одами сифатида унинг кўнглидаги ҳеч кимга айтмаган сирларини ҳам билишини айтади ва ишонч билан Бадиуззамонга сиз Мирзонинг севиқли фарзанди, махдумзодаларнинг махдумзодаси бўласиз, дейди. Чамаси Султон Хусайн Бойқаронинг қариб қувватдан кетиб бораётганлигини ҳис қилиб турган эл-юрт Бадиуззамонга умид кўзи билан қараган кўринади. «...халқ сиздин андоқ кўз тутар эрдиларким, агар Ирок вилояти фатҳ бўлса, дағи хизматкорлиғ, бандалиғингизни улуғроқ қилғайсиз...»

Қандайдир сарой ўйинларидан феъли бузилган Бадиуззамон шоҳнинг яхши муносабатига ва юртнинг унга кўз тикиб турганига қарамасдан улус умидини эламаган ва ота иродасига қарши боришни маъқул кўрганга ўхшайди.

Отага у куч-қувватдан кетган чоғда хизмат қилиш, унга мадад бериш, оғирини енгил этиш ва ҳар ишда ота ёнида мардона туришни Навоий фарзандликнинг энг биринчи бурчи деб билади.

Навоийнинг шоҳ ва шаҳзодалар ўртасидаги муносабатлар учун қайғуриши аслида эл-улус учун, мамлакат учун қайғуриш эди.

Ҳозир яхши маълум бўлаётирки, Навоийнинг ана шу қайғуриши, беғараз ва тинимсиз саъй-ҳаракатлари-

гина улкан мамлакатни бўлиниб кетишдан то у тирик экан, сақлаб турди.

Навоий доимо элни омонсиз қонга ботишдан сақлади.

У элни ўз фарзанди деб билди.

Ҳақиқатан ҳам, у мамлакатнинг отаси ва жонсипор даҳоси эди.

КОИНОТ, КЎҲНА РАВОҚ ВА НАВОИЙ

Мир Алишер Навоий коинот доирасида хаёл қилади, фикрлайди ва ёзади. Навоий самовий фикрлайди. Тўғрироғи, самовий фикрлаш билан воқеий фикрлашни узвий боғлайди.

Навоийнинг тасаввур микёси инсон кииригига қўнган губордан то Зухал қўлидаги газчўп билан ғалвиргача камраб олади.

Навоий алоҳида тил оламини яратганидек, алоҳида фикрлаш оламини ҳам яратганки, бу оламга тегишли ҳар бир сўз, ҳар бир тушунча алоҳида диққат-эътиборга лойиқ.

Бепоен фикр ва тимсоллар дунёси бўлган «Хамса»нинг бошланишида Навоийнинг хаёли коинот чексизликларига кўтарилади. Ва бунда истисносиз барча нарсаларни, уларнинг катта-кичиклигидан қатъи назар бири-бирига чамбарчас боғлиқ ва пайванд ҳолда кўради. Бунда сайёралардан тортиб кўзга кўринмас юлдузларгача, шамолдан тортиб сувгача, одам боласидан энг кичик маҳлуқгача — ҳаммаси бир-бирига уйғун ва мутаносиб эканлигини англайди. Шу мутаносиблик ва уйғунлик олдида у ҳайратга тушади. Навоийни яна бир мўъжиза лол қилади. У коинотда ҳамма нарсалар ўз-ўзича мустақил ва ўз-ўзича боғлиқлиги билан бирга ҳамма нарсалар яна бир-бирларига кўзгу қилиб яратилганлигини ҳам қайд этади. Шунинг билан биргаликда яна буларнинг бари жам ҳолида Яратганнинг қудрати, яратувчилиги, меъморлиги ва мусаввирлиги, шафқати ва қаҳрига ҳам кўзгудир.

Навоий ер куррасини фалакнинг маркази деб тасаввур этади:

*Айлади сокин курраи хокни,
Сойир этиб давраи афлокни.
Токи муҳит ўрнига афлок эрур,
Маркази онинг курраи хок эрур...*

Унинг хаёлида фалак ер атрофида айланиб туради.
Мана шу айланиб турувчи сойир коинот ва сокин ер-
нинг худди марказига эса у инсонни қўяди.

*Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек баридин гараз инсон эди.
Турфа каломингга доғи комил ул,
Сирри ниҳонингга доғи ҳомил ул.
Кўнглига қилдинг чу яқин ганжи қисм,
Жисмини ул ганжга қилдинг тилсим...*

• Навоий оламнинг бу каби яратилишида шунчалар тенгсиз маъно уқади. Яратган, Яралган ва Яралмишга доир буюк илмлар ва очиб бўлмас сирларни беҳад лўнда ва равшан замирли сўз ва сатрларда ифодалаб ўтади. Мутафаккир наздида инсон «ганжи роз»гина эмас. Ҳолбуки, «ганжи роз» деб таърифлангач, ва бунинг исботи учун улуғ сўзлар юритилгач, чамаси, бошқа таърифнинг кераги йўқ эди. Лекин Навоий назарида бу таъриф билан ҳам инсон моҳиятини қамраб олиб бўлмайди. «Ганжи роз» — инсоннинг бир сифати. Инсонни тўлароқ англаш учун унинг бошқа бир сифатини ҳам айтиб ўтиш керак.

*Маърифатинг ким қила олмай сифат,
Қилдинг ани орифи ул маърифат...*

Демак, инсон «ганжи роз» бўлиш билан бирга «ори-
фул маърифат» ҳам! Яъни маърифатни билувчи! Бу
икки таърифда энди инсоннинг моҳияти бизга тўлароқ
намоён бўлади. Улар билан бизни тушунтириш мумкин.
Бизни англаш мумкин. Бизнинг кўнглимизга йўл топиш
мумкин! Заррадан Юпитергача бари-бари Яратганга кўзгу
экан, демак улар муқаддас, яъни «харом» деб билади
Навоий. Бу «харом» ўз-ўзидан муқаддас. Лекин унинг
муқаддаслигига шоҳид бир нарса бор. Уни муқаддас
қилиб турадиган ягона кўзгу бор. Нима экан у кўзгу?
Ким экан у шоҳид? Юқоридаги мисралардан сўнг Наво-
ий яна икки мисра ёзади:

*Айла Навоийни бурун одамий,
Ким бўла олгай бу ҳарам маҳрами...*

Шундай қилиб, коинот марказида курраи хок, ер
марказида одам, одамнинг марказида — одамийлик ту-

ради. Одамийлик йўқолган ёки бартараф қилинган ерда ҳаёт тугайди. Оламга маҳрамлик қилмоқ учун ҳаммадан бурун одамий бўлмоқ шарт. Йўқса, бу боргоҳга кирмоқдан маъно йўқ.

Навоий тасвири ва қарашларида одамийлик Яратганнинг лутфи ва карами. Одамийликнинг йўқолиши ва инсониятнинг турли гуноҳларга ботиши эса Яратганнинг Қаҳри бошланиши... Навоий Яратганнинг Карамини ҳам, Қаҳрини ҳам коинот миқёсларида тасаввур қилади ва шу тасаввурга кўра тасвирлайди. «Хамса» ибтидосида қиёмат қойим манзараларини чизаркан, унинг ҳад билмас ҳаёли ердаги ва кўкдаги ҳолатларни мислсиз сатрларга жо қилади:

*Соврулубон кўк бир этак гул киби,
Қўзғалиб анжум бир овуч гул киби...*

Мана шу юлдузлар тўзони ичра Навоий Зухал, Муштарий, Баҳром, Уторуд (Тийр), Қуёш, Зухра, Ойнинг ҳар бирининг ўзига хос холини чизади.

*Ер тутубон авжи фалак таҳ тушуб,
Гаҳ бу чиқиб юқори, ул гаҳ тушуб.
Ўт қилибон баҳрда гаввослиқ,
Тоғ этибон чарх уза раққослиқ.
Тоғ фалакларда тароқо тароқ,
Борча тароқида аён алфироқ...*

Бу мўъжиза тасвир ва тасаввуротда инсон боласи учун гўё халос йўли қолмагандай туюлади. Гўё бари шу коинот қора қуюни ичра йўқолиб кетадигандай. Лекин нажот бор, нажот йўли бор, нажот имкони бор. Боя Навоий бу гўзалдан-гўзал оламга маҳрамлик қилмоқнинг бирдан-бир белгисини кўрсатган эди. Яъни, одамда одамийлик шарафи бўлмагунча уни дунёга келган деб аташ мумкин эмас. Одамийлик шарафи оламга маҳрамликнинг ёлғиз-ягона белгиси экан, коинотда умумқуюн ва қиёмат чоғида уни қутқарувчи нажот борми? Бўлса, у нима?

Навоий ёзади:

*Ул нафас иймон менга ҳамроҳ қил,
Кўнглум аро маҳви сиваллоҳ қил...*

Навоий нажот — иймонда деб эътиқод қилади. Қиёмат кунига кўнглида ёлғиз оллоҳ ёди билан киришни истайди.

Шундай қилиб, Навоий одамийлик ва иймонни коинот миқёсига кўтаради. Уларни гўзаллик ва халоскорликнинг асоси деб қарайди. Сўнг беш буюк дoston ичида турли инсон ва мамлакатлар тақдирида уларнинг куч-қудратини тимсолларда тенгсиз бадий даҳо билан намоён этади.

Навоий коинот ва олам, инсоннинг яратилиши ва қурилиши устида бадий хаёл қиларкан, яна бир беҳад маънодор ва ажиб тушунчани ҳам бот-бот эсга олади. Биз бунда Навоийнинг коинот ҳақидаги тушунчаларига боғлиқ ҳолда унинг «Базм» тушунчаси тўғрисида ҳам тўхталиб ўтишни истаймиз. Бу пайтгача Навоийда «Базм» тушунчаси ва унинг доираси ҳақида ҳеч ким назаримизда тўхталган эмас.

«Хайрат ул-аброр»нинг XII бобида Навоий хамсачиликка асос солган Низомий ва Дехлавий ҳақида юксак мақомда сўз юритади ва орада шу сатрларни битади:

*Қайси шабистонгаки, ул қилди азм,
Базми ерида бу доғи тузди базм...*

Низомий олам ижодхонасининг қайси бир махфий, сирли хилватгоҳига қадам қўйса, Дехлавий ҳам ўша ерда ўз ижод базмини тузди, демоқчи Навоий. Эътибор қилайлик: Навоий ўша икки даҳо ижодини «Базм»га қиёс қилади. Низомийни «роҳрав», Дехлавийни «пайрав» деркан, яна:

*Базмда бир кун юзидин нур эди,
Ҳар соридин нодира мазкур эди...*

деб ёзади кейинги бобда.

Шундай қилиб, «Базм» тушунчаси. Боя Навоий тушунчаларни коинотий, самовий миқёсларга кўтаришини эслатган эдик. «Одамийлик» ва «иймон» тушунчаларини самовий даражага кўтарганлигини кўрдик. «Базм» тушунчаси ҳам унинг самовий фикрлаш ва самовий образлаш доирасига киради. «Базм» деганда Навоий нимани тушунади? Нимани назарда тутди? Унинг «базми» билан Хесиод, Хомер, Вергилий, Данте куйлаган «базм»лар ўртасида ўхшашлик борми? Навоий коинот ва оламда «базм» ҳукмрон деб билади. «Базм» бу — Яратганнинг тирикликка тухфаси. Тирикликнинг, хаётнинг байрами. Навоий «Базм» хусусида сўз юритади, биз бундан қуйидагиларни тушундик:

Базм — бу коинотда гавҳарлар сочиладиган олам.

Базм — бу юлдузлар сочилиб саодат буржигга кирувчи он.

Базм бу — тенгсиз ҳусн ва малоҳат, зебу мажоз олами.

Базм бу — сеҳргар санамларнинг жилвасозликлари.

Базм бу — ҳақиқат сўзидан бахрамандлик.

Базм бу — тирикликнинг тўхтовсиз давом этиши.

Базм — Навоий каби даҳо зот Деҳлавий каби иккинчи дахони, бул иккиси қўшилиб, учинчи — Жомий дахосини, бу учи бир бўлиб, Навоий дахосини нурлантирадиган ҳол ва маскан.

Яъни «Базм» — даҳолар даҳоларни йўллайдиган ва қўллайдиган эъжозий ҳодиса. Унинг сарҳадлари бутун қадим Шарқ адабиёти ва фалсафаси, Ислом руҳий иқлимларини ўз ичига олади.

Базм бу — мўъжизакор тухфалар дунёси...

Гўзал инсоний мулоқотлар ва фантазия байрами.

Навоий ана шу базм дунёсига кўнглида улуғ хаваслар билан қадам қўяди. Даҳолар базмида унда ажиб бир миллатпарварлик кайфияти бош кўтаради. «Махзан ул-асрор» ҳам, «Матла ул-анвор» ҳам, «Тухфат ул-аҳрор» ҳам форсигўйлар базмларида яратилган эди. Уларда форс тилининг қудрат ва гўзаллиги намоён бўлган эди.

Навоий туркий базмни, туркий халқлар санъатлари базмини орзу қилади.

Навоий «Хамса» бошланган нуқтада уч «Базм»ни бир-бирига боғлаб тасвир этади.

Биринчи базм: Коинотдаги базм.

Иккинчи базм: Даҳолар санъати базми. Сўз базми.

Учинчи базм: Миллий базм.

Навоий қўллайдиган кўп тушунча, истилоҳлар — «Жаҳон боғи», «Коинот гули», «Гулшан», «Даҳр боғчаси»... кабилар ўша «Базм» тушунчаси ичига унинг образлари структураси доирасига киради ва уни турли томондан тавсифлаб туради.

Олам ва коинотда базм бир зум ҳам тўхтамайди. Базм иштирокчилари тўхтовсиз ўзгариб турадилар, одамлар ўрнига бошқа одамлар, тартиблар ўрнига бошқа тартиблар келади, лекин «базм»нинг азал моҳияти ўзгармайди. Бу абадий-азалий базм узра Яратганнинг: «Кун!», яъни «Бўл!» — деган амри тинмай янграб туради. «Базм» бу «Бўлади!» — деган илк сўздан туғилади. Навоийда тасвирланган базмларнинг шиори ҳам шу сўздир.

Навоий тириклик ва ижод базми давом этаётган азал боғи эшигидан кириб келар, бу боғнинг чексизлиги, гўзаллиги, мавзунлигидан ҳайратга тушар, Низомий, Дехлавий, Жомий даҳосига чексиз эхтиромини баён қиларкан, ўзини Яратганнинг Карам ва Қаҳри, даҳолар сўзи қаршисида бениҳоя кичик зарра деб билади. Ўзини эргашувчи деб атайди.

*Ит киби чун настлигим чоғладим,
Ўзни бийиклар ипига боғладим.
Бўлса улар озими дашти адам,
Мен ҳам ўлай соя киби ҳамқадам.
Қаҳри бақо ичра алар бўлса гум,
Мен ҳам ўлай робиухум калбуҳум.*

Ит деса, бугун биз ажабланмайлик. Ит азал базмининг иштирокчиси. У — эргашувчи. У — етакланувчи. Ҳақ эса — эргаштирувчи ва етакловчи. Шоирлар итни эргашувчи, кўриқловчи ва вафо тимсолига айлантирганлар. Навоий бу ерда «Қуръон»да баён қилинган ғор соҳиблари ҳақидаги қиссага ишора қилади. «Қаҳф» сурасининг 21-оятда: «Сайакулун салосатун робиъухум калбуҳум...» деб бошланувчи калима бор. Яъни Асҳоби Қаҳф нечта киши эдилар? — деган саволга, биров: учта эди, тўртинчиси ит, бошқаси: Бешта эди, олтинчиси — ит, яна бошқаси: «Еттита, саккизинчиси — ит», деб жавоб бердилар. «Муқаддас оят эса шундай якун ясайди: «Уларнинг сонини раббим яхши билади, деб айт».

Навоий шеърият ва тафаккурнинг уч даҳосини эътиқоди йўлида ғорга кириб яширинган гўзал хулқли ёшларга нисбат бериб ўтяпти. Уларни эътиқодидан тоймайдиган зотлар қаторига қўйяпти. Шу билан бирга ўзини уч даҳони кўриқлаган ёки янада тўғрироғи, уларга вафо билан эргашган ит қаторига киритяпти. Бу ҳам Навоий маънавиятидаги тарихда камдан-кам учровчи буюкликка бир ишора. Навоий кейинчалик ўн йиллардан сўнг бир воқеа муносабати билан бу мисраларга қайтиб, «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида шуларни ёзиб ўтади: «Ул вақтиким, фақир «Хамса»га татаббуъ қилдим, бир дostonда ҳазрати Шайх Низомий ва Амир Хисрав Дехлавий ва ул ҳазрат маддоҳларидаким, ўзумни ихлос ва ниёзмандлиғ юзидин аларга тобеъ ва пайрав тутуб, сухангузорлиқ воқе бўлуб эрди».

Лекин Навоий ўз сўзининг кучини яхши билади. Чунончи у Базм ҳақидаги тасвирини давом эттириб, ҳолатларни, ҳолатларда таъсирланишларни ифода-лайди. Навоий базмларида куй, наво, ғазал ўқиш етак-чилик қилади. Бунда ҳамманинг ўз ўрни бор. Ўзини кўрсатиш, очишга имкон бор. Ва бунда Навоийнинг ғазали замондошларига қандай таъсир кучига эга бўлганлигига, «базм» дастурида қанчалар ўрин иш-ғол қилганига ноёб гўзал ишора бор:

*Базмда ҳар мутриби достон саро
Чекса тараннум била дилкаш наво,
Нақшда ҳар неча талоло деса,
Ё амал ичра танадирно деса,
Борчасидин ҳаз этар аҳли уқул,
Гар худ узоқ чекса бўлурлар малул.
Ё бу наво зимнида асраб маҳал,
Чекса Навоий сўзидин бир ғазал,
Ким анга оташ бўлуб оташ фишон,
Берса улус кўнглига мунгдин нишон —
Базмда ул лаҳза алолони кўр,
Кўйи харобот аро ғавғони кўр,
Кўрки, нечукдур яқо чок айламак,
Ўзни фиғон бирла ҳалок айламак...*

Навоий тириклик базмини гўзал назмсиз тасаввур қилмайди. Гўзал назм «базм»га тугён солади. Шу билан бирга Навоий сўзни май билан тенг кўради. Ўзини сўз майидин доим маст эканлигини ёзади: «Менки, бу май нашъасидин мастмен, Дайри фано аҳлиға ҳамдастмен...» Сўз майидан мастлик ҳам ўша «базм»га хос бир ҳолат-дир. Навоий кейинги боблардан бирида сўз ва назм баз-мига кириб, ўз атрофида унга ҳамовоз, жўр бўладиган туркигўй шоирларни кўришни истаганлиги ҳақида ёза-ди.

Навоий базм орқали мусобақа, рақобат ва булар рўёб-га чиқадиган майдон бўлишини хоҳлайди.

*Турк суруди била солиб қўлум,
Қилсам адо: «Ҳей тулугум, ҳей тулум»,
Ул қила олмаса ҳамовозлик,
Қилса аёлгу била дамсозлик,
Бўлмаса бир жомим ичар журъати,
Бўлса бирор журъа чекар қуввати.*

*Базми муродимни сипехри баланд
Қилмади бу тухфа била аржуманд.
Йўқ эди эркинму бурун ҳам киши,
Ким бу май ичмак эди эркин иши?
Ё бўлубон борчаси азм эттилар,
Базмга мен етмас экач кеттилар...*

Навоий бу ҳолни ўзи учун «бекаслик» деб атайтиди. Бизга эса бу сатрларнинг фожиавийлиги миллий ҳаётда улугвор санъатлар базми у пайтда ҳали етилмаганлиги, ҳали урф бўлмаганлиги, Навоий эса бу миллий базмни беҳад софинганлигини кўрсатади.

Миллий туркий базм — унинг учун бир мусобақа.

Лекин Навоий мусобақа қила оладиганлар йўқ экан деб қараб ўтирмади. У миллий санъат базмига асос солди. Бу базм учун сервиқор улуг, нурамас саройлар ва қасрлар қурди. Ўзини инсоний жиҳатдан энг паст олиб туриб санъат ва маънавият дунёсининг энг олий мақомларига кўтарилди. Одамийлик ва иймон, орифул маърифатлилик миллий ҳаётда гўзал ва сўнмас базмлар — фазл ва фасоҳатлар дунёларини яратишни тақозо қилишини исботлади.

БИЛСАК ВА АНГЛАСАК

Ҳар биримиз ўзимизда Навоийга мухаббат туйғусини тўла тарбияламагунимизча, ўзимизни тўлақонли инсон — яъни Навоий насллари деб аталишга лойиқ деб хис қилишимиз балки қийиндир. Навоийда инсонпарварлик, миллатпарварлик булоғи қайнаб ётади ва бу ҳеч қачон қуримайдиган ва замон ходисаларида булганмайдиган булоқ. Биз ана шу булоқдан парвариш олиб, ана шу булоққа муносиб бўлишимиз керак.

Ёши элликдан ўтиб бораётганлар Навоийнинг уч йирик санасини кўрдилар. Навоий 500 га кирганда, бир бошқача эдик. Навоий 525 га кирганда яна бир бошқача бўлдик. Навоий 550 га кирганда бизнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳатто рухий ҳолатимиз ҳам ўзгарди. Йиллар ўтган сайин ва умримнинг ўн йилликларини Навоийнинг йиллари билан ўлчашга одатланганим сайин ўзимга-ўзим бир саволни бериб тураман:

— Йиллар ўтяпти, хўп, Навоий биздан узоқлашиб боряптими? Ёки борган сари яқинлашиб келяптими?

Навоийнинг ёши 500 га кирмагунча биз унинг халкимиз ҳаётидагина эмас, Ўрта Осиё ўлкалари, Хурсон, Афғонистон, Туркия, қолаверса, дунё маданиятларидаги ўрни ҳақида ўйлаб ўтирмаганмиз. Чамаси, бу ҳақда биринчи бўлиб йигирманчи йилларда бош қотирганлардан бири Абдулҳамид Чўлпон эди. Шукур Холмирзаев халкимизга хос бир одатни хўп топиб айтган, биз ҳар доим кечикиб юрамиз. Навоийни ҳам жуда-жуда кечикиб англаяпмиз ва кечикиб қадрляяпмиз. Биз ҳали неча замон тиришиб, уриниб, кўп тер тўкиб Навоий кўтарилган руҳий мақомга етиб бормоғимиз даркор. Тарихдан кечикиб юришимиз Навоийгагина дахлдор эмас. Чор олимларидан В. Наливкиннинг «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» китобини ўқиб ўтириб, қуйидаги сўзларга дуч келдим: «Европа шарқшунослари томонидан кўкларга кўтариб мақталган «Бобурнома» сартларга деярли мутлақо маълум эмас. Мен бу китобни ерли халқ ўртасидаги танишларимнинг энг саводхон деб ҳисобланганларига бир неча маротаба кўрсатганман ва ҳар сафар шунга ишонч ҳосил қиламанки, улар бу китобнинг мазмунидан бутунлай беҳабар бўлишлари баробарида, ҳатто умуман шундай китоб борлигини ҳам эшитмаганлар. Шубҳасиз бу классик китобнинг муаллифига келсак, унинг номи негадир бунда ёмон ном қозонган...»

Бу аччиқ сўзлар ҳозир бизга қанчалар оғир ботмасин, лекин Наливкин таърифлаётган давр учун ҳақиқат эди. Бу бизнинг қанчалар кечикиб юришимизга оид масала.

Инглизлар Байроннинг ёхуд Шекспирнинг кечирган ҳар бир дамини қоғозларда рақам қилиб қўйганлар. Немислар Гётенинг ҳар бир сониясини билдилар. Рус олимлари Гоголь, Пушкиннинг барча дақиқаларини тиклашга муяссар бўлганлар.

Ҳар бир миллатнинг маънавий-руҳий умуртқаси бўлади. Гоголь, Байрон, Шекспир, Гёте шундай умуртқа. Навоий ҳам ўзбек халқининг том маънодаги маънавий-руҳий умуртқаси. Шу умуртқалар ушлаб туради ва тиккайтиради халқларни.

Биз эса ҳали ҳамон Навоийнинг онаси ким бўлганлиги, қайда туғилганлиги, қайси шажарага оидлиги ва ҳатто у кишининг исмлари нима бўлганлигини билмаймиз.

Навоийнинг ёшлик йиллари, мадраса даври ҳаётидан

мутлақо беҳабармиз. Навоийнинг тоғалари йирик шоир бўлганликларини эшитганмиз. Жунун водийсига бегона бўлмаганликларига тарих гувоҳликлар қолдирган. Навоийнинг «Жунун водийсига мойил кўрарман жонизоримни» — деган сўзлари унинг саргашта тоғалари, иниларига ҳам дахлдор. Лекин уларнинг асарларини топиб нашр этиш йўлида бир қадам ҳам ташламаганмиз.

Навоий каби даҳо зотларни англаш ва уларга яқинлашиш учун уларнинг муҳитларини, атрофларини, руҳий-психологик майллари ва андозаларини, ижод психологияси, лабораторияларини имкон борича тўла билиш зарур. Биз эса ҳали-ҳануз ҳатто Мирҳонд ва Хондамир асарларини тўла таржима қилиб нашр этмаганмиз. Хўп, булар аён кўриниб турган нарсалар. Лекин кўринмай ётган — хусусан, Навоий ижоди психологияси билан боғлиқ нарсалар қанчадан-қанча. Уларнинг сон-саногии йўқ.

Навоийнинг ҳаёти беҳад бой. Бу ҳаётнинг дамларини бир ерга жамласангиз, улуғ денгиз ҳосил бўлади. Биз эса денгизнинг бир қатрасини биламиз ва шу қатра орқали денгизни умуман тасаввур қилишга уринамиз.

— Хўп, шундай экан, Навоий бизга яқинлашиб келяптими ёки тобора узоқлашиб боряптими?

Эндиликда Навоийни теран билсак ва англасак, бу ўзимизни билиш ва англаш билан баробар эканлигини тушуниб турибмиз.

Навоийни ва унинг атроф тарихини билганимиз, тушунганимиз сайин у бизга яқинлаб келаверади.

Кўп маҳал Навоийни тушунолмайд қийналамиз. Унинг фикр ва тимсоллари дунёси олдида лол бўлиб, бегонасираб турамиз. Унинг тили бизга беҳад оғир бўлиб туюлади. Навоийнинг тили ҳам ўта ўзбекона, ҳам ўта мураккаб. Навоий ўта соддалик билан ўта мураккабликни бир-бирига қовуштиролган, бу ходисалардан гўзал бир уйғунлик яратолган эди. У бадий адабиётни, шеърятни содда бир нарса деб тушунмасди. Унинг назарида инсон ҳаёти ва руҳий дунёси қанчалар мураккаб ва қутилмаган фазовий поёнда бўлса, унинг акси бўлган адабиёт ҳам шунчалар мураккаб бўлиши табиий эди. Навоий ўзбек туркий тилини қадимги араб, қадимги форс, қадимги туркий тиллар ҳисобига беҳисоб даражада бойитди. Унинг бойлиги энди бизга мураккаб бўлиб кўринади. Бу даҳонинг мураккаблиги. Уни тушунмоқ учун аввало юрагимизда унга муҳаббатни тарбия қилишимиз керак...

НАВОЙНИНГ ХАЁЛ КЕМАСИ

Ҳазрат Навоийнинг ҳар бир ғазали мўъжиза билан яратилган тенгсиз бир кемадурким, ул кема мудом Рухнинг доимо сертуғён, доимо мавжли уммонларида беш йил юз эллик йилдан бери сузиб юрадир.

Ғазалларнинг сўзлари ул кеманинг мўъжизакор ғаввосларидурким, ул ғаввослар беш юз эллик йилдан буён маърифат чоҳларидан жавохирлар излайди ва жавохирлар беради.

Ул хаёлий ғазал кемасининг асрлар сари йўлга чиққан доруғаси даҳо шоирнинг ўзидир.

Навоийнинг бу хаёлий кемаси сузмаган денгиз ва у етмаган инсон манзиллари йўқ. У ҳар қайга етганда фақат одамийликдан хабар беради, одамийлик камолатидан башорат айтади.

Навоийнинг ушбу одамийлиги Рухнинг буюк парвозларида етилгандир. Рух эса инсон боласини азал-абад йўргаклаган Висол ва Ҳижрон ўйинларида иштирок этади.

Дунё билан топишмоқ висолини ва охир-оқибат дунё билан хайрлашмоқ хижронини ҳеч ким Навоийчалик ёниб ифодалай олган эмас. Худди мана шунга кўра ҳам у Шарқимизнинг Милтони, Шарқимизнинг Дантеси, ўзбекнинг маърифатли Гётесидир...

МИНГ ЙИЛЛИК БУЛОҚНИНГ СУВИНИ ИЧ

Ўлкамизнинг Алишер Навоийгача бўлган маданият хазиналари аввал араб истилолари замонларида ва ундан сўнг мўғул босқинлари даврларида куйиб, тупроққа қоришиб кетди. Беҳисоб ёдномаларнинг фақат дарагинина қолди.

Бу ўлкада маданиятга интилиш, ўзга халқларнинг маданиятларини билишга қизиқиш ва шулар асосида мустақил маданият ўчоқлари яратишга ҳаракат шунчалар қудратли эдики, на зўравонликлар, на чексиз зулмлар ва қирғинларнинг кетидан келадиган зулматлар халқнинг азал илҳом булоқларини кўмиб юборолмади.

Зўравонликларнинг ҳар қирғин ўримларидан сўнг халқ яна ёруғлик сари бош кўтариб чиқди. Ал-Хоразмий ва Фаробий, Абу Райхон Беруний ва Ибн Сино, адиб Югнакий ва адиб Собир, адиб Хос Ҳожиб ва адиб

Пахлавон Махмуд, адиб Ахмад Яссавий ва адиб Носириддин Рабғўзий ана шундай қиёмат, қирғинлардан сўнг жаҳонга келган эдилар.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти «Ўзбек адабиёти бўстони» деган туркум китобларни чиқара бошлади. Туркумнинг бир мажмуаси «Мангу булоқлар» деб аталади. Мажмуага Ибн Сино, Собир Термизий, Пахлавон Махмуд, Носириддин Рабғўзийнинг адабий меросларидан айрим намуналар киритилган ва муаллифлар ҳақида тўпловчилар ҳамда нашрга тайёрловчиларнинг қисқа маълумотлари келтирилган.

• Алишер Навоий адабий-бадиий ижодкорлик соҳасида улуғ ишларга қўл ураркан, буюк заминсиз ҳеч нарса яратиб бўлмаслигини теран ҳис қилган ва англаган эди. У ўз асарларини яратаркан, миллий маданий заминдан намуналар қидиргани, бундай намуналар топилмаганда ўртаниб ёнгани ва сўнг қўшни Шарқ халқлари маданиятларининг ўлмас обидаларига мурожаат қилгани тарихдан, Навоийнинг таржимаи ҳолидан яхши маълум.

Навоий, айниқса «Хамса»ни ёзишга тайёргарлик кўраётган чоғларида миллий замин намуналарини ташналик билан излади. Туркий халқларнинг жуда қадим оғзаки ва ёзма адабиёти манбаларини, «Қутадғу билик», «Девону луғатит турк», «Мухаббатнома», «Ўғузнома» сингари асарларни теран ўрганди. Шунда у замин адабиётида тараққиётни белгилаб берадиган устувор анъаналар кенг томир отмаганлигини кўрди. Унинг назарида ва унинг сўнгсиз орзулари этакларида ўзбек адабиётида унгача бир эмас, бир нечалаб Низомий даражасидаги адиблар қалам тебратган бўлиши, улардан бир эмас, неча ўнлаб «Хамса» миқёсидаги ўлмас адабий-бадиий асарлар яратилган бўлиши керак эди. Шунда Навоий хаёлида сўнгсиз армон бош кўтарди. У жони ва онгини ўртаган армонларни «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн бешинчи бобида айтиб ўтди:

*Турк суруди билан солиб
қўлум,
Қилсам адо: «Ҳей тулугим,
ҳей тулум»...
Ул қила олмаса
ҳамовозлик,
Қилса айёлеу била
дамсозлиқ,*

Бўлмаса бир жомим ичар
                                 журъати,
 Бўлса бирор журъа чекар
                                 қуввати —
 Базми муродимни сипехри
                                 баланд
 Қилмади бу тухфа била
                                 аржуманд.
 Йўқ эрди эркинму бурун
                                 ҳам киши,
 Ким бу май ичмак эди
                                 эркин иши?
 Ё бўлубон борчаси азм
                                 эттилар,
 Базмга мен етмас экач
                                 кеттилар...

Навоий улуғ маънавий-маданий бўстонлар — халқ учун ўлмас обидалар яратишликни базм деб билади, базм каби тасаввур қилади. Навоий ўзининг маданий-маънавий хазина яратиш — базм ғояси билан қадим Миср ва Юнон анъаналарига, Рим анъаналарига томир отади. Дантедаги базм тушунчаси билан Навоийнинг «базм» ғояси ўртасида жуда яқинлик бор. Маънавий гўзалликлар инсонга туганмас эҳтирос ва ҳаяжон бахш этади. Навоий буни мажозий тарзда жомни сипқориш каби тасаввур қилади.

Ўшанда армон Навоий даҳосини жунбушга келтирди. Армондан унда ҳеч тўхталиб бўлмас жаҳд пайдо бўлди. Навоий ўзигача қилиниши керак бўлган, лекин қилинмай қолган ишларни қилишга бел боғлади.

Одам тарихнинг фарзанди. Тарих табиати шундайки, у бўшлиқ бўлишини кўтармайди. Даҳолар тарих саҳифаларида турли сабаблар билан пайдо бўлган бўшлиқларни тўлдиргани дунёга келадилар. Ва Навоий даҳоси не-не маданий бўшлиқларни маънавий хазиналар билан тўлдирди.

Лекин мана, Навоийгача бўлган замин адабиёти намуналарини — Сино, Термизий, Паҳлавон Маҳмуд, Рабғўзий ғазаллари ва рубоийлари, қисса ва ҳикоятларини қайта бошдан ўқирканман, буларнинг бари қандай бўлмасин, Навоийнинг пайдо бўлишида хизмат қилганлигини, Навоий учун маданий замин бўлганлигини жуда қаттиқ хис қилдим. Сино, Беруний, Рабғўзий, Яссавий, Юсуф

Хос Ҳожиб бўлмасайди, Навоийнинг оламга келишини ҳам тушунтириб бўлмас эди.

Мутлақ бўш ер йўқ. Мутлақ бўш ер бўлсайди, у ерда мутлақ бўшлиқдан ўзга нима юзага келмасди.

«Мангу булоқлар»га кирган шоирларни ўрта асрнинг уч юз йили туташтириб туради. Ҳозирги юз йилда бораётган ўзгаришлар миқёсларини ўрта асрларнинг юз йилликлари орасида рўй берган ўзгаришлар миқёслари билан сира солиштириб бўлмайди. Шундай бўлса ҳам, Сино даври билан Рабғузий яшаган давр ўртасида албатта ер билан осмонча фарқлар бўлган. Лекин ҳозир тарих саҳифаларидан бу фарқларни ажратиш олиш бениҳоя мушкул. Сино, Беруний ва улардан бир неча юз йил олдин яшаган ватандошларимиз ижодида илм яратиш, дунё ва борлиқ сирларини очишга беҳад шиддатли ҳаракатларни кузатамиз, Фарғоний, Ал-Хоразмий, Фаробий, Сино, Беруний илм-фан соҳасида монументал асарлар яратдилар. Улар илмнинг, фалсафанинг, тафаккурнинг гўзал ёшлиги эдилар. Ҳар бир ишларида, у хоҳ математикага оид бўлсин, хоҳ мантиқ ва хоҳ халқлар тарихига — ёшликка хос битмас-туганмас кашфиётлар қилардилар. Улар турғунлик, маҳдудлик, жаҳолатга қарши исёнкор эдилар. Уларнинг исёнлари бузишга эмас, яратишга хизмат қиларди.

Уларнинг ҳаммалари ҳам саховатли ақл эгалари эдилар. Ҳаётга тирик кўз билан боқардилар, рўё ва иллюзияларга берилмасдилар. Улар ўз соҳаларида энг мураккаб фикрлашдан тортиб, энг содда тафаккурғача кодир эдилар.

Улар инсонни коинот билан, атрофни қуршаган сирли табиат билан бир бутунликда ўрганардилар. Улар инсоннинг қудрати ва ожиз томонларини теран англаган эдилар. Инсон ҳаёлан чексизликка интилади. Лекин шу интилишда у яна чеки, ҳудуди йўқ қаршиликларга дуч келади. Сино ҳаёт завқларига берилган одам. Лекин у ҳаёт ва ўлим, абадият ва ўткинчилик, ёшлик ва қарлик, эрк ва эрксизлик олдида мудом ҳайратга тушади. Қотиб қолган, ўзгармас ҳаёт қонунларига қарши исён кўтаради. Лекин ўзининг энг шиддатли уринишларида ҳам ҳаёт қонунларидан чиқиб кетолмайди:

*Шундайдир аслида ҳаёт қонуни,
Кўлдан келса, бошқа қилардим уни.
Исён кўтардим, аммо ул маҳкам,*

*Занжирбанддир бизнинг қўл ҳам, оёқ ҳам,
Уқдимки, абадий экан тақдир ҳам,
Шундан пайдо бўлди бардош ва чидам... —*

деб ёзади Сино ўз шеърларидан бирида.

Сино тинимсиз исён ҳолатидаги мутафаккир инсон. У ўз исёнларида, ҳаётнинг адолатсиз қонунларини ўзгартириш йўлидаги уринишларида доим мағлубиятга дуч келади. Лекин бу даҳонинг мағлубияти ва бундай мағлубият унинг ўзи англамаган ҳолда ғалаба билан тенг эди.

Сино инсон учун ҳаёт қонунлари жуда чекланганлигини яхши билади. Лекин бундан умидсизликка тушмайди. У инсон учун чексизлик ҳам мавжудлигини яхши ҳис қилади. Бу чексизлик одам боласининг дилида. Бу чексизлик — одам боласининг хаёли. Сино назарида одам дили — чексиз. Уни билиб бўлмайди:

*Аммо ҳеч ким билмас дилимда не бор,
Ҳеч киши дилимдан эмас хабардор.
Дилим этар осмон авжида парвоз,
Олам риёсидан юқори шоввоз...*

Сино оламини ва одамни уларнинг бирлигида ва тинимсиз ҳаракатида идрок этади. Инсон табиат ва унинг қудрати, туганмас сирлари олдида ҳам мағлуб. Лекин ҳали замон айтганимиздай, унинг шу мағлублиги аслида қадам-бақадам эришаётган ғалабаси ҳам эмасмикин. Сино бир рубоийсида буни беҳад чуқур ифода қилади:

*Шул бодия ичраким чунон чопди кўнгул,
Жаҳд этди-ю, қилни қирқ ёриб ташлади ул.
Кўнглимда-ку минг қуёш ёнар эрди ва ле,
Охирда камолга топмади заррача йўл...*

Сино олам ва инсон ҳаёти зиддиятларини мана шу даражада ва миқёсда англайди. Унинг тафаккури доим инқилобий ҳаракатда... У юрагидаги битта эмас, иккита эмас, ўнта эмас, юзта эмас, мингта қуёш ёниб, куйдириб, нур сочиб турганлигини ҳар дам ҳис қилади. Ва уларнинг нурлари қанотида ҳам ўзи орзу қилган камолотга интилиб, етиб ололмайди. Ҳақиқатан ҳам камолот йўли туганмас, чексиз бўшлиқда жойлашган эди...

Кундузни қаро тун қўлига ким берди? — деб фарёд билан дунёга савол ташлайди Сино. Ва бунга минг қуёш

қувватига тенг қалби саховати билан ҳам қониқарли жавоб тополмайди.

Ўн биринчи асрнинг латиф шоири Адиб Термизий ҳам ҳаётни завқ шалолалари ичра қабул қилади. У табиатни севади, ҳаёт китобидан мисли юнон шоири Анакреонт каби ишқий ҳиссиётларга ғорат солувчи қиссалар ўқийди. Термизий шеърларини ўқисангиз, худди боғлар, баҳор чоғи чўлларни яшнатиб юборган лолазорларда сайр қилиб юргандай бўласиз. Адиб Собир лолалар, гуллар, баҳор боғлари билан уларнинг ўз рангли тилида сўйлашади. Гулларни севгининг сувратлари каби қабул қилади, «ҳар қизил гул дўстлар дийдоридан бўлғуси ошиқ, элига ёдгор...» деб сирли лутфлар қилади.

Муҳаббат сойида сув ошиқни кўз ёшисиз оқмас — деб сўздан инжулар боғлайди.

Саксон олтинчи йилнинг кеч кузида Термизга борганимда Адиб Собирнинг қароргоҳига йўлим тушди. Неча минг йиллик кўхна шаҳар харобалари, бир вақтлар ошиб ўтиб бўлмас қалин ва ҳайбатли деворлар мунгайиб тўкилиб ётардилар. Қум ва ғубор қаватлари босган кўхна хароба ичра Адиб Собир мақбари худди ўлмас ва абадул абад тирик шеърнинг қофияси каби яшнаб турарди. Мақбарнинг мўъжазгина тош ҳовлисида узоқ миҳланиб туриб қолдим. Ҳаво жуда осуда эди. Лекин мақбарнинг шинам айвонлари ва тоқчаларидан маъюс саслари келаётгандай бўларди:

*Йигитлик кетди-ю, ҳам бўлди менда
навқирон бу кун...*

Анорзор боғ оралаб андак олисроқда не бир азим сув кўзга рўй-рост ташланар, унинг азамати ва салобатини ҳеч нарсага қиёс қилиб бўлмасди. «Амударё... Амударё», деб шивирлай олдим холос. Шунда кўзим шоир уйкуга кетган айвонга тушди. У худди буюк дарёни тинглаб ётгандай эди. Дарё ўз шоирининг қулоқларига абадий англаб бўлмас, сир-синоатга тўла афсоналарини сўзлаётгандай эди. Бу манзарадан кўзни олиб бўлмасди. Табиат ўз қудратли мўйқалами билан бу ерга абадиятнинг сувратини чизган эди. Шоир бобом мақбар ичидан азиз овоз бергандай бўлди:

*Ёмон андишалардан дилни пок эт,
Ёмонлик қилмагай ким нуктадондир...*

*Агар пинҳоний қилсанг яхшиликни
Бу иш мардоналикдан бир нишондир.
Кўнгли поклар сўзи яхши жаранглар
У карвон қўнғирогидек аёндир...*

Хаёлни минг йил оша жаранглаб келаётган бу карвон қўнғирогининг не сирли тўлқини босди. Дарёдан ногаҳон эсиб келган атир шамол ҳушимни ўзи билан олиб кетди. Шоир ҳовлисидан чиқиб борарканман, япроқлари буткул тушиб кетган олма ва анор ниҳоллари ёқут каби ялтираган мевачалар тугаётганлигини кўрдим. Анор шоҳларига юлдузлар осилиб олиб, биз шоир боғининг қўноқларимиз деётгандай эди. Шоирнинг олмалари эса, қишга кириб ҳам қаҳратон бўлишини сира менсимагандай пуштиравон бўлиб гуллаб ётарди.

*Агарчи ишқдан ҳар турли офатларга қон бўлгай,
У дил албат ниҳоятсиз латофатга макон бўлгай.
Агар ошиқ эсанг ишқнинг балосидан ҳавор қилма,
Мудом ошиққа ишқдан кўп синову имтиҳон бўлгай...*

Адибим! Ҳозир қиш, лекин сал ўтмай кўклам келади, боғингиз булбулларга тўлади. Ўшанда сиз албатта улар билан ишқ масаласини тортишасиз, ҳазордостон сиз билан тортиша-тортиша алоҳа тобе бўлур, мушоира голиби каби сизнинг қошларингизга мўъжиз қанотларини пайпаслаб ўтади. У сизга тан берган ва ҳар йили шу воқеа такрор бўлади...

Мен пойингиздан бир култум сув ичдим. Ва Хивада Паҳлавон қудуғидан тамшаниб-шимириб сув ичганлигимни эсладим. Паҳлавон қудуғи сувининг мазаси ҳамон оғзимда. Сувини ичиб унинг абадий оромгоҳига кирсам, кўзим Дубби Акбарга тушди. Улар шимол тоқидан устимга ёғилиб келарди. Оромгоҳ, рубойи каби тоза, унга асрларнинг салқини ва сукунати чўкканди. Деворларга нақш қилинган сатрлар кўз ўнгимда жилвалана-жилвалана оппоқ капалакларга айланди. Капалак учганда унинг овозини эшитганмисиз? Эшитганмисиз капалакнинг сасини?

*Замоннинг зарбидан бошим бандроқдир,
На дилнинг кўзгуси қайғудан покдур,
Саъй этма тўкиб тер тарбиятимга
Тупроқни ювсанг ҳам, у хокдир, хокдир...*

Одам боласини кўп-кўп асрлар ўйлатади бундай туйғулар. Уларнинг оҳанги капалакнинг қанотидан чиққан сасдай фақат жон қулоғигагина эшитилади ва ўйлатаверади одамзотни.

Бу жонсўз рубоийларни мухтарам Тўхтасин Жалолов қанчалар тўлқинланиб ўқирди. Уларни ширинкалом Бокир ва Муинзодага қандай таржима қилдирганларини соатлаб мириқиб ҳикоя қилиб ўтирарди. Қанчалар ҳаваси зўр олим эди Тўхтасин Жалолов! Шундай кишилар ўтмиш адабиётимизнинг ҳам, бугунги кундалик адабиётимизнинг ҳам бахти ва қувончи эди. Улар доим чироқ кўтариб юрардилар. Жалолов каби чироқлар бўлмаса, Маҳмуд рубоийлари ҳамон деворлардан тушмаган бўлармиди. Ўтмиш адабиётимизга бугун шундай жонкуярлар етишмаётганлиги жуда сезиляпти.

Рабғўзий қиссасининг парчаларини илк маротаба уруш арафасида чиққан Олим Шарафиддинов ва Тўхтасин Жалолов тайёрлаган хрестоматиядан ўқиган эдим. «Мангу булоқлар»га «Қиссаи Рабғўзий»дан анчагина тўлик парчалар киритилган.

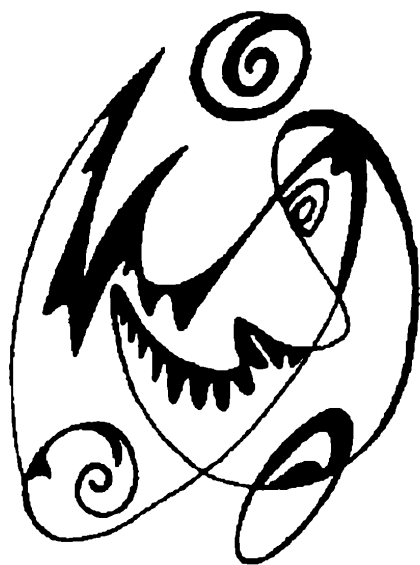
Бу асар — ноёб дурдона. У тилимизнинг гўзал ва такрорланмас иборатлари ва оҳангларига шундай бойки, бунга айтиб адо қилиб бўлмайди. Носириддин Рабғўзий қадим, жуда қадим шарқ халқларининг севги қиссаларини, донишмандлик билан тўлган ривоятларини ўзига хос содда теранлик билан баён этади ва маданиятимиз тараққиётини катта Шарқ билан боғлайди.

Биз Рабғўзийни унинг энг кўхна ва мукаммал кўлөзмаси асосида тўлиқ нашр этилишини узоқ орзу қилган эдик. Асарнинг бу нашри ҳам қадим кўлөзма манбалар эмас, 1911 йилда бажарилган тошбосма нусхасидан тайёрланган. Бу нусха қадим нусхалардан бутунлай ўзгартирилиб, ўша пайтда нашрга тайёрлаган кишиларнинг ўзбошимча ўзибилармонлигига дучор бўлган. На тилда ва на услубда улуғвор Рабғўзийдан асар қолган. Нашрга тайёрловчи аср бошидаги ўнқовсиз тил билан Рабғўзий асарини осонлаштириб баён қилиб берган. Негадир олимларимиз бу асарни нашрга тайёрлашда хатоларни собитқадамлик билан такрорлайдилар. Ўзбек адабиёти хрестоматиясининг 1959 йилда нашр қилинган биринчи томида «Қиссаи Рабғўзий» 1859 йилги Қозон босмасидан тайёрланган эди. Бу икки нашр бир-биридан тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада йироқ.

Ўқувчи бу текстларни ўқиб, хўш, буларнинг қайси бири — Рабғўзий — деб ҳайрон бўлади. Нега уларга бир-биридан шунчалар фарқ қиладиган кўп ўзгаришлар киритилган? Ва нима учун булар илмий тарзда изоҳланмайди-да, пала-партиш чиқариб юборилаверади? Ҳар жихатдан қимматли, илмий ишончли, асл Рабғўзийни ахир қачон ўқиймиз? Бизга аллакимлар ўзбошимчалик билан тузатган сохта нашр эмас, асл манба керак!

Классик адабиётимиз намуналари нашр қилинганда, уларнинг илмий қиммати ҳар жихатдан таъминланиши керак. «Мангу булоқлар»да Ибн Сино асарлари тақдим қилинаркан, бу китобга унинг қиссалари тўлиқ киритилса, Сино ҳақидаги адабий тасаввур янада бойиган ва тўлароқ бўларди. Нега соф тиббий асар «Уржуза» киргану, улуг фалсафий-мажозий қиссалар «Мангу булоқлар»дан четда қолиб кетган? Бунга сира тушуниб бўлмайди. Бундай нашрлар чуқур илмийлик принципларига асосланиши, ишончли изоҳлар, ишончли маълумотлар ва илмдаги янгиликлар билан бойитилган ҳолда нашр этилиши зарур.

Токи — бўстон бўстондай бўлсин!

Подшоҳ бўлган гадо

Бир назар ташлаш билан йўл бўйида зор ўтирган гадони бирдан подшоҳга айлантиришнинг ўзи бўлмайди ва бу ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайди.

Ғоятда ўйноқи оҳанглар ва ўйноқи сўзлар даставвал эшитганда ёки ўқиганда кишини маълум даражада ўйноқи қайфиятга солади. Лекин биз йўл бўйида турган гадонинг шўхлигига бир оз хайратланиб ҳам қараймиз. Бу гадо аслида гадомикин?

Бу нигоҳ ва назар аслида нигоҳ ва назармикин? Бу пари рухсорлар ҳақиқатан ҳам пари рухсор гўзаллармикин? Ёки улар сўфиёна мажозлармикин? Ҳазрат Лутфий шўх ва ўйноқи ғазалнинг замирига ўз сўфиёна сирли қарашларини яширмаганмикин? -- деб ўйланасиз.

Ғазалнинг тубида эҳтимол шундай ният махфийдир. Ахир бекорга чироқ туби қоронғу демаганлар-ку!

Назаримда ғазалда илтифотнинг гўзаллиги ҳақида сўз боради. Шоир назар ва нигоҳ деганда гўзалларнинг ошиқларга илтифотларини назарда тутди. Бу илтифот жон бағишлайдиган илтифот. Бу илтифот ҳаёт берадиган илтифот. Илтифот шу маънода парирухсорларнинг ошиқларга ўта марҳаматидир. Лутфий шундай марҳаматга айланган илтифот ҳақида ёзади. Ҳар ҳолда замирида ажиб бир марҳамат беркиниб ётган ва ҳаракатга шай турган, ошиқ дилда буюк умидлар уйғотадиган нигоҳ ва назаргина йўл четидаги гадони бир зумда подшоҳга айлантириши мумкин. Назарнинг кудрати ошиқнинг ҳолини ҳам, мақомини ҳам ўзгартиради. Парирухсорларнинг хусни шунчалар латофатлики, бу хусн ошиқларга омонсиз. Улар ўтган йўлларида қон тўкишга ўрганганлар. Лекин йўл бўйида турган гадо улардан шу тобда илтифот ўтиняпти. У ўзини шу илтифот соясида бир зум бўлса-да, подшоҳ мақомига кўтарилган ҳолда кўрмоқчи. Хусннинг нуридан оний баҳра олмоқчи. Бунинг учун шўрлик гадони ҳаддан ташқари хор қилишнинг ҳожати йўқ. Бу гадо ўз бахти ва бахтиёрлигини парирухсорларнинг чопағон отлари такаси остидаги ғубор бўлишда билади. Маъшуқа оёғи остидаги хоки роҳ бўлиш ошиқнинг подшоҳ бўлгани.

Губорга айланиш, яна бунинг устига оддий губор эмас, йўлнинг губорига айланиш ошиқ учун ёр васлига етишдир. Йўлнинг хокига айланишдан ортиқ иззат йўқ ошиқ гадо учун. Шунинг учун у иззат йўлдадир, деяпти.

Оддийгина килиб айтилганга ўхшайди: «Иззат йўлдадир» деб! Нақадар сўфиёна гўзаллик ва тийранлик бор бу содда иборада! Эътиборингизни тўртинчи байтдаги: «ул қадду офиз ёди била» деган жумлага ҳам тортмоқчи эдим. Нега гадо ошиқ парирухсорларнинг ҳусни жамолида қад ҳам офизга алоҳида урғу беряпти? Нега парининг кўзи эмас, сўзи эмас, лаби эмас, қоши эмас, ажиб тароватли ёноқлари эмас? Нега қадду офиз? Нега унинг ёди ошиқни ҳалок этиши керак? Мен бу қадду офизни арабий ёзувда «ИЛОХ» деб ўқийман. «Илох» ёзувда қадду офиздан иборатдир. Иккинчи мисрадаги «ОХ!»ни шунга боғлаб талаффуз қиламан. Эҳтимол Лутфийнинг нияти бундан кўра чуқурроқ ва чиройлироқдир. Лекин менинг шундай ўқиш ва англашга андак ҳаққим бор-ку! Ҳуснига кўз тегмасин деб, унга закот берадилар. Жуда-жуда қимматли бир нарсани бахшида қиладилар. Лекин гадо учун энг қимматли нарса ёрнинг илтифоти. Лекин илтифот гўзалларни қанчалар заҳматга қўйиши мумкин. Ахир улар илтифот килиб ўрганмаганлар. Уларнинг қисмати ошиқлар қонларини тўкмоқ... Шундай килиб жуда ҳам ўйноқи оҳанг ва сўзлар замирида фасих ва сирли маънолар яширинади. Нигоҳ, назар, парирухсор, гадо хоки, роҳ, қад ва офиз, илтифот каби сўзлар тушунчаларга айланиб бизни биз беҳабар дунёлар сари етаклашга тушади. Шунда мен яна ғазалнинг биринчи шоҳ байтига қайтиб ўзимга-ўзим саволлар бераман. Нега шоир «парирухсор» демаяпти? Нега «парирухсорлар» деяпти? Парирухсор деса ҳам бўлар эди-ку. Нега у бир парирухсорга эмас, кўп парирухсорларга илтижо қилаяпти? Бунга узоқ тушунтириб далиллар келтирмоқчи бўламан. Лекин қадимгилар моқалла ва далла деб ўтирасанми, деган эканлар гапни атай чўзадиган одамларга қарата...

Куёш боштанаси ва Бобур

Бир одамда бутун бир халқнинг хусусиятлари жамланиши ва юзага чиқиши мумкин деб ўйланаман баъзан. Масалан, Гёте немис халқининг, Достоевский русларнинг, Шекспир инглизларнинг мужассам тимсоли бўлиб кўринади менга. Ўзбекларнинг шундай одами борми? Бор дейман ўзимга ўзим. У — Бобур. Ўзбекларнинг, қолаверса, барча туркий қавмларнинг хос хусусиятларини ўз шахсида жамлаштирган сиймолардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобур эди.

Бобурнинг фикр қилиш йўсинларида, хаёл суриш ва хаёлини сўз билан ифодалаш тарзларида, барча рангоранг кечинмаларида, атроф-муҳитга, мураккаб дунёга, табиатга, дунёнинг қурилиши, тартиботи, равишига муносабатларида унда тўла туркиёналик ва демак ўзбеконалик кўзга яққол ташланади.

Бобур замонида ва ундан минг йиллар илгарилар ҳам туркий қавмлар ўз ботирликлари ва ўта соддаликлари билан машҳур эдилар. Лекин сон-саноксиз туркий қавмларнинг азалдан ҳеч аримас бир фожиаси бор эди ва бу фожиа уларни неча минг йиллардан бери тўхтовсиз таъқиб қиларди. Эҳтимол бу фожиа кейинги икки минг йилликнинг энг тузалмас фожиаси бўлгандир. Гап шундаки, туркий қавмлар ҳеч бирлашолмас эдилар. Қавмлар яна қавмларга бўлинар, бир неча қавм бирлашиб ҳар юз йил—юз ўттиз йилда бир сулола ташкил этар ва бу тили бир, урф-одати, феъли-атвори, табиати бир сулолалар бир-бирлари билан ернинг ўртасини талашар эдилар. Салжуқийлар, ғазнавийлар, ануштегин—хоразмшоҳлар, қорахонийлар, санжарийлар, темурийлар, шайбонийлар, жонийлар, бобурийлар ҳоказо ва ҳоказо сулолалар ернинг ўртасида шунчалар қудратли давлатлар яратган эдиларки, бу давлатлар кези келиб емирилади деса ақл бовар қилмас эди. Лекин бу улуг давлатлар ва сулолаларнинг бари емирилди, битди. Уларни бошқа биров эмас, туркий қавмларнинг ўзлари емирди-

лар. Чакмокдек чакнаб тузилган улуг давлатлар ўзаро қирғинлар ботқоғига ботди. Тўғри, дунёга қайсики халқ келибди, бир замонлар ўз ичида албатта қирғин чиққан, узоқ замонлар ўзаро низоларни бошдан кечирган. Лекин бу ички қирғинлардан кўп халқлар ниҳоят тугал бирлашиб, яктан, яқвужуд бўлиб қутулганлар. Ақл-идрок заминида бирлашиб узилмас тараққиёт йўлига қирганлар ва сўнг бу тараққиёт йўлидан ҳеч қачон тоймаганлар. Лекин туркий қавмларнинг ўзаро қирғинлари бора-бора ўнглаб бўлмас таназзулга олиб келди. Халқ учун таназзул бу — йўлни йўқотишдир.

Қуръони каримнинг «Қаҳф» сурасида Худо Зул-қарнайн қиссасини хабар беради. Зул-қарнайн кун чиқишга қараб юриб бир қавмнинг устидан чиқди. Оллоҳ бу қавмнинг устига қуёшдан ўзга парда қилмаган эди. («Қаҳф» сураси. 89–91 оятлар). Яна Худога аён: назаримда қуёшдан ўзга бошпанаси йўқ бу қавмлар — менинг боболарим эди. Қуёш қавмлари, яъни туркий қавмлар эди. Туркий қавмлар Зулқарнайн замонларидаёқ бошпана қидирар ва ернинг ўртасини кезар, у иқлимдан бу иқлимга тинимсиз кўчар эдилар. Бошпанасизлик, саргардонлик бу сон-саноксиз қавмларни кўп азоб-уқубатларга дучор қилди. Лекин бу азоб-уқубатларнинг энг ёмони ўзаро қирғинлар, аҳлсизлик эди.

Бу гапларни айтаётганимнинг боиси шулки, бу азобларнинг барини улуг истеъдод эгаси Заҳириддин Бобур ҳам кўрди. Ўзаро қон тўкишлар, жудоликлар, абгорликларнинг ҳаммасини ўз бошидан кечирди. Ўзбекка жафо ҳақида сўйласанг, ёқасан. Жафо ҳақида гапирсанг, у кўзига дарҳол ёш олади. Вужудида неча минг йиллик жафоларнинг садоси уйғонади. Бобур ўз жафоларини қоғозга сўйлади. У шунча шижоатли, мард одам бўлишига қарамай йиғлаб-йиғлаб ёзди. Лекин кўзёшларга фарқ бўлиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. У буюк фаолият одами эди.

Фарб шеърятини ва адабиётини ўқисам, кўп маҳал ёлғизликка дуч келаман. Унда одам ёлғизликка интилади, ёлғизликни хоҳлайди, ёлғизликни севади. Чамаси, ёлғизлик ва ёлғизлик хоҳишлари кишининг тўдадан шахс каби айрила бошлагани белгиси. Ўзига хос шахс даражасига кўтарилиш ажралишга, балки аксар пайтлар одамлардан ўзини тортишга, дунёдан бегонасирашга олиб келади. Шахснинг эркинлиги сиймоларга ажралишни

кучайтиради. Халқ ичидан кетма-кет кўп сиймолар етишиб чиқаверади. Ёлғизлик одамга ўзини англаши учун керак. Қадим хитой ва япон шоирлари аксаран ёлғизлик кайфиятларини бениҳоя нозик идрок этадилар. Бизнинг қадим ўзбек шеърятимизда ёлғизликка интилиш йўқ. Бу шеърят ҳамдам, ҳабиб, дўст топишга интиладиган шеърят.

Оёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим — дейди Бобур. У доим ҳамдам излайди. Ҳамдам йўлида не ажиб фидокорликлар, валломатликлар кўрсатади. У ҳамдам учун тахти, мамлакати, ширин жонини беришга тайёр. Ўзбек азалдан ёлғизликни севмайди. Ёлғизликдан қочади. Ёлғизлик ўзбекнинг назарида одамсевмаслик, бадхўйлик, шумшуклик билан тенг. Бобур ажиб бир тарзда доим мажлислар, латиф ва рангин суҳбатларни беҳад севади, анжуманларда нечоғлик хушҳол ва бахтиёр кўр ташлаб ўлтиради. Бобурнинг тинимсиз жамиятга интилиши, жамиятдан завқу сурур олиши унинг бениҳоя одамсевар бўлганлигини англатади.

*Аҳбоб йиғилмоқни фароғат тутунгиз,
Жамъиятингиз борини давлат тутунгиз...*

Бобур доим мардона ва очик юзлик сўз юритади. Дўст бўлиб, ёр бўлиб, жафокаш ҳамдам бўлиб эр сўз айтади. Бобурнинг юрагида ҳеч сўнмаган бир дурдона, бир муқаддаслик бор. Бобур қайси ҳолатда, қандай аҳволда бўлмасин, ўзини мудом ва қатъий сувратда яхшиликка чорлайди. Унинг яхшилиги мардлик, адолат ва очик кўнгилликдир. У ўзини доим яхшиликка чоғлагани учун ҳам ҳеч бир қийинчиликлардан кўркмайди. Улар қаршисида чекинмайди. Умидсизликка тушмайди. Бобур ўзини беҳад қаттиқ назорат қилади. Унинг бу улғуф ички назоратидан чидам ва матонат камолга етади.

*Киш бўлдию бўлди борча тому тош қор,
Жамъияти бор кишига бордур хуш қор...*

Жамъият сўзи Бобур тилида бу ерда ва умуман қанчалар теран маънога эга. Жамъият бу ерда ҳам атрофингни ўраган азиз одамлар, ҳам фароғатли мухит,

хам қурб, ҳам жозибали висол... Оламнинг гўзаллиги кишига киши жамъияти билан татийди. Бу рубоийда инсон кайфиятларининг бу қадар рангин ўзгаришини кўринг:

*Бу қиш на ямон йўлу паришон ҳолим,
Ёраб, мени яхшилиг сарига бошқор...*

Бобурдаги муқаддас нарса: олижаноб фикр, олижаноб кечинма. Бу ўша... қуёшдан ўзга бошпанаси йўқ одамнинг сиз билан бизга мерос қолдирган ой нуридай тиниқ хаёллари. Бизнинг ҳам ҳамон қуёшдай ўзга бошпанамиз йўқ. Сиз ахир буни инкор этмасангиз керак?

Фақирларнинг шоҳи

Баъзилар Машрабни авлиё деб биладилар. Бошқа бировлар Бобораҳим Машраб—улуғ шоир, деб айтадилар. Кимларгадир Машраб—сўфий, дунёни саргашта кезган, кўнимсиз, тинимсиз қаландар. Оддий қаландар эмас, қаландарлар шоҳи. Барча фақирларнинг шоҳи. Яъни шоҳ Машраб.

Дунёда маънавий, руҳоний бойлигидан — юрагининг камолотидан ўзга бойлиги бўлмаган, мулкларни тасарруф этмаган ва лак-лак кўшинларни ўз оғалари, биродарлари устига бошлаб бормаган, ўзидан кучсизроқ ва заифроқ халқларнинг тақдирларини ҳал қилишга, уларни тобе этишга уринмаган шоҳлар ҳам ўтганлар. Улар ишқ ва маънавий гўзаллик шоҳларидир. Машраб ана шундай асил камолотга интилган ва унга эриша олган шоҳлардан эди.

Тириклик чоғида ва ундан сўнг бир қанча замон Машраб оддий халойиқ орасида «девона Машраб» деган ном билан шуҳрат қозонган. Унга Машрабнинг ўзи асос берган. У онгли суратда девоналик йўлини танлаган. Бир қанча ғазалларда ўзини девона деб атайди. Девона эканлигини тўхтовсиз таъкидлаб боради.

Бизнинг замонамизда шунчалар оташин, тоза нафас асарлар яратган зотни девона десангиз, ҳақорат бўлиб эшитилади. Инсоний дардларини ва ошиқона кайфиятларини бу қадар ёниб куйлаган шоирни девона дейишга ҳеч кимнинг тили бормади. Бизнинг девона ва девоналик ҳақидаги тушунчаларимиз билан ўн еттинчи асрдаги шу ҳақдаги тушунчалар ўртасида катта фарқлар бор. Машраб замонасида—ўн еттинчи асрда—девона деганда дунёни—моддий дунёни тан олмаган, мол-давлат йиғмаган ва хатто бола-чақа орттирмаган дарвешваш, қаландарваш кишиларни девона дер эдилар. Ёлғиз ҳақнинг васлига интилган ва бир худодан бошқа ҳеч нарсани тан олмаган ва бошқа ҳеч нарсага сифинмаган одамларни девона дер эдилар. Шу маънода девоналик ақлдан озиш, жинниликни билдирмас эди. Оддий одамлар назарида уларга ўхшаб фикрламайдиган, уларга ўхшаб ҳаракат қилмайдиган, уларга ўхшаб яшамайдиган одам девона саналарди.

Девоналик асли бу ўзини ва дунёни бенихоя теран англаш ва билиш бўлса керак. Шу асосда девоналик ўзликдан ва дунё меҳридан кечиш, яъни ўзини бутунлай унутиш бўлса керак. «Соқийи азалдан майи антахур ичибман, Бас онинг учундир манга бу нашъаи даврон», дейди Машраб, Майи антахур Худонинг муборак китобида «Инсон» сурасида эслатилган энг тоза шаробдир. Ва сақойҳум раббуҳум шаробан таҳуран. Яъни Худо уларга, яъни умрини яхшилик билан ўтказувчилар — арбобларга энг тоза шароб ичирди. Бу Яратганнинг ишқ шаробидир. Машраб ўзини шундай шароб ичганлар сафида кўради. «Нашъаи даврон» деганда ундан мастликни назарда тутди. Қуръон ўртага ҳар томонлама гўзал маънавий инсон ғоясини кўяди. Машраб шу ҳам илохий, ҳам тугал инсоний ғояни ўзига дастур қилиб олди. Шу ғоя тагига етганда унинг тенгсиз гўзаллигидан девонага айланди. Машраб яна ўша ғазалида айтади. «Ишқинг ўтида бу юрагим ўртанадир оҳ. Охир юрагим бўлғуси ишқ ўтида бийрон». Машраб шундай улуғ бир ишқ ўтида тинимсиз қовурилаётган одамдек таассурот қолдиради. Унинг тили — шу ишқнинг тили. Унинг сўзи — шу ишқнинг сўзи. Унинг девоналиги — шу ишқнинг девоналиги.

Мен Машрабни куйган ва тинимсиз куйишда давом этаётган одам эмас, балки бус-бутун, яъни бошдан-оёқ мунаввар алангага айланган ва оқ аланга тимсолида жаҳонни саргашта кезган, ҳақиқат қидирган зот деб тасаввур қиламан. Унинг ғазаллари шу оқ аланганинг бутун Мовароуннаҳр бўйлаб тўкилган ва ҳамон ёнаётган парчаларидир.

Шу маънода Машрабнинг девоналиги энг юксак маънодаги маърифат нишонаси, деб қаралмоғи керак. Машрабнинг девоналигини олий маърифат деб қарасаккина, унинг асарлари ўз асрор пардасини бизга андак очади. Яъни Машрабнинг ғазал оламини буюк аланганинг ўртасида очилган чечаклар деб қарамоқ лозим бўлади. Бу чечаклар намруд ўтига ташланган хазрат Иброҳим ёнида очилган чечакларга ўхшайди. Балки баайни ўша чечакларнинг ўзи бўлса ажабмас.

Маърифатни мен инсоннинг дардини англаш даражаси деб биламан. Одамзотнинг дардларини англайдиган ва англаганларича иш кўрадиган зотларгина чин маърифат эгаси бўладилар. Бошқача маърифат йўқ ва бошқа зиё йўқ. Зиёли ҳам йўқ.

Бобораҳим Машраб одамзотнинг дардини жуда эрта англаб етди. Жуда эрта ёшидан атрофида доим бегуноҳ қурбонларни — ҳосили етилган далалари пайҳон қилинган деҳқонларни, боғлари кесилган ва топталган боғдорларни, дастгоҳлари бузилган ва ёндирилган уста, хунаромандларни, чорвалари таланган ва бўғизланган чорвадорларни, халққа ҳақиқий маърифат беришдан ожиз қотиб қолган ақидаларни тўтидек такрорлаган, халққа чин ҳаёт мактабини яратиб беролмаган шариат пешволарини кўрди.

Машраб яна ўз умр йўлларида хонадони тўзиган, хонумони барбод бўлган, у хон зулмидан қочиб доим бу хон зулмига тутилган, қаерга борса ўша ерда қирғинга дуч келган боши бошдоқликдан чиқмаган, бесаранжом, кўчманчиликка гирифтор халқни кўрди. Ўзаро ички ва ташқи урушларда халқнинг асл ўғлонлари ўз қонига фарқ бўлиб, хонлар ўз халқлари томирига тўхтовсиз болта ураётганликларини кўрди. Хонлар ўзларини ҳақ деб билар эдилар. Шариат пешволари ўзларини ҳақ деб билар эдилар. Амирлар ўзларини ҳақ деб билар эдилар. Уларнинг бари ўз ҳақларига шафқатсиз зўравонликлар билан эришмоқчи бўлар эдилар. Тўхтовсиз зўравонликка дучор бўлган халқнинг ўнгланиши, ўзини таниши, халқ сифатида намоён этиш ғоятда қийин кечади.

Ҳимоясиз, паноҳсиз халқнинг ночор ахволига чидаёлмай Машраб дарбадарлик йўлини тутди. Зулм остида эзилган халқ ахволига у бефарқ қараб туролмади. Халқнинг дардини юрагига жо қилди. Бу дард шунчалик поёнсиз эдики, у дунёга сиймай қолди. Адолатсизликлар ҳукм сурган дунёда у ўзини бегона сезди.

Машраб қаландар бўлгани билан халқ ахволидан ўзини олиб қочгани йўқ. У эзилганларга раҳнамо бўлишга, зулм остида эзилганларнинг холини енгиллаштиришга уринди. Халқни хонлар ва ҳокимларнинг жабр-ситамларидан ҳимоя қилди. Машрабда ҳур, эркин фикр, тўғрироғи фикрлаш қачон пайдо бўлганлигини айтиш қийин. Унда шоирлик туғма бўлганидек, ҳур фикр ҳам туғма эди. Одам боласининг тадрижий шаклланиши қонуниятларига риоя қилиб — айтадиган бўлсак, эркин фикр унда жуда эрта уйғонди. Унинг қонида, зумрасида, вужудининг мағзида асл ғалаён ҳоким эди.

Машраб чамаси ҳеч ерда шу маънода исён ёки ғала-

ён сўзини кўлламайди. У хур фикр, эркин фикр деганда «куфр ўти», хур фикрли одамлар деганда «куфр эли» деган тушунчаларни ишлатади. «Куфр» деганда исёнкорликни ва барча зулмпешалик ва мутлақо бефойда зуҳд-тақвога қарши исёнкорликни назарда тутлади. «Этагимни елпишидан юз худо пайдо бўлур. Бу дилимни кавламанг, оташкадо пайдо бўлур», дейди Машраб. Бу фикрнинг ёркинлиги, кутилмаганлиги, жасорати бизни ҳайратга солади. Киши жуда юксак маърифат эгаси бўлмаса у бундай фикрни айта олмайди. Айтолмайдигина эмас, шунчалар мураккаб фикрни бунчалар равшан ва тиниқ ифодалай олмайди. Бу сатрларни тузукрок тушунтириш учун ҳам камида бир китоб ёзиш керак. Ва шу билан бирга Машрабдек дард ва дарбадарлик йўлини босиб ўтиш керак. Кўз ўнгимда чанг, губор йўлларда шиддат билан этагини силкиб кетиб бораётган, баланд бошига қулоҳ кўндирган зот намоён бўлади. Унинг мияси бир зум фикрсиз турмайди. Оёғининг остида чигирткалар ва беданалар дам-бадам патирлаб кўтарилади. Оламни бедана ва чигиртка садоси босиб ётади. Қаландар этаги ортидан енгил губор эргашади. Қаландар ҳар зарра Худонинг зухуроти эканлигини билади. Инчунин лаблари пичирлаб қовжираган дудокдан шу сўзлар отилиб чиқади: Зарра Худодир, — зарра — Худодир. Эҳтимол у замонда Машрабни осийш учун шу биргина исёнкор сатрнинг ўзи етарли эди. Лекин Машраб буни айтмай ҳам туrolмасди. Айтмаса, Машраб бўлмасди. Мансури Халлож ва Мажнун этагида юрган ориф қаландар бўлмасди. Машрабни яхлит бир аланга деган эдик. Бу мисрадан Машрабнинг дили доим яллиғланиб турган чўғдек бўлганлиги англашилинади. Чўғни кавласангиз, у оташпарастларнинг ўтхонасига айланади. Оташкадада эса ўт ҳеч қачон сўнган эмас. Зухд эли бу ўтга дош беролмайди. Шоирнинг эркин фикри улар ўртасида ғалаён кўтаради. Тақводорлар гулғулага тушиб, наъра тортадилар. Дод-фарёд кўтарадилар. Шоир бу ғавғоларга тинч қараб туrolмайди.

*Дил туташди куфр ўтига
шайх гавгосин кўруб,
Ул ситамгар ришвахўрлар
зуҳду тақвосин кўруб...
Фақр элидан музд олур
муфти таманносин кўруб,*

*Шармсор зуҳҳод элини
халқни яғмосин кўруб,
Бу тилимдин найлайин,
аччиқ садо пайдо бўлур.*

Машраб бу ерда ўзида исёнкорлик нимадан ва қандай пайдо бўлганлигини аён айтиб ўтади. Ҳар қандай хурлик ва хур фикрликни бўғишга ва маҳв этишга доим тайёр турган шайхларнинг бу каби ғавғоларига Машраб қаерларда ва қачон дуч келмади дейсиз. Бу ғавғолар уни тўхтовсиз таъқиб этди. Лекин шоир бу таъқиблардан синмади. Ақидапарастликка бўйсунмади. Балки дард унда янада теранлашди. Исён ўти тобора баландлади. Машраб ўта огоҳ зот эди. Огоҳ зотлар эса зулм ва зулмларга индамайгина қараб туролмайдилар. Ўзларини ёлғиз Худогагина таслим қилган одамлар ҳар қандай золимнинг олдида эгилмайдилар.

Машраб халқ ичида бузғунчилик билан шуғулланганларни очик-ошкор кўрсатади. Ва уларга қарши кескин аччиқ сўз айтишда чўчиб ўтирмайди. Машрабнинг табиатидаги бир улуғ хусусиятини ҳам айтиб ўтишимиз керак. У турли-туман сохтагарчиликлар ҳайлу ҳашамлар, таманнолар, ясама улуғворликларга беҳад қарши эди. Таманно, ҳашам, дабдаба, мунофикона иззат-ҳурмат риёкорлик билан сира чиқиша олмасди. Қайда бўлмасин, қандай шароитда бўлмасин, кимда бўлмасин мунофиқликка дуч келса, ўша ерда, ўша онда унга қарши шафқатсиз бош кўтарарди. Бундай ҳолларда Машраб аёвсиз кимсага айланади.

Машрабнинг куфр-исёни аввало ҳамоқатга, ғафлатда ётишга қарши қаратилган эди.

Шу баробарида Машраб чин ошиқликни ҳар доим кутлар эди. Юрагини туганмас дард босган бу зот аслида жуда шўх ва қувноқ одам эди. Улкан истеъдодларга хос бўлган бу қувноқлик унинг ғазал оламига ўзгача нафис, бир шуъла сочиб туради. Унинг ошиқона ғазаллари ғоятда ўйноқи ва шу билан бирга ўта дардлидир.

Машраб ўз ғазалларида ошиқлик, ишқ-муҳаббат, дард, ёрнинг туганмас озорлари ҳақида зўр муболаға қилиб лоф ураётгандек туюлади. Аслида булар на лоф, на муболаға. Машраб шундай яшар эди. Шундай ўйлар эди. Буларнинг бари унинг тафаккури, хиссиётлар оламининг бор ҳақиқати.

Машраб одам боласига туганмас марҳамат назари

билан қарайди. Унинг табиати ўзи асил марҳаматдан бино бўлган. Машраб ўз номининг маъносини тушунтираркан, мен ҳар қозонда қайнайман ва менга чин дилдан рафиқ бўлувчиларга рафоқатлик қиламан, дейди. Машраб дегани шу бўлади. Ҳақиқатан Машраб одамларга, халққа шунчалик яқин ҳамдам дўстдир.

СУРАТИ БАШАР, СИЙРАТИ МАЛАК

Дунёнинг марказида қон ялаган, жаҳонни ўзи каби одамларнинг қонига ботирган ва ўзи каби одамларни неча ўн йиллаб тиканли симлар билан ўралган жаҳаннам чоҳида сақлаган «дохийлар» эмас, Бобораҳим Машраб туради.

Ҳа, дунёнинг марказида Машраб туради.

Бировнинг ризқини емаган, бировнинг молига ҳавас қилмаган, ўзи каби одамларга ҳеч қачон озор бермаган ва зиён-заҳмат еткизмаган, ҳеч қачон ҳеч қандай бошпанаси, мол-дунёси, хирсу хаваси бўлмаган, жамики олам даргоҳларини ўзига уй деб билган, дунёни дарбадар кезиб ҳақиқат нуруни қидирган Машраб ўзини чиндан ҳам оламнинг марказида турган каби тасаввур этади.

Машраб ҳар бир ғазалини чин маънода манифест каби ёзади. Дунёни ўз қарашларидан, ўз ахволидан, руҳий ҳаётида кечаётган ҳеч тинмайдиган ғалаёнлардан хабардор қилади.

Машраб манифест ғазалларида ўзини дунёга сифмаган одам деб эълон этади.

Ўзини бахтсизларнинг бахтсизи, кулфатзадаларнинг кулфатзаси, бир зум ҳам ғам юкидан фароғат топмаган кимса деб танитади.

Машрабнинг машҳур шеърларидан бирида киши тасаввурини жавлон урдирувчи — билмадим дунё шоирларида бундай фавқуллодда сурат бормикин йўқми, — бир тасвир яратади. Бу ҳақиқатан ҳам қаламда чизилган эмас, сўз билан ёзилган эмас, айни яратилган тасвир:

*Аршнинг кунгурасин устига қўйдум оёқим,
Ломакондин жон олибман, бу маконни на қилай?!*

Арш — коинот қаърида ердан қараганда ва одамнинг нигоҳи билан боққанда энг юксак макон. Унда Яратганининг тахти ва Рухул-Қудс макон тутган.

Бу фавкуллода ҳайратомуз байтда Машраб кўз ўнгимизда коинот қадар юксалиб туради. Энди арш қадар юксала бориб унинг кунгурасига оёғини қўйиб турган инсон боласини тасаввурингизга келтиринг. Инсон бу байтда шу қадар буюк ва тенгсиз бир мақомда кўринадди. Машраб жуда кўп ғазалларида ўзининг тасаввуримиздаги реал оламга сиғмаганлиги ҳақида ўртаниб ва куйиниб ёзади. Бу ерда эса яна ўша дунёга сиғмаган зот ўзини коинот кунгурасига оёқ босиб тургандек тасаввур этади.

Машраб моддий, реал оламга сиғмагач ва ундан ўз ўрнини топмагач, ўзини коинотга қўшилиб кетгандек сезади.

У моддий дунёдан бутунлай юз ўгириб, йўқлик дунёсини, яъни унинг тили билан айтганда, ломаконни хоҳлайди ва ломаконни соғинади.

Бутун муҳаббатини ломаконга қўяди.

Нега?

Моддий, реал дунё уни бахтсиз ва бесарупо қилгани учунми?

Ёлғиз Яратганининг муҳаббатини тан олгани ва излагани туфайлими?

Нега у бу қадар дарбадар?

Бу қадар бошпанасиз?

Бу қадар қаландар?

Бу қадар девона?

Бу девоналик барча моддий нарсалардан ва лаззатлардан воз кечилгани сўнггида эришиладиган энг олий шуур эмасми?

Энг олий шуур?

Энг олий шуур — Худогагина хос-ку!

Лекин бу Худо жамолига тўхтовсиз интилган банданинг нуқтаи назаридаги энг олий шуур.

Фақат угина Машраб ғазалларида келганга ўхшаш тасвирлар яратиш имконини беради.

Шундай қилиб, биз ўша байт орқали Машрабни коинот кунгурасининг устига оёғини қўйиб турган зот сифатида таниймиз.

Машраб бу юксак ҳаёлда у ерда нима қилиб турган экан, деймиз. У борлиқ эгасининг васлини қидириб ва уни моддий дунёдан топмай арш аълога кўтарилган ва у ердан туриб васл қидираётган ҳолда кўзга ташланади.

Машраб учун васл қидириш бизнинг заррадан иборат дунёимиздагина эмас, коинот миқёсида давом этади.

Васл излаш оромсизлиги Машраб учун энг олий оромга, ва шу йўлда моддийликдан воз кечиш бахтсизлиги энг нурафшон бахтга айланади.

Ўзининг васлига интилишгина бор. Шу интилишгина хақиқат! Шу интилиш орқалигина инсон ягона саодатга эришади.

Васл Машраб учун ҳамма нарсадан юкори ва аъло. Васл олдида ҳатто бихишт ҳам, дўзах ҳам моддий, яъни тасаввурга сиғадиган олам ва улар Машрабни худо васличалик қизиқтирмади.

Фақат ломакон. Яъни чексиз, интиҳосиз, тасаввурга сиғдириб бўлмайдиган йўкликкина Машраб кўз ўнгида биринчи даражали қимматга эга.

Шунда Машраб шу ерда коинот юксаклигида, яъни арш кунгурасига оёғини тираган ҳолда ўзи қидириб топган энг буюк хақиқатлардан бирини баён этади:

Бир Худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо...

Бу фикр шу қадар ёркин, шу қадар ёмби ва шу қадар туркона содда.

Ва шу қадар мутлақлик — хақиқатнинг мутлақлиги мужассам унда.

Бу ердаги «ғалат» сўзи одам ҳушини оладиган даражада гўзал ва чексиз бир маънога эга сингари кўринади.

Одам боласининг моддий дунёга нисбатан азалий шубҳаси шу сатрда акс этган. Жами ҳайрат шу сўзда акс этган ва оламнинг кейинги барча фалсафаси шу сўздан туғилган.

*Икки дунёни кўзумга илмадим,
Менки ул дийдорнинг ҳайронаси —*

дейди Машраб бошқа бир ғазалида.

Барча маърифат ана шу дийдор, яъни Ўзининг васлини излашда ҳосил бўлади. Гўзалликларнинг барча жараёнлари — шу излаш жараёнлари ва босқичларидир.

Машраб вужудки бор, барини ўткинчи, яъни бузилиш ҳамда вайрон бўлишга ва булар оқибатида қайта дунёга келишга гирифтор деб билади. Нимаики вайрон бўлишга гирифтор экан, демак, у ўткинчи ва унга сира меҳр-муҳаббат қўйиб бўлмайди.

Васл қидирувчи чексиз кулфатларга дучор бўлади.

Лекин бу кулфатлар бари худди энг тоза ва энг аччиқ май кабидурким, ана шу кулфат — майнинг мастлиги фақат ҳақиқий ошиқларга — чин ишқ эгаларигагина муясар бўлади.

Худо муқаддас китобида «Раҳмон» сурасида айтади: «Кулли ман алайхо фони. Ва йабҳо важҳу раббика зулжалоли вал-икром». Яъни: «Оламдаги жамики нарсалар йўқолиб битади. Фақат Раббинг жамолигина бетимсол буюк ва икром билан қолади».

Машрабнинг улур муҳаббат ва боқийлик ҳақидаги фалсафаси шунга асосланади.

Аршнинг кунгураси Машраб учун чексиз оламнинг остонаси.

Машраб сиймосини агар тасаввуримизга келтирадиган бўлсак, уни доим остона қошида турган зот каби тасаввур қилсак, унинг тўғрисида бир қадар ҳақиқатга яқин тасвирга эга бўламиз.

Машрабнинг барча нола-фарёдлари шу остона остидан эшитилади.

«Остона» нима экан?

Остона — васлга етишнинг бир поғонаси.

Одам боласи мутлақо ҳад ва худудлар ичида яшайди.

Остона ҳам шундай бир ҳад. Бир ҳаётнинг боши. Иккинчи ҳаётнинг охири. Фақат боши ва охири. Лекин асло ўртаси эмас. Боши охирига уланади. Охиридан боши бошланади.

Ана шу остона.

Лекин остонанинг ўзигина эмас.

Агар олам фақат остонанинг ўзидангина иборат бўлганда, у янада нотугал бир нарсага айланарди. Лекин олам нотугал тугал қилиб бино қилинган. Шунинг учун у ғоятда ширин ва лазиз туюлади. Шунинг учун бу ерда Нафснинг ўйинлари ҳоким.

Лекин остонадан кейин эшик ҳам бор. Уни моддий эшик деса ҳам бўлади. Лекин уни моддий эшик демаган маъқул. Машраб бу эшикни моддий эшик деб билмайди. Лекин моддий эшик каби фикр юритади.

Мен нола қилай шому саҳар дод эшигингда...

Бу ўша остонадан сўнг бошланадиган «эшик». Нотугал тугалликнинг охириги манзили. Остона — ҳад эди.

«Эшик» ҳам ҳад.

Остонадан эшиккача бўлган макон, масофа — бу энди худуд.

Одам боласи шу остонадан шул эшиккача бўлган худудда истиқомат қилади. Шу хад ва худуд орасида интихосиз бошланишлар ва охирлашлар юз беради. Яна Худога маълумроқ.

Бир қарашда Машраб мисрасидаги гап жуда тушунарли. Жуда одми гап. «Девона»нинг гапи.

Яъни бу гўзал севгилининг эшиги.

Аммо одам боласига фожиа бўлиб туюладиган нарса шундаки, у доим ошиқ юзига берк.

Қачон очилиши маълум эмас. Ҳеч қачон маълум бўлмагай.

Машрабнинг тинимсиз ҳайроналиги шундан.

Эшик-ку мавжуд. Хўш, нега у очилмайди. Очилмайдиган эшик ҳам бўладими? Очилмаса, у эшик деб англанадими?

Ҳамма гап шунда.

Эшик мавжуд.

У очилиши керак. Очилади. Лекин инсон остонадан эшиккача бўлган моддий маконда бу эшикнинг калитини топмоғи керак.

Калит топилмаса, одам нотаом ўтади.

Остона тагига нопок кулайди.

*Машраб сени деб
кечти жаҳондин
Бошини қўйди
остоналарга...*

Остона ва эшик орасида талаб аҳли ўзини камолотга тайёрлайди. Комил инсонгагина эшик қия очилади.

Демак, маънавий камолотгина инсонни чекланган, тор оламдан чекланмаган кенг оламга олиб чиқади.

Шунинг учун Машрабга ўхшаш зотлар дунё лаззатларидан кечиб, ширин жонларини чексиз қийноқларга солиб комиллик излайдилар. Комилликка етиш билангина васл имкони туғилади.

Баъзилар, балки кўплар бу эшикни Марғилонда машхур адабий қаҳрамон Отабек юзига тимтирс беркилган эшик деб ўйлайдилар. Отабек ҳам ошиқ. «Гуноҳкор» ошиқ. Гуноҳкорга васл эшиги доим ёпиқ.

Лекин Машраб «эшик» деганда, икки олам орасида-

ги тимсолни назарда тутади. Яъни унинг эшиги — моддий оламнинг тугалланиши ва ғайбий оламнинг бошланиши. Ғайб дунёси биздан шу кўзга кўринмас эшик орқали ажралади. Эшикдан нарисси сир. Ғайб. У томондан бизга пароканда илоҳий сасларгина келади.

Олам уйи ҳудудсиз. Лекин шу ҳудудсизлик ҳам ўша остона ва эшик орасида. Яратганнинг ҳидояти — сиротул мустақим — тўғри йўл ҳам остона ва эшик орасида. Барча маконлар, уй ва хонақолар ҳам шу орада. Ва ниҳоят, тан — вужуд ва унинг тожи кўнгул ҳам шу орада.

Машраб коинот ичида ўз арши, кунгураси, эшиги, остонаси, ҳамда эшик ва остона орасидаги мустақим йўл ва бўстонларини тасвирга тушираркан, доим ана шу маконлар ора кўнгил хонақоси борлигини ҳам бир зум бўлсин назардан қочирмайди.

«Кўнгулнинг хонақоси» — эшик, остона, арш, кунгура, гулзор тимсоллари қаторида туради. Машраб карашлари ва образлари дунёсида улар бир-бирлари билан чамбарчас боғланганлар.

Кўнгулни хонақо деб тасвир қилиш жуда ҳам тийран нарса. Аслида хонақо — обидлар, ибодлар маскани. У — хилват. Ибодатгоҳ. Кўнгил ибодатгоҳига олиб борадиган йўлни — сиротул мустақим деганлар.

*Куйса муҳаббат ўтига
фисқу фужур, гуноҳларинг,
Хилват этиб келур ўзи
кўнгулни хонақосига...*

Биз васл шартини ахтараётган эдик. Мана, Машраб васл шартини ҳам ўз фалсафаси доирасида ғоятда гўзал қилиб англатиб ўтди. Одам боласи турли фисқу фужур, гуноҳлардан холий бўлгандагина васл муяссар бўлади. Яъни Яратганнинг ўзи бу тозарган ва тозариб буюк масарратга эришган кўнгил хонақосига етиб келади.

Лекин бунинг учун битта шарт бор: муҳаббатнинг ҳеч қачон сўнмайдиган қудратли ўтига барча иллатларни куйдириб ташламоқ даркор. Лекин шуниси ҳам борки, иллатларни куйдириш билан ҳам иш тугамайди. Кўнгул хонақоси буюк осойишталик ва собир халоват ҳам топмоғи зарурким, Машраб буни гўзал тарзда «хилват» тушунчаси билан англатади, — ана ўшанда унга Худонинг васли муяссар бўлажак.

Машрабнинг «Айланиб келдим яна ғам уйига меҳмон бўлуб» деган сатри ҳам бор.

Хўш, «ғам уйи» билан «кўнгул хонақоси» ўртасида алоқа борми? Улар инсонга тортиқ қилинган ҳудудларни англатувчи образлар. Лекин «ғам уйи» нима дегани? Машрабдагина эмас, умуман қадим шеъриятимизда бу образга бот-бот дуч келамиз. Уни «байтулҳазан» деб ҳам атаганлар. Яратганнинг ёди ва ишқи билан оламни тинмай кезган, оламни ва олам орқали ўзини ахтарган Машраб айланиб-айланиб тагин «ғам уйи»га етиб келдим, дейди.

«Байтулҳазан»ни шарқ луғатлари мажозан айрилиқ шиддатида қолган ошиқнинг кулбаси ва умуман ошиқлар харобаси деб тушунтирадилар. Олам — ошиқлар назарида — катта ғам уйи. Ошиқнинг ёлғиз изтироб чекиб ўзини излайдиган даргоҳ эса — кичик ғам уйидир.

Кўнгил хонақоси ҳам, ғам уйи ҳам шундай масканки, у ерда ҳеч қандай можароларга, моддий дунёнинг таллашиб-тортишувларига ўрин бўлмаслиги ва сабаб топилмаслиги керак. Машраб айтади: «Дил ани дерларки, ҳаргиз можароси бўлмаса...» Бу нима дегани? «Можаролар» ҳукмида қолган дил — дил эмас. Можаролар ҳукм сурган жойда муҳаббатдан асар қолмайди. Можароларга берилган кўнгил Яратганнинг ёдини унутади. Чунки дил ўз можароси билангина овора бўлиб кетади.

Машраб ўзини можаролардан холий қилиш учун дунёдан этак тортти. Дунё тўхтовсиз уни ўз домига, ўз лаззатига тортиб келди, у тўхтовсиз тарзда ундан қочди. Дунё ишқини заррама-зарра вужудидан суриб чиқарди. Бора-бора дунё ҳаваси ўрнини ҳайрат эгаллади. Ҳайратлар унда оламни ва уни Яратганни англаш ва ҳис қилишнинг энг баланд нуқтаси каби пайдо бўлди. Ҳайрат Машрабни то сўнгги дамгача бир зум бўлсин тарк этмади.

Машраб том маънода ҳайратга чўмган одам эди. Унда жозиба қудрати камолга етган эди. У ўзини бекорга «Машраби мажзуб» деб атамайди. У ўзини ва ўз ҳаёт тарзини доим Мусо, Исо, Мажнун, Мансур сиймоси ва яшаш равишларига киёслаб боради. Ўзини улар изидан бораётган, уларга эргашаётган холда тасаввур қилади. Кўп ўринларда Жаброил билан ҳамсуҳбат бўлганлигини таъкидлаб ўтади: «Лекин арш устида Жабрилдур менинг ҳамсуҳбатим...»

У ҳар қачон кўз ўнгида Мансур қисматини жонлантиради. Ўзини жуда эрта Мансур қисматини такрорлашга, Мансур ичган азоб шаробини ичишга чоғлайди: «Неча Мансур ўлди иршодманд муҳаббат йўлида, Менга ҳам дори қурулғонда етар бу қисматим...» Машраб умри туганчида эришган дорни умрининг ибтидосиданок орзу қилган, ўзи учун Мансур Халлож йўлини йўл деб танлаган эди. Мансур унинг назарида ўзининг буюк ҳаёти ва руҳи билан Худонинг васлига етишган зот эди.

Сўзи, нияти, иши бениҳоя тоза сиймо эди Машраб. У: «Суратим гарчи башар келди, малакдур сийратим» деганда, бу чиройли сўзларгина эмас, бу унинг — шоир, инсон ва мутафаккирнинг чин маънодаги борлиғи эди.

«Дунёнинг виждони» деган бир европача тушунча бор. Инсоният тарихида жуда оз зотлар дунёнинг виждони деган таърифга муяссар бўлганлар.

Машраб ишқининг буюклиги, излашларининг буюклиги ва инсоният азобларини ўз устига олганлиги ва покликнинг энг гўзал мақомига эришганлиги, ўзини маънавий камолотнинг олий чўққиларига олиб чиқа олгани билан — дунёнинг виждони деб аталишга лойиқ.

У мужассам виждон эди.

Унинг буюклиги виждон буюклигидир.

19.05.1992 йил

ҚУДСИЙ КАЛОМ

Йигирма биринчи аср арафасида ва айниқса, «коммунизм»дан чиқиб келаётган одамлар орасида Бобораҳим Машрабни ўқиш кўпгина инсонларга ибтидоий бир машғулот бўлиб туюлади. Улар Машрабнинг замонаси ҳам ўтиб кетган, унинг сўзлари ҳам эскирган, улардан юрак куйиндисининг иси келади ва бинобарин, ўзларини ҳақиқат ва нури иймон йўлида дорга тайёрлаган сўфийлар даври эндиликда, келажакда ҳеч қачон қайтиб келмайди, деб фикр қиладилар.

Эхтимол шундайдир. Лекин биз ўзимизни Машрабдан юқорироқ олишга, уни менсимасликка, ўзимизни ундан кўра ақллироқ деб билишга, — ахир биз «индеворлар», «шаттллар» даврида нафас олмоқдамиз, — ҳакимиз йўқ.

Нега? Чунки инсон ақлининг моҳияти ўзгарган эмас.

Инсон ақли ўсган. Лекин яна қайтараман: ўзгарган, мохиятан ўзгарган эмас. У илк яратилган чоғда қандай жавҳар ва дурдона бўлган эса, ҳамон ўшандай жавҳар ва дурдонадир.

Нега? Чунки биз ибтидоий деб биладиган узоқ замонларда одам боласи фазоларга чиқмагандир. Чунки у фазолардан тушгандир. Ўзи билан барча илохий динларни олиб келгандир. Инсон учун барча замонларга етадиган комил каломларни яратиб қўйгандир. Фазодан тушмаган бўлганда ҳам, доим ўзини фазо бағрида, кинот юксакликларида хис қилгандир ва унинг Машраб каби малаксиймо фарзандлари хаёлан ўзларини саккинчи осмон — арш остонасига бош қўйиб, оёқ тираб турган ҳолда тасаввур қилгандирлар.

Одам миясининг мағиз мохиятида ҳар қанча ақлли бўлиш ва ақлан ўсиш имконияти жойланган.

Илк одам ерга қадам қўйганданоқ ақлига ақл қўшиш ҳаракатида ва мажбуриятида бўлди. Ақлига ақл қўшиб боргани учун ҳам ер юзида қуйиб кетмади. Балки доим фаровон бўлиб борди.

Ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом мусоҳиблари Абу Дардога деган эканлар: «Ақлингга ақл қўш. Шунда Оллоҳга янада яқинроқ бўласан». Бу одамни хушдан айирадиган даражада гўзал ва чексиз теран фикр. Зотан, инсон ақлига ақл қўшиб боргани сайин Яратгани чуқурроқ ва кенгроқ англайди, билади, ақлига ақл қўшилгани сайин имонига имон қўшилади. Ақлнинг бойлиги ва ўсиши имоннинг бойлиги ва ўсиши — камолоти-га айланади.

Шунга кўра худосизлик даражаси қанча кучайса, ақлсизлик ҳам шунга яраша зўрайиб, чиркинликлар кучайгандан кучайиб кетаверади. Бунга худосиз «коммунизм»дан қандай чиққанимиз, ҳозир қандай аҳволда эканлигимиз — бутун чириклар бизни бутунлай забт қилиб олгани ва ақлимиз маҳвга учрагани мисол бўлолади. Кўз ўнгимизда юз бераётган нарсаларни қандай инкор этамиз ахир?

Ақлга ақл қўшиш ўз-ўзидан бўлмайди. Қидириш билан бўлади. Пайғамбаримиз қирқ ёшларигача илҳом қидириб юрдилар, ўзларини ғайб сўзига ҳозирлаб бордилар. Ҳазрат султонул орифин Яссавий ҳақиқат нурини қидириб олтмиш учда ер остига кириб кетдилар ва яна шунча яшасалар ҳам, қайтиб чиқмадилар. Бобораҳим Машраб жуда эрта излаш мақомига кирди. Яратганининг

васли ва ҳақиқатини қидириб жаҳонни тўхтамай кезди. Бир зумгина бўлсин қадамини Ишқ кўчасидан узмади. Бошини Ишқ йўлида саргардонликдан қутқарай демади. Ўзини жаҳолатнинг дорига тайёрлади.

Ўзининг қидириш қудрати ва туганмас иштиёқига кўра бу одам инсониятнинг энг гўзал Ақл эгаларидан биридир.

Машраб инсониятга қидириш шавқини, шиддатини ва эътиқодини қолдирган мубориз зотлар каторига киради.

Икки буюк дарё оралиғида яратилган буюк тариқат — нақшбандийликда «калимаи қудсий» деган тушунча бор. Бу — сўзни илоҳий деб тушуниш, уни муқаддас деб билиш.

Бу ҳам ақлга ақл қўшиш билан чамбарчас боғлиқ. Ақлга ақл қўшиш билан Худога яқинлашиб бориларкан, Ақлнинг жавҳари бўлган сўз ҳам муборак бўла боради. Сўз уволи нон уволдан минг чандон оғирроқ. Нон уволни жуда осон, ҳеч қандай азият чекмай тузатиш мумкин. Лекин сўз уволи ҳеч туганмас маънавий кулфатлар ва залолатлар етказилади.

Нимасини айтасиз, сўз увол ерда одамнинг ўзи уволдир.

Сўзларини увол қилувчилар ўзларини, ўз маънавийатларини увол қилгувчилардир.

Машрабнинг сўзи ҳам нақшбандийлар тушунчасидаги қудсий калом даражасига кўтарилгандир. Унда чорлаш, қидириш ва бу йўлда ўзини ҳар қандай кийинчиликларга тайёрлаш гўзаллиги мужассам.

Бу сўз — моддий олам азоблари ва ўзгаришларидан қутулиш, халос бўлиш учун уринаётган ориф зотнинг тинимсиз нолалари.

Моддий борлик кишанлари уни чирмаб ташлаган. Моддий борлик ўз чексиз жилвалари билан унинг кўзларини қамаштиради. Ақлга ақл қўшилгани сайин моддий дунё — Куръон карим каломи уни «хаёти дунё» деб атайдиган кишанлари ҳам кўзга равшанроқ ташланади.

Машраб сўзидаги тинмаган фарёд ана шу кишанлардан қутулишга жаҳд қилган сиймонинг фарёдлари.

Қудсий калом тушунчасида Оллоҳ билан банда ўртасидаги сўзгина рост сўз. Оллоҳ билан банда ўртасидаги сиргина — сир. Оллоҳ билан банда ўртасидаги аҳдгина — аҳд.

Машраб бу сўзни, бу сирни, бу аҳдни сўз билан

ифодалаб, уни дафтарга тушириб бўлмайди деб биледи. Банда ожиз. Оғиздан чиққан сўзга ёлгон — буй ва оҳангда ёлгон аралашмоғидан кўрқади.

У доим ишқ дардини дафтарга битиб бўлмаслигини таъкидлаб боради.

*Менинг рози дили зорим
фаровондур, битиб бўлмас,
Ки ишқ афсонасини
дафтар узра шарҳ этиб бўлмас.*

Биз hozир фаровон сўзини фақат ободончилик маъносида қўллашга, турмуш фаровон дейишга одатланганмиз. Сўзнинг сирли маъносини қочириб қўйганмиз. Машрабда бу сўз ўзининг сирли маъноси билан келади.

Сўз сатрга ўз қудсий қирраси билан «ётади».

Айтайлик, шаршара шиддатини фаровон дейиш мумкин. Шаршарани тутиб бўлмайди. Сомон йўли шуълаларини фаровон дейиш мумкин. Чунки у шуълаларнинг сирига етиб бўлмаганидек, унинг гўзаллигини ҳам тасвирлаб, шархлаб бўлмайди. Қуёш, ойнинг нур-зиёси ҳам заминга фаровон қуйилади. Уларни ҳам амаллаб изоҳлаш мумкин. Лекин асил моҳияти — сир-асрорини битиб бўлмайди.

Машраб дилидаги роз ва у роз шиддатидан туғилган зорни ана шу ходисаларга таққослаш мумкин. Шунда фаровонликдан Машраб кузатган маъно бир оз равшан тортади. Сўз қудсий сатр ичра қудсий мақомга киради.

Бу ерда «афсона» сўзи ҳам худди «фаровон» каби қудсий ҳолатдадир. У биз билган ва биз англайдиган афсона эмас. У кидирувчи зот — ошиқнинг асил ҳақиқати. Лекин бу ҳақиқат ошиқнинг ўзи томонидан ҳам тўла анланган, тўла тушуниб етилган эмас. Ошиқ уни англаш йўлига кирган. Шунинг учун уни афсона деб атайди.

Бу «афсона»нинг асл илдизини кидирсак, албатта Машрабдан беш юз эллик йил илгари яшаган орифлар султони Аҳмад Яссавий ҳазрат эшигига борамиз. Бобомиз бу сўзни шариат билан боғлаб илк бора тилга олганлар ва: «Афсонадур шариат, фарзонадур ҳақиқат, дурдонадур тариқат, ошиқларга муносиб» деб айтганлар. Бунда ҳам «афсона» сўзи биз тушунган маънода эмас. Уни буюк шоир ва донишманд гўзалликларнинг онаси деган мазмунда қўллагандай бўлади.

Машрабдаги афсона шу «афсона»нинг узви, давоми, янги маъно товланиши.

Бу сатрда «дафтар» сўзи ҳам кудсий мақомда. Халигача бу дафтарнинг нималигини олимлар тушунтириб беролганлар эмас. «Дафтар»нинг томири ҳам хазрат Яссавийда. Бу сўз-тушунчанинг шажараси балки Қуръони каримда бир неча оятларда уммулkitоб, китоб макнун, китоб мубин, сухуфи мукаррама, китоби хафиз, имом мубин тарзида тилга олинган Ал-Лавҳ Ал-Махфузга, яъни ер юзида нимаики бўлган ва бўлади — ҳаммаси бирма-бир ёзилган Азал китобига бориб уланади. Яссавий, Боқирғон, Машраб каби буюк шоирлар «дафтар» деганда, доим унинг кудсий маъносини назарда тутадилар.

Сўзларнинг кудсий маъно касб этиши кунда нечанечане маротаба қўлланиладиган жуда оддий, жуда одми сўзлар устида ҳам юз беради.

*Ўшандоғ Мустафони ушбу оламдин
фано қилди,
Худога бу сабабдин, эй биродар,
бахс этиб бўлмас —*

байтида, қарангки, «ўшандоғ» сўзи кудсий сифат касб этади. Мустафо — жаноб пайғамбаримизнинг сифатларидан бири. Бунда «ўшандоғ» сифатга сифат бўлиб келяпти. «Ўшандоғ» деган сўз ул олий зотнинг айтилган ва айтилмаган барча фазилатларини, умумжаҳон мохиятини камраб олади.

Худди шунингдек, шу ғазалнинг охириги байтида: **«Узоғ эрмиш ўшал зебо санамнинг қасри, эй Машраб, Агар минг йил жадал қилсанг, у манзилга етиб бўлмас»** сатрларидаги «узоқ» сўзи ҳам кудсий даражададир. «Узоқ» деганда, одатда бизнинг кўз ўнгимизга, айтайлик, Тошкентдан Хиротга ёки Маккага ёки Филадельфиягача бўлган масофалар келиши мумкин. Бунда «узоқ» бизга реал тасаввур беради. Яссавийдан бизгача узоқ масофа бор, деганда ҳам аниқ бир вақт улушини назарда тутамиз. Лекин Машраб сингари санамнинг, яъни Яратганнинг қасрини «узоқ» дейиш бунда энди сўз бутунлай бошқача тасаввур дунёси яратади. Бу «узоқ» ҳеч ҳам анави «узоқлар»га ўхшамайди. Бу «узоқ» — чексизлик. Унинг чегараси йўқ. Чунки у адам мулки йўлидир. Шу йўлнинг туганмас сифатидир ва шу боис у улвий мақомдадир.

Машрабда сўзларнинг мақоми шундай.

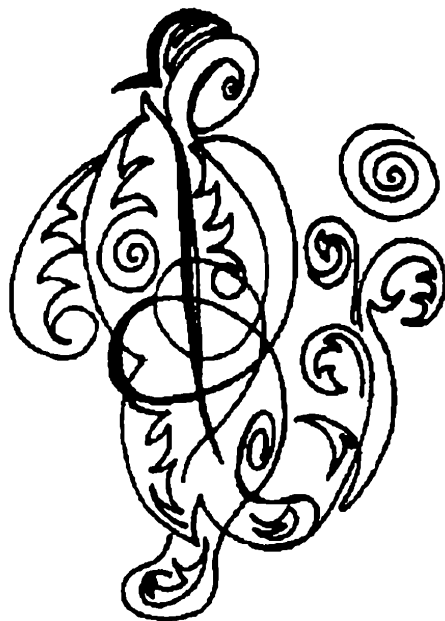
Унда ўта кидирувчи сиймо сифатида саволларнинг сифати ва моҳияти ҳам шундай қудсий ҳолат касб этади.

Машраб ўз дафтарида дунё ва коинот олдига қўйган саволлар туркиёналиги, беҳад соддалиги ва шахснинг буюк бир изтиробларини ёлқинли акс эттириши билан улвийлик қозонади. «Ёрга етар кун борму, ёронлар?» — деган ҳам Машраб эди. «Бу дардимга даво борму?» — деган ҳам Машраб эди. «Ёрни кўйида ўлган бормукин? бир ўлиб, қайта тирилган бормукин?» — деган ҳам Машраб эди. «Бу тани хокинию руҳи равонни на қилай? Бўлмаса қошимда жонона бу жонни на қилай? — деган ҳам Машраб эди.

Булар Машрабнинг оламга берган саволлари. Дунёдан ва ўз-ўзидан савол сўраш мутасаввиф шоирларга хос хислат. Уларнинг бутун муҳокамалари савол-жавоблар асосига қурилади. Бу — уларнинг тинимсиз излашларидан бир лавҳа. «Ўзини билди эрса, ҳақни билди», дейди Яссавий бобомиз.

Машраб бутун хайратомуз умрини ўзини билишга ва шу восита билан ҳақни билишга бахш этди. Рух олами, маъни оламини у каби сайр этган зотлар ҳамиша сийрак ва ҳамиша шу оламда барҳаёт.

1993 йил

Шилли тилан Оллоёр

Ҳазрат Эшон Сўфи Оллоёрнинг «Ожизлар саботи» деб аталган манзума китобини Яратганни ва унинг чексиз маърифатини англаш китоби деб аташ ҳам мумкин. У шоирнинг Аллоҳни яна бир карра кашф этиш йўлидаги уринишидир. Илгари ҳар бир ўзбек хонадонида мойчирокнинг сариқ олтиндай парпираган шуълаларида кирот билан чўзиб ўқилар, ҳикоятлари қайтадан ҳикоя қилинар, ёқа-енглар кўз-ёшлардан жикқа хўл бўлиб кетар эди.

Сўнг бу китоблар сарқитга чиқди. Лампамой чирокнинг сариқ ёғдулари йўқолгани каби бу китоблар ҳам ўша шуълалар билан бирга йўқолди. Уларни баланд супаларда ўтириб катта давра олиб ўқимай қўйдилар. Ўқиш ҳаёт учун хавфли бўлиб қолди.

*Агар боло чиқиб кетсанг, ўзингдан,
Йиқилгайсан тойиб ерга юзингдан, —*

деган эканлар бир ўринда мавъиза қила туриб эшон Сўфи Оллоёр. Гап ўзини унутиш, қаердан келгани ва қаерга боражани билмаслик, яъни кибр—такаббурлик ҳақида бораётир. Дунё ва коинот маърифатини англаш ва шу маърифат ичидан ўзини топиш, шу маърифатга лойиқ бўлиш ўрнини мағрурлик эгаллаганда, одам ўз оёғи остидаги заминдан узилиб қолар, заминни ҳис қилмай қўяр, натижада ҳар қадамда тойилиб юз тубан йиқилиб яшашга гирифтор бўлар экан.

Эшон Сўфи Оллоёр ҳазратларининг «Ожизлар саботи» манзумаси бош ғояси шундай кибрга қарши қаратилгандир.

«Ожизлар саботи»нинг фикри янгилик эмас. Бу мавзуда сонсиз-саноксиз асарлар битилган. Уларнинг бадиий-фикрий даражалари ҳам ҳар хил бўлган.

Лекин «Ожизлар саботи» улуғ бир оригиналликка даъво қилмаса-да у моҳиятига кўра эслатиш китобидир. У одам боласига заминда яшаётганлигини эслатади.

Яратганнинг маърифатини билиш инсоний камолот йўлидаги илк зарур қадамдир. Эшон Сўфи Оллоёр сабр-

қаноатга, тоат-ибодатга, шукур қилиб кун кечиришга даъват қиларкан, асло қулликда қўл ковуштириб ўтиришни ёқламайди.

У инсон учун яхши амалларнинг ва илм олишнинг аҳамиятини ҳар ўринда таъкидлаб боради. Маълумки, яхши амаллар Қуръони Каримда ҳам инсоннинг бу дунё ҳаёти билан боғлиқ бош ғоялардан биридир. Худо яхши амалларни, яхши амал қилгувчиларни севади.

*Худони сунъидин кўрдинг карашма,
Бир эски ердин оқти янги чашма, —*

дейди «Саботул ожизин».

Назаримда бу манзумадаги ҳар бир байт, ҳар бир сатр ана шундай эски ердан оққан янги чашмадир. Бу чашманинг суви ғоят тоза ва тароватли туюлади.

Маърифат, иймон, муҳаббат, ҳалоллик, садоқат, аҳда собитлик ҳар бир инсоннинг кўркидир. Эшон Сўфи Оллоёр ана шу маънавий гўзалликларни халққа тарғиб қилади.

Тўлин ойнинг сутдек шуъласида бир бева хотин чарх ўгириб ўтиради. Ой тезда ботади. Шунда халифа ва унинг одамлари ёруғ машъала кўтариб ўтиб борадилар. Хотин халифа машъаласининг ёруғида тезгина бир-икки чарх ўгириб қолади. Хотин негадир бу ҳақда узок ўйга ботади. Бировнинг чироғи шуъласида йигирган ришта менга ҳалол бўладими йўқми, деб изтиробга тушади. Бу масъалани ўзи ечолмай, буюк имомлардан бири Аҳмад Ханбалдан сўрайди. Бировнинг машъаласи ёруғида ундан изн сўрамай ўгирилган иш ҳалолми, харомми? Аҳмад Ханбал бу жуда оддий, лекин таги ғоятда теран савол қаршисида лол қолади.

Ҳалоллик борасида ҳар биримиз шундай қайғурсак, биз ҳаммамиз аллақачонлар бутунлай бошқача одамлар бўлган ва шу билан бирга бутунлай бошқача равишда яшаган бўлар эдик. Кишини чуқур ўйлатадиган бундай ҳикоятлар манзумада оз эмас.

Сўфи Оллоёрнинг китобида доимо шоирона ажиб кашфиётлар сочилиб ётади. Улар тилнинг учига соф асал томчиси каби ўрнашиб қолади. Сўфи Оллоёр ўхшаш шаклли сўзларнинг ажиб жаранглари ва маъно ранг-барангликларидан айниқса, ғоят маҳорат билан фойдаланади. Шоир тилининг фасоҳати ва мазмундорлигини кўрсатиш учун бир неча мисоллар келтириб ўтамиз:

*Уёлма маърифатни ўрганурдин
Танур жойинг бўлур қолсанг танурдин.*

Жонли сўзлашувда тандирни танур дейдилар. Шоир танур сўзини икки марта бир шаклда ишлатади. Лекин уларнинг бири тандир маъносида, иккинчиси «танимоқ», яъни билмоқ маъносида қўлланилади. Тандур сўзини эса мажозан дўзах маъносида ишлатади. Яъни маърифатни ўрганишдан уялган кимсанинг жойи дўзахдир.

*Хаво мисдек қизир, ер ҳам темирдек,
Ғазаб қилган киши бўлгай кўмирдек...*

Жаҳолат ва ғазаб шундай баттарин нарса. Ғазабнинг ранги қора. Бировга ғазаб қилган кимса эса ҳақиқатан ҳам кўмирдек қорайиб кетади. Сўфи Оллоёр оддий сўзлардан одамни титратиб юборадиган манзаралар яратади. Сўзларнинг кутилмаган маъно қирраларини намоён қилади:

*Тилим узр айғоли, эй қошифи роз,
Тилимни минг тилим қилсам, эзур оз...*

Бу инсон доим узр мақомида қойим турсин деганидир. Ёки:

*Отанг эрдур, санам эрдек қилиқ қил,
Ямонлиг айлаганга яхшилик қил...*

Сўфи Оллоёр ўз ҳикматли сўзларини дилларга ана шундай нақшлайди. Бундай лазиз мевалар Оллоёр бобомизнинг абадий қуримас боғида олтиндай товланиб ётибди. Уларнинг тирик зиёси кўзингизни қамаштиради. Лекин шу зиё юрагингиз қаватларини ёритиб, кўнглингиз муҳаббат билан тўлади. Ва бу китобни чиқарган «Чўлпон» нашриётидан ҳам, уни тайёрлаган Рашид Зоҳид ва қимматли маслаҳатларини аямаган Нўъмон Тошкандий ва Наим Норқуловдан ҳам беҳад миннатдор бўласиз.

*Кел эй толиб, кўзунг ибрат била оч,
Муҳаббатсиз кишидан қуш бўлиб қоч, —*

дейди Сўфи Оллоёр.

У асрлар қаъридан туриб, ўз наслларининг кўзини очиш, уларни муҳаббатли қилиш устида тинимсиз қайғуради. Мени тўғри тушун, болам, дегандай бўлади...

Ватан иймондан нишона

Дахо бобомиз шунга яқин фикрни айтганлар.

Ва мен ҳар гал Ватан ҳақида мушоҳада қила бошласам, бу сўз ўзи билмайман, нега юрагимни тирнайди.

Ватан деганда ёки шоирларнинг Ватан тўғрисидаги шеърларини ўқиганда, узоқ ўйланиб ўтираман.

Ватан борасидаги у тасаввурлар қанчалар нозик бўлмасин, гўзал ифодаланмасин, негадир у тасаввурлардан тасаввур ололмайман. Ўша онда Ватанни тасаввур қилмоқлик учун фантазиям етмаётгандек туюлади. Шоирлар эса Ватан ҳақида сўйлаганларида кўпроқ фантазия қиладилар ва Ватанни фантазиялари ичига кўмиб юборадилар. Шоирлар Ватанни гўзал сўзлар ичига кўмиб юборадилар. Менга эса ҳеч нарсага ва ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда кўмилмайдиган Ватан керак.

У гўзал фантазиялар ва гўзалдан гўзал таъриф-тавсифларга мафтун бўламиз-у, лекин охир-оқибат: «Ватан ўзи нима?» — деган саволга жавоб топа олмаймиз.

Шундай ҳолларда мен ўйлаб-ўйлаб Ватан ҳақида гўзал ва баландпарвоз сўйламаслик керак, гўзал фантазия қилмаслик керак, деган жўнрок, лекин назаримда жуда тўғри бир қарорга келаман.

Гўзал фантазиялар ва ҳар қандай порлоқ тавсифлар бизни Ватандан чалғитади. Хаёлимиз ва фикримизни сароб ва хулиё ҳоким бўлган йўлларга бошлаб кетади.

Ватан сўзи навқирон шернинг панжасига ўхшайди. Бу шернинг бақувват, тирноқлари беҳад ўткир панжалари тўхтовсиз суратда яланғоч кўксимни тирнаб, таталайди. Нега тирнайверади, таталайверади дейман, бу урён кўкрагимни. Энди билсам, у кўкрагимдан ватан кидирар экан. Кўкрагимда ошён қурган Ватан туйғусини туймоқчи бўлар экан. Ватан сўзи юрагимни тирнайди.

Мен Ватангани танийманми? Ватангани биламанми? — деган савол тирнайди юрагимни.

Теп-текис бир дашт-биёбондан ўтиб борардик. Даштнинг икки тарафида олисларда тоғлар хаёлий қасрлар каби бир-бирига тутшиб чўзилиб кетган эди. Тоғлар оч мовий рўмол ташлаган эдилар бошларига. Бир-бирига ўхшамаган тархи фаройиб чўққилар шу рўмол остида таърифлаб бўлмас ранглар жилваларига чулғаниб ётур эди. Нурларнинг сирли ва азалий жилваларидан юксалганга ўхшарди у тоғлар.

Ёнимдаги ҳамроҳимдан сўрадим:

— Булар қайси тоғлар? Анавлар-чи?

Ҳамроҳим шу ерларда, Жуманбулбул куйлаб ўтган ерларда улғайган йигит эди.

— Булар Нурота тоғлари. Анавулари ҳам...

— Одам гарчи шу тоғларга чикмаса ҳам, доно бўлиши мумкинми? — деб сўрадим Жуманбулбул юртида ўсган йигитдан. У саволимга жавоб бермади. Сўнг бирпас туриб: «Бу тоғлар пир, валий тоғлар», деб қўйди.

Шу тоғларнинг чўққиларига чикмаганимдан ўксидим. Шу тоғларнинг тизмаларидан қадам-бақадам унинг барча шакллари қадамим сувратида акслантириб ўтмаганимдан ўзимга надомат ўқидим. Шу поёнсиз сирли даштларга пешанам терини тўкмаганимдан ачиндим.

Назаримда шу воҳани олтин тақа каби ўраган бир ёғи дашт, бир ёғи чеки йўқ қум, бир ёғи кўк адир, бир ёғи кўз илғамас боғ-роғ бўлмиш тоғларнинг ҳар бир зарраси ва ҳар бир тоши бош кўтариб мендан:

— Сен нима қилдинг? Мен учун сен нима қилдинг? — деб сўроқлаётгандек эди.

— Мени кечир. Мен фақат йўловчиман, — дедим унга. Лекин бу валий тоғларнинг парийси менинг жавобимни қабул қилмади.

Мен ўзи чўл бўлса ҳам, жуда гўзал ва назаримда ер юзида тенги йўқ Ўртачўлдан неча-неча бор ўтганда, Кўхна Урганч йўлларида қадим боболаримнинг изларини қидирганда, Абулжаноб валийтарош Нажмиддин Кубро хазратларининг нафасларини излаганда, Термиз хонақоҳларида муздек мусулмон гиштларига ўтириб кўхна тоқнинг буқаламунликларидан изтиробли ўйларга толганда, Турон кенгликларини кўзим жавҳарига сиғдиrolмай ўз ожизлигимга тан берганда, доим-доим ҳеч қанда бўлмай шу нотинч саволни жонимда туйганман. У ўтиб кетган қарвонларнинг маънос қўнғироқлари каби қулоғимда ҳамиша садоланиб туради.

Ростини айтсам, мен Ватанимнинг ҳудудларини кўз ўнгимга келтиролмайман. «Дашти қипчоқ ўзбеклари» деган бир мақолани ўқидим. Ўзбеклар қадим-қадим замонларда Дашти қипчоқ кенгликларида Ёйиқдан то Европадаги Тина дарёсигача кўчиб юрар эканлар. Улар жанубда Ҳинд баҳри бўйларигача, Фарбда муқаддас Нил соҳилларигача ва Шарқда то Такла-Маконгача борар эканлар. Ва бу улуғ ерларнинг ҳеч ерида ўзларини ёт сезмас эканлар. Дам ўтроқ бўлиб, дам кўчманчилик

қилиб, дам кипчок, дам чигатой, дам туркий, дам ўзбек ва яна неча юз турли номланиб дунёни танир ва ўзларини дунёга танитар эканлар.

Худонинг сирли номлари юзта дейишади.

Халқимизнинг қадимда номи кўп бўлган эса мен не қилай?

Мана энди ўйлайман: Ватан аллақандай жуғрофий ё бошқа ҳудудларми? Ёки ҳудудсизликми?

Ватан деганда тарихнинг ҳудудларини кўз ўнгимизга келтиришимиз керакми ё бугунги воқе чорчўпларни ҳисоблаймизми?

Йўқ. Бул ҳудудлар ҳам ҳудуд эмас. Ул ҳудудлар ҳам ҳудуд эмас. Унда қай ҳудудлар ҳақиқат?

Ватан сўзи юрагимни тирнайди.

Мени худбин десангиз, денг.

Лекин мен қалбим ҳудудидан ўзга ҳудудларни тан олмай қўйдим. Қалбим эса ўзи ва ўзгалар тушунмайдиган тилда сўзлайди. Мен — булутман, дейди. Булутнинг ватани йўқ. Булутдай эркинман. Лекин мантик қани? Нега булутнинг ватани йўқ бўларкан. Булутнинг ватани — осмон. Булутнинг ватани — Ер курраси. Осмоннинг ва Ер куррасининг эса наздимда чеки йўқ.

Чеки йўқ нарса Ватан бўлоладими?

— Ҳа, чеки йўқ нарса Ватан бўлолади.

Ватан чеки йўқ нарса.

Ҳазрат Амир Темурнинг туғроси уч япроқ эди. Эҳтимол уч япроқ — уч иқлим деганидир. Эҳтимол уч япроқ — уч китъадир. Эҳтимол у ҳам эмас, бу ҳам эмас. Уч япроқ — тирикликнинг уч яшил япроғинадир.

Менга қолса, Ватан Амир Темурнинг шу уч япроғи.

Унда мен юрагимнинг шаклларини кўраман.

Унда мен ватанимнинг ҳудудларини кўраман.

Менинг тамғам уч япроқ.

Менинг Ватаним — уч япроқ.

Бу япроқ тагида бояги шер ухлайди.

У дам-бадам уйғонганда ва яна шу заҳоти уйқуга чўмаётганда, менинг урён кўксимни тирнайди.

Ватан — бу мен йўқотган нарсаларнинг бари.

Самарқандлик содда бир танишим айтди:

— Ака, одамзод ажриқ бўлайкан... Болалик чоғларимда бу гапни эски китобларни кўп ўқийдиган ва ўзи ҳам байту ғазал ёзадиган ва нечукдир кўпчилик ўртасида шажарадан гап очилса, Муҳаммад Аминхўжа Муқимий учинчи бобомизнинг укаси бўлади, биз ота томондан асли

Қўқонданмиз деб юрадиган ва ҳаммадан яшириб байту газал битиб, ҳеч кимга ўқиб бермайдиган аммамдан эшитган эдим. Эсимдан чиққан экан. Мана, иккинчи маротаба уни самарқандлик дўстимнинг оғзидан эшитдим.

Ҳозир Ватан ҳақида ўз ўй-хаёлларимни тергаб ўтириб, ўша «Одамзод — ажриқ» деган сўз ёдимга тушди.

У Ватан тушунчасига беҳад дахлдор экан.

Одамзод Ер куррасида ана шундай ажриқ бўлиб яшайди. Агар суриштириб бораверсангиз, уларнинг ҳаммаси бир-бирига қариндош бўлиб чиқади.

Худо ҳамма халқларга, ҳамма миллатларга ўзига тегишли ер-сувни ажратган. Бизга шу ерлар, шу саҳролар, шу сирли тоғлар, шу чўллар берилган. Ва бу саҳроларда боболаримиз узоқларни кўриб туриш учун баланд миноралар қурганлар. Биз чўл бўлса ҳам шу ерларни обод қилиб яшаймиз.

Ўз ерларини обод қилиб яшамаганлар, лаънат ва қарғишга қолажаклар. Оддий ҳақиқат шу. Ватан шу ҳақиқат ичида.

Худо: «Ер юзида бузғунчилик қилманглар!» — дейди. Бу ер юзини булғаманглар! — дегани ҳам. Шу улуг фикр ҳам Ватан тушунчасига дахлдор.

Уни Ватанда бузғунчилик қилманглар! — деб ўқисам, шаккоклик бўлмас. «Қуръон»да мени ҳайратга солган оятлардан бири ҳақида айтиб ўтай.

Ночор қолиб ўз жонларига жабр қилганларга қарата шундай сўзлар айтилган:

«Ҳижрат қилсанглар, Оллоҳнинг ери кенг эди-ку!» Яъни Худо инсон учун ватанни бир тор чорчўвага солиб қўймайди.

Яна бояги оят давомида айтади:

«Ким Оллоҳ йўлида ҳижрат қилса, ер юзида кўп паноҳ бўлгудек жойларни ва кенгликни топгай» («Нисо», 97–100).

Бу сўзларни Ватан — иймон экан-да деб тушундим. Ва яна шуни тушундимки, Худо ақлсизлик билан бечора бўлиб, зулм остида эзилиб яшашни ёқламайди.

Бечорачиликда, ночорликда турғун бўлиб ўтиришни севмайди.

Худо ҳаракатни севади.

Зотан, иймон — яхши амаллар.

Ватан бу — бизнинг ҳар кунги яхши ишларимиздир.

Ватаннинг менинг юрагимдаги суврати шундай.

У ҳар кимнинг қалбида ҳар турли сувратланади.

Яссавий бобо бизни эшиктармикин?

Мақбара кафтдек чўлда олисдан бургутнинг кўкрагидек кўзга ташланади. Шу туркий чўлларнинг буюк мехроби каби ўзига чорлайди.

Эллик еттинчи йилнинг ёзида бу ерга келганимда мақбара атрофи бари пастак кўримсиз лойсувоқ уйлар эди. Мақбаранинг эшигига занглаган кичкинагина кулф урилган, атроф кимсасиз эди. Унинг теварагини айланиб зиёрат қилганмиз ва кетганмиз.

Сўнг етмишинчи йилда шукуҳли май кунлари мақбара қошига етиб бордим. Эшик яна берк эди. Лекин аллақайдан бу эшикнинг эгасини топиб келдилар. Ичкари ним қоронғу эди. Асрларнинг муздек нафаси кўкрагимизга урилди. Ҳазрат узра виқорли ва сирли яшм тоши бостирилган, пастдан садо келмас эди. Ҳазрат жим эдилар. Эшик эгаси ҳазрат қудуғидан сув тортиб, бир косадан тутди. Сув кўхна, салқин, тотли эди.

Шунча одам келдик. Ҳазрат билан ўртамизда унсият, яқинлик, дилдорлик борми? — деб ўйлардим. Жавоб беришга тайёр эмасдим. Қийналардим. Ахир ҳамроҳларим ҳаммаси сўз эгаси — биронтамиз ҳазратнинг тўрт қатор ҳикматини эсламадик. Тиловатга қўшиб тиловат қилмадик.

Тўқсон иккинчи йилнинг майида яна ҳамроҳларимни олиб ҳазрат зиёратига бордим. Энди атроф мутлақо очиб ташланибди. Пастак уйлар бари атрофга чекинган, қалъа тиклана бошлаган ва одам хаддан зиёд гавжум эди. Эллик еттинчи йил, етмишинчи йилларда бу одамларнинг ҳаммаси қаерда эди? Балки унда туғилмаган эдилар булар? Балки унда улар унутгандилар? Балки унда улар тортинардилар боболарини кўрмакка? Балки унда улар уялардилар бобо остонини пойбўс қилмоққа? Балки унда улар кўрқардилар ўтмиш «сарқитига» ошно бўлишга?

Балки унда улар мўғул зулми даврининг тушкунчилик кайфиятлари деб менсимасдилар? Балки унда улар Худо ярлақагур Пушкиннигина байрам қилар эдилар?

Балки унда улар ўтмиш боболарини жоҳил ва ўзларини олим деб билардилар?

Балки унда улар ўтмишларидан тамомила юз ўгирган эдилар?

Харҳолда мақбаранинг муқаддас қопқалари берк, ибодатгоҳга олиб борадиган йўллар тўсиб ташланган эди.

...Мақбара ичида тўхтовсиз тиловат саслари эшитилади. Турли овозлар, турлича саслар бир-бирларига қўшилиб кетади. Юксак равоқларнинг кунгураларига, ҳазрат мақбарининг атроф панжараларига, ичдан кўкимтир қорамтир нурланиб ётган ялтироқ яшм тошига урилиб саслар ҳазрат пойига тўкилади.

Бунда бир зум ёлғиз қолсайдим деб умид қиламан. Бир зумгина, бир дамгина, бир онгина ёлғиз қолсайдим.

Бир зумгина сукунат чўксайди, бир сониягина қадамлар саси тўхтасайди, тапир-тупурлар босилсайди, бир зумгина тўда-тўда одамлар тек қотсалар эди.

Бир зумгина, бир зумгина кабутарлар патирлаши босилсайди.

Бир зумгина улар бир-бирлари билан жой талашиб патир-патир уришмасалар эди.

Бир зумгина дийдор истаб келган одамни холи қўйсалар эди...

Ахир бунча кабутар ва кўкарчинлар қайдан келиб қолдилар? Йўқ эди-ку илгари булар? Асрий муқаддас тошларда уларнинг ахлатлари лак-лак қотиб ётибди. Муқаддас мақбар узра улар пар-пар учадилар, одамлардан ҳуркиб ўзларини панжараларга, дарчаларга урадилар. Мақбаранинг намчил ҳавосида улар кўтарган тўзон димоқни ачитади.

Бобомнинг сасини эшитсам эдим дейман. Бирпас жимлик истаيمان. Сукунатни соғинаман. Бу ерга фақат сукунат керак. Бу ерда ёлғиз сукунатни тингламак керак. Сукунат ичра ҳазратга кулоқ осмоқ...

Ахир муқаддас мақбаралардан бизга ўзга яна не керак?

Чўккалайман. Сочилиб ётган қадим тошларга бир зум суянаман. Бошимни икки тиззам орасига буркайман. Елка пайларим тортишиб оғрийди. Риёзат чекмаган вужуд бу оромсизликка бир зум чидай олмайди. Унга ўз оғриқлари, мушакларининг оғриқлари дарров билинади. Тиззаларга бурканган бошинг атрофидан одамлар гувиллаб ўтадилар. Бир хотин палағда чинқироқ овоз билан

бир тўда хотин-қизларга нималарнидир валдирайди. Бу валдирашдан ҳеч нарсани тушуниб бўлмайди. Хотинларни дам у томонга, дам бу томонга эргаштириб боради. Улар анқайиб кулоқ соладилар. Хотиннинг саси мақбаранинг ҳар ёғидан тўхтовсиз эшитилиб туради ва бошқа овозларни ўз ҳайбати билан босиб кетади. Ҳеч эшитгим келмайди бу овозни. Худди бобомнинг руҳи бу шовқинсуронлар, тапир-тушурлардан озор чекаётгандек туюлади.

Нега унинг сукутини бузаяпсизлар?

Нега унинг кулоқларини том битиряпсизлар? -- деб ҳайкиргим келади. Кимдир оғзимни муздек кафтлари билан беркитгандай бўлади. Чурк этмай ва юрагимга норозиликнинг вайронасини оралатмай аста чиқиб кетаман. Ҳамроҳларим хали ичкарини узоқ айланишади. Нарилаб бораман. Қари толлар тагига етгач, ўзимни барра майсалар устига ташлайман. Осмон кўм-кўк. Поёнсиз. Ҳеч нарса укмаяпман. Дилимга кулоқ соламан. Дилимда ҳеч нарса йўқ. Ҳеч нарса акс садо бермайди. Доим бу ерга бир мўъжиза илинжида келаман. Келсам, доим дилимда, руҳимда мана-мана бир мўъжиза, бир синоат, бир сирли ўзгариш рўй берадигандай туюлади.

Лекин қани у сир-синоат?

Қани ўша сохир ўзгариш?

Нега, нега бобомдан менга ҳеч нарса юкмайди? Нега юкмайди?

Дийдор илинжида келаман. Йигитлик айёмида эшиклар берк. Ўрта ёшимда зиёратни эрмак деб билганман. Эсимда, баланд тепаларга бўшаган пиво шишаларни қатор териб кўйиб, настдан туриб милтиқдан мўлжал олиб отганларимиз. Эсимда... Ярим кун... фақат шу билан машғул бўлганмиз. Тоза хангомалашганмиз.

Шунга ўхшаш эрмакталаб ҳиссиётлар вужудим, унинг гина эмас, бутун дилим, руҳимни қават-қават қилиб чирмаб олгандай туюлади.

Мана энди ёшим элликнинг ўртасига етганда, бобом мақбаридан чиқиб чимга мук тушиб ётаман-да, умр хайф ўтганини англайман. Бобом кўнгил кўзи ҳақида ҳар ҳикматда сўйлайдилар. Кўнгил кўзи йилларнинг қават-қават чирклари билан ёпилиб қолган бўлса одам айтинг, нима қилиши керак?

Эллик бешга кирганда бунгача юмилиб ётган кўнгил кўзини энди қандай очмоқ керак?

Эллик бешга кирганда Хожа Аҳмад Яссавий бобом, чунончи: «Ошиқ бўлмай Доруссалом кирса бўлмас», деб ёзганларини билдим.

Мана, одамийлик ва инсонликнинг асил ҳикмати.

Одамзоднинг ошиқ бўлмай қўйган ҳар бир қадами янглиш қадам. Ошиқ бўлмаган одам ўзини ҳам, ўзгани ҳам англамайди. Худони англамайди. Тирикликни англамайди. Дунё ва фанони англамайди. Англамасликнинг иши эса доимо ҳасрат ва ғафлатдир.

Хожа Аҳмад Яссавийнинг мақбари биз учун Доруссалом. Тинчлик ва ошиқлик макони.

Албатта, бу ошиқлик кимнидир жондан севишгина эмас. Бу ошиқлик тугал ҳикмат ва тугал маърифат. Яъни у одам боласи учун оламини билиш, англаш, Яратганга имон келтириш, унга етишмоқнинг бирдан-бир калити.

Биз ошиқ нима эканлигини англолмаймиз, хаёлимизга сиғдиролмаймиз, чунки бизга ҳазрат Хожамизнинг риёзат олами қоронғи. Биз унинг оламшумул руҳий тажрибалари ва уларнинг бениҳоя сирли натижаларидан мутлақо беҳабармиз. Биз Хожамиз хабар берганларинигина биламиз.

Қари толлар тагига тўшалган майса-ўланларга энди чўккалаб ўтираман. Ҳамроҳларим мақбарадан чиқишди. Уларни тиланчилар ўраб олишди. Ҳамроҳларим вазиятларини андак бўлсин ўзгартирмай, тиланчилардан ғашланмай бамайлихотир хайр-садақа қилишади. Улар нечукдир маъюс тортиб қолганлар. Оҳиста юриб бориб расталардаги кўзмунчоқларни узоқ томоша қилишади.

Бошимни тиззаларим орасига оламан. Яна фикримни йиғиштириб олишга уринаман. Хаёлимни ҳеч йиғиштиролмайман. Бу қўлимдан келмайди. Энди бунга ақлим етиб турибди. Шу тобда мақбара ичида патирлаб учган кўкарчинлардан сира фарқим йўқлигини фаҳмлаб қоламан. Улар Хожамиз мақбари узра қандай ҳиссиз, ўйсиз, мақсадсиз, фақат одамларнинг шарпаларидан кўрқиб, чўчиб ёхуд бир-бирлари бирлан қулай жойларни таллашиб учган бўлсалар, мен ҳам мақсадим ва аъмолимни шу тобда англаб етолмайман. Тан оламан: мен Хожамиз ҳикматлари олдида ожизман. Уларни кўнгил кўзи билан ўқий олмайман. Кўнглимнинг кўзи эса кўкарчиннинг кўнглидай: очилмаган, юмук.

Мана энди олисроқдан туриб майсалар устида тиззамга бошимни қўйганча мақбарага кўз қиримни ташлай-

ман. У бутун салобати билан кунчиқарга қараб солинган. Кун бўйи кун билан сўйлашади. Кун тонг билан унинг эшигидан киради. Кеч билан мақбарнинг орт дарчасидан чиқиб кетади. Хожамиз кун билан сўйлашаётгандай. Унга сирли ҳикматларини ўқиётгандай. Бу ҳикматлар эҳтимол қуёшга тушунарлироқдир. Улар қуёш каби олий моддалардан яралган...

Мен жуда оддий одамман. Хожам тўхтовсиз менга дунёни тегиб ўт, дунёни тегиб ўт! — деб уқтирганлари уқтирган. Мен бу сўзларни тушунаман. Лекин мен яна қайтараман: ожизман ва нодонман: дунёни тегиб ўтолмайман. Дунёнинг пастлигини биламан. Лекин барибир уни тегиб ўтиб кетолмайман. Дунёни мен яратмаганман. Унинг ҳукми, борлиғи ва заволи менга боғлиқ эмас. Менга дунё мислсиз гўзал кўринади. У чиндан ҳам, мислсиз гўзал! Унинг мислсиз лаззатлари ким учун яратилган ахир!

Яссавий бобом бутун рух ва бутун қудратли вужудлари билан Қуръони Карим ҳикматларига чамбарчас боғланганлар. Қуръони Карим бу дунё матоларини ғоятда паст деб билади. Ҳаёт ўткинчи ва ҳар нарса Биру бор ҳузуридагина боқийдир. Барча гўзаллик фақат Аллоҳ ҳузуридадир. Ўткинчи ҳаёт ва унинг неъматлари эса Аллоҳ ҳузуридаги боқий ва ўзгармас, бетимсол гўзалликларнинг шарпаси, акс садоси: Тажаллий! Ўткинчи ҳаёт боқий ҳаётнинг тажаллийси! Унда гуноҳ ва маъсиятларга ботган, Аллоҳ амрини адо этмай саргардонликка гирифтор бўлган Одам алайҳиссаломнинг наслари яшайдилар. Улар тўхтовсиз ўзлари дастлаб яралган Аршни соғинадилар. Парвоз истайдилар. Ерни ўткинчи, фоний маскан, кўкни абадият деб англайдилар. Одамнинг қаноти йўқ кўкка чиқадиган. Одамнинг қаноти — ошиқлик. Уни кўкка олиб чиқадиган: Хожамиз Бани башар болаларига азалий шу орзуни хўб айтиб ўтганлар:

*Муҳаббатни дарёсида гаввос бўлуб,
Маърифатни гавҳарини олгум келур,
Тариқатни майдонида парвоз қилуб,
Ул Тўбийни дарахтига қўнғум келур.*

Муҳаббатнинг дарёси самоватдадир ва у Сомон йўлига баробардир. Сомон йўли коинотдан тенгсиз ва бепоён дарё бўлиб оқиб ётади. Хожамиз шу дарёдан гавҳар

теришни орзу қиладилар. Шу бепоён сирли дарё бўйида мислсиз гўзал Тўбий дарахти бордир. Бобомиз шу фусункор дарахтга парвоз қилиб қўнишни истайдилар. Ҳам ғаввос бўлмоқ ва шу билан баробар коинотда мисоли Окқуш бўлмоқ бобомизнинг қисматида бор. Бобомиз бошқа бир ҳикматларида ўз мақсадларини янада очикрок баён этадилар:

*Муҳаббатни бўстонига булбул каби,
Саҳарларда нола айлаб қўнғум келур,
Ушал вақтда илоҳимни жамолини
Маъно кўзи бирлан аён кўрғум келур.*

Жамол кўриш -- ўзининг нимадан қандай пайдо бўлганлигини билиш орзусидир. Лекин унга ҳар қанча бўлмасин, етиб бўлмаган. Ошиқлик илоҳий эмас, ўта инсоний ҳодисадир.

Яссавий дунёни -- нажас, ва нафси — кофир деб эълон қилди. Умрини буларга қарши тинмай жиҳод билан ўтказди. Унинг дунёдан қочиши фаолиятсизлик эмас эди. Унинг дунёдан қочиши — ҳақиқат ва жамолга интилиши — улуғвор бир фаолият эди. У одам боласи шу интилишларда қанчалар юксак руҳий юксакликларни ишғол қилиши мумкинлигини ўз ҳаёти билан исботлаб берди. Улуғ Хожамиз бир ҳикматларида «Тўрт минг тўрт юз ҳикмат айттим», деб ёзадилар. Бошқа бир ўринда эса «Тўқсон тўққиз минг ҳикмат айтиб дoston қилганларини» қайд этадилар. У ҳисоб ҳам, бу ҳисоб ҳам тўғридир. Бизнинг ўқиганларимиз эса бир юз элликка яқин ҳикматлардир. Хожамизнинг Ҳақ фармони билан битилган бу гўзал башоратлари тилсимлар очиладиган замонларда юзага чиқар деган умиддамиз. Чунки бу ҳикматларсиз одамзоднинг бўстонлари — бўстон эмас. Биз уларни англашга қачон етамиз?

Хожамиз бизни эшитармикин?

ТАН ОЛИМИМИ? ЖОН ОЛИМИ!

ТАҚСИРЛАРИМ, ўликларни талашу тирикларни ўликларга айлантириш ҳисобига яшайдиган мафкура ва унинг санъати ўлди. Зўравонлик мафкурасига хизмат қилган, қашшоқларни мўлтонларча улуғлаган ва инсонларни синфларга ажратиб ташлаб, улар ўртасида турли

битмас-туганмас адоват, кин ва ғаразни авж олдирган сохта туғилган мафкура тарих майдонидан тушиб қолди.

Табиатда барча сохта нарсалар, сохта идеалларнинг умри муваққат эканлиги инсоният учун оғир синовларда яна бир қарра исботланди.

Сохта санъат ҳаёт маърифатгоҳидан қувиб чиқаришга уринган — руҳий санъат эса бугун тирик.

Яқин ўтмишимизда у ўлимга ҳукм этилган, лекин ўлмаган эди.

Яқин ўтмишда у қувғинга учраган, лекин қуримаган, битмаган эди.

Руҳий санъат қувғинлар ва тўхтовсиз таъқибларда йўқолиб кетар, халқ ёдидан ўчар, деб умид қилган эдилар.

Бироқ у ўлмади.

Халқ ёдидан ўчмади.

Руҳий санъат тирик.

У ғариб инсоният ҳаётига илоҳий файз ва шукуҳ бахш этди.

Руҳий санъат одамзодга халоскор каби дунёга келди.

Бу қанчалар содда ва чайналган гап бўлиб туюлма-син, лекин одми ҳақиқат шуки, одамзод гуноҳга ботган.

Ҳақ-ноҳақ тўкилган қонлар одамзод тарихи ва одамзод ҳаёти узра надомат ва армонлар соябони мисоли туради.

Неча минг йиллик бу қонли соябондан қутулишнинг йўли борми, чораси борми? — деб не-не алломалар, адиблар куйиб ўтдилар.

Руҳий санъат Аллоҳ маърифатини эгаллашгина ва шу воситада маънавий камолга етишишгина инсониятни қонли соябон дахшатидан халос этади, деб чиқди.

Ҳолбуки, одамзоднинг гуноҳкорлик туйғуси ва гуноҳкорлик юкидан қутулиш кийин. Гуноҳкорлик одам боласига қон билан кирган эди. Шайтон васвасасига учиш, иблисга қулоқ тутиш биринчи одам болаларига ҳам ғоятда ширин ва лаззатли туюлган эди. Барча тақиқланган нарсалар ширин ва жозибали бўлади, деган нақл ана ўшандан қолди. Танланиш ва қурбонликлар жараёнларида ҳасад туғилди. Ҳасад иблис қиёфасига кирди. У одам болаларини қон тўкишга ўргатди. Қонга қон, гуноҳга гуноҳ уланди ва бу занжир ўн минг йиллардан бери узилмай келади. Одамзод унга занжирбанд бўлди.

Руҳий санъат бу қабоҳатлардан фақат тавба ва узр билан покланиш мумкин, деб чиқди.

Лекин одам жуда мағрур хилқат.

Биз нега уэр сўрар эканмиз, деймиз.

Ахир, конлар тўкканлар бошқалар-ку!

Қон тўкканлар, албатта, Яратган ва инсоният қошида уэр сўрасинлар. Лекин биз ҳам улар учун Яратганнинг ғуфронга тўлик пок суйидан умид қилиб, уэрхоҳликда бўлайлик.

Бунга ғуруримиз йўл қўймаса, ғуруримизни енгайлик.

Биз бунга қодир эмасмиз, деб нола чекамиз. Ширин ва лаззатли шикоятлар қиламиз.

• Бироқ одамзоднинг энг сара вакиллари яратган рухий санъат бунга қодир — у инсониятнинг ғуноҳлари учун уэр сўрашга қодир.

Рухий санъат учун уэр йўли — бирламчи покланиш йўли.

Рухий санъатнинг маърифати шундай. Рухий санъатнинг энг буюк намояндаларидан бўлмиш Аҳмад Яссавийнинг йўли, маърифати шундай.

Яссавий Худо ва Ҳақ жамолига интилиб, улуғвор ва денгизлардай қуримас, доим сердолға маърифат эгаси бўлди.

Хомер ва Фирдавсийнинг улуғ бадиий тарихномаларини ўқиганлар биладилар: инсониятнинг қилинмаган ғуноҳлари қилинган ғуноҳларидан оз эмас. Эҳтимол қилинмаган ғуноҳларнинг юки қилинган ғуноҳлар юкидан офирроқдир.

Шунинг учун Яссавий эҳтимол тутилган, лекин хали амалга ошмаган ғуноҳдан халос бўлиш йўлини танлайди:

*Улуғ-кичик ёронлардан уэр қилгил,
Сен билмасда, сендан хато кечти бўлгай.*

Яссавийча тавбадаги одам ғуноҳга чек қўйган, ғуноҳ йўлини тўсган одамдир.

Уэр — қуруқ сўзнинг пўчоғи эмас. У одамнинг Яратган олдидаги фаоллиги. У кечириш деган ходисага олиб боради. Кечиришдан олам эгасининг мағфирати ҳосил бўлади. Бошқа ҳеч нарса эмас, фақат уэр одам болаларини азалдан зиёли қилди. Уэрга қодир бўлган зот ҳар қандай зиёга қобилдир. Шундай қилиб, уэр ва афв Ҳақ ва халқдан ғофил бўлмасликнинг биринчи шартидир.

У амални олим билан, олимни омил билан бирлаштиради. Шу бирлашган жонли нуқтада Яссавий одами дунёга келади.

Яссавийнинг тарки дунёчилиги бу — асли тарки дунёчилик эмас. Бу ташқи оламдан ички оламга кўчиш, оламнинг шаҳоват севгиси ҳоким пўчоғидан оламнинг асл маъзига ўтишдир.

Яссавийнинг тарки дунёчилиги, бу ўта тушкунлик ва ўта фаолиятсизлик эмас. Яссавийнинг тарки дунёси, бу — энг юксак маънодаги иш ва амалдир. Яссавий тарки дунё деганда, аввало, инсоннинг ўзини танимаги ва англамагини назарда тутди. Ўзни англашда эса, илм, амал, омилликни биринчи ўринга қўяди.

Бу уч нарса эса фақат чин ошиқликдан ҳосил бўлади.

Яссавий ҳикматлари фикрий изланиш кашфиётларига тўлиб ётади.

Фикрий изланишларда ориф юзага чиқади.

Бу фикрлар соддаликда мафтункор ва мафтункорликда ғояти соддадир. У ошиқ ҳақида жуда содда қилиб шундай дейди: «Ўз ўзига ўзи ёниб куяр эрмиш...» Шунин билган, шунга амал қилган киши орифдир. Яссавий ошиқликда орифлик устувор бўлишини истайди.

Шу ўзи ёниб, ўзи тугайдиган ишда туганмас бир ирода бор. Ошиқ шу иродаси билан одам ва одам шу иродаси билан ошиқ.

Ошиқ Яссавий талқинида тун-кун ўзини билиш учун риёзат чекадиган одам. Билиш эса — орифликдир. Яссавий ошиққа доим ориф сифатини жуфт қилади. Одам ориф бўлгандагина Ҳақни танийди. Ҳақни билмоқнинг ўзга йўли йўқ. Буни ҳам ҳазрат Яссавий жуда содда қилиб айтади:

Ўзини билди эрса, ҳақни билди...

Кейинги асрларнинг молу дунёга ҳирс ва ҳавас қўйган кишиларига Яссавийнинг дунёдан воз кечиши ва, айниқса, дунёни ҳаром деб эълон этиши жуда ғалати ва ҳатто эриш эшитилиши мумкин. Улар ахир моддий дунёни ҳам, маънавий, руҳий дунёни ҳам Худонинг ўзи яратганку, нега биридан воз кечиб, иккинчисигина тўғри деб билишимиз керак? Бу Худонинг раҳматгоҳига шак келтириш бўлмайдами, дейдилар. Аслида олганда бу тўғри.

Лекин Яссавий айтадики, мол-дунёга ҳирс қўйиш — дарду ҳолат пайдо қилишга — муҳаббатга тўсиқ бўлади. Одам нафсга қул бўлганда Яратганни унутади. Шунинг учун Яссавий Яратганни унутганларни тан олими деб

таърифлайди. Тан олими — мол-дунёдан хабардор, нарсаларнинг илмини билади. У моддий борлиқ ўз-ўзича бор, деб ҳисоблайди. Тан олими руҳий дунёга ишонмайди. Яссавий булар ҳақида айтади:

Тан олими золимларга ўхшар эмиш...

Тан олими ҳеч қачон гавҳар топмайди. Чунки ҳеч қачон у ғаввос бўлолмайди. Жон олими эса, аксинча, инсониятга муҳаббат денгизидан гавҳарлар келтиради. Яссавий ана шундай тан олимлари сиғинадиган дунёни ҳаром, деб эълон қилади. Ҳатто бундан ҳам ошириброк дейди: «Дунё нажас!» У дунёни бозор деб тан оладию, шу билан бирга, бу бозорда савдони ҳаром деб эълон этади.

ҲАР ҚАНДАЙ МАЪРИФАТ АСОСИДА билиш ва эътиқод ётади. Яссавий ҳазратлари билиш ва маърифат рамзидирлар. У инсоният гуноҳлари учун асрлар оша Яратганга тавалло қилиб туради. Шояд, унинг нолалари барча халқлар калбларига етиб боргай.

Шасаввуф сайқали

Бу китобни ўқиганимда ёз эди. Кундузлари дим ва иссиқ, китоб очсангиз, дарҳол пешонангиз терлайди, қора сатрларга тикилган кўзингиз бир жойда тўхтаб қолгани, сўзларни илғамаётганини сезиб қоласиз. Иссиқ хаёлдан фикрни қувади ва фаромуш қилади. Ўйлайман десангиз ҳам ҳеч нарсани ўйлолмайсиз, мия ўйлашдан, фикр юритиш ва нималарнидир муҳокама қилишдан бош тортади. У тинчлик ва ором истайди.

Шунинг учун кечалари ўқийман. Қуёш ботгач, оромбахш ва лазиз салқин тушади. Қуёш ботиб то қош қорайгунча анча вақт бор. Дарахтлар орасига қурилган одмигина сўрида чалқанча ётиб бу китобни ўқиш одамга туганмас хузур беради. Кеч тушиб турган билинар-билинемас ел иссиқдан ҳориган юракни аста елпиб аллалайди. Икки-уч саҳифа ўқигунча хуфтон киради. Сўнг ёз қоронғиси тушади. Ғарбда ботиш шафақлари ўчади. Қоқ пешанамда Лиранинг гўзал ва ярқирок юлдузи биринчи бўлиб кўрилади. Сўнг ундан жануброқда Тойир пайдо бўлади. Нақ бурнимнинг учида туркий аждодларимнинг суюкли юлдузи Олтин қозик. Ундан сал юқорироққа хаёлан чизиқ тортиб келиб, Кичик Айиқнинг олтин кафтгирини илғайман. У ҳақиқатан ҳам Шимол кенгликлари ва Шимолий фазонинг кафтгирига ўхшаб кетади. Ундан ғарброқда Катта Аюқ (қадим боболаримиз бу ғаройиб сирли юлдуз туркумларини Аюқ деб атаганлар: Катта Аюқ ва Кичик Аюқ). Биз Айиқ деймиз. Аюқ деганда боболаримиз бу юлдузларнинг ботмаслиги ва хамиша худди Олтин Қозик каби кўзга ташланиб туришини назарда тутганлар. Ҳамиша уйғоқ юлдузлар деб қараганлар. Умуман, юлдузларнинг қадим туркий ўзбакий исмлари бениҳоя гўзал, бениҳоя шоирона ва бениҳоя ўша юлдузларнинг жисми ва табиатига мосдир. Олтин Қозик дейишнинг ўзи ёки Аюқ дейишнинг ўзи ҳам чексиз гўзалликдадир ва мабодо ҳеч сўз қолмай шу юлдузлар номларининг ўзи қолганда ҳам, улар туркийларнинг нақадар улуғ хаёл эгаси эканликларидан далолат қилиб тураверган бўларди.

Қоронғи тушгач, китоб сатрлари қоронғилик билан

чаплашиб кетади ва Ботир Валихўжанинг «Хожа Аҳрори Вали» деб номланган хужжатли эссесини ўқиб бўлмайд қолади. Мен тез қоронғу тушганига ачинаман. Одам бир ҳузурга ўрганса, ҳузур тўхтовсиз давом этишини хоҳлаб қолади. Лаззатпарастликда аллақандай сергак тортирувчи бир хатар бор. Лаззат кўп давом этса, у албатта талхга айланади. Шунинг учун ёз қоронғиси тушганига ҳам қаноат қиламан. Фазо олисликларида Илон туркуми юлдузлари, унинг чап оловли кўзи баногоҳ портлаб кетганини кўраман. Яна ва яна портлайди. Узоқ юлдузнинг атрофи худди ядро ёқтуларидай ёришиб-ёришиб кетади. Зум ўтмай юлдуз яна асл ҳолига қайтади. Яна асрий сукунатга чўмади. Шу портлашни эҳтимол мендан бошқа ҳеч ким кўрмагандир, кузатмагандир. Мен ҳам бошқа ҳеч қачон бундай ноёб ходисани кўрмасман, кузатмасман. Лекин бу ходиса менга барча олис юлдузларнинг тириклигини, Яратганининг яратиб берган ҳаётига бойлигини укаман. Олам чексиз сирлар макони эканлигини яна бир қарра ҳис қиламан. Юрагим алланечук орқамга тортиб кетади. Сўнг бирдан огоҳлик менга асар қилади. Ҳазрат Убайдуллоҳ ҳам болалик чоғларида худди мана шу ерларда боғ ва дала юмушларидан чарчаб бепоён ишқомлар пойидаги баланд супада худди мана шу чақнаган юлдузларга тикилиб ётмайдиларми экан? Яна огоҳланаман: худди шу юлдузларда нигоҳларининг излари қолмадимикин? Асад ойининг сарин кечалари Аюкнинг олис шимолга ташланган тубсиз чўмичида тубсиз ўйларга чўмадилармикин? Ёз чилласи сўнггида гўзал Сурайёнинг шарқ уфқидан қирқ кун кўринмай кетгач, ярақлаб кўтарилишини интизорлик билан кутмадилармикин?

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Вали Нақшбанд... Мен ул серкарам зотнинг коинот юлдузларида қолдирган назарнигоҳларини кидираман. Бу назар қолган бўлиши керак! Мумкин эмас қолмаслиги! Унда нега бу юлдузлар чексиз замонлардан бери бошимиз узра айланади. Бизга ярқираган кўзгусини тутуди. Бизнинг ҳаммамизга Яратган изни билан ҳомийлик ва раҳнамолик қилади? Ахир бу нарсаларнинг маъноси бордир-ку!

Ботир Валихўжанинг китоби орқали у назарни кўргандай бўламан. Ботир Валихўжанинг китоби Хожа ҳазратларининг муборак назар-нигоҳларини менга очгандай бўлади.

Ана ўсмирлик чоғлари дон ортилган баланд аравани

хайдаб кетаётган турк аравакаш ортидан Келес йўлида югуриб боряпти. Убайдуллоҳ бу аравакашга муҳтож эмас. Уларнинг ер-сувлари ўзларига етарли. Аравага ортилган дон ҳам уларга карашли. Убайдуллоҳ аравакаш билан буғдой ортиллар. Тоза тер тўкиб ишладилар. Сўнг ортилган қанорларни пишиқ жун арқонлар билан маҳкам тортиб ҳар томондан боғладилар. Сўнг арава кўзғалди ва шаҳардаги кўрғонлари сари йўл олди. Убайдуллоҳ арава ортидан узоқ қараб турди. Хирмондан йўл узоқларгача то тепалик ортида йўқолгунча кўзга чалиниб туради. Убайдуллоҳ қолган қанорларга елкасини тираб ўтирди.

У кўзини аравадан узмасди. Арава йўл тепалаган ерга етиб энди қирга жуда секин кўтарила бошлади. Аравага кўшилган иккала от ҳам жуда бақувват эди. Шундай бўлса ҳам, қир учигача улар бир оз кўтарилиб бордилар. Қир тепасига етгач, арава зумда кўздан ғойиб бўлди. Арава эмас, умр бораётгандек эди. Убайдуллоҳ назарида дон тўла ортилган арава инсон умри... ибтидоси... ўртаси... ва ... охири бўлиб кўринади: бошланиши, ўртаси ва охири... Умринг мазмуни дон тўлатилган қанорлар... арава — сенинг жисминг — вужуд корхонаси... тепага чиқаётган йўл — ҳаётинг... тепадан нарисси — йўқлик, адам саҳроси... Шунда сен ўзинг кимсан, эй яхши одам? Ўзинг кимсан? Қайдан келаётгирсан? Қайга борасан? Омолинг не? Келдинг нега? Кетасан нега? Огоҳ эт бизни, эй қошифи асрор! Огоҳ эт!..

Шунда Убайдуллоҳ изтироб билан ўрнидан дик этиб турди. У аравакаш олдига дастурхон кўйиб улгурмагани, шитоб иш билан бўлиб унга миннатдорчилик билдирилмаганини эслади. Ундан ранжиб бораётган аравакашни кўз ўнгига келтирди. Агар бу ранжишнинг олдини олмаса, бутун умри барбод бўладигандек сесканди.

Убайдуллоҳ шахд билан бориб хирмон чеккасидаги кўк ўтлоқда мириқиб ўтлаётган ёллари ўсиқ ва патила тўриғини минди-ю тупроғи енгил ўйнаб турган йўлга отилди.

Бир озлардан сўнг у аравага етиб олди. Арава олдига ўтиб уни тўхтатди. Аравакашга мулозамат қилолмагани учун узр сўради. Аравакаш таажжубга тушди:

— Туркийлар айтган эканлар: «Ҳар ким кўрсанг, Хизр бил, ҳар тун кўрсанг, кадр бил». Сен шунга амал

килар экансан-да, эй ўғил! Мендай кимсасиз, кимлиги хам номаълум одамдан дуо талаб қилиб келибсан, майли сени дуо қилай...

Унинг сидқидилдан қилган дуосидан сўнг Убайдуллоҳ қушдай енгил тортди.

Бу қадим ўзбек мақолини отаси кўп айтарди. Отасининг тез-тез завқланиб аллақандай сирли оҳангга чулғаб айта турган бу ҳикмати Убайдуллоҳнинг қулоғига қуюлиб қолган. Лекин, мана, қутилмаганда уни оддий фақиргина аравакашнинг оғзидан эшитиб, бирдан назарида унинг тубсиз маъноси очилгандай бўлди.

• Бунда гап одам ҳақида, одамнинг умри ҳақида, бу умрни ноёб кўриб қадрлаш ҳақида, инсонни асло хўрламаслик ва унинг иззатини доим юксак билиш ҳақида бораётганини англади.

Ўзини шу тобда ғариб аравакаш эмас, нақ Хизр ҳазратлари рўбарўсида тургандек сизди.

Унинг ичида бир нарса ёришди.

Отаси яна бошқа бир ҳикматни хам кўп такрорлайди:

Дилинг — ёр билан, қўлинг қор билан бўлсин...

У ҳикмат билан бу ҳикмат бошқа-бошқа эди. Лекин уларни илоҳий бир мантиқ бир-бирига боғлаб турарди. Бири иккинчисининг давоми эди. Бири иккинчисини тўлдирарди. Ҳар иккиси хам нурдан гўзал либос кийиб дунёга келган эди. Улар назарида дунёнинг бутун ғазаллари ва бутун донишмандликлари баҳосига тенг эди.

У биринчи маротаба шундай маънодор ҳикматлар айтган туркийларга мансублигидан бағоят мутаассир бўлди.

Унинг мурғак қалбига илк сайқал етди.

Убайдуллоҳ одамнинг ризолигини топиш — Аллоҳнинг ризолигини топиш деб тушунди. Шунга эътиқод қўйди.

Убайдуллоҳ кеч куз ва қиш ойлари ва Хут кирган, ҳали ерлар эрмаган, аммо кўклам илиқликлари олислардан эсиб келадиган кезлар Шайх Зайниддин Кўйи Орифон, Ҳазрати Қафқол Шоший ва Ҳазрати Шайх Хованд Тахур мазорларини яёв юриб зиёрат қиларди.

Ўзининг руҳоний илдиэлари шу қадим мазорларга туташиб ётганлигини ҳис қиларди. Кўк боғлар ва ёввойи

чакалакзорлар, жийдазор ва дўланазорларга бурканиб ётадиган шукухли Тошкандда бу уч мазор худди камон ёйидек жойлашган, бу мунаввар мақбарлар мовий окиш зиёга чулғаниб ётганга, улардан худди анфоси илохий таралаётганга ўхшарди.

Убайдуллоҳ ёлғиз ўтириб узоқ-узоқ тиловат қилар, муқаддас оятларнинг Шайх Зайниддин кунгураларига урилиб ғайб сасига айланаётганига қулоқ тутарди.

У Қуръони шарифни шу уч азиз мақбарда ўтириб мукамал ёд олди. Назарида уч буюк бобнинг мислсиз илмларига етишгандай, улар илмларидан ғойибона баҳра олгандай бўларди.

Ўқимаса ҳам ўқигандай, кўрмаса ҳам кўргандай, уларни дилларига жо қилган эди.

Убайдуллоҳ Тошкандда макон тутган уч буюк — Шайх Зайниддин, Шайх Хованд Таҳур ва Шайх Қаф-фол Шошийдан мадад сўраркан, ўсмирликдан унинг атрофини улуғлар қуршаб кела бошладилар. Валий атрофига валий нафасини сезиб валийлар йиғилиб келарди.

Ботир Валихўжа Убайдуллоҳ атрофига ўз замонасининг улуғлари қандай йиғилиб келганликларини заковат билан тасвирлаб келади.

Албатта, Ботир Валихўжа ўз қизиқарли муҳокамаларида Амир Абдулаввалнинг «Масмуот», Муҳаммад Қозининг «Силсилатул-орифин», Фахриддин Али Сафийнинг машҳур «Рашаҳот айнул-ҳаёт» ҳамда «Маноқиби Хожа Аҳрор» сингари шарқшуносликда тан олинган мўътабар тарихий манбаларга суянади. Шундай кунлар келарки, бу ажойиб ёдгорликларни ҳам бемалол ўқишга муяссар бўлармиз. Лекин ўшанда ҳам Ботир Валихўжанинг бу китоби ўз қимматини асло йўқотмайди. Чунки унда теран илмий тадқиқот руҳи, қидириш, таҳлил ҳоқим. Хожа Аҳрор тасаввуф ва у орқали мужассамлашган до-нишмандлик дунёсида Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларидан кейинги энг буюк ходиса. Ботир Валихўжа шу мислсиз ходисанинг моҳиятини ҳам, миқёсини ҳам, аҳамиятини теран илмий асосда ёритиб беролган. Яна бир муҳим томони Хожа Аҳрор Валийни вужудга келтирган муҳит манзаралари ичига кириб, унинг жуда нозик ва жуда мураккаб қирралари, жараёнларини мутафаккирона кўздан кечиради, Хожа Аҳрор Валий билан чамбарчас боғланган узоқ тарихга ҳам, яқин тарихга ҳам мурожаат қилади.

Унинг тадқиқотида ҳақиқий сиймо гавдаланади.

Ахир биз куни кечагина буларнинг баридан беҳабар эдик. Билмасдик. Кимнинг пешанаси шўр — билмаганининг пешанаси шўр деб, бемалол юраверардик.

Буюк хожаларимиз эса қора ер қаърларига тобора чуқурроқ кетиб борардилар. Улар билан мулоқотларимиз тугаган эди.

Улар бизга рухий-маънавий мадад бермай кўйган эдилар. Азиз макбарларини қаро чанг-тўзон қават-қават босиб нурафшон зиёлари ҳам кўринмай қолган эди.

Энг холис деб билганимиз аллома муаррихларимиз энг фактларга бой тарихшунослик китобларида Убайдулла Хожа Ахрорни «энг учига чикқан реакционер» деб сўккан ҳамда ҳеч бир уялмай-нетмай тўғридан тўғри буюк Шайхни «Улуғбек ўлгандан кейин ҳамда Абусаид (1451–1469) билан унинг ўғли Султон Аҳмад (1469–1494) ҳукмдорлик қилган йилларида Ўрта Осиё ва Самарқанднинг маданий ҳаётида Убайдулла Хўжа Ахрор ёмон роль ўйнади» («Ўзбекистон ССР тарихи». Биринчи том. Биринчи китоб, Тошкент, 1956, 378-б. деб ёзган эдилар).

Биз Жомийнинг сўзига ишонмадик. Навоийнинг сўзига ишонмадик. Бобурнинг сўзига ишонмадик. Аммо мана шу тарихчининг ўта адолатсизлик билан манбаларни узиб-юлқиб айтган сўзларига ишониб юравердик. Улуғбек маърифатига гўё Хожа Убайдуллоҳ «фанатизми» ва «реакционерлигини» карама-қарши кўйдик.

Холбуки ўзлари ҳам буюклик маснадида қойилмақом турган бу зотлар учун Убайдуллоҳ Хожа Нақшбанд муршиди комил эди. Уларнинг ҳар бири ўз оламшумул фаолиятида шу муршиди комилдан файз ва илҳом, мадад олар эди.

Энг қийин дамларда у Навоийга мададга етиб келарди. Энг қийин дамларда у мамлакат подшоҳларини не машаққатлар билан яраштириб, неча юз минглаб одамларнинг қони тўкилишидан, мамлакатни хароб бўлишдан сақлаб қоларди. У подшоҳларга қурбсиз элнинг солиқларини бўларди, подшоҳларга аризалар ёзиб, элини турли тўловлардан озод этарди. «Бу замонда подшоҳлар ҳузурига бориб, мазлумлар ва ҳожатмандларнинг мушқулини осон қилишдан яхши хислат бўлмас» деган ва бутун ҳаётини ўз элини ориф ва обод этишга бағишлаган, ҳеч қачон фуқаролардан ўз вақтини ҳам, меҳнатини аямаган Убайдуллоҳ Хожа Ахрор реакцион бўлади-

ми ёки сохта ақидаларга учиб шундай сўзларни ёзганларми?

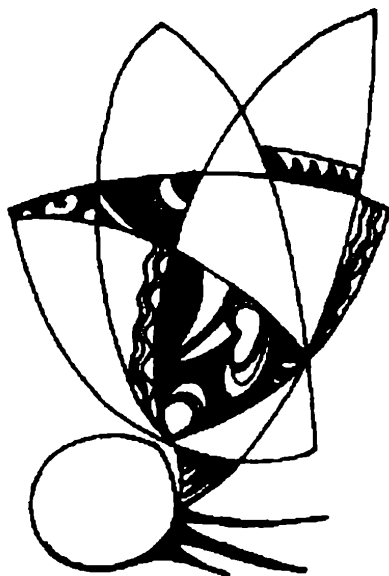
Ўзининг буюк теран асарида:

*Яна мўъмин ишида ёрлиг эт
Эл-у тил бирла мададкорлиг эт, —*

деб ёзган ва бунга бутун умри баробарида амал қилган зот «тарихимизда ёмон роль ўйнаганми» ёки шу сўзларни ёзганлар тарихимизни биздан яширганларми, уни бошдан-оёқ бузганларми?

«Волидия»да Хожа ҳазратлари Қодир Аллоҳ кишиларни севмак учун яратди деган жаҳоннинг инсон ҳақидаги фалсафасининг бошига кўйса бўладиган фикрларни ёзди. Одамни севмаклик, одамга муҳаббат билан хизмат қилмоқликни сўнг Жомий, Навоий, Бобур нақадар улурворлик билан давом эттирмадиларми? Буларнинг бари ахир Хожа Убайдуллоҳнинг файзидан-ку!

Сўфийларнинг илми — инсон ҳақидаги илмдир. Инсон қалбига сайқал бериш илми. Биз бу илмдан беҳабар эдик. Биз не замонлар инсондан хабарсиз қолдик ва не замонлар биздан файз кетди. Накшбанд хожаларимиз юртимиз ва халқимизнинг файзи камолдир. Шу нур қайтди, шу файз қайтди бизга! Муборак бўлсин!

Рухлар масарфати

Қариялар катта ишларга бел боғлаган одамларни «Рухлар мададкор бўлсин!» — деб дуо қиладилар. Рухлар мададкор бўлмаган ҳолда ишлар заволга юз тутишини, низолар, қашшоқликлар, биродаркушликлар авж олишини улар сезадилар ва биладилар. Рухлар мададкор бўлмаган жойда ўтмишининг ибрати бўлмайди. Ўтмиш одамлардан юз ўгиради.

Рухларнинг наслардан юз ўгириши — қийин тузаладиган оғир фожиа. Куни кечалар «рух», «руҳоният», «руҳият» деган сўзларни эркин ёзолмасдик, қўллай олмасдик. Муҳаррирлар буларни «мистика» деб дарров дафтардан ўчирар ва ўрнига «психологик кечинма», «кечирма» деб ёзишни уқтирар эдилар.

Рухлар рози бўлмаса, тириклар ишидан путур кетади. Адолат ва ҳаққоният хира тортади. Уларнинг ўрнига чала-ярим, мустаҳкам асосга эга бўлмаган ҳодиса ва тушунчалар келади. Ҳаётнинг мағзи пучайиб боради.

Ҳазрати Қуръон оёмолларингизни пучга айланторманг, дейди. Иймондан юз ўгириш инсоннинг ҳар қандай оёмоли, ҳар қандай иши ва ҳар қандай мол-давлатини пуч бир нарсага айлантириб қўйишидан таълим беради.

Иймон бўлгандагина оёмол кўриқланади. Иймон билангина оёмол мағиздор ва олам файзининг маънолари билан тўладир.

Иймоннинг хавосини эса рух ва руҳоният белгилайди. Мен «ташқил этади» демоқчиман. Лекин «ташқил этади» десам, илмиyroқ бўлиб кетадими деб ўйлайман.

Ҳазрати Қуръон ўз маърифатининг бутун асосларини руҳониятга қурмаганми? Мураббийнинг ягона ва барҳақ эканлигига иймон келтириш руҳоният тарбиясига боғланади. Қуръон маърифати инсон ўтмишининг, борлиғи, маърифий тарихининг бутун руҳониятини ўзига сингдирган, жамлаган ва бир нуқтага йикқандир.

Қуръон руҳониятини ўзлаштириш, етиш, уни ўзида комил даражада мужассамлаштиришнинг йўли, тадбири, интилишлари мутасаввифлар ҳаёти ва фикр дунёсида намоён бўлди.

Худо одамни ер юзига вакил қилгандан буён, билмадик неча минг йиллардан буён, — одам боласи ўз-ўзини ихтиро этиш учун уриниб келади.

Одам боласи заминда ўзи учун кўп ихтиролар қилди. Ихтиролар-ки, ҳар бири инсон ақли ва заковатининг мўъжизаси.

Лекин одамга доир, яна ҳам равшанроқ қилиб айтганда, одамнинг рухонияти, руҳи ва руҳиятига доир энг буюк мўъжизавий ихтироларни тасаввуф аҳли қилди.

Тасаввуфнинг ўзи — одамни руҳоний ва руҳий даражаларда ихтиро қилувчи эътиқод оқими бўлиб дунёга келди.

Сўфийлар Қуръон мўъжизаларини ўзлаштириш ва англаш, сингдириш жараёнида яратилмишни қанча чуқур билинса ва анланса, Яратганни билиш ва англаш шунчалар яқинлашади, яқинлашиш эса теранлашишнинг аломати деб хулоса чиқардилар.

Шунинг учун сўфийлар Яратилмишнинг моҳияти ва замирига шўнғидилар. Шунинг моҳиятини англаш билан Ягонанинг борлиғи ва чексизлигини юракларига сингдирдилар.

Турон мутасаввифлари инсон борасидаги ихтиро ва кашфиётларини жуда юксак чўққиларга кўтардилар.

Яссавий, Ҳаким Ота, Кубро, Шоҳи Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий каби ёрқин сиймолар — сифатга кириш, айланиш (эврилиш), кўчиш сингари инсон руҳи ва рухонияти билан боғлиқ мўъжизий имкониятларни очдилар.

Шоҳи Нақшбанд дунёга руҳоний мўъжизалар берилгандан олдин жуда қаттиқ риёзат йўлини — ўз-ўзини, ўз борлигини англаш йўлини босиб ўтди. Бирмунча кейинроқ бу ажиб йўлни Шоҳи Нақшбандга эргашиб, ўзидан бу йўлга гўзал янгиликлар қўшиб, Аҳрор Валий такрорлади.

Муҳаммад Боқир Мақомотида келтирилишича, Шоҳи Нақшбанд шундай деган эканлар: «Ўзимни зарралардан бўлган ҳар бир заррага қиёсладим, уларнинг ўзимдан яхшироқ эканини кўрдим, ҳатто чиқиндилар табақасида ҳам сайр этдим, унда ҳам бир манфаат топдим-ки, бу манфаат менда йўқ эди».

Инсон борлигининг маъносини англаш учун Шоҳи Нақшбанд заррага айланиш йўлини танлади. Заррага айланиб ва зарранинг мағзини англабгина, мавжудот ва хусусан, одам нима эканлигини тушунишга йўл очиларди.

Дил ва ақл ҳам зарралардан иборат. Дил ва ақл коинотнинг англовчи зарраларидан иборат. Ва дилнинг зарраларини ҳаракатга солибгина, ақлнинг зарраларини ҳаракатга келтирибгина уларни оламини ва демак, олам эгасини англашга қобил қилиш мумкин эди. Улар учун англаш даражаси кучайган ва камолга етганда огоҳлик бошланади. Ҳақдан, ҳақиқатдан огоҳлик бир зум бўлсин тўхтамайди. Оламини ва одамини таниш огоҳлик биландир ва огоҳлик ўз навбатида айланиш, кўчиш ва сифатга кириш биландир.

Шоҳи Нақшбанд ҳазрати Мансур Ҳаллож ва Боязид Бистомий сифатларига ва яна бошқа кўп сифатларга кирганликларини тилга оладилар. Бу файзи осор ҳазрат Аҳрор Валийга ҳам ёр эди. Сифатга кириш қадим ўтган буюк сўфийларнинг қиёфасига кириш, уларнинг ички оламларидан хабардор бўлиш, улар билан олам сир-асрорлари ҳақида баҳс юритиш, яъни улардан тўла маънодаги маънавий-руҳий огоҳликни англатарди. Шоҳи Нақшбанд сифатга киришда буюк камол касб этган эди. У зарраларга айланиш қудратига эга бўлганидан сифат касб этиш, сифатга кириш қобилиятини ҳам ўта чиниктирган эди.

Мақомотларда Шоҳи Нақшбанд ҳазрати Саййид Амир Кулолнинг буйруғи билан Бухородан Қаршига уч кунда бориб келганлари ҳақида нақл қилинади. Бир кун бориш, бир кун у ерда туриш, бир кун қайтиш. Бухородан Қаршига энг яқин масофа уч юз чақирим келади. Бизнинг ҳозирги тасаввуримизда энг кучли одам бир соатда чошиб юрганда ўн чақирим масофани босиб ўтади. Зўр юрганда бир кунда эллик-олтмиш чақирим йўл босиши мумкин. Хўш, Шоҳи Нақшбанд уч юз чақирим йўлни бир кунда босиб ўтишга қандай муяссар бўлди? Буни ўша пайтда ҳам, ҳозир ҳам ақлга сиғдириш қийин. Лекин ҳамон буни ҳазрат Хожамизнинг ўзлари нақл қилиб кетган эканлар, ишонмаслик — буюк Хожани ёлғончига чиқариш билан тенг бўлар эди. Хожа эса Аллоҳ қошида буюк иймон топган покиза зот эдилар-ким, ул муборак зотнинг заррача ёлғон айтишига ақл бовар қилмас. Ва шундай бўлса ҳам, ҳозирги одамларнинг кўплари соғлом ақл билан буни афсона деб билдилар. Лекин биз билмаган нарсаларимизни афсона дейишга одатланганмиз. Ҳолбуки, биз Хожанинг қилган ишларининг миқёсларини англаш учун оз деганда ул зоти шарифнинг сифатларига киришимиз керак бўлади. Акс ҳолда афсона деб ўтираверамиз.

Лекин биз улуг Хожанинг руҳиятда мавжуд эврилиш, кўчиш сирларини — ғайбий огоҳликни мукамал эгаллаганликларини ҳисобга олсак, ҳазрат парвоз билангина ва ёки бизга номаълум бошқа кўчиш сирларини билгани учунгина қўлида пир берган уч дона майиз билан белни сириб боғлаб бир кунда Бухородан Қаршига кириб борганига ишонч ҳосил қиламиз. Заррага айлана билган одамга масофаларни бир зумда босиб ўтиш қийинмиди?

У нафсини бутунлай ўлдирган ва дилини оламдан ҳар чоқ огоҳликка ўргатолган, дилни беҳад чиниқтирган ва шулар билан илоҳий файз топган зот эди.

Ёки ҳазрат Хожа Убайдулла Аҳрорнинг уч ака-ука биродар подшоҳнинг юз мингларча бир-бирини ўлдирмоққа, биродарлик қонини дарё қилиб оқизмоққа шай турган лашкари ўртасига тушиб, уларни мўъжизий қудрат билан яраштиргани воқеасини эслайлик.

Эъжозий куч ва қувват бўлмаса, кимнинг қўлидан келади бундай иш?

Ер талаши, ҳукмронлик талаши кишилар, миллатлар, элатларни нима аҳволларга солиши мумкинлигини ХХ асрнинг шу кунларида ҳам айрим давлат ва мамлакатлар тимсолида кўриб турибмиз-ку! Ер талашгандан оғир талаш йўқ. Бунда ҳар ким ўзини ҳақ деб ҳисоблайди. Ҳеч ким ноҳақлигини тан олмайди. Шу тариқа қон тўкишлар бир-бирига уланиб боради.

Жангга отланган жуда катта лашкарни жангдан қайтариш фақат Худодан тенгсиз файз ва каромат топган, зарраларга айланиш санъатини эгаллаган буюк зотгагина муяссар бўлиши мумкин эди. Ва Хожа Аҳрор Валий бу ишни уҳдасига олди. Ҳозиргина қон тўкаман деб турган ботирлар йиғлашиб, биродарлашдилар. Хожа ҳазратлари юз минглаб қуролланган лашкарга ўзининг олий фикр оҳангини сингдирди: инсоннинг муқаддас ҳаёт ришталари олдида ер ва ҳокимлик талашлари ҳеч нарсага арзимас бир нарса эканлигини ўтказди лашкарга ҳам, подшоҳларга ҳам.

Хожа Аҳрор ҳазратлари сўфийнинг эъжозий сирларини мусулмонлар ва мамлакатнинг манфаатларига хизмат қилдирди. Иршодни мамлакат ва халқ айниқса, камбағал бечоралар, фақирлар, деҳқонлар, хунармандлар манфаатларига бўйсундирди. Ҳазратнинг «Рисолаи волидия» деб аталмиш асарида шундай сирли сўзлар бор:

*Хубби Мавло топса кўнглунгга сенинг истийло
Файрдин кўнглунг уйин холи этар,
Бу уйунгдин сенинг агёр кетар...*

Хожанинг кўнгил уйи бениҳоя тоза эди. Унда Мавло ёдидан ўзга мақсуд йўқ эди. Мавло истило этган кўнгилга бошқа ёвнинг хавфи йўқ. Ўша улуг ярашув кунда ҳазрат Хожа Убайдулло ўз кўнгилларидаги шу мислсиз ҳолатни подшоҳлар ва уларнинг лашкарларига сингдирилган эди. Улар дилларини Мавло ёди билан чин маънода истило этган эди.

• Хожа ҳазратларининг:

Ҳар нафасни дами охир билгил, —

деган теран фалсафий фикри ҳам ҳазратнинг ички ва ташқи дунёсига кириш учун калит бўлолади. Ҳар нафасни охирги нафас деб билгандагина одам ҳаётнинг олий даражаси ва қадрини англайди. Ўзни ва ўзгани муқаддас биледи. Хожа ҳаётининг ҳар бир қадамида шу ишонч — унга Исо файзидан ўтган эътиқод кучи ҳамроҳ бўлганлиги ва уни ҳеч қачон тарк этмаганлигини кўра-миз. Хожа Аҳрорнинг мунтазам қарашларида Мавло истило этган кўнгил ва ҳар даммини охирги дам эканлигини билган кўнгил — гавҳар боғлайди. Бундай кўнгил кўргучи — эшитгучи — сўйлагучига айланади. Бу кўнгилнинг муҳаббати мўъжизаларга қодир бўлади.

Хожа Аҳрор Валий наздида дўстлик бу — ишқдир.

Ишқ сифатига эга бўлган ошиқ шунчалар тараккий этади-ки, у ерга ақл йўл тополмайди. Яъни бу ошиқлик мўъжизаларини ақл билан англаб, тушунтириб бўлмайди.

Ана шунда биз бу гапларнинг бари афсона деб айтишга мойил бўламиз. Бизнинг эътиқодимиз бу улуг мартабага етмагани устида эса ўйлаб ҳам ўтирмаймиз.

Хожа Аҳрор ва Шоҳи Нақшбанд фаолиятларига қараб туриб, тасаввуф бу — руҳоният, рух ва руҳият ихтироларидир, дегим келади. Шунинг учун тасаввуфдан чекинганда ва ундан юз ўгирганда ҳаёт таассуфларга юз буради ва таассуфлар яшашнинг — рухсиз яшашнинг мезонига айланади.

1993 йил

Достоевский билан туғни суҳбат

Эссе

Достоевский жуда улуг ёзувчи. Жуда кийналган, азоб чеккан, кўп аламлар юкини тортган инсон.

Ҳазрат Достоевский одам боласига беҳад аёвли ва ўта шафқатли зот. Достоевскийнинг барча асарлари: «Жиноят ва жазо» ҳам, «Телба» ҳам, «Қиморбоз» ҳам, «Иблислар» ҳам, «Оға-ини Карамазовлар» ҳам, «Ўлик уйдан мактублар» ҳам миқёсан олганда оламга сиғдириб бўлмайдиган азоб фалсафаси билан битилган. Одам унинг асарларида азобдан яралади, азобдан ўлади. Азоб билан севади: азоб билан ҳалок этади.

Достоевский ана шу интиҳосиз азобнинг гўзаллигини исботлаб беришга уринади. Унда азоб энг юксак нуқтага кўтарилганда гўзалликка айланади.

Қуръон Мажиднинг Сураларида Яратган: инсон учун офирлик билан бирга енгиллик бердим, дейди. Офирлик билан енгиллик! Офирлик кетидан албатта енгиллик келиб етади. Ва енгиллик орқасидан ҳеч қанда қилмайин офирликлар мунғайиб турадилар. Фақат енгилликнинг ўзи бўлсин деганга, офирлик йўқ. Оламнинг тарозуси ҳеч қачон «иннана» бўлиб лапанглаб кетмайди. Унинг бир палласига енгиллик тўлаётганда, иккинчи — офирлик палласига аста заққум томиб туради. Ва кўзи юмуқ киз қози — Фемида доим паллани баравар тутаяди.

Достоевский асарларида жуда қаттиқ офирчиликлар изидан албатта енгиллик ҳам келади. Жуда бўлмаганда енгиллик халоскор ўлим тимсолида етиб келади. Достоевский асарларида туганмас азоблар сўнгида Ўлим беҳад гўзал бўлиб кўринади.

У асарларда оламга сиғмас азоблар бари ҳиссиётлардадир.

Азоблар дилларда яшайди. Дилларни кўпоради. Диллардан дилларга кўчади. Янги азоб уялари — янги дилларни дунёга келтиради.

Достоевский XIX асрнинг етмишинчи йилларида «Ёзувчи кундаликлари» деб аталган туркум асарлар ҳам яратган. Уларда ўша даврдаги Россия ва дунё ҳаётининг адиб кўзларига ташланган, унинг онгига, қайси бир тарзда бўлмасин, таъсир кўрсатган, из қолдирган барча воқеалари акс этади.

Мен жилла курса адибнинг шу ўзига хос туркум асарларида азоб бўёғи озроқдир деб ўйлар эдим. Лекин кейинча уларни бир чеккадан ўқишга киришиб, азоб бу асарларда унинг роман, қисса, ҳикояларидан кўра кам эмаслигини кўрдим. «Ёзувчи кундаликлари»да Достоевский ўз даврининг сиёсий, маънавий, ахлоқий, фалсафий, ижтимоий — барча масалаларига ўз муносабатини билдиради. Бу ўта шахсий, ҳеч нарсага қарам бўлмаган, ўта мустақил муносабат. Лекин айни шу шахсий муносабат тўла азобли муносабат. Россия ва дунё ишлари ёзувчи қалбининг азоб денгизидан аксланиб чиқади. Азоб билан шарҳланган дунё.

Достоевский яшаган йилларда дунёнинг ва айниқса Европанинг қудратли мамлакатлари томонидан жаҳонни бўлиб олиш фикри беҳад кучайган, Англия, Австрия, Франция, Германия, Испания, Португалия, Италия ва, жумладан, Россия ҳам ўз салтанатларини худди мана шу даврда орқада қолган, заифлашган давлатлар билан қонли урушлар олиб бориб ҳаддан ташқари кенгайтирган эдилар. Дунёни талаш ва ўзиники қилиб олиш ана шу кучли давлатларнинг умумжаҳон сиёсатига айланган эди. Россия ҳам бу умумжаҳон сиёсатидан четда турмай, шиддат билан ўз кўлини Шарққа, Фарбга, Жанубга чўзишга киришган, Кавказ, Қора денгиз бўйлари, Осиё ва Шарқнинг бепоён ерларининг талай қисмини қулай вазиятдан фойдаланиб эгаллаб бўлган ёки эгаллаш учун зўр бериб уринмоқда эди.

Достоевский «Ёзувчи кундаликлари»да Россиянинг Шарқда ва Осиёда олиб бораётган сиёсатига — айтиш керакки, бу жуда катта, Иван Грозний ва Пётр Биринчи замонидан бери ғоятда чуқур тайёргарлик билан ишлаб келинаётган сиёсат эди — ўз муносабатини билдиради.

Достоевский «Кундаликлар»да рус подшоси барча муслмон шарқига ҳукмдор бўлишини орзу қилади. «Россиянинг зиммасида умумжаҳоний вазифа турибди: у Осиёни бўйсундириши ва маданийлаштириши керак», дейди. Осиёни биз олмасак, инглизлар, немислар, америкалик-

лар олиб кўйиши турган гап, деб ўша пайтдаги Россия ҳукмдорларини ўртаган «хавф»ни баён этади.

«Маданийлаштириш» ғояси Достоевскийдан чиқмаган. У ўша замондаги барча қудратли салтанатлар учун бош озуқа ғоя эди.

«Халоскорлик» ғояси ҳам Достоевскийдан чиқмаган. У дунёнинг барча босқинчиларига асосий йўриқ бўлган фикр эди. Оз сонли, ожиз бўлиб қолган халқларнинг ерларини босиб олиш ва эгаллик қилиш «маданийлаштириш» ва «халоскорлик» ғоялари билан ниқобланар эди.

Достоевский беҳад аёвли инсон эди. У том маънода эзилганлар, хўрланганлар ва ҳуқуқсиз бўлганлар, ожизлар ва ўртанганларнинг ёзувчиси эди. Лекин шундай бўла туриб наҳот бу даҳо инсон бошқа халқларни эзишга, уларнинг ерларини тортиб олишга чакиради? — деб ўзингизга ўзингиз савол берасиз ва бу гапларни Достоевский ёзганлигига ишонгингиз келмайди. Ақлингиз бовар қилмайди.

Бошқа ерларни эгаллашни у «маданийлаштириш» деб атайди. Жаҳонга ҳокимлик қилиш истагини эса «халоскорлик» деб баҳолайди.

Улуғ ёзувчининг бу салтанатпарастлик майлларини қандай тушунтириш, қандай изоҳлаш мумкин? Улуғ ёзувчилар аввало умуминсоний ғоялари билан улуғ деб ҳисобланадилар-ку?!

Достоевский аввало жуда катта миллатпарвар эди. У ўз халқини чексиз севарди. Эҳтимол, шу боисдан ҳам ўз халқини ҳеч ким Достоевскийчалик аччиқ ва аёвсиз, муттасил танқид қилмагандир. Унинг танқиди шафқатсиз. Лекин бу шафқатсизликнинг манбаи муҳаббат.

«Ақлимиз оз», дейди ёзувчи.

«Бизда маданият йўқ», дейди ёзувчи.

«Икки юз йилдан бери ўрнимиз бўм-бўш», дейди ёзувчи.

Ёзувчи кўз очгандан бери атрофида хорлик, зорлик ва туганмас қашшоқликларни кўради. У тўхтовсиз ўз халқини бу қашшоқлик ва офир қолоқликдан халос этиш йўлини ўйлайди. Халқнинг ориятини кўзғатиш учун барча асарларида уни аёвсиз рост ва очик бўёқлар билан тасвирлайди. Миллатнинг ўта аянчли қиёфасини яратади. «Таврот» қиссаларини ўқиб, қадим-қадим замонларда яҳудийлар Мусо етакчилигида фиръавн азобидан қутулиб ўз муқаддас ватанларини топиш учун азм қилганликларини эслайди. Европа Америка қитъасини эгаллаб

тобора бойиб, гуллаб, тараққий этиб бораётганига хавас қилади. Шунда у умрининг охирида ўз халқи учун янги принцип, яшаш учун янги бир ғоя кераклигини англайди. У рус халқи ҳам «халоскорлик» қилиши ва Европага эмас, Шарққа ва Осиёга қараб юриши керак деган қарорга келади.

Достоевский назарида ана шу янги принцип халқни қашшоқликдан, қолоқликдан, ўз кучига ишончсизликдан қутқаради.

Яҳудийлар юриш қилиб халққа айландилар, биз ҳам юриш қилиб халққа айланамиз ва дунёдан ўз ўрнимизни топамиз, деб ўйлайди.

Ёзувчи Европадан мустақил бўлишни хаёл қилади. Европага биз қашшоқ қариндош ва қул бўлиб келдик. Европа йўлларида шапкамизни тутиб тургандан кўра ўзимизни Шарққа урганимиз афзал деган фикрни ўртага ташлайди.

Россия ўзи учун Осиёни очса, дейди Достоевский, у икки юз йиллик танбаллик ва маҳмаданагарчиликлардан қутулади. Европада агар бизни татар деб билишган бўлса, Осиёда бизни европалик деб топишади. Осиёни маданийлаштиришга киришсак, охир-оқибатда бу бизнинг руҳимизни кўтаради ва биз ўзимизнинг ким эканлигимизни англаб етамиз. Биз ўз еримизда илмлар соҳасида чаласаводмиз ва тақлидчимиз. Осиёга кириб борсак, биз у ерларда арбобларга айланамиз, бизда мустақил иш юриши руҳи уйғонади, биз уддабурон халқ бўлиб қоламиз. Европага дум бўлгандан кўра Осиёга бош бўлган афзал, деб айтади Достоевский.

Улуғ ёзувчи шу тариқа ўз халқининг қадини кўтариш, тикланиш, қашшоқлик ва хор-зорликдан қутулиш йўлини Осиёни эгаллашда кўради. Достоевский асарларида ҳар қадамда буюк фикрлар, ақлнинг жавохирлари сочилиб ётади. «Кундаликлар» бу жиҳатдан айниқса, қимматбаҳо фикрларга жуда бой. У нотўғри, адолатсиз ғояни исботлаш учун улуғ фикрларни ўртага ташлайди. Бу улуғ фикрлар ўз навбатида бош мақсад адолатсиз бўлгани боис яна тесқари фикрларни уйғотади. Бу ерларда ҳеч нарсага ярамаган, лаёқатсиз кимсалар у ерларга бориб ўз ўринларини топишлари турган гап, чунки кўпинча, дейди адиб, бир жойда тамомила лаёқатсиз бўлган кимса бошқа бир ерда салкам даҳо бўлиб кўриши мумкин.

Шу ерда илмий мулоҳазадан бир оз тўхтаб суюкли

адибга, тўғрироғи, унинг руҳига бевосита мурожаат қилгим келади.

Хазрат Достоевский! Сиз бу сўзларни ёзгандан бери мана бир юз ўн йил ўтди. Лекин лаёқатсиз одам ҳеч қачон, ҳеч қайда лаёқатли бўлиб қолмаслигини тарих ва инсоният тажрибалари тўла исботлади. Худди шунингдек, биз халқнинг бахти-иқболини бошқа халқларнинг бахт-иқболи ҳисобига, уларни эзиш ва озодликдан маҳрум этиш эвазига қуриб бўлмаслиги чексиз фожиалардан сўнг энди барча халқларга, барча мамлакатларга аён бўлди.

Кейинги икки юз йиллик сабоқларидан шундай хулосалар чиқади: бир миллатнинг кадр-қимматини ҳеч қачон бошқа миллатларни камситиш ҳисобига кўтариб бўлмайди. Миллатни бошқа ерларга турли никобларда юриш ҳисобига бойитиш ва улуғ қилишга уриниш охир-оқибат шу миллат учун туганмас фожиаларга сабаб бўлади. Ҳеч ким жаҳонга ҳоким бўлолмади. Ҳоким бўламан деган шохлар ҳам, ҳоким бўламан деган халқлар ҳам яна ўз асил ҳолатларига, Яратган томонидан ажратилган ўз муқаддас ерлари ва маконларига қайтдилар. Бировнинг ерига, ҳазинасига кўз тикиш ҳеч кимга шармандалиқдан бошқа нарса келтирмади. Чунки инсон ҳаётида ҳамма-ҳамма нарса мутлақо ҳисобли бўлгани каби халқлар ва мамлакатлар тақдирида ҳам барча-барча нарсалар тугал тарихий ҳисобга эгадир.

Ўз халқини разолатдан қутқариш учун бошқа халқларни разолатга ботиришни ёқлаб бўладими? Разолатга ботирганда ҳам, бу қанча давом этиши мумкин. Ахир замон айланиб туради-ку! Уни Шарқда бекорга «чархи кажрафтор» демайдилар.

Достоевский инсонийлик учун, ўз халқига саодат ис-таб, ғайриинсонийликка йўл қўйиши мумкин эмас, дейман. Улуғ адиб Осиё халқларига паст назар билан қараган бўлиши мумкин эмас. Одам боласига назар-писандсиз қараш унга мутлақо ёт эди. Унда бу нима? Ўз подшоҳига садоқатми? Унинг ёвуз сиёсатини ёқлаш, қўллаб-қувватлашми?

Лекин Осиёга юриш ҳақидаги сўзларни улуғ ёзувчи ўз қўллари билан ёзган-ку! Айтиш мумкинки, бу фавқулодда сўзларни у ўлим ёқасида туриб ёзган. «Кундаликлар»нинг охириги дафтарини нашрга топшириб унга тузатишлар киритаётган чоғда Достоевский ўпкасининг қон томирлари ёрилиб кетиб, оғзидан тўхтовсиз қон келган

холда вафот этди. У ўғлига ўлик уйларда юрган чоғларидан бери асраб келган ўзи учун беҳад азиз «Инжил» китобини сўнгги дамда тортиқ қилди. Худога ва унинг маърифатига шунчалар эътиқод қилган зот бошқа халқларнинг зулм исканжасида яшашига тарафдор бўлиши сира ақлга тўғри келмайди. Даҳоларнинг ожизликлари ҳам беҳад оғир бўлади, дейишади. Наҳот, улуғ адиб ўз даврининг империячилик васвасасига шунчалар берилиб кетган? Улуғ адиб асарларини қанчалик севмайлик, унинг бу салтанатчилик ғояларини асло оқлаб бўлмайди. Адибга ихлос — унинг мутлақ зарарли қарашларига нисбатан кўз юмиш дегани эмас. Бундай — нима деб атасак экан — «олғирчилик» ғояларининг қанчалар зарарли эканлигини тарих исботлаган. Лекин уларнинг зарари-микёсини тасаввур этиш учун бир мисол келтирайлик. «Жиноят ва жазо» романида Раскольников пулдор кампирни болта билан чошиб ўлдирганлигини биласиз. Раскольников кампирнинг пулларини олиб, адолатли ва олижаноб ҳаёт куришни хаёл қилганидек, Достоевский ҳам ўз қахрамони каби «Осиёга юриш» воситасида ўз халқини улуғ ва машхур, фаровон ва мағрур, жахонни қутқарувчи халқ сифатида кўришни кўзлайди. Моҳиятан Достоевский ва Раскольников ғоялари ўртасида фарқ йўқ. Бу ғояларнинг ҳаракати туфайли эришилган натижалар ҳам ўшандай жуда оғир адолатсизликларга қоришиб ётади.

Достоевский «Кундаликлар»ида антиқа гаплар кўп. Чунончи, у ахир Англия, Австрия босиб олаяпти-ку, нега биз босиб олмаслигимиз керак? — деб савол беради.

Кўрдингизми, босиб олиш, юриш қилиш азалдан бор. У алоҳида бир одамнинг хатоси эмас. Иккинчи минг йиллик мамлакатлар ва халқлар тақдирларида ана шундай юришлар ва босиб олишлар даври бўлди. Иккинчи минг йиллик охирида халқлар бу йўллар хато ва ундан мутлақо қайтмоқ керак, деган қатъий фикрга келдилар. Салтанатлар емирилиб халқлар тақдирида адолат қарор топадиган паллалар келди. Ақлли халқлар бу йўлга илгарироқ кирдилар. Биз бу йўлга энди-энди кириб бораёпмиз.

Достоевскийнинг Осиё ва Шарқ ҳақидаги сўзлари ва ғояларини қайғуланиб ўқиб ўтириб, уларни соғлом ақл билан тушунтириб бўлмаслигини англадим. Бу улуғ империячилик касаллиги эди. Оғир ўйларим ичида қаттиқ бетоб адиб сатрлари орасидан хаста бир нидо эшитдим:

– Болам, сен тушун! Сен англа! Мени разолатга чакирди, деб гуноҳкор этма! Сўзларимга яхшилаб кулок сол! Яна яхшилаб кулок сол! Ғазабланма, қаҳрингни сочма. Мана, мен ўша сен билган Рухман! Қаршингда турибман. Бошдан оёқ ўқи. Қайта-қайта ўқи менинг кундаликларим, ён дафтарларимдаги ёзувларни. Бу кон ичига кир. Сенга бу васваса ичига кир, демайман. Мени ёқла, демайман. Фақат сўзларим сенга босқинчиликлар устидан ашаддий киноя бўлиб эшитилмайдими? Ҳеч ким уларнинг замирида киноя ётганлигини англашни истамади. Эҳтимол, уларни хато деб билгандирлар. Лекин ҳеч кимса улар бошидан охирига қадар аламли, аччиқ киноя эканлигини тан олмади. Айт, яна қайда учратгансан бунчалар аламангиз зардаларни! Менинг чангак бўлиб ётганларим эсингдадир. Мени кечир. Балки у фикрларни ёзаётганда мен Раскольниковга айлангандирман.

Кечириш? Ҳазрат Достоевский! Сиз ахир ўз халқингизга яхшилик истагансиз. Сиз Россиянинг ўша пайтдаги биринчи миллатпарвари эдингиз. Миллатпарварлик эса доим яхши. Фақат... Фақат бошқа халқларни камситиш ва эзиш, уларни турли инсоний ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилиш эвазига бўлмаслиги керак.

Лекин мана ҳозир шу нарса мутлақо равшан бўлдики, агар бир миллат ўзга халқлар ерларини эгаллаш руҳида тарбияланса ва бу одатларни унга юз йиллар давомида халоскорлик, маданийлаштириш ва яна бошқа шунга ўхшаш гаплар деб тушунтирилса, босқинчиликни оқлаш учун минг турли бахоналар тўқиб чиқарилса, бу охир-оқибат халқни чалғитишга, унинг ижодий ва ҳаётий олижаноб кучларини сўндиришга олиб боради. Халқ ўз юртига муҳаббат қўёлмайди, уни гуллатиб-яшнатолмайди. Бир чеккадан кўчманчига айланади. Лекин босиб олинган ерларда ҳам тугал томир отолмайди. У юза илдиз отишга ўрганади. Ёлғон ҳар қанча уринманг, ҳеч қачон чинга айланмайди. Ёлғон билан ёвузлик бир нарса эмас. Лекин ёлғон доимо ёвузликни химоя қилади. Ёвузлик ёлғоннинг паноҳидагина урчиб куч олади. Ёлғончилик ҳоким бўлган мамлакатларда ёвузлик одатдаги бир ҳолга айланади ва ҳеч ким ёвузликдан ажабланмайди.

Ҳазрат Достоевский! Не қилай, мен сизнинг кўп асарларингиз қатори «Бобок» деган ҳикоянгни ҳам яхши кўраман. Бу ҳикояга сиз ўртамиёна бир ёзувчини қаҳрамон қилиб танлагансиз ва ҳикояни «Кундаликлар»ингиз-

га киритгансиз. Ҳикояни ҳикоя қаҳрамони ўзини ўзи инкор этишдан бошлайди: «Бу мен эмас, дейди у, бу бутунлай бошқа одам...» Шунда мен ўйланиб қолдимки, балки Осиё сиёсати ҳақидаги сўзларни ҳам ёзган балки сиз эмасдирсиз. У бутунлай бошқа бир зотдир. Ахир сизнинг асарларингизда одамлар тўхтовсиз суратда иккиланадилар. Бир қиёфанинг ичида бир нечалаб қиёфаларга эга бўладилар. Бир Раскольниковнинг ўзида қанча қиёфа бор. Рогожинда-чи? Настасья Филиповнада-чи? Карамазовларда-чи?

«Бобок»нинг қаҳрамонига: айт-чи, бирон кун соғ юрасанми ўзи? — деб сўрасалар, унга бу жуда ғалати гап бўлиб эшитилади. Мен хафа бўлмайман, мен жуда журъатсиз одамман, бироқ шунга қарамасдан мени жинни қилиб кўйишди, дейди.

Сизнинг асарларингиз, ҳазрат, шундай том маънодаги ғалати қаҳрамонларга тўла. Ғалатилик уларнинг табиатига, ғалатилик уларнинг фаолиятига, ғалатилик уларнинг тақдирига айланган. Сизни бемор онгларнинг адиби ҳам дейдилар. Бу беморлар касалхоналарда ётадиган беморлар эмас. Касалхоналарда ётадиган беморларда тузалиш умиди йўқ эмас. Сизнинг беморларингиз йўқчилик ва адолатсизлик беморларидир. Бу беморлар ижтимоий ҳаётни тўлдириб юрадилар. Сиз уларни тузатиш қийинлигини биласиз. Уларни тузатишга уринмайсиз ҳам. Сиз, таъбир жоиз бўлса, уларни яланғоч холда, қандай бўлсалар шундай чизасиз. Сиз ижтимоий ҳаёт чувриндиларидан юксак санъат яратасиз. Чувринди ичида ёмби олтин яшириниб ётганини ифодамоқчи бўласиз. Ёзувчининг қиёфасини касалманд, афт-башараси телбанамо кўринади, деб ёзасиз. Бу ёзувчининг асарларини турли бахоналар билан босмайдилар. У таржимачилик қилиб кун кўради. Атрофдагиларга у савдойроқ бўлиб кўринади. Ҳолбуки, у атрофини қандай олам қуршаганини яхши билади. Бизда ақлдан оздиришлари ҳеч гап эмас. Лекин шу пайтгача ҳеч кимни ақлли қилганлари йўқ. Илгари тентак йилда бир маротаба бўлсин, ўзининг тентаклигини бўйнига оларди. Энди ҳамма ўзини ақлли деб билади. Ишларни шунчалар чалкаштириб юбордиларки, ақллини аҳмоқдан ажратиб бўлмай қолди. Бировни жиннихонага қамаб кўйган билан одам ақлли бўлиб қолмайди, дейди «Бобок»нинг ёзувчи қаҳрамони. Ҳақиқатан ҳам, менга нимадир ғалати бир нарса бўлапти. Кўзимга ғалати нарсалар кўринади, қулоғимга ғала-

ти саслар эшитилади. Худди биров ёнимда туриб: «Бобок, бобок, бобок!» — деётгандай туюлаверади. Бобок ўзи нимаси? — деб ўз ахволидан хабар беради у. Бу ерда ёзувчи қисқагина бир ўринда «ғалати» деган сўзни бир неча маротаба қайтаради. «Бобок» деган сўзнинг ўзи ҳам жуда ғалати. Унинг ҳеч қандай маъноси йўқ. Балки бу унинг лақабидир. Балки бошқа... Бизда кўп хархаша қилаётган болани тинчитиш учун: «Ана, бобов! Бўлди, жим!» деб ваҳима қиладилар. Баъзан ўзи билан ўзи гаплашадиган одамларнинг қулоқларига мана шундай маъноси бўлмаган, ғалати эшитиладиган сўзлар ўрнашиб қолади. Кейин улар бу бемаъни сўзни тўхтовсиз такрорлаб юрадилар. «Бобок» сўзи бу ерда телбанамоликнинг бир белгиси.

Ёзувчи ўзини бу дали-девона хаёллардан чалғитмоқчи бўлади. Кўнглини ёзмоқчи бўлиб у таъзия устидан чиқади. Мозорга боради. Бир эмас, бир неча ўликлар устидан чиқади. Қабристонни кезади. Қабрларни томоша қилади. Сўнг қабристон ёнидаги ресторандан овқатланади ва ичади.

Сўнг яна қабристонга кириб бир қабр устига ўтиради. Шунда уни хаёл олиб қочади. Мудроқ ичида назарида қабрлардан овозлар келаётгандай бўлади. У уйғониб кетади. Лекин қабрлардан худди ёстик билан босилган оғиздан чиққандай товушлар келаверади. Кўзимни очиб диққат билан қулоқ солдим, дейди ёзувчи.

Дунё адабиётида менипшея деб аталадиган асарлар жуда қадимдан бор. Қадимда Сурияда Менип деган ёзувчи ўтган экан. Унинг асарларида қахрамонлар кўкларга кўтарилганлар, ер ости дунёларига тушганлар. Ўликлар тирикдай сўйлашганлар. Лекин Менипнинг у асарларидан биронтаси сақланиб қолмаган. Фақат адабиётда шундай мавзудаги асарларни менипшея деб аташ расм бўлиб қолган. Ҳазратнинг «Бобок» асари ҳам ана шундай «қабристон хикоялари» — мениппеяларга киради. Бунда қабрлардаги ўликлар худди тирикдай тириклик ва ўлим ишларидан сўзлашадилар. Тирикликда қилган ишлари, кинғирликлари, ҳаромхўрликлари, алдам-қалдамлари билан мақтанадилар. Янги келган ўликлар мурдалар дунёсида бир ўзгариш, антиқа бир янгилик қилмоқчи бўладилар. Янги кўмилган ўликлардан бири: «Жаноблар! Мен ҳеч нарсадан уялмасликни таклиф қиламан», — дейди. «Оҳ келинлар, келинлар, ҳеч нарсадан уялмаймиз», — деб шодон қичқиришади барча ўликлар. «Ҳамма нарса-

ни ечиб ташлаймиз ва яланғоч бўламиз!» — деб қичқиришади ўликлар. «Тезроқ, тезроқ ҳеч нарсадан уялмасликка ўйнайлик», — деб қичқиришади ўликлар. Улар ўзаро уялмаслик устида тортишиб турганларида ёзувчи баногоҳ акса уриб юборади. Қабристонга бирдан жимлик чўқади. Йўқ, ўликлар мендан уялишгани йўқ. Улар бошқа бир нарсадан жим бўлиб қолишди, дейди Бобок ва ана шунинг сирини ўйлаб қабристонни тарк этади.

«Бобок»да ўликлар ўз шахвоний ҳирсларидан халос бўлмаганлар. Тирикликда қандай лаззатлар қидирган бўлсалар, ўлик ҳолда ҳам шундай лаззатларни кўмсайдилар. Шунинг учун уларда бутунлай ечиниб ташлаш, яланғоч бўлиш фикри туғилади ва бу фикр кекса-ёш — барчаларига ҳаддан ортиқ маъқул тушади.

Ўликларки уятини йиғиштириб қўйган ҳаётда тириклардан нима кутиш мумкин, дегандай бўлади ҳазрат Достоевский.

Билмадим, балки янглишарман, лекин чамаси, сиз ҳазратим, уятсизликни буюк рамз даражасига кўтардингиз. Уятсизлик ва ёлғон ҳоким бўлган жамиятда журъатсиз бобоклар дунёга келадилар. Бобокнинг қабристонга юриши билан Осиёга юриш ўртасида ўхшашлик қидирмоқчи эмасман. Лекин булар бари улуғ адиб кундаликларида ёнма-ён эди. Ва, назаримда, бу ғояларнинг бирини иккинчисидан ажратиб бўлмас, улар бир вужуд, бир рухнинг ҳаддан ташқари ғалати бўлиб кўринадиган ўйинлари эди.

Оғриқ онгнинг ҳақиқатлари жуда оғир ҳақиқатлардир.

Мен романчилик даҳосининг улуғ Руҳи билан сира тортишгим келмади.

Даҳо ҳамма нарсани ўзи айтади...

Ўзи кўради.

Ўзи тавба қилади.

Неча шоирлар девона буладилар?

Чўлпон сўзи билан иши доимо бир бўлган одамлар тоифасига киради. У бир йилнинг ўзида бир миллат томонидан қилинган икки инқилоб ваъда этган озодлик ғоясига чин дилдан ишонган ва унга беҳад умид боғлаган соф кўнгилли миллий зиёлилардан эди.

Қанчалар орзу қилган эди ва қанчалар кутган эди бу халқларга ижтимоий озодликни!

Бугун Чўлпоннинг барча асарларини диққатимизни кўйиб хотиржам ўқишга муяссар бўлиб шундай хулосага келамизки, ҳеч ким озодликни Чўлпончалик севмаганди. Ҳеч ким озодликни Чўлпончалик ўйламаганди. Ҳеч ким озодликни Чўлпончалик дилга тугмагандир. Қон томирлари, ҳар бир ақл ва заиф хужайраларига сингдирмагандир. У юртнинг талон бўлган, вайронагарчиликларга кўмилган, халқи гирён ва тўзғиган, тараққиёт қопқоқлари узоқ замонларга ёпилган, тупроққа қоришган тарихини жуда теран биларди.

Чўлпон ўз халқининг тикланиши, қад ростлаши, маънавий ўсишини фақат ва фақат озодлик билан боғларди. Халқнинг келажagini озодликсиз тасаввур қилмасди.

Забунликдан, хорликдан, қарамликдан, турли йўсиндаги камситишлардан халқни фақат озодлик қутқаради, деб қаттиқ ишонарди.

Унинг хаёлини шунинг учун озодлик фикри жуда эрта банд этди.

Озодлик унинг хаёли-оромини ўғирлади. У бутун хаётини озодликка бағишлади. Озодлик Чўлпонни шоир қилди.

Чўлпоннинг озодлик орзусидан холи, озодлик фикридан холи бир қатор сўзи йўқ. Бир дона шеър йўқ.

Унинг муҳаббат ҳақидаги энг интим, энг туйғули шеърларида ҳам озодлик, озод инсон ҳақидаги фикр марказда туради.

Чўлпонни неча замон расмий мафкура миллатчилик ва миллатпарастликда айблаб келади. Лекин шоирнинг миллатчилиги унинг озодликни соғинишидир.

Мен озодликни севганлар халққа ва ўз юртига душман бўлганликларини кўрган эмасман.

Мен озодликни севган одамлар ғаламис, қаллоб, худбин бўлганликларини кўрган эмасман.

Мен озодликни севган одамлар ўз йўлларидадан чекинганликлари, тонганликлари, хиёнат йўлига кирганликларини кўрган эмасман. Озодликни севган одамлар юртни сотганлар, элни талаганларга ёрдам берганликлари ва мададкор бўлганликларини кўрган эмасман. Озодликни севган одамлар ҳар ерда халқ орасида энг олижаноб, энг виждонли, энг маданий, энг инсонпарвар одам бўлганликларини биламан.)

~~Улар учун~~ озодлик ширин жондан ҳам ширинроқ. Озодлик деган гулгун ёшлар ўзларини танклар тагига ташлаб, Ватанларини асраётганликларини кўриб, гувоҳи бўлиб турибмиз.

Озодлик истагини аллакимлар фанатизм деб тушунтиришни истайдилар. Лекин озодлик истаги энг олий истак. Шу маънода Чўлпон озодликни орифи, ошиқи, одили эди.

Унинг йигирманчи йилдан сўнг ёзган шеърларида умид ва умидсизлик фожиали суратда фарёд чекиб ётади. Инқилоблар ваъда қилган озодликдан уч йил, тўрт йил, беш йил, ўн йил ўтиб ҳам мутлақо дарак йўқ эди. Озодлик ғояси халқларнинг қон селига ғарқ қилинган эди. Чўлпон кишанларнинг эскилари ҳам, янгилари ҳам нечоғли мустаҳкамлигини кўрди. Ҳеч қачон озодлик фикри бунчалар аянчли ва фожиали аҳволга тушмаган эди.

Чўлпон севгани озодликнинг бу қадар топталганини кўриб телба бўлар ҳолга етди. У эркинликнинг заволини кўриб ҳам, эркинлик умиди билан яшади. Бу даврдаги кўпгина шеърларида Чўлпон ўзини галдир, девона, қаландар, телба, жинланаётган шоир каби таништиради. Ошиқлигида ўта аҳволга етганлар албатта девонадилар. Лекин бу девоналар одамзоднинг энг яхшиларидир.

Мен дутор бирла тугишган

кўҳна бир девонаман,

Ул тугишгоним билан

бир ўтда доим ёнаман, —

дейди машхур қуйма шеърида Чўлпон. Бу машрабона

байт одамнинг тилида бол каби эрийди. Чўлпон дуторни эмас, ўзини девона дейди. Лекин девона билан туғишган девона бўлмаганлигини ким кўрган? Булар бир ўтда — озодлик ишқи ўтида ёнадиган икки телбадир. Икки шоирдир. Фақат бирининг оти — дутор, иккинчисининг оти Чўлпон.

*Дилларида гам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, гам кўрмаганлардан
тамом безорман.*

Озодлик ўтида куйган одамнинг ўзи каби бечораларга ёр бўлмаслиги мумкинми? Асл мақсадларига етмаган одамларга вақти хушлик, ўйин-кулгилар масхарабозлик бўлиб туюлади. Шоир — ошиқ адолатсиз дунёдан қочиб дуторнинг пардаларига яширинмоқни истайди. Пардалар куй чалганда, парда остидан тўхтовсиз нолалар эшитилади.

Ха, ўз пайтида ҳеч ким халқ озодлиги учун Чўлпончалик қайғурмаган, ҳеч ким унчалик оламни озодлик нолаларига тўлдирмаган. Насллар Чўлпон олдида қарздордирлар.

Озодлик — Чўлпоннинг илхоми, муҳаббати. У илхом ҳақида сўйласа озодлик ҳақида сўйлаган, муҳаббати устида сўз юритса, озодликни ўйлаган бўлади. Чўлпоннинг Малак деб аталмиш ажиб бир шоирона сиймоси бор. Унинг шеърларида ушбу Малак ғоятда сирли ва ғоятда сурурли, дилни, кўзни ошуфта этгувчи либослар кияди. Бу каби Малак Пушкинда бормиди, Лермонтовда бормиди, Байронда бормиди, Гейнеда бормиди, Саъдийда, ҳазрат Навоийда бормиди, билмадим. Лекин шуни биламанки, чин шеърят истиқомат қилган ва истиқомат қилаётган жойда, чин шеър туғиладиган ва туғилган ерда Малак, албатта, бўлади. Қанотлари билан доим шоир қошларини сийпаб туради. Шоир дилга илохий сўзларни шивирлаб туради. Шоир кулофига Иброҳим алайҳиссалом, Мусо алайҳиссалом, Довуд алайҳиссалом, Исо алайҳиссалом, Муҳаммад алайҳиссалом ва улардан ҳам кўз етмас олислардан руҳни сарафроз этгувчи қўнғироқ сасларини олиб келади.

Ана шу Малак Чўлпон шеърятининг мададкори, уни асровчи, етакловчи, сарбаланд рухий маконларга олиб чиққувчидир. Ха, бу Малак шивирлай бошлаганда,

Чўлпон шеърлари сеҳрланади. Сўзлар фусункор бир мусиқа билан ковушади.

*Кўнгилдаги муҳаббатнинг учқунин
Хаёлимнинг бир бурчида беркитдим, –*

деб бошлайди «Хаёлий» шеърини Чўлпон. Мен бу сўзларнинг сирли оғушини очмаслик керакмикин, деб иштибоҳ қиламан. Шеърни таҳлил қилиш жуда ҳам гўзал қизнинг кипригини санаш билан баравар. Киприк санашга берилиб кетиб, гўзалликнинг асл моҳиятидан беҳабар қолиб кетасиз. Шоир бу нозик сатрларда «кўнгил» билан «хаёл»ни фарқлайди. Биз ўйлаймизки, кўнгилда бор нарса хаёлда ҳам ўз-ўзидан бўлади-ку! Лекин муҳаббат хаёлда эмас, кўнгилда ошён қуради. Кўнгил — мулк. Мулкнинг эгаси эса муҳаббат. Аммо хаёл кўнгил устида туради. Хаёл жаҳонни бир сонияда қамраб олишга қодир. Шу хаёл ичига интиҳоси йўқ орзулар ҳам қиради. Кўнгил — қуйи мулк. Хаёл юксакдаги мулк. Шоир муҳаббати учқунларини қуйи мулкдан олий мулкка — ҳаракатлар амалга қирадиган мулкка олиб чиқади. Муҳаббатнинг бир учқуни билан хаёл дунёсининг чексизликларини ёритиш, мунаввар қилиш ва агар имкон яралса, унинг ҳаракатсиз, беҳосил пучмоқларини портлатишни истайди.

Шоир айтаётган бу муҳаббат озодликдир. Озодлик учқунлари асли зулматларни ёритадиган машъаллар ёқмоғи жойиз. Лекин йигирманчи йиллар бошланганда машъаллар ёқилмади. Зулматлар ёримади. Озодлик учқунлари йўлига зўравонлик тўғонлари қўйилди. Ҳаётда аланга олмаган учқунлар шоир сийнасини тўхтовсиз қуйдиришдан ўзга нарсага ярамади. Шоирнинг хаёли ва кечинмалари жуда фожиали тус олади:

*Қулоғимга ол бахт, деб эшитилган
Азонларни шайтоний деб ўйладим.
Шунинг учун бахт берган малакка
Турли-туман афсоналар сўйладим...*

Чўлпон озодлик саробга дўнгани, у алдов ва макр тўзонлари ичра кўмилиб кетгани, шайтоннинг азони каби ишониб бўлмас бир нарсага айланганини шундай тасаввур қилади. Малак эса унинг кўз ўнгида оқиб бораётган чексиз қонли дарё манзарасини гавдалантиради. Шай-

тон эса бахтинг, тахтинг шу қонли зардоб дарёда деб шоирни васвасага солади. Шоир уни жонхолатда қувади. «Кет, эй шайтон... Кет-кет. Қилич синган, қалқон тешилган. Кўрасанми? Мен эзилган ётаман. Устимга-да бало тоғи ёғилган...» Шундай ҳолда Чўлпон яна, барибир, ёлғиз Малакдан — яъни озодликдан мадад ўтинади. У эса рўйхуш бермай девона қилади шоирни...

Раъно ва Хаёём

Ха, Абдулла Қодирий романларидан мен маърифат излайман. Чунки маърифат ва маданият орқасидангина биз барча эзгу тилакларимизга эришамиз.

Йигирманчи асрнинг илк йилларида бизда, яъни Ўрта Осиёда роман ҳақида бокира тасаввурлар пайдо бўлди. Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Қодирий сингари халқ маърифатпарварлари юрагида роман яратиш орзуси туғилди. Фитрат ва Ҳамзанинг аср бошларида насрий уринишларида (Фитратнинг ўнинчи йиллардаги барча насрий асарларида романга интилиш борлигини сезиш қийин эмас) халқ ижтимоий-маданий, маиший ҳаётига бадий ойна бўлоладиган асар яратиш иштиёқи кучли бўлганлигини англаш мумкин.

Мана шу орзулар йигирманчи йилларнинг бошларига келиб «Ўткан кунлар»ни юзага чиқарди. Ўрта Осиё зиёлиларининг роман ҳақидаги орзулари «Ўткан кунлар»да мужассамлашди. Бу Ўрта Осиё маданий ҳаётида улғувоққа эди. Бадий тафаккурнинг роман қадар ўсиб чиқишида жуда катта тарихий маъно бор эди. Бу Ўрта Осиё интеллигенцияси романчилик тафаккурига томон ўсиб етилганлигини кўрсатар эди. Европа, Шарқ, Россия романлари муҳташам қасрлари қошидаги қўрқув, ҳадиксираш, чоғсизлик, ожизлик енгиб ўтилган эди. Мазмуни тўлиқ, бадийиети етук роман халқ учун мактаб, яъни маънавият ва фикрлаш мактаби. Ўзбек халқи «Ўткан кунлар»ни худди шундай қабул қилди. Тўнғич фарзанд жуда севимли бўлиб туғилди. Ҳозир «Ўткан кунлар» деса, ийиб кетмайдиган ўзбек йўқ. Роман миллий бадий тафаккурнинг барча қирраларига ўз таъсирини ўтказгани бежиз эмас. «Ўткан кунлар» қоғозга тушаётган маҳаллардаёқ Қодирий мозий бир романга сифмаслиги, у юзлаб жуда ўткир йирик асарларга мавзу беражagini теран англаб етган эди. Ажаб эмаски, «Ўткан кунлар» ёзилаётган чоғдаёқ бошқа бир роман фикри ёзувчини безовта қила бошлаганди.

Кўп ўтмай бу безовталиқ «Меҳробдан чаён» либосларини кийди. Йигирма саккизинчи йилнинг бошларида,

ёзувчи бу романга охириги нуқтани қўйди. Бу икки романни мен ўзбек адабиёти тарихидаги бокира романлар деб атагим келади. Чунки уларга ҳали шу йилларда жахон адабиётида кучли мавқега эга бўлиб қолган экспрессионизм ёки модернизмнинг минг исни қориштириб бир ис яратган шабадалари ўз таъсирини кўрсатиб улгурмаган эди. Ҳолбуки бул романлардан салгина кейинроқ яратилган «Обид кетмон» ва «Кеча ва кундуз»да ички монолог, ички психологик таҳлил, шахснинг ички иккиланиши, сюжетнинг «исталган» ерда бошланиши ва «исталган» ерда тугаши, янги воқеа чизифининг чиқиши каби экспрессион ҳолатларнинг бошланғич зухуротларини кўзатамиз. Бокира романлар деб аташимга Қодирийнинг ўзининг бир ажойиб шаҳодати сабаб бўлди. У «Меҳробдан чаён»га ёзган дебочасида роман ва унинг қаҳрамонларини яратишда ўзи танлаган принцип устида тўхталарди. Бу гапни у киши билмасдай айтиб ўтади. Лекин эътибор бериб тўхталган одам учун унда жуда чуқур фикр очилади. Бу фикр Ўрта Осиёда янги роман йўналишини, унинг методологик сарҳадларини белгилайди. Албатта, бадиий адабиёт ҳар қандай сарҳадлардан баландроқ туради. Уни маълум сарҳадлар ичида чеклаб қўйиш узок ўтмай таназзулга олиб боради. Лекин бадиий адабиёт бир сарҳадни босиб янги бошқача бир сарҳадга кўтариларди. Шунинг учун бу ерда «сарҳад» деган сўзни ишлатдим. Қодирий дебочада ёзади: «Албатта, мен бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни (*яъни меҳнаткаш камбагалларни назарда тутарди — И. Ғ.*) ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишга тиришдим». Кўчирманинг давоми бор. Лекин шу ерда андак тўхтаб ўтайлик. Бу аввало «ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар» деган жумла. Чамаси, бу тарихий ҳаққоният масаласи. Кейинчалик биз ўзбек тарихидан олиб ёзилган бир қатор турли жанрларга мансуб асарларда қаҳрамонлар ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар олинмаганлиги — улар ё ҳаддан ташқари бўяб ва ёки ҳаддан ташқари янги замон фикрига мослаштириб тасвирланганлигидан юзаки таъсирчан ёхуд тўғрироғи, сохта таъсирчан бўлиб қолганлигини биларимиз. Бу тарихнинг ҳазми кўтармаган нарсаларни унинг бўғзига тикиштириш, тарихни, бошқача айтганда «зўрлаш» оқибатида юзага чиқди. Ҳазми кўтармаган таом еса киши касал бўларди. То ҳазми оғир озиқдан қутулмагунча ўзини кўярга жой то-

полмайди. Назаримда адабиётимиз кўп замонлар ана шундай ҳазмига тўғри келмайдиган таом еб юрди. Эндиликда эркин шароитда ижод қилиш учун ўзини тозалаш керак. Иккинчи Қодирийнинг эътиборни ўзига қаттиқ жалб этадиган жумласи: «Ўз ҳолича олишга тиришдим»-дир. Бу Толстойнинг ҳаётни биз истаганча эмас, борича тасвирлаш керак, деган машҳур фикрига тўғри келади. «Ўз ҳолича олиш» — реалистик ҳаққоний тасвирнинг онасидир. Афсуски, адабиёт кўп даврлар ҳаёт ва инсон манзараларини ўз ҳолича олиб тасвирлашдан йироқлашди. Идеаллаштириш, йўқ нарсаларни бўрттириш, борича эмас, идеалга тўғри келадиганча ёзиш ўзбекона содда қилиб айтганда, аравани қуруқ олиб қочиш адабиётга бўлган ишончни сўндирди. Қодирий кейинги жумлада «ўз ҳолича олиш»нинг афзаллигини яна шундай тушунтиради: «Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди». Қодирий йигирманчи йиллардаёқ адабиётнинг кадрсизланиш эҳтимоли борлигини сезган эди.

«Ҳазми кўтариш» ва ҳазми кўтармаслик қандай бўлишини романдан кўрайлик. Анвар мирзо оғир шароитда сиғинди бўлиб ўсган йигит. Уни сармуншийликка кўтармоқчилар. Лекин Анвар мирзо буни истамайди. Анварнинг хон саройидаги катта лавозимдан ўзини олиб қочиши ғалати бўлиб туюлади. Шу ўринда Қодирий ўз даврининг илғор кишиси бўлган, илм ва фаросат эгаси Анварнинг ички изтиробларини, аламли ўйларини, сарой ҳаёти ва умуман, ўша давр ўзбек турмуши ҳақидаги тасаввурларини кенг йўсинда тасвирлаши мумкин эди. Шундай тасвирларга романда ҳаддан ташқари кўп ўрин бор. Бироқ Анвар ҳар қанча илғор ёшлардан бўлмасин, ўша даврда «изтироб оқими» ичида яшашга қобилмиди? Мураккаб ички изтироб оқими — Европа адабиётининг энг зўр кашфиётлари ва кадриятларидан. Бу кадрият оз деганда Оксфорд ёки Петербург университетлари таълими, жаҳон фалсафий тафаккуридан теран хабардорликни тақозо қилади. Анварнинг билимлари эса араб, форс, турк тилларини билиш, ҳисоб ва иншо қоидаларини яхши ўзлаштириш натижасида ўрдада Мухаммад Ражаб пойғачи қўл остида тажрибалик мирзолар қаторидан жой олди. Шундай экан, мураккаб ички изтироблар оқимини на Анварнинг тарбияси ва на у тарбия топган шароит кўтарар эди. Ёки бошқа бир ҳолни олайлик. Раънонинг

юлдузи Анварнинг юлдузига ғоятда мос. Улар ўртасидаги ана шу уйғунликни Қодирий зўр шоирона мақомда гавдалантиради. Бу ўзи жуда нозик симфония. Бундай нозик уйғунликка Тагор ғоят моҳир. Раъно ибтидоий мактаб маърифатини олган. Қодирий унинг ўқиган китобларини батафсил айтиб ўтади: «Хафтияк», «Қуръон», «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр», «Маслаки муттақин», Навоийнинг барча асарлари, Фузулий девони, Амирий, Фазлий, Шерозий, Бедил, Саъдий...

Раъно ўзи севган шоирларнинг шеърларидан мажмуалар тузади. Манзумалар ёзади. Лекин шуларгина эмас. Қодирий бизни романнинг икки ерида Раъно... Умар Хайём китобини ўқиб тургани устидан чиқаради. Нега бирдан Хайём? Менинг мисол учун ожиз аклимча Хайёмни Анвар мирзо ўқиса, кўпроқ тўғри келарди. Лекин Қодирий Хайёмни Раънога ўқитади. Нега? Ростдан нега? Эҳтимол Раънода шоирона завқ Анвардан кўра кучлироқдир. У бекорга мушоираларда доим Анвардан устун келмайди. Лекин қани Хайём эсланган саҳифаларга қарайлик-чи, қандай сирлар бор экан:

«Раъно айвоннинг устунига суяниб китоб ўқир, Нигор ойм ўчоқ бошида овқат пишириш билаш машғул эди. Раъно ўзига қараб келувчи Анварга ер остидан кулимсиб олгач, бир оз кўриниб турган оёқ учларини сарик атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшигина туртиб турган сирли кўкраги устига ён ўрим сочларини олиб ташлади. Анвар яқинлашгач, секингина китобдан кўзини олиб, «хорманг» деди, яна китобга юз ўгирди, Анвар келди ва унинг қўлидаги китобга қаради.

— Умар Хайём! — деди ва Раънонинг қаршисига, ҳовлига оёқ солинтириб ўтирди. — Қани, ўқи-чи, эшитайлик!

Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди:

— Сиз ўқинг, мен эштай.

— Ўзинг ўқи, бахилсан-да!

— Мен тўғри ўқий олмасам, тунов кундагидек куласиз...

— Жўрттага хато ўқиб, ўзинг кулдирдинг... Ўқи, Раъно!

Раъно китобни ерга қўйди:

— Мен ўқиб зерикдим...»

Бунда хайёмча шўхлик барқ уриб турибди. Шўхлик Раённинг рангига ранг, жозибасига жозоба қўшапти. Хайём Раённинг зуваласидаги завққа латофатли рух бағишляпти. Лекин Раёно шу тобда, Анвар кириб келган маҳалда, окшомнинг шан нурлари оқариб ёйилганда Хайёмнинг қайси рубоийсини ўқиётган, ёдлаётган эди? Қайси? Нега ёзувчи буни айтмади? Мен ожиз ақлим билан буни дархол шошиб-пишиб айтиб ўқувчини тичлантирган ва бундай саволларга ўрин қолдирмаган бўлардим.

*Кўза-ю косангни кўтар, эй дилдор,
Кўклам сув бўйи, салқин жойга бор,
Бу чарх кўп сарвқад, ой юзлиларни
Гоҳ кўза, гоҳ коса қилмиш неча бор...*

Шу сатрларни ўқиб терга тушмадимикин Раёно — шоира? Ахир бундан кейинги тасвирлар қанчалар хайёмона: кўкда ўн уч кунлик гўзал ой сузади. Майин шамол гулларни аллалайди. Раёно ўғринча Анварнинг ёзувига боқади... коинотда, ўзбекнинг осуда масканларида шеър руҳи кезинади. Раёно шунда шеър баҳсида ҳам, тиб баҳсида ҳам Мирзони енгади... бу парчани Хайёмсиз тасаввур қилиш мумкинми? Барча шоирона оқим ундан бошланди. «Оёқ учларини сариқ атлас кўйлаги билан яшириш» ҳам тўла хайёмона. Кўкрак устига ташланган ўрим сочларда ҳам Хайём сезими. Хайёмга биз «Фотиха — мухри худодир» бобида яна бир карра дуч келамиз. Лекин бунда энди вазият мутлако ўзгарган. Ўрдан Раёнога совчи келган. Махдум учун бу «хайрли фол, файзи илоҳий...» Раёно учун эса... «Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди, Раёно эса танчада ўқиб ўтирган Хайём рубоийети устига ҳушсиз бошини қўйди». Аввалги манзара билан бу манзара ўртасида қанчалар буюк зиддият ва фарқ бор. Ҳаётнинг шундай зиддиятларини куйламаганми Хайём? Унинг ҳар бир рубоийси олам зиддиятининг муҳрини ташийди. Шу ерда қанча-қанчалаб саҳифаларни қоралаш мумкин эди Раённинг эзгин холати ва ички кайфиятларини тасвирлаб. Лекин адиб бундай қилмайди. У: «Раённинг ҳозирги ахволини биз ёзиб ўтирмаймиз», деб изоҳ беради. Лекин Хайём рубоийлари устига ҳушсиз бош қўйишнинг ўзи том-том тасвирлар

ўрнини босолмайдими? У закий одам учун қанчадан қанча ўй ва маълумот беради. Лекин... лекин худди шу шумхабар келган чоғда Раъно Хайёмнинг қай рубоийсини мутолаа қилаётган эди экан? Бу бизга жумбоқлигича қолади.

*Лойни муштлаб турган анави кулол
Қилсайди ақл ила чуқурроқ хаёл,
Ҳеч қачон бунчалик тепкиламасди
Ота тупрогидан ясаркан сопол...*

Балки шоиранинг боши шу дардли рубоий устига ҳолсиз толгандир. Балки бошқа...

Лекин Хайём бўлмаса қанчалар жозибасини йўқотарди бу қахрамон!

Ўзбек қизи Раънонинг қалби Хайёмни шундай сирли хаёлий илғамас ранглардагина «ҳазм қилади».

Ўзбек қизини сирли дейдилар.

Янаям сирли бўлмасинми?

Қодирий унинг сирини ичига киришга шошилмайди. «Ўз холича» деган сўзнинг маъносини яна бир қарра бошқачароқ англагандирсиз энди?

РАЪНОНИНГ КАФШИ

Ҳозирги бўғинларнинг масрур хаёлларида Абдулла Қодирий эртаққа ўхшайди. Абдулла Қодирийгина эмас у яратган асарлар ва қахрамонларни ва айникса, Отабек, Кумушбиби, Раъно ва Анварни ҳам худди эртақларнинг қахрамонлари каби қабул қиладилар. Отабек ва Кумушга ва қолаверса, уларни дунёга берганининг шаънига ёзилган шеърларнинг хисоби йўқ. Мен теран реалистик роман ва унинг асосий қахрамонларини эртаққа ўхшатиб, уларнинг кадр-қимматини туширмаётганмикинман? Эртақ бошқа. Роман бошқа. Лекин Отабек билан Кумуш, Раъно билан Анвар, уларни ташқи оламга боғлаган муносабатлар, муомалалар, мулоқатларда... беғуборлик бор, бу беғуборликни фақат эртақларда учратиш мумкин. Поклик, соддалик ва ҳалоллик бор -- фақат эртақларда учратиш мумкин. Жўмардлик, тантилик, самимийлик бор — фақат эртақларда учратиш мумкин. Ўз сўзи ва ўз эътиқодидан тоймаслик бор — фақат эртақларда бўлиши мумкин. Ўз даври, ўз муҳитининг ахлоқ ҳамда одоб

рукнларига тобелик, бўйсунуш бор — эртақларда бўлиши мумкин... Қочишлар, қувишлар, таъқиблар, кек, ҳасад, қирғинлар, адолат учун тикка туриб таллашишлар бор — буларни агар эртақда бўлмаса, шарқ романларида ва айниқса, Тагор ва Козимийда кўп учратиш мумкин. Ҳолбуки, бизнинг масрур хаёлимизга эртақдай туюлгани билан буларнинг бари эртақ эмас. Аччиқ, фожиали ҳақиқат. Фақат ҳаётнинг тасвири қанча теран ва рост бўлса, у шунчалар гўзал эртақларга ўхшашиб боради ва охири эртақка айланади. Тагор ва Валтер Скотт романлари эртақка ўхшамайдими ҳозир? Ўхшайди.

Абдулла Қодирий романларида тарихий даврда бўлиб ўтган тўқнашувлар, курашлар, адолатсизликлар билан адолатнинг юзма-юз келишлари жуда кескин бир тарзда кўйилади. Бу жиҳатдан Қодирийни инглиз тарихий романнависи Вальтер Скоттга жуда яқин кўраман. Вальтер Скотт романларини юрагингизни ховучлаб ўқийсиз. Романга киргандан бошлаб, то тугатмагунча юрак юксак пардадаги тўлқинланишлардан ҳеч пастга тушмайди. Қодирий романларида ҳам худди шундай. Шунга кўра мен Қодирий ва унинг романларини дунё адабиётларида ва умумдунёвий нисбатларда Валтер Скотт ва унинг романлари ёнига қўйгим келади. Шарқона рангин ҳаёт, Шарқ одамлари, уларнинг турфа муносабатлари, муомала йўсинлари, қалб тепкилари, одоб-ахлоқ доиралари, маданий даражалари, ўта нозик ҳиссиётлари уммонлари ва шу уммонларнинг тинимсиз суратда мавжланиб, жимирлаб ётишларига кўра мен Қодирий ва унинг асарларини Шарқнинг ҳассос ва беҳад донишманд адиби, серхаёл Рабиндранат Тагорга, унинг гўзал асарларига қиёслагим ва уларнинг ёнига қўйгим келади. Ўйлайманки, дунёнинг инсонлар ўртасида мавжуд даражавий нисбатлари бу билан бузилиб-нетиб қолмагай. Тагор ва Қодирий — булар қанчалар яқин одамлар! Қанчалар ўхшаш сиймолар!

Шарқ романчилигининг бир қарашда илғаш ва англаб олиш қийин сири бор. Мен буни инсон юрагининг азалий мавжларини ифодалашда кўраман. Мен буни одобнинг неча минг йиллар ичида ўта сайқалланиб кетган мавжларини бениҳоя нозик қилиб ифодалаш қудратида кўраман. «Меҳробдан чаён»нинг охириги «Қўрқинч бир жасорат» бобини бир эслаб кўринг-а. Султонали ва Сафар дўстлари Анвар ва Раънони қочиб шаҳарнинг юксак кўрғони деворларидан арқон боғ-

лаб кўрғон ташқарисига туширмоқдалар. Ҳақиқатан ҳам жуда кўрқинч манзара. Қодирий уни қилқалам билан чизади. Бунда тагорча тасвир қудратини кўргандай бўламан:

«Анвар «Туя тойди» арифидан Раъно ёнига ўтиб, охириги мартаба хайрлашдилар.

— Хайр, Султонали ака, хайр, Сафар ака!

— Хайр, амакилар!

— Оллонинг паноҳига, Анвар!

— Сафаринглар бехатар бўлсин!

Кўрғон устидагилардан кимдир бири пиқ-пиқ йиғлади. Анвар Раънони олдига солиб, узоқда кўринган дарахт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ, ҳар бир кадамни аранг ердан узилар эди...»

Тасаввур қилинг: бемаҳал тун. Қахрамонлар жонларини ховучлаб аниқ ўлим чангалидан қочиб боряптилар. Бу ерда тик этган товуш ҳалокат билан баробар. Бунда фақат тўла сукунатгина уларга бирдан-бир иттифокчи. Энди рус ёки Европа адибининг бу эпизодни қандай ёзишини бир тасаввурга келтиришга ҳаракат қилиб кўринг. Яна билмадим-у, уларнинг тасвирида ҳаёт ва холат ҳаққонияти бу ўринда шуни тақозо қилардики, Анвар, Раъно сўзсиз, шарпасиз, қилт этган товуш чиқармай қоронғилик қўйнига кириб ғойиб бўлардилар. Шунда ўзларининг ҳам, халоскорларининг ҳам жонларини каттик хавф остига қўймас эдилар. Чунки, деган бўлишарди ўша реалист адиблар, бу ерда қахрамонларнинг овоз бериб хайрлашувлари ортиқча. Вазият хайрлашишни кўтармайди. Ҳар қандай ортиқча ҳаракат қахрамонларни фош қилишга олиб келади. Ва улар бу каби ўз тахминларида албатта, ҳақ чиқардилар. Хўш, нега унда Қодирий бу хайрлашувга алоҳида урғу беряпти. Қил сизмайдиган тешикка туяни сиздирияпти? Нима, у Европа адиблари тушунган тушунчаларни тушунмайдими? Эътиборга олмайдими? Назардан қочирадими?

Қодирий афтидан, бу ерда вазият ҳақиқатига ва мантиғига эмас, қахрамонларнинг ҳақиқати ва мантиғига риоя қилади. Анварларнинг одоби шундай. Тарбияси шундай. Улар одобга ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам амал қиладилар. Одоб уларнинг қонларига сингган ва уларча вазиятга кўра ўзгариб турадиган нарса эмас. Улар таъбир жойиз бўлса, одобни ўлимдан ҳам афзал биладилар. Анвар ҳалокатдан қутулгач, ўзини Худоёрга тутиб бе-

риб, Султоналини ўлим чангалидан халос этмаслигини тасаввур қилиш мумкинми? Анварга ўз жонидан кўра лафз, мардлик, ҳалоллик афзал. Шунинг учун у Султоналини кутқариш йўлида жонидан кечади. Бу қаҳрамонлар учун инсоний муносабатлар даражаси ҳар нарсадан юқори туради. Шунинг учун ҳам, вазият қанчалар хатарли бўлмасин, Анвар ва Раъно ўз дўстлари ва халоскорлари бўлган Сафар ҳамда Султонали билан хайрлашмасдан кетолмайдилар. Улар жонларини хавф остига тиркаб бўлса-да, таомилни ўрнига қўядилар. Шунинг учун Қодирий ўз карим ва карима қаҳрамонлари нуқтаи назарини ҳисобга олади. Ва улар ўлимдан қочиб бораётганларида ҳам ўз инсоний гўзал қиёфаларини асло йўқотмайдилар. Бизга бу эртак бўлиб туюлади.

Лекин Раънонинг кафши-чи? Кафш? Раънонинг кафши нима бўлди? Эсингиздами? Шу кўркинч вазиятдаги хайрлашувдан сўнг Анвар ва Раъно узоқда кўринган дарахт кўлагасини қоралаб ботқоқ бўлиб кетган ердан юриб борадилар:

«Ер жуда ботқоқ, ҳар бир қадамни ердан аранг узилар эди. Йигирма қадам боргач, Раънонинг кафши лойга тишлашиб, оёқ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар, Раънони кўтариб олди.

— Менинг этигим бор, чимга чиққунча жим тур! — деди Анвар.

— Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади...»

Рост, мен шу кафшга болаликдан бери қойил қоламан.

Раънонинг лой билан тишлашган бу кафши тушларимга кириб чиқади.

Гўзал вазият. Гўзал кашфиёт. Гўзал тафсилот! Шундай эмасми?

Кафш Раъно баланд кўрғон деворидан арконга осилиб туша бошлагандаёқ ерга тушиб йўқолиши мумкин эди. Шунча баландликдан кафшга тиралиб тушишнинг ўзи бўладими? Балки у «Тўя тойди»дан ўтаётганда тушиб қолиши мумкин эди. Йўк... Кафш ботқоқ даладан ўтаётганда лойга ботди. Кафш лойга ботмаса, андаккина нозик гап-сўз ҳам бўлиб ўтмасди. Жойнинг қанчалар оғирлиги ҳам билинмасди. Шу кафш бизнинг эсимизда қолади. Кўз илғамас оддий, лекин улуғ қаламларгагина насиб бўладиган кашфиёт шу кафшда.

Нега эса у менинг тушларимга кириб чиқади?

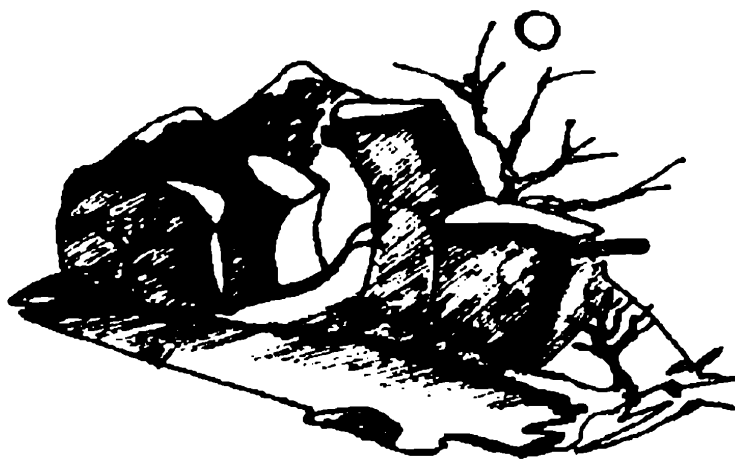
Аmmo? — дейман. Анвар Раънони кўтариб олганда, кафш лойда қолиб кетдими ёки Раъно уни оёғидан қўйдими? Ёзувчи бу ҳақда индамайди.

Лекин мен ўзимча ҳали ҳамон Раънонинг кафши ўша кўрғон ташқарисидаги ботқоқда қолиб кетган деб юрман.

Ахир Раъно янги ҳаётга эски кафши билан кириб борармиди?

Қодирий халқимизнинг маъруф хотирасига ёд бўлиб кетган. Уни эртак каби шариллатиб ўқийдилар. Эсларида сақлаб юрадилар.

Қодирий миллий онгга гўзаллик ва маърифат гавҳарлари қандай ва қайси йўллар билан кириб боришини беҳад теран англаб ва биларди. У миллий маданий ҳаёт ва миллий маданий онгимизнинг жавҳари бўлиб етишган эди.

Ғайратсиз Туркистон жигарини эди...

Қайта қуриш бўлиб ҳаёт жонланиб қолди. Қайта қуриш ақлимизни ўстиряпти. Ихтиёримизни ўзимизга беряпти. Ихтиёри ўзига берилган одам мўъжизалар қилиш-та қодирлигини кўрсатяпти.

Ихтиёри олинган одам билан ихтиёри ўзида бўлган одамнинг жуда катта фарқи бор. Маърифатли одам боласига азаллардан маълум: ихтиёр чексиз эмас. Идеал озодликни ҳатто тасаввурга келтириб ҳам бўлмайди. Тасаввур қийин бўлган нарса эса доимо абсурдга, яъни маъноси англашилиб бўлмас нарсага айланади. Ҳар нарсанинг ўз ўлчови мавжуд. Дунё тартиботи меъёрга асосланган. Лекин инсон учун озодликка тенг ўзга қадрият йўқ.

Қайта қуриш ҳаммани синаб кўряпти. Ростини айтсам, қанчалар халқ бўлолдиқ, қанчалар инсон бўлолдиқ барини синовдан ўтказяпти. У, эй ўзбек! Сен учун нима қадрли ўзи? -- деб кескин савол беряпти.

Қайта қуриш ёшу қари биз тирикларнигина эмас, кетганларни ҳам синаб кўряпти.

Ўтмиш давр адиблари ва уларнинг мураккаб, офир тарихий шароитда кечган ижодлари, ҳаёт йўлларига ҳам қайта қуришнинг рост шуълалари тушди.

Ҳамзани олинг.

Юз йилда икки авлод алмашди.

Юз йил айтишга осон. Юз йилда жуда кўп нарсалар, кўп тушунчалар, кўп қарашлар эскиради. Оламнинг театрида бошқа асарлар ўйналади. Бошқа иштирокчилар, бошқа актёрлар сахнага чиқади.

Лекин ҳамма нарсалар ҳам эскиравермайди. Эскирмайдиган умуминсоний қадриятлар ҳам бор. Эрк ва маърифат, муҳаббат ва ўлим шундай эскирмас ходисалардир.

Ҳозир баъзи кишиларга Ҳамза эскиргандай бўлиб туюлади. Лекин, менимча, бу Ҳамзани яхши ўқимаслик натижаси.

Назаримда, Ҳамза эрк, маърифат, ҳурриятга интилиш тимсоли. Ҳамза халқнинг шундай интилишларига тимсол бўла олади.

Ҳамзада шу уч нарса — шу уч буюк нарса — эрк, ҳуррият, маърифатнинг ижодкор кучи мужассамлашган.

Ҳар нарсанинг ўз мужассамлашар нуктаси бўлади. Муҳаббат Мажнунда мужассамлашгандай ёки мубталолик князь Мишкинда мужассамлашгандай, шубҳалар ичида ўртаниш Ҳамлетда мужассамлашгандай, эрк ва маърифат ҳам Ҳамзада мужассамлашган.

Эҳтимол баъзи одамларга бу муболаға бўлиб туюлар. Лекин Ҳамза эрк ва маърифатга интилиб, ҳурриятга етиб келди.

Кўп тушунчалар замон забтига бардош беролмайди. Сийқаланади. Лекин ҳуррият асл маъносида ҳеч қачон эскирмайди. Ҳуррият ҳар куни ҳар соат, ҳар дам давом этадиган ҳаракатдаги ҳодисадир.

Эрк ва маърифат тараққий этиб борса, ҳуррият шудир.

Ҳамза ҳурриятни шундай тушунарди ва шундай ҳуррият учун хизмат қиларди.

Ҳамза ўн бешинчи йиллардаёқ ҳуррият ғоясига эътиқод қўйганди. Унинг 1915–1917 йилларда яратган «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар» китоблари бугун ҳам ҳуррият дарслиги бўлолади.

Ҳамзанинг ҳуррияти, ҳа, айнан Ҳамзанинг ҳуррияти халқни уйғотишда намоён бўлди.

Ҳамзанинг ҳуррияти унинг жуда кескин миллат танқидида намоён бўлди:

*Яхши ҳолин йўқотган, оқибатсиз Туркистон,
Истиқболин ушотган, офиятсиз Туркистон,
Ўз жисмига ўқ отган, ҳамиятсиз Туркистон,
Зиллат лойига ботган, эй гайратсиз Туркистон!
Зулмат тоши ёғса-да, кўзи очулмаз,
Руҳсиз тандур, ханжар урса, қони сочулмаз...*

Ҳамза миллатнинг тушкунлигини ахлоқнинг тушкунлигида, фаолиятнинг тушкунлигида кўрди. Ҳамза беҳад фожиали ижодкор. У ахлоқий тушкунликларга қарши шер каби ташланди.

Бурлоқ каби қумда чуқур ўтириб қолган кемани тортиб чиқаришга тинимсиз уринди.

Умрининг сўнги дамига қадар хуррият бурлоқи каби ишлади.

Инқилобнинг шоҳлардан тортиб олинган оромкурсларида ўтирмади.

Революция амалларига интилмади. Ҳеч кимдан амал, унвон сўрамади.

У хурриятнинг муаллими бўлишни афзал кўрди.

Барча асарларини хуррият муаллими сифатида яратди.

Уни доим ўқимоқ ва уқмоқ керак.

У бизнинг муаллимимиз.

Фридрих Нитше — тафаккур ва хаёлот сехрари

Фалсафа — фанларнинг отаси ва кўп мингйиллик инсоният турмуш тажрибаларининг жавоҳири. Фалсафасиз турмуш — хира ва сийқа. Асосида фалсафа ётмаган фан йўқ. Остона йўқ. Фалсафа орқалигина ҳаёт ва борлиқ қонуниятларини теран билиш ва шунга яраша ўзгартириш, тирикликни доим бир поғонадан иккинчи поғонага кўтариш, тинимсиз онгли ҳаракатда, нима деймиз — ўсиш-ўзгаришда бўлиш мумкин. Фалсафани менсимаслик тугатиб бўлмас рухий-маънавий, илмий-фанний қолоқликларга олиб келади. Ожизлик миллий миқёс касб этади ва эринмаган кимсага қарам бўлиб қолиш хавфи ҳамisha бош устида осилиб туради.

Гўзаллик қутқаради, дейилганда, асл маъносида фалсафа қутқаради, деб айтилган эди. Фалсафа бунда гўзаллик деб аталган эди. Зотан гўзалликнинг ўзи ҳам борлиқнинг фалсафасидан туғилади ва камол топади.

Ғарб дунёси фалсафа ва социологияга кейинги учтўрт аср мобайнида мислсиз эътибор бериб ва ўз ҳаётларини шу фанларнинг ютуқлари асосига қуриб хайратомуз тараққиётга эришди. Яна янгидан янги тараққиёт йўллари ва имкониятларини очмоқда.

Европа фалсафаси ва социологиясининг том маънодаги кашфиётчилик руҳи XIX асрнинг иккинчи ярмида немис олими Фридрих ижодида ҳам тўла намоён бўлди. Айтиш мумкинки, Нитше Сукротгача бўлган ва ундан кейинги юнон фалсафий тафаккур дунёсидан ва шу билан бирга Европа фалсафа руҳидан ўсиб чиқди. Нитшени Сукрот, Платон, Аристотел, Хегел ёки ўзидан каттароқ замондоши Артур Шопенгаэурга ўхшаган соф маънодаги файласуф ва фақат файласуф деб айтиш қийин. Нитше ёшлик чоғларида мумтоз филология билан ҳам чуқур шуғулланди, мусикий композициялар (кичик мусикий асарлар), эхтиросли шеърлар ёзди, бадиаларга

(эссеистика) ҳавас қилди, шиддат ва шавққа тўла ахлокий-фалсафий асарлар яратди. Шунинг учун уни кўпроқ фалсафада шоир, шоир файласуф деб атайдилар. У худди кўхна Хитой, хинд файласуф донишмандлари ёки Шопенгаэур каби ўз ахлокий-фалсафий, бадиа асарларини парча-парча ҳикматлар (афоризмлар) тарзида ёхуд шаклида ёзди. У худди Хегелдек яхлит бир диалектика системаси ёки тизимларини яратмади, буни олдига мақсад қилиб ҳам қўймади. Унинг барча асарлари булар эхтирослар қайнаган, пўртана бўлиб отилган ғоялар, ғоялар ва яна ғоялардир. Ғоя бўлганда ҳам, улар бари башорат кучининг қудрати билан ажралиб туради. Нитше аъло одам, келажак одам, озод ақл ғояларини яратди. Инсоннинг барча тарихан орттирган сарқитлари ва иллатлардан тамомила озод ва кучли, дунёни янгидан, янги асосда қура олишига қодир бўлишини орзу қилди. У эхтирослари жунбушга келган чорларда: «Мен одам эмасман, мен динамитман», — деб аташни севарди. Бу сўзлар қанчалик ғайрифавкулудда бўлиб эшитилмасин, Нитшенинг моҳиятини англашга кўмаклашади. Зотан бошданок айтиб қўяйлик, Нитшенинг барча ёзганлари, барча ҳикматлари том маънода динамит хосиятига эгадир. Бу динамит фикрлар оламларида шиддат билан портлаб яна ўз ичидан гўзал ва ҳаракатчан — инкор қилувчи ва тасдиқловчи гўзал фикрлар оламларини яратарди. Шарқда Зардўшт, Будда ғоялари қанчалар ўзига эргаштирган ва замондошлари фикрлашига динамит каби таъсир кўрсатган бўлса, Нитше ғоялари, ҳикматлари ҳам Европа ва айниқса XX аср Европасига ана шундай инқилобий тарзда таъсир кўрсатди. Нитше Европа фикри, унинг тафаккурини янги босқичга олиб чиқди. «Зардўшт таваллоси» асари билан эса Европа ва Шарқ ўртасида ҳеч қачон бузилмайдиган кўприк қурди.

Нитше ўзининг бутун йигирма жилдлик асарлари ва оламни қамраган ғоялари билан осмон сари қўйилган ва учи ҳам, қаерга қўйилганлиги ҳам кўринмай кетган, маълум бўлмаган нарвонга ўхшайди. Нитше шу нарвондан туганмас тафаккур юксакликларига кўтарилди. Инсоният донишмандлари яратган ғояларни бағрида баланд аланга олиб ёнган олов ичидан ўтказди. Кўплаб ғоялар бу ўтга дош беролмай ёниб кетдилар. Асллари Нитше олови ичидан янада аслланиб чиқди.

Нитше ўз ғоялари каби бениҳоя безовта, изтироблар, изланишлар билан тўла умр йўлларини босиб ўтди.

ЕВРОПАНИНГ ШОМ ЮЛДУЗИ

Фридрих Нитше 1844 йилнинг 15 октябрида Саксонияда Лютсен якинидаги Рёккен шаҳарчасида дунёга келди. Унинг отаси маърифатли руҳоний эди. Нитше беш ёшида отасидан айрилди. Кўхна поляк зодагонлари наслидан бўлган онаси кўлида тарбияланди. Болалар гимназиясида ўқиб юрган чоғлариданок ўн яшар Нитше шеърлар машқ қилди. Мусиқани беҳад севарди. Доим мусиқа чалар ва ўзича композициялар тўқирди. Мусиқага мислсиз муҳаббат уни то умрининг охиригача тарк этмади. Ўн икки ёшларидан тинимсиз бош оғриш, кўз хасталигига чалинди. Болалигидан кўп дард чекиб ўсди. Унинг юрагида ижод шавқи қайнарди. Ўн тўрт ёшида «Мусиқа тўғрисида» деган иншосини ёзди. Ўн бешга кирганда «Қисмат ва тарих», «Эрк ихтиёри ва қисмат», «Христианлик тўғрисида» деган бадиаларини қоғозга туширди. Сабокдошлари билан биргаликда «Германия» деб аталган адабий-мусиқий тўғарак тузди. 1864 йилда «Феогнид Мегаренс» деган диплом иши ёқлади. Етуклик гувоҳномасини олди. 1864 йилдан эътиборан Бонн университетиде теология ва филология бўйича чуқур тахсил кўрди. Бу пайтда ҳам жуда кўп мусиқий композициялар яратди. Турли шеърларга куйлар басталади. Филология ва фалсафа оламига таъбир ўринли бўлса куй ва мусиқа оркали кириб борди.

Нитше 1865 йилда Лейпциг университетига ўтиб тахсил олди. Машҳур профессор Ричл етакчилигида филология борасидаги билимларини кенгайттирди. Шу чоғлар у ўзининг катта замондоши улуғ донишманд Артур Шопенгаэур асарлари билан танишди. Навоий Аттордан қандай таъсирланган, унинг асиру мубталосига айланган бўлса, Нитше худди шундай Шопенгаэур асарларига мубтало бўлди, уларни ташналик ва буюк муҳаббат билан ўрганди. Шопенгаэур асарлари Нитшеда — Нитшени уйғотди. Бу шайдолик, ошуфталик унинг умри бўйи давом этди. Шу пайтлар Нитше бошқа бир немис санъаткори, буюк композитор Рихард Вагнер мусиқаси ва эстетикаси билан ошна бўлиб, унга батамом ошику бекарор бўлди. Ёшликда берган кўнгил айрилмас бало бўлур деган ҳикмат Нитше қисматига чиппа ёпишди. Навоий бир умр Жомий, Ансорий, Аҳрори Валий, Хусайн Бойқарога қандай муҳаббат ва эътиқод сақлаган бўлса, Нитше ҳам Шопенгаэур ва Вагнер ва сал кейинроқ Хетега

шунча муҳаббатни тақдирдан олиб ўтди. Умр бўйи уларнинг ғояларига муҳаббат изҳор қилди, тинмай улар билан тортишди, хайртомиз бахс ва мунозаралар олиб борди. Унинг навқирон сиймосида мафтун бўлувчи ва мафтункор инсон жадал шитоб билан тарбия ва камол топди. Унинг илмлар ва тиллар, китобларни ўзлаштириши ғоятда хайратланарли, шиддатли ва яшин тезлигида кечарди. 1866 йилда «Диоген Лаэртий манбалари» деган илмий рисола ёзди. Бу асари талабалар ўртасидаги мусобақада ғолиб чиқиб, мукофот билан тақдирланди. У 1867 йилда ҳарбийга чақирилиб, отлик қисмларда хизмат ўтади. Илк асарлари Рейн илмий журналида босилди. Нитше ҳали студентлигидаёқ 1869 йилда устози профессор Ричлнинг тавсиясига биноан Базел университетининг профессори қилиб тасдиқланди. Ундан номзодлик ва докторлик диссертацияларини ёзиш ва расман ёқлашни талаб қилиб ўтиришмади. Шу йили Лейпциг университети Нитшега босилиб чиққан асарлари учун докторлик даражасини берди. Нитше тинимсиз рухланиб ёзарди. 1870 йилда унинг қадим юнон мутафаккир адиблари Хомер, Хесод, Сукрот ҳақидаги гўзал илмий асарлари дунёга келди. Беморлик, уйқусизлик уни ёмон қийнади. Шунга қарамай Нитше «Муסיқа рухониятидан трагедиянинг туғилиши» деган асар устида иш бошлади.

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳар қандай дахонинг туғилиши ва тикланиши зиддиятларсиз кечмайди. Нитше бундай зиддиятларга жуда кўп дуч келди. Германия илмий жамоатчилиги Нитшенинг илк давр филологик асарларини анча-мунча ҳуркиб-чўчиб, юраги орқага тортиб қарши олди. Унинг фавқулодда ўткир, серхайқирик, фантазия жўш урган асарларини тўғри баҳолашга ҳамма ҳам бирдай қодир эмас эди. Устози кекса Ричлнинг ўзи: «Унга қарасам, юксаклиги ва эҳтиросларининг зўридан бошим айланиб кетади», — деб эътироф этган эди. Бир қисм ёшлар уни илоҳийлаштирар, бошқа бир гуруҳлар эса унинг лекцияларига киришдан бош тортар эдилар. Бу шиддат билан кечаётган воқеалар таъсирида Нитшенинг мумтоз филологиядан кўнгли бирмунча совигандай бўлди. «Муסיқа рухониятидан трагедиянинг туғилиши» 1872 йилда нашр этилди. Рихард Вагнерга бағишланган бу асар мумтоз трагедия ҳақидаги мавжуд тасаввурларни остин-устин қилиб ташлади. Бу китобдан Нитше замондошлари том маънода лол қолдилар. Одам ишонмаслиги мумкин, лекин маърифатли замондошлар китоб бундай

бўлиши мумкин эмас, деганга ўхшаш фикрларни билдирдилар. Бундай зиддиятли муносабатлардан алами келган Нитше: «Келиб-келиб мен немислар олдига марварид дурдоналарини сочдимми!» — деб айтган эди. Лекин улуф Вагнер: «Мен бундан кўра ҳам улуфроқ китоб ўқиган эмасман», — деб Нитшенинг кўнглини кўтарди. Кўп ўтмай Нитше «Бемаврид мулоҳазалар» деган тўрт китобдан иборат асарига ўтирди. Унинг бу асари Германиянигина эмас, бутун Европани забт этди. Унда фикрлар ва оригинал қарашлар дунёси худди Сомон йўлидек жимирлаб очилди. Европада янги тафаккур феномени юзага келганлигидан дарак берди. Бу асарнинг биринчи — учинчи китоблари устида Европада баҳс қизигандан қизиди. Нитшенинг кўп кучли ғояларига қўшилолмаган ва уларни «ҳазм қилолмаган» Вагнер ва устоз Ричл билан ёш мутафаккир ўртасида ихтилофлар чиқди. Оралари узилиш даражасига етди. Нитшенинг кўзи ўқий олмас ва ёза олмас даражада хиралашди. У «Бемаврид мулоҳазалар»нинг тўртинчи китобини айтиб туриб ёздирди. Бош оғриши сира тинмас, тўхтовсиз саро ташларди. Нитше тинимсиз кезар, шаҳарлар айланар, асарларини миясида ёддан пишитар ва ёзарди. Унинг 1876 йилда яратилган «Инсонга хос, фақат инсонга хос...» деган китоби Нитше ижодида янги бир давр бошланганлигини билдирди. Бу фавкуллода асарини Нитшенинг ўзи «Озод ақллар учун китоб» деб атади. «Дунёга менчалик шубҳа билан қараган одам бўлганмикин?» — деб айтди Нитше шу асарида. Ҳақиқатан ҳам, у бунда Худога энг кўп савол берган фикрли инсон каби кўзга ташланади. У ўрганиш бўлиб кетган, одат тусига кирган баҳоларга шубҳа билдирди ва уларни батамом ағдар-тўнтар қилиб юборди. Шу боисдан унинг фикрлари замондошларига ғайриахлоқий ва хатто ахлоқдан ташқари бўлиб туюлади. Улар бамисоли «яхшилик ва ёмонликнинг нариги томонида» турган ва яралганга ўхшаб кўринадилар. Дарвоқе, Нитше шу йилларда «Яхшилик ва ёмонликнинг нариги томонида» (1885) асарини яратди. Нитше фақат ташқи дунё ва одатий қарашлардангина шубҳаланмай, ўз-ўзидан ҳам шубҳаланади. Ўз-ўзини алдаётганга, ўз-ўзини сақлашга уринаётган, муғамбирлик қилаётганга ўхшаб кўринади. Уни «озод ақл» ғояси қаттиқ машғул қилади. Аслида Европада «озод ақл» йўқ ва мен озод ақл эгаларини ўзим ўйлаб топдим, улар билан суҳбатлашиш учун ўзим тўқиб чиқардим. Менга шундай дўст-биродарлар етишмас эди, деган фикр-

ни билдирди. Лекин Нитше озод ақл эгалари йўқлигидан умидсизликка тушмади. Европада шундай озод ақллар бўлиши мумкин. Бизнинг эртанги Европамизда келар кунларда шундай қувноқ, жасур ва ғаюр болалар пайдо бўлса ажабмас. Мен бунга сира шубҳа қилмайман. Улар оҳиста-оҳиста келаётганликларини кўриб турибман. Балки уларни олдиндан тасвирлаб тезроқ етиб келишларига кўмаклашарман. Ахийри шундай «озод ақллар»нинг етиб келишларига шарт-шароит яратилар...» деб ёзди у «Инсонга хос...» асарида. Туш бизни инсониятнинг неча минг йиллик аввалги ҳолатлари, фикрлашувлари, хаёллашлари, тасаввурлари оламига қайтаради. Тушда одам жуда осон фикрлайди. Туш зотан баайни мифнинг ўзи, дейди Нитше. Туш кўриш миянинг дам олиши. Мантикий тафаккур кейин пайдо бўлди. Тушда биз ҳукм, ақлий хулосалар чиқаришнинг ибтидоий усулларига қайтамиз. Умримизнинг қарийб ярми шундай ибтидоий фикрлашда ўтади. Ҳозирги дунё ҳам шундай. У бизнинг кўпдан кўп янглишларимиз, хатоларимиз, хаёлларимиз, тасаввурларимиздан бино бўлган. Бизнинг дунё тўғрисидаги янглиш тасаввурларимиз ақлий адашувларимизнинг тўғридан тўғри натижаси. «Нарса ўзида» унинг устидан қаҳқаҳ уриб кулишга лойиқ», зотан у жуда кўп нарсаларни, ҳатто ҳамма нарсани ўз ичига олгандай кўринади, холбуки, у бўм-бўш, яъни маъноси йўқдир» («Инсонга хос...», 16).

Нитшеннинг фикри муттасил суратда келажак таракқиётига қаратилган. У тўхтовсиз бўлажак инсон тўғрисида қайғуради. Башоратлар қилади. «Озод ақллар» башорати. Таракқиёт башорати. «... агар инсоният ўзини бундай режалашган, жамлашган бошқарув орқали ҳалок қилишни истамаса, унда ҳозиргача номаълум бўлган миқёсда маданият шароитлари билимини топиши ва бу умумжаҳон мақсадлари учун илмий мезонга айланиши керак». («Инсонга хос...», 25) Нитше диний дунёқарашдан илмий дунёқарашга ўтишни ёқлайди. Лекин бу ўтиш орасида яна бир — ўтишни тайёрловчи фикрлар тизими бўлишини маъқуллайди. Диний дунёқарашдан илмий дунёқарашга бира тўла сакраб ўтишни жуда хатарли деб билади. Унингча ўтиш даврида санъат имкониятларидан фойдаланиш яхши, хайрли натижалар келтиради. Санъат орқали чинакамига озод қилувчи фалсафа фанига ўтиш осонроқ ва бу оғир оғриқларсиз, талафотларсиз кечади.

Нитше фалсафаси бу — тугал озодлик фалсафасидир. У рўйи рост: «Озодликдан фаровонликни устун кўриш ахлоқсизликдир», — дейди («Инсонга хос...», 42). Адашиш, алданиш, ёлғон — озодликнинг душмани. Нитше ёлғоннинг табиати ҳақида шундай фикрларни баён этади: мураккаб бир шароитларда бола ёлғончи бўлиб ўсади. Битта ёлғонни оклаш учун яна ўнлаб ёлғонларни тўқийди. Ҳақиқат туйғуси уни тарк этади, ёлғондан нафратланиш кераклигини хаёлига ҳам келтирмай қўяди. Ёлғондан табиий тарзда фойдаланади. Ёлғонни ўз манфаатларига хизмат қилдиради. Ростгўйлик нималигини билмайди. Бу нарса унга бегона. Шунинг учун ўзини ҳеч нарсага айбдор билмай, худди қўй оғзидан чўп олмагандай бўлиб яна ёлғон сўзлайверади. Нитшенинг бу фикрлари нечоғлик ҳақ эканлигини айрим тарихий даврларнинг воқеалари тўла исботламоқда. Балки мустабидлар ёлғонни ўзларига қурол қилиб оладилар, ёлғонни яшаш мафқурасига айлантирадилар. Маълум бир вақт ўтгач, ёлғон мустабид мафқураси билан яшаган кишиларнинг қон-қонига сингиб кетади ва бу янглиш узок вақт давом этади. Нитше бир ҳикматида бунга ёрқин ишора этади:

«ЖАҲЛДОР. Бизга қарши қаҳр ва зарда қилишга қодир бўлган кишидан эҳтиёт бўлмоқ керак, худди байни илгари бизнинг жонимизга қасд қилган кимсадан эҳтиёт бўлган каби. Зотан, бизнинг ҳали тирик юрганимиз унинг ҳали бизни ўлдиришга имконияти бўлмаганлигинигина кўрсатади. Агар назар ўлдиролсайди, биз аллақачон ўлдирилган бўлардик. Кишини жисмоний ваҳшат ила кўрқитиб, жим бўлишга мажбур қилиш — бу узок ибтидоий турмуш тарзининг белгиси. Худди шунингдек, мартабали одамларнинг ўз қўл остидаги кишиларга бадбин совуқ назар билан қарашлари — одамлар ўртасидаги насабга доир айирмачиликларнинг қолдиғи, жуда қўпол бир кўринишидир. Бу ўта дағал бир қадимият. Эскиликни асрашга одатланган аёллар бу survivalни (саркитни) яхшироқ сақлаганлар». («Инсонга хос...», 64)

Нитше билиш салтанатида ҳар қандай ғояни шубҳа остига олиш мумкин ва табиий деб билади. Унинг учун ҳеч қандай ғоя, ходиса мутлақ қимматга, ўзгармас аҳамиятга эга эмас. Ҳамма нарса-ходисаларда инсонга хос янглишиш, адашиш изларини кузатиш мумкин. Бу жиҳатдан Нитшенинг инсон ва ҳаёт тўғрисидаги ҳикматлари, кузатишлари беҳад қимматли ва ҳали хануз ўз қудратли

кучини, актуаллигини йўқотмаган. Нитшенинг фикри келажак замонларнинг фикридир. Нитше: «Роҳатсиз ҳаёт йўқ, роҳат учун кураш ҳаёт учун кураш демакдир» («Инсонга хос...», 104) — дер экан, бу одам боласини ўйлатмай иложи йўқ. Нитше асарларидан бирида лотинча ФЕРОСИА АНИМИ — деган қадимги иборани тилга олади. Бу ўзбекчада КЎНГИЛ ҒАЛАЁНИ дегани бўлар экан. Нитшенинг ҳар бир сўзи, ҳар бир хикмати мана шундай кўнгил ғалаёнларидан туғилганлигини қайд этиб ўтайлик.

Нитше 1879 йилда кети узилмаган сурункали касаллиги туфайли Базел университети профессорлиги лавозимидан истеъфога чиқди. Унинг учун сарсонлик-саргардонлик йиллари бошланди. Кўчаларда тез-тез ҳушдан кетиб қолиш ҳоллари такрорланди. Лекин ижод Нитшенинг бутун борлигини қамраб олган ва бу туйғу, истак, мақсад унинг учун ҳар қандай нарса, ҳар қандай касалликдан кучли эди. Шу йили адибнинг «Мусофир ва унинг сояси» деган китоби чиқди. 1880 йилда «Тонг шафағи» («Қувноқ фан») деган китобини ёзди. Петербурглик рус генералининг қизи Лу фон Саломэ, синглиси Элизабет, онаси ўртасида кўп турли можароларни бошидан кечирди. Яқинларидан олисда айрилиқда яшаш унга янада оғир рухий таъсир кўрғазди. 1883 йилда у машҳур «Зардушт таваллоси» асари устида ишга ўтирди. Италия, Швейцария, Германия шаҳарларини тинимсиз кезди. Ёлғизлик уни ўртар эди. 80-йилларнинг иккинчи ярмида у «Ахлоқ генеологияси», «Санамлар шоми», «Антихрист», «Вагнер ҳодисаси», «Эссе Хомо» сингари фикр ва эҳтиросга тўлиқ асарларини дунёга келтирди.

1889 йилдан Нитшеда ақлнинг зойил бўлиши кучайди. 1900 йил 1 августда Нитше оғир тутқаноқдан сўнг оламдан ўтди.

Нитшенинг барча асарлари ўта таранг руҳ ва тамомила эркин ақлнинг ҳаракатдаги тимсоли сифатида кўзга ташланади. У христианликнинг черков зулми ҳақида ёниб-куйиб ёзди. Руҳ таранглиги ва ақл эркинлиги унинг барча фалсафий қарашларини чулғаб олади, барча афоризмларининг туб маъзига сингади. Нитше таранг руҳ ва эркин ақлнинг ноёб тимсоли каби гавдаланади. Унинг таранг руҳ камонидан отилган сон-саноксиз ўқлар — ҳикматлар тарих, коинот ва инсон руҳониятининг ақл бовар қилмас қаърлари ҳамда кўз илғамас юксакликларига ҳеч қандай тўсиқ билмай кириб боради. Унинг неча минглаб саҳифаларида бир осуда айтилган сўз йўқ. У

тўхтовсиз тарзда инсониятнинг етти минг йиллик маъжусият ва маданият тарихида бино бўлган фикрлар, таълимотларни бир зум бўлсин тинч қўймайди, улардан илгари ҳеч ким асло журъат этолмаган хулосалар чиқаради. Инсон ва дунё бошдан оёқ янглиш асосига қурилганлигини фарёд ва нолалар, туганмас изтироб ва ғалаёнларда исботлашга киришади. Нитше фалсафасида англашилмас бир мўъжизакор куч зоҳир. Бу тафаккур дунёсига кирган одам ўзининг инсон эканлигидан ва олдинда таракқиётнинг туганмас уфқлари ястаниб ётганлигидан бениҳоя ифтихор сезади.

ФРИДРИХ НИТШЕ

Ҳикматлар

... эркин одам баб-баробар ёмон ҳам, яхши ҳам бўлиши мумкин, бироқ эркин бўлолмаган одам — табиат учун шармисорлик ва унинг учун на кўкда ва на ерда юпанч, тасалли бор. Худди шунингдек, кимда ким эркин бўлмоқчи экан, бунга ўзи эришмоғи керак ва шу билан бирга эркинлик ҳеч кимнинг қўлига мўъжизавий ҳадя каби берилмайди.

(«Рихард Вагнер Байрейтда», 99)

Тарихни фақат кучли одамларгина кўтара оладилар, кучсизларни эса у мутлақо эзиб ташлайди.

(«Ҳаёт учун тарихнинг фойдаси ва зиёни ҳақида»)

Мен Европанинг Буддаси бўлишим мумкин эди.

(«ЕССЕ НОМО»)

Озодликдан фаровонликни устун кўриш ахлоқсизликдир.

(«Инсонга хос...», 42)

Кўнгилнинг териси

Одамни унинг териси одам сиёқига киритиб туради. Худди одамнинг суяклари, мушаклари, ички аъзолари ва қон томирлари тери билан қоплангандай, кўнгилнинг хоҳиш-истаклари ва эҳтирослари ҳам шухратпарастлик

билан ҳифз қилингандир: шуҳратпарастлик кўнгилнинг терисидир.

Яхшиликнинг уйқуси

Яхшилик тўйиб ухлаб олса, уйқудан турганда тароватли бўлиб кўринади.

Уятнинг нозиклиги

Одамлар ифлос нарсаларни ўйлашдан уялмайдилар, лекин уни ифлос фикрларни ўйлар экан, деб айтишларидан уяладилар.

Ёмонлик ноёб

Кўпчилик одамлар ўз-ўзи билан жуда банд, уларнинг ёмон бўлишга вақтлари етмайди.

Тарозининг мили

У ёки бу нарса ақлимизнинг ўткирлигини намойиш қилиш учун имкон беришига қараб, уни мақтаймиз ёки ёмонлаймиз.

Ким ўзини ерга ураётган бўлса, у юқори кўтариб мақташларини истайди.

Яхши ёзувчи ўзининг ақлигагина эмас, дўстларининг ҳам ақлига эга.

Дўст ачинишдан эмас, бирга қувонишдан туғилади.

Темир зарурат

Темир зарурат шундай бир нарсаки, тарихнинг бориши унинг темир ҳам, зарурат ҳам эмаслигини исботлаган.

Севилиш истаги

Одамнинг севилишга бўлган талаби ўта кетган манманликдан бошқа нарса эмас.

Рақибнинг ҳаёти

Душман билан курашиб яшайдиган одам душманнинг ҳаёт бўлишидан манфаатдор.

Мустабиднинг даҳоси

Ўз кўзлаган мақсадига зўравонлик билан етишга чидаб бўлмас ташналик кўнгилда уйғонганда ва бу аланга сира пасаймаганда, унда кичкинагина бир иқтидор (сиёсатчилар, адибларда) энгиб бўлмас ғаддор кучга айланади.

(«Инсонга хос...»)

ТАРАҚҚИЁТ ИМКОНИ. Эски маданият олими тараққиётга ишонадиган одамлар билан муносабат қилмайман деб онг ичса, у ўзича бунда ҳақ. Зотан, эски маданият ўзининг улғуворлиги ва эзгулигига ўз ортида эга, бинобарин, тарихий таълим ҳам у ўзининг аввалги тароватини ҳеч қачон тиклай олмаслигини тан олишга мажбур қилади; буни инкор этиш учун чидаб бўлмас даражадаги бахиллик ёки ундан кам бўлмаган бадмаош хаёлпарастлик керак бўлади. Бироқ одамлар илгари уларнинг равнақи ўз ҳолича рангсиз ва тасодифий суратда борган бўлишига қарамасдан онгли тарзда ўзларида янги маданиятни ўстиришга қарор беришлари мумкин; улар энди одамларнинг туғилиши, уларнинг маоши, тарбияси, ўқиб-ўрганиши учун яхши шароитлар яратишлари мумкин: улар дунёни бир бутун ҳолда онг-идрок билан бошқаришлари, инсониятнинг умумий кучларини биргалликда баҳолашлари ва тасдиқлашлари мумкин. Бу янги, онгли маданият яхлит олганда онг-шуурсиз ҳайвоний ёхуд ўсимликларга хос яшаб келган эски маданиятни барбод этади; шу билан бирга у тараққиётга ишончсизликни ҳам йўқотади — тараққиёт бўлиши мумкинлигига ишонтиради. Мен айтмоқчиманки: тараққиёт зарурат тариқасида келади деб ишониш бир чеккаси бемаънилик, қолаверса, бунга ҳали вақт бор; лекин унинг мумкинлигини қандай инкор қилиш мумкин? Аксинча, эски маданият руҳидаги ва йўлидаги тараққиётни ҳатто ақлга сиғдириб бўлмайди. Романтик фантастика ўз мақсадлари йўлида (мисол тариқасида ўз қобилигига ўралиб қолган чекланган халқ маданиятлари борасида) ҳамон «тараққиёт» сўзини қўлларкан, унинг сиймосини ҳар қалай ўтмишдан ўзлаштиради, унинг бу соҳага оид тафаккури ва тасаввурлари ҳар қандай оригиналликдан махрумдир.

(«Инсонга хос...», 24)

ШУҲРАТИ СЎНГАН СЎЗЛАР. Йўқолсин одамни тамом зериктириб юборган «оптимизм» ва «пессимизм» деган сўзлар! Кун сайин уларни қўллаш сабаблари камайиб боряпти; фақат маҳмадона вайсақиларгина уларни ҳамон тилдан кўймайдилар. Зотан оламлар аро энг аъло-сини яратиши керак бўлган, бунинг устига ўзи яхшилик ва баркамоллик тимсоли—Худони ёқлашнинг зарурати қолмагандан сўнг албатта оптимист бўлиш шартми? — ва қайси бир мутафаккир энди Худо деган гипотезага муҳтож? — лекин худди шунингдек, пессимистик таълимотга ҳам ҳеч қандай ўрин йўқ, агарда Худонинг адвокатлари, илоҳиётчилар ва илоҳиётчиларга ўхшаган файласуфларнинг қитиқ патига тегишни истамасанг ва тамомила тескари бир фикрларни ёқлаб ўтирмасанг, яъни ёмонлик ҳукм суряпти, роҳатдан кўра азоб кўп, олам эса носоз қурилган, у ҳаётга нисбатан ёвуз ироданинг намоён бўлиши, холос, деб айтмасанг агарда. Лекин энди илоҳиётчилар тўғрисида илоҳиётчилардан ўзга ким қайғуради? — Лекин агар ҳар қандай илоҳиётчилик ва унга қарши курашни бир чеккага йиғиштириб қўйсак, унда кундай равшанки, олам яхши ҳам эмас, ёмон ҳам эмас — «энг яхши» ва «энг ёмон» оламларнинг борлиги даргумон — шу билан бирга «яхши» ва «ёмон» деган тушунчалар фақат одамларгагина нисбатан қўллангандагина маънога эга — ва ҳатто бу ўринда ҳам балки ўзининг одатдаги қўлланишида тўғри эмас. Ёмонлайдиган ва улуглайдиган тарзда дунёни тушунишдан биз ҳар ҳолда ўзимизни тийишимиз керак.

(«Инсонга хос...»)

Сукрот нима иш қилган, нимани айтган ва айтмаган бўлмасин мен ҳамма-ҳаммасида унинг жасорати ва донишмандлигидан ҳайратланаман. Афинанинг ошиғи ва масхарабози, бадруй ва каламуш овловчи, кўпдан кўп калонлар навқирон дилларни ўзига асиру мафтун айлаб йиғлатган бу зот ер юзида ҳозир ва аввалда яшаган одамлар орасида энг донишманд вайсақи бўлибгина қолмай, балки чурқ этиб офиз очмай, индамай туришда ҳам гоятда буюк эди. Мен у ўз ҳаётининг энг сўнги дамларида ҳам чурқ этмай туришини истардим. Балки шунда у янада юксакроқ ақл эгалари қаторида турган бўларди. Ўлим шарпасимикин ё захар таъсиридамикин, тақводанмикин ё қаҳру ғазабдан — нимадир охирги сонияда унинг тилини ечиб юборди ва у: «О, Критон, мен Асклепийга

хўроз қарз эдим», — деди. Бу ўта кулгили ва даҳшатли «охирги сўз»ни билган одам шундай тушунади: «О, Критон, ҳаёт бу — беморликдир!» О, наҳот шундай! Бутун хамманинг кўз ўнгида худди сарбоздек шўх кулиб яшаган шу одам — наҳот умидсиз бўлса! У ҳаётга доим табассум қилиб, шу билан бирга бутун умри бўйи ўзининг охирги фикри, ўзининг энг эзгу тилагини яшириб келган бўлса! Сукрот ҳаётдан азоб тортган! Шунинг учун ундан ўзининг ҳалиги сирли, мудҳиш, тақвога тўлиқ, кувфроний сўзи билан ўчини олган! Сукрот ўзининг ўчини олиши керак эдими? Унинг қирғоқлардан ошиб-тошиб ҳайқириб ётган хайру саховатига олийҳимматликнинг қандайдир бир учқуни етишмай қолдимикин? Оҳ ёронлар! Биз бу юнонлардан ҳам ошиб ўтиб кетишимиз керак!

(«Кувноқ фан», 340)

Мастана қўшиқ, 10

О, олий одамлар? Энди сизнинг дилингизда не бор? Башоратгўйманми мен? Хулиёгўй? Ё мастана? Ё таъбир айтувчи? Ё ярим тунда урилган жом?

Шабнам қатраси? Мангулик парлари ва ё муаттар ислари? Наҳот сиз эшитмайсиз? Наҳот сиз сезмайсиз? Менга тегишли олам шу тобда камолга етди, ярим тун — худди қоқ кундузги тушдек.

Қайғу кувончдек, қарғиш алқашдек, тун худди кундек, — кетингиз! Ё сиз-да ўрганурсиз: доно худди ўша телбаи зордек.

Сиз ҳеч қачон шодиёнани кўрганмисиз? О ёронларим, унда сизлар қандай қайғуни ҳам кўргайсиз. Ҳаммаси чатишган, ҳаммаси чалкашган, ҳаммаси бири иккинчисига ошиқу беқарор, —

Ҳеч қачон лаҳзани икки қарра бошдан кечиришни истаганмисиз, сиз ҳеч қачон: «Сен менга ёқасан, иқбол! сония! лаҳза!» — деб айтганмисиз! Унда сиз ҳаммаси яна қайтиб келишини истагансиз!

— Ҳаммаси яна янгидан, ҳаммаси мангу, ҳаммаси чатишган, ҳаммаси чалкашган, ҳаммаси бири иккинчисига ошиқу беқарор, о, сиз оламини шундай севгансиз, —

Сиз, мангулар, уни мангуга ва ҳамма замонларга севингиз; ва шунингдек, қайғуга ҳам айтингиз: даф бўл, лекин яна қайтиб кел! Шодлик эса ота остонасига ошиқур!

(«Зардўшт таваллоси»)

ОДАМ—ОДАМНИНГ САЙҚАЛИ

Шарқда кенг тарқалган ривоят бор: бир инсонни чўлда йиртқич кувади, у қочиб бораётиб, қудукқа дуч келади ҳамда ўзини унинг ичига отади. Кўрсаки, қудукда бир аждаҳо оғзини катта очиб турганмиш. Шунда у киши қудук деворидан ўсиб чиққан илдизга илиниб қолади. Тепада йиртқич, пастда аждаҳо, у эса аросатда. Бир замон қараса, битта оқ ва қора сичқон зўр бериб, илдизни кемираяпи. У санокли лаҳзалар оралиғида илдиз емирилишинию, ўзини муқаррар қисмат кутиб турганлиғини ҳис қилади. Шу пайт унинг кўзи япроқ бандидан сизғиб чиқаётган асалга тушади ва тили билан уни ялай бошлайди.

Мана — инсоннинг Ҳаёт формуласи ва «денгиздек ҳайқириб ётган» тафаккур олами Азалдан бу ён малҳам излаётган оғриқ.

Улуғ немис файласуфи Фридрих Нитше (1844–1900 йиллар) ҳам умр бўйи энг улуғ ҳамда ўлмас мавзу — инсоннинг заминдаги ўрни хусусида ўйлади ва айтди. Унинг ёзувларини илғаш учун эса ўқувчи маълум тайёргарликка эга бўлиши лозим.

НИТШЕ ШИДДАТИ

— Исаак Ньютон яратган қонунлардан бирини физиклар учта сўзда жамлашади: таъсир — акс таъсир. Яъни бир жисм иккинчи жисмга урилар экан, бир-бирини қувватлантиради, ўзаро таъсирлашади. Шундан келиб чиққан ҳолда, жамият онги ва ижодкор онгини ҳам шунга муқояса қилса бўладими? Зотан, Фридрих Нитше ўз замонаси тафаккуридан анча илгарилаб кетган эди...

— Одам — одамнинг сайқали. Балиқ океан билан тирик. Одам учун ҳам жамият шундай. Одам жамиятсиз бир зум ҳам яшолмайди. Жамиятда бир одам иккинчи одамнинг мисоли ойнаси. Чиллаки — чиллакига қараб чумак уради, деган мақол бор. Жамият ва инсон, ижтимоий онг, унинг турлари ва ижодкор онги ўртасидаги муносабатларда худди мана шу дўлвор ва доно қоида ҳаммаша истисносиз тарзда амалда бўлади. Чумак уради дегани — ранг, тус олади, бир-бирига қараб етилади, дегани. Чумак — жуда ғалати ва ноёб сўзки, ёлғиз бир мақолнинг ичидагина қолиб кетган ҳамда ҳамон яшайди.

Нитшенинг Зардўшти бир ўринда: «Ким қони ва ривоятлар билан ёзаркан, у ўзини шунчаки ўқишларини эмас, ёдлаб олишларини истайди», — деб айтади. Нитше дастлаб Европанинг энг тушкун ва мусикий файласуфи Шопенгаэурга, унинг ғаройиб «Дунё: ирода ва тасаввур сифатида» асарига ошиқ ва мафтун бўлиб қолди. Сўнг шу мажнунона ошиқлиги даражасида туриб, уни гўёки қалбаки тангалар — сохта ғоялар ясаган ва ўйлаб чиқарган кимса каби бошдан-оёқ инкор этди. Ўзининг фаол нигилизми — рад ва инкорга — тан олмасликка асосланган фалсафасини қурди. Нитше йигирма беш ёшида буюк композитор ва донишманд Рихард Вагнер билан кўришди. Вагнер ўшанда Европанинг мусика ва тафаккур тимсолларидан эди. Нитшеда Вагнернинг асарларига нисбатан буюк бир мухаббат уйғонди. Аммо кўп вақт ўтмай у Вагнернинг ғояларини шундай шиддаткорлик ва жўшқинлик билан инкор этиб, «Нитше Вагнерга қарши» деган руҳда асарлар ёздики, Европа бундай инкор ва рад руҳига, инкор ва раддиядан туғиладиган оригинал қарашлар ва ғояларга илгари сира дуч келмаган эди. Нитше фавкулудда эҳтирос ва аклий қудрат билан Шекспир, Волтер, Платон, Вагнер, Шопенгаэур, қадим юнон трагедиялари, Достоевский асарлари ичига кириб борди. Уларда баён қилинган таълимотларни ўзлаштирди. У том маънода Платон, Вагнер, Шопенгаэур, Зардўшт ва ҳатто илохий китобларга, апостолларнинг мактубларига эврилди. Улар қобиғига киргач, Платонни — Платон, Вагнерни — Вагнер бўлиб инкор этди. Мана шу инкор — буюк фаолликдаги нигилизм довулларида унинг ҳаёт, инсон ва буларнинг мезонлари тўғрисидаги хукмронлик иродаси, қайта яралиш, бошдан-оёқ қайта баҳолаш, аъло одам тўғрисидаги янги қарашлари ва ғоялар тизимлари дунёга келди.

Ўз даврида Нитшенинг асарлари жуда оз нусхаларда чиқди. Уларни жуда оз, лекин Европанинг асл зиёлилари, фикр эгалари ўқиди. Унинг тўрт минг йиллик инсоният фалсафаси, ахлоқи, ақидалари билан ростмана жангга киришганлиги ва бу аъло одам — энг олий камолотга кўтарилган инсонни кўриш, яратиш орзусида олиб борилган фавкулудда мубориза эканлигини ўшанда кам одамларгина тушундилар.

— Адабиётнинг қибласини инсон дейишади.

Нитше ҳам одамийзотни мукамал кўришни улур орзу хисоблаганлиги асаридан англашилиб турибди.

Аmmo «Зардўшт таваллоси»да инсон ҳақида қизиққонлик билан ҳукм айтиш ҳоллари ҳам мавжуд: «Бир замонлар сиз маймун эдингиз ва ҳатто ҳозир ҳам аксар маймунлардан кўра кўпроқ маймундирсиз».

Инсонни улуглаган даҳо ижодкорнинг бу сўзларини «ҳазм» қилиб бўлармикан?

– Албатта, бу ва бунга ўхшаш Нитше асарларида сочилиб ётган юзлаб, минглаб сўзлар, фикрларни унинг асарлари ҳамда файласуфнинг яхлит, бутун системасидан ажратиб олиб қарасангиз, ростдан ҳам «ҳазм» қилиб бўлмайдигандек туюлади. Нитше бирор ўринда «йиқилаётган кимсани итариб юбор» ёки «Кант—тентак» деган иборани қўллаган бўлса, буни матндан юлиб олиб таҳлил ва талқин қилиш бир томондан жуда нотўғри, иккинчи томондан эса жоҳиллик билан Нитшени бузиб кўрсатишдан бошқа нарса бўлмайди.. Гаутама Будда: «У юзингга урсалар, бунисини тутиб бер», — деган ахлоқий фикрни айтган бўлса, буни ялонғоч, қандай бўлса, шундай талқин қилиш—фалсафани англамаслик, билмаслик, тушунмаслик—кўп ҳолларда тушунишни истамасликдан бошқа нарса эмас. Бу «ўлганнинг устига тепкан» қабилида, яъни баттар бўлсин йўсинида иш тутилгандай бўлади.

Йиқилаётганни—йиқит. Бу ғайриинсоний фалсафа эмас. Нитшедан келиб чиқсак, бу инсон йиқилиб, йиқилиш азобини бошидан кечирсин, оқибатда чиниксин, тажриба орттирсин ва ҳеч қачон қайта йиқилмайдиган бўлсин деганидир. Нитшенинг аъло одами тобланган, чиниққан, буюк инсоний тажрибалар орттириб камолот чўкқисига кўтарилган инсон. «Зардўшт таваллоси» аъло одамнинг буюк риёзиёт йўли ҳақидаги асардир. Бошқа бир ёқдан қарасангиз, одамзот тўдалари ичида барча бир хилда эмас. Ахир инсон жамиятларида ўзини маймун каби тутувчилар, маймун бўлувчилар, маймунлик қилувчилар, маймун ролини ўйновчилар йўқми? Агар маҳлуқот йўсини билан айтиладиган бўлса, тўнғизлар, чумолилар, тўтилар, капалаклар, бургутлар, туялар, арслонлар, шоқоллар, айиқлар, қўйлар йўқми? Инсониятнинг тўрт минг йиллик ижоди, мифологияси бундай ранг-баранг тимсоллар билан тўлиб-тошиб ётибди-ку! Нитше сиз айтган ўринда бутун инсоният ҳақида эмас, муайян маймунлик даражасидан чиқмаган, аъло одам бўлишга интилмаганларни назарда тутяпти. Нитше инсонни ожиз бўлиб қолмасликка чақирганда, ирода ҳукмронлиги тўғрисидаги

карашларини кенг ёйганда ҳеч кимга ўхшамаган тоза ва улуғвор инсонпарварликни назарда тутди. Фақат бунга у кескин, шиддаткор, ўта жўшқин инкор, рад қилиш — фаол нигилизм йўлидан боради. Шундай йўлдан бориб, бунга эришишни таклиф қилади. Амир Низомиддин Алишер Навоий буюк «Хамса» яратиб, Низомий, Дехлавий, Жомийни инкор қилди, деб айтсак, бу оз деганда шаккокликдай қабул қилинади. Лекин аслида у ўта фаол ва жўшқинлик билан инкор этмаса, ҳеч қачон янги йўналишдаги туркий «Хамса»ни яратолмасди. Навоийнинг ғазалиётидаги, ахлоқ фалсафасидаги, хамсачиликдаги даҳо кашфиётлари, хаммаси, унинг жанговар инкор руҳига эга бўлгани учунгина тўғилди. Европа устозлар қанчалар улуғ бўлмасинлар, уларни инкор қилишни табиий, — деб билади. Шундай қарайди ва йўл тутди. Буни тараққиётнинг маҳсулдор йўли, усули деб билади. Шарқ устозларни инкор қилишдан андиша қилиб туради. Шарқ устозларни улуғлаш ва риоя қилиш йўлини тутди. Лекин ҳақиқий инкор бўлмаса — ўсиш бўлмайди. Инкор бўлмаса, озодлик ҳам, кашфиётлар ҳам бўлмайди. Табиатнинг қонуни шундай. Уруғнинг замирига инкор жойлашган. Уруғ ўзини инкор этиб куртак ёзади ва янгидан ҳосилга киради. Инкор — мангу. Адабий бахсларда Толстойнинг Шекспирни бутунлай инкор этганлиги, Достоевский Толстойни «ҳазм» қилолмаганлиги ҳақида бахслар бўлиб туради. Бу жуда табиий ҳол. Ҳазрат Навоий ўз «Хамса»сини яратиш жараёнларини ўта жанговар сўзлар билан тавсифлайди. Эсингиздами? Ганжавий қадим Румни олди, Хисрав тиғи забон чекиб Ҳиндустонни фатҳ этди. Жомий Ажамда навбат урди (руслар бунга «набат» дейишади, Навоий эса, қарангки, «навбат урди» деб гўзал тарзда қўллади...) ва бутун Араб мулкларида кўси шавкат чалди, Навоий бўлса черик чекмай бутун турк улусларини ўз тахти фармонига бўйсундирди, Навоий мулкларни забт этиш учун шеърини девонлар юборди. Навоийнинг нима учун «Хамса»га қўл урганлигини изоҳлаб келтираётган шиддатли, жанговар ибораларига — майдон тилига — жанг майдони тилига эътибор берайсизми? Мана шундай забткорлик ва унинг замирида инкор бўлмаса, албатта, улуғ инсоний ишлар рўёбга чиқмас эди.

Навоийнинг ажойиб-ғаройиб жанговарлиги, доим майдонларни чоғлаб туриши билан Нитшенинг тўрт минг йиллик фалсафага жанг очиши ўртасида фавқулодда

ўхшашликлар кўзга ташланади. Ибтидоси Пифагор ва Фалесдан бошланадиган фалсафа Сукрот, Афлотун, Арасту, Фаробий, Ибн Сино, Беруний тимсолида ҳеч қачон эхтиросларга берилмас эди. Фалсафанинг тили вазминлик, холислик, жиддийлик, сокинликни танлаган эди. Тўрт минг йиллик фалсафа шундай либосни киярди. Фалсафа Нитше қиёфасига кириб, тамомила эхтиросга чулғанди. У шиддаткор куч ва шиддаткор рух касб этди.

– «Суратсиз асарлар эмас, гоёсиз асарлар китобхонни ухлатиб қўяди», — деган эди ижодкорларимиздан бири. «Зардўшт таваллоси» эса ўзи озчилик ўзбек китобхонларини ухлатиб қўймоқда. Буни фақат ўрганиб қолганимиз — асар воқеаларининг тадрижий ривожланиш услубига мос келмаганлиги билан изоҳлаш керакми? Ёхуд...

– Китобхоннинг «ухлаб қолиши»нинг сабаблари кўп. Китобхоннинг ўзи асли ухлаб қолишга, уйкуга мойил бўлса, уйқу ҳолатини ўзига қулай билса, уни «ухлатиб қўядиган» ёки ухлатиб қўйишга уринадиган ходисалар оз эмас. Одатда зерикарли ёзилган, ўта салоҳиятсиз асарлар, маъноси эски гиламдай қоқиб ташланган, маъносизлик маънодорликка айланган, ҳатто муаллифнинг ўзи амал қилмайдиган насихатлар, «кавиш қайтаришлар» одамни безори жон қилиб юборади. Китобхон бундай бемаъниликларнинг ёмон захаридан ўзини сақлаш учун уйқуни афзал кўради. Мия ва руҳият бемаъниликлардан сақланиш учун шундай йўл тутаяди. Бу бемаъниликка қарши туришнинг энг пассив, энг ожиз ва энг талафотсиз йўлидир.

Лекин «Зардўшт таваллоси» эса ўзи озчилик ўзбек китобхонларини ухлатиб қўймоқда, деб айтиш қанчалик тўғри бўларкин? Буни Нитшенинг ушбу шоирона фалсафий асари китобхонларни гипноз қилмоқда, оҳанрабосига солиб аллаламоқда, деб тушуниш ҳам мумкин-ку! «Ухлатиб қўймоқда» дегани бездирмоқда, ихлосини қайтармоқда дегани эмасдир? Ахир Будда хикматлари, «Дхаммапада», Конфуций, Лао Цзе, Яссавий, Боқирғон, Нарекацининг «Мусибатнома»си, Абу Аъло ал-Мааррий китобхонни ухлатиб қўядими? Улар ва уларнинг дохий сўровларсиз сўзлари инсониятни коинот қаърларида тутиб турувчи ўзак эмасми? Валийлар, апостоллар, набийлар, файласуфлар, алломаларнинг фикрлари гарчи суратсиз бўлса-да, мангу уйғоқ ва улар мангу инсонпар-

варликка чорлаб туради. Нитше ҳам шундай уйғоқлар сирасига киради. У Зардўшт қиёфасига кириб, инсониятнинг неча минг йиллик тараққиёт ва тафаккур қаърларига, зулматларига кириб борди. Ўсиш ва фикрлаш дунёсида дам туя бўлди, дам арслон, дам сабий бола... Инсониятга энг яхши одам — аъло одам ҳақида ёрқин тасаввур берди. Инсоният интилишларининг, қидиришларининг сўнгги нуқтасини — аъло одам мартабасини касб этиш йўлини кўрсатди. Дунёда Нитше асарлари каби фикр ва тафаккур океан мисол хайқириб ётган китоблар бармоқ билан санокли. Зардўшт қиёфасига кириб, Зардўшт тимсолида қайта тирилгандай бўлиб, ўз бошидан инсониятнинг туя, бургут, арслон, илон ва гўдак ҳолатларини ҳам кечириб, инсоннинг маданий тарихигача бўлган ҳолатларини ҳам бошидан ўтказиб, тарихгача бўлган ўтмиш билан XX аср оралиғида хайқириб ётган Зардўшт — Нитше, тоғу тош саҳроларида соф ва тоза, асл ҳақиқатларни излаб нола-фарёдлар кўтарган Нитше, Яссавий, Боқирғон, Навоий, Ибн Сино, Машрабга қанчалар яқин. Улар коинотда мангу ҳукмрон зулматнинг қора ўпқонларидан чиққан, инсониятга файз йўлини соғинган юлдузлар...

Навоийда биласиз: «гетинамо» деган сўз бөр. Бу сўз Зардўштан қолган. «Май ўлур гетинамою Жамшид ани ичган гадо». Жамшид кўп хунарларни ихтиро этган, 700 йил подшоҳлик қилган фаровон зот. Синган сопол парчасига солинган май бутун оламни унинг сирлари билан бирга кўрсатадиган гетинамога айланиши мумкин экан. Гетинамо дегани бу ерда бутун оламни кўрсатувчи, намоёиш қилувчи дегани. Жамшиддай оламгирнинг шу гетинамодан маст бўлиб гадога айланиши фавқулодда маънога эга ҳолат. Бу май сўфиёна бўлганда, унинг масоналиги ҳам сўфиёнадир. Ва бу икки сўфиёналиқдан яна ўз навбатида сўфиёна гетинамолик ҳосил бўлади. Европанинг сўфийси Нитше худди мана шу майдан ичган, мана шу гетинамони кўрган ва мана шундай хаёл гадосига айланган. Жамшид ва Нитшенинг шу ҳолатларини тасаввуримизга сиғдиролсак, табиийки, биз ўзи ҳали нимани ўрганибмиз? — деган савол туғилади. Зардўшт бу — коинот. У тасаввуримизга сиғмайди. Нитше ҳам коинот. Балки тасаввуримизга сиғмаган нарсалар бари бизни ухлатиб қўяр. Тинимсиз хайқириб ётган тафаккур дунёларида биз ўзимизни қандай тутамиз? Бу зулматнинг оловли селларига юрагимиз дош берадими? Тоқати-

миз етадими? дарров зеркиб қолмаймизми? Бошимиз оғриб кетаётганидан шикоят қилиб юрмаймизми?

– Яширишнинг хожати йўқ — асар фақатгина эзгуликка даъват қилувчи ғоялардан иборат эмас. «О, қайда қолди ҳалим олис замонлар. У чоғларда халқ ўз-ўзига шу сўзларни айтарди: «Мен халқлар устидан ҳоким бўлишни хоҳлайман!» Зотан, биродарларим, энг яхши нарсалар ҳоким бўлмоғи керак.» Нима деб ўйлайсиз, Нитше вафот этгач, «Зардўшт таваллоси»нинг тахрирчилари бўлганмикан?

– Нитшенинг ўлимидан сўнг унинг поёнсиз қўлёзма, ёзишмаларини нашр этиш синглиси Элизабет Фёрстер-Нитшега қолди. У немис миллатчиси бўлган эрининг таъсирида Нитшенинг кўп қўлёзмаларини, талай ғояларини, қарашларини сохталаштиришга уринди. Унинг ва нацизм мафкураси таълимотчиларининг таъсирида Нитшени ирода ҳукмронлиги куйчиси ва файласуфи сифатида талқин ва тақдим қилишга кўп разил уринишлар бўлди. Сохталаштиришлар, Нитшени мафкура қолипига солишга қаттиқ уринишлар бўлди. XX асрнинг 50-йилларидан кейин Нитшени, унинг асарлари ва ғояларини сохталаштиришларга бутунлай барҳам берилди. Нитшени инсон камолоти тўғрисида қайғурган даҳо файласуф ва шоир каби англаш, тушуниш, қабул қилиш туфайли у бугун, XXI асрнинг чинакам файласуфи ва шоири каби гавдаланмоқда. Нитшедан олтигагина ҳикмат ўқиб, бунинг мағзини чакқан одам умр бўйи унга эргашиши табиийдир.

– Яқинда дарсда айтиб қолишди: «Худо ўлди», деган жумла Франсуа Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэль» асарида ҳам мавжуд экан. Балки ундан ҳам олдин битилгандир, эҳтимол.

Умуман олганда, бу жумла кўпчилик ўйлагани каби ширкми?

– «Худо ўлди» деган тушунча Нитше фалсафасида христианликнинг таназзули ва емирилиб бораётганини ифодалайди. «Зардўшт таваллоси»да Зардўшт: «Худо ўлди, одамларга ҳамдардлиги туфайли ўлди», — дейди. Бу ерда ўта сохта ва асли ўзи бўлмаган ҳавойи «ҳамдардлик» назарда тутилади. «Худо ўлди» деган тушунча христианликда Исо алайҳиссаломни Худонинг ўғли ва Одам худо каби тасаввур қилишдан бошланади. Худонинг ўғли хочга тортилиб қатл қилинди. У ўлдирилди. Сўнг яна қайта тирилди ва ғойиб бўлди. Христианликда Худо ўлма-

ганда, ер юзида инсоният бошида бунчалар сонсиз-са-
ноқсиз золимликлар, қийноқлар, азоб-уқубатлар, абгор-
ликлар бўлмас эди, деган фикр ҳам юради ҳамда Евро-
па фалсафасида бу гоё жуда кенг талқин этилади. Нит-
ше бир қатор асарларида христианликнинг эскирган
ақидаларини жуда кучли жўшқинлик ва мантиқ билан
рад қилади. Улар ўрнига озод, аъло инсон, мангу қай-
тиш, ирода қудрати ҳақидаги қадриятларни илгари сур-
ди. Нитшенинг «Қувноқ фан» деб аталган асарининг
ҳикматларидан бирида қуёш чарақлаб турганда қўлида
ёқилган фонар кўтариб юрган телба: «Биз Худони ўлдир-
дик. Худо ўлди! У бошқа тирилмас! Биз энди, ўзимиз
Худога айланишимиз керак эмасми?» — деб қичкиради.
Бу гап Мансур Халложнинг «Аналҳақ»и билан тарих-
лар ойна туташади.

— Нитше ало одамга бориш йўлида инсон руҳининг
камолотини уч босқичда кўради: туя, арслон ва бола
руҳи. Асар бутунлигича шу формулага асосланади.
Яъни Зардўштнинг руҳи дастлаб туя бўлиб («денги-
зимнинг қаърлари сокин; унинг тубларида тасқара мах-
луқларнинг яшириниб ётиши кимнинг ҳам хаёлига ке-
либди!») ўз-ўзини енгади. Сўнгра унинг руҳида арс-
лонга хос ҳукмдорлик ва кибр («сиз кўтарилмоқчи
бўлганингизда тепага қарайсиз. Мен эса пастга қарай-
ман, зеро, мен кўтарилиб бўлганман») акс этади. Ке-
йин эса руҳнинг бола мисол («Олам нақадар теран, ўй
ўйлаб етмас ёрон») ҳайрати.

Шундан келиб чиққанда, Инсон руҳини формулага
бўйсундириш мумкинми?

— Нитше «Яхшилик ва ёмонликнинг нариги ёнида»
деб номланган асарида: «Одамда махлуқ ва холик бир-
лашиб кетган... одам бу — гил, маъносизлик, хаос... шу
билан бирга одам бу — яратувчи, меъмор, илоҳий томо-
шабин, чўқмордек шиддат...» деб ёзади. Руҳ махлуқ ва
холиқни бирлаштириб туради. Худо одамни Ақл ва Руҳ-
нинг шакли сифатида яратган. У — ҳамма нарсанинг
мезони. Руҳ шаклга бўйсунмайди, лекин шаклсиз яшол-
майди.

— Асарда Зардўшт кўнглидаги гапларни рамзлар
воситасида зикр тушиб айтади. Бургутнинг бўйнига
чирмашиб олган кўйи қулоғига неларнидир шивирлаёт-
ган илон, кавш қайтараётган сигир, тинимсиз тўр тўқий-
диган бий (ўргимчак) ёки «ракс қўшиғи». Ундан таш-
қари мифологик образлар.

Фридрих Нитшенинг «Зардўшт таваллоси» асари ўзбек адабиётида ҳам замонни чеклаган рамзий адабиётга йўлак очармикан?

– Одамнинг ичида махлуқ ва холиқ доим курашиб туради. Бу кураш бир зум ҳам тўхтамайди. Махлуқ ва холиқнинг кураши, айниқса, тушда жуда рангин ҳамда ўта ибтидоий, ўта сирли шакллар касб этади. Одам мана шу курашда ўзини қайтадан яратади. Мен ўзгардим. У ўзгарди. Одамлар ўзгариб кетди. Бундай гапларни кундалик ҳаётимизда бот-бот такрорлаймиз. Бу ўзгаришлар уларнинг мазмунидан қатъи назар махлуқ ва холиқ ўртасида тўхтовсиз бораётган курашнинг натижаси. Инсон ўзини холиқ каби бунёд этоладими, аъло одам даражасига кўтарила оладими? — ҳамма гап шунда. Нитше: «Мени яхши ўқишни ўрганинг!» — дейди. Нитшени яхши ўқиган киши Инсон муаммоси борасида буюк тасаввурга эга бўлади. Махлуқ ва холиқ курашида ўзига ғолиб бир йўлни танлаш қурбатини қозонади.

(Ёлқин ЯЪҚУБ суҳбатлашди.)

«Тангалпантра» қандай китоб?

Эллигинчи йилларнинг иккинчи яримларида университетда таҳсил олган кезларим «Минг бир кеча»нинг гўзал ва доно эртакларини ўқидим. Арабларнинг бу фусункор эртаклари фақат араблар тўғрисида эмас, балки барча одамлар ва, жумладан, ўзбеклар ҳақида ҳам ёзилганга ўхшарди. Улардаги ёвуз ва ўта олижаноб, шўх ва муғамбир, сиру синоатлар оламига кўмилиб яшайдиган қаҳрамонларнинг бари, назаримда, атрофимда юргандай, бари бизнинг маҳалланинг одамларига ўхшарди. «Минг бир кеча»ни ўқирдим кўз ўнгимда ўз ҳаётим ва ўзимизнинг ўзбекларнинг ҳаёти жонланарди. «Минг бир кеча» воқеалари ўзбек боғлари, ўзбек томлари, ўзбекнинг тор ва иланг-биланг кўчаларига кўчгандай туюларди.

«Минг бир кеча»нинг фасоҳати боис мен Шарқ мамлакатлари ёзувчиларининг китобларини ўқийдиган бўлдим. Бирин-сирин «Калила ва Димна»ни, «Қобуснома»ни, «Тўтинома»ни, «Чор дарвеш»ни, ўзбек эртаклари ва дostonларини ўқидим. Худди шу пайтлар Рабиндранатх Тҳакурнинг «Бибҳа соҳили» ҳамда Прем Чанднинг «Қурбонлик сигир» романларини бош кўтармай ўқиб чиқдим. Айниқса, «Бибҳа соҳили» юрагимда ҳеч туганмас ҳавасларни уйғотиб юборди. Эсимда бор, ўша кезлар худди шу «Бибҳа соҳили»га ўхшаш ихчам ва лўнда, ўта романтик тарихий роман ёзишни ва агар бу қўлимдан келмаса, «Бибҳа соҳили»нинг ўзини дарҳол ўзбекчага ўгиришга жазм қилганман. Лекин бу студентликнинг ўлчовсиз бир ҳаваси эди, холос. «Бибҳа»дай кичкинагина романи ёзиш учун кам деганда Тҳакурнинг буюк истеъдоди ва буюк билимларига эга бўлиш керак эди. Бу романинг буюклигидан, ўзимнинг кичкиналигим ва гўрлигимдан қаттиқ хайикдим. Бундай романлар жуда улуғ билимлар заминидагина юзага чиқади. Бунда ҳеч қандай чавандозлик иш бермайди. Учқур отларга минишни болаликдан одатланиш ва ҳар қандай тулпордан йиқилиб тушмасликка болаликдан одатланиш керак. Ёзув-

чи одамнинг тарбияси тили чиққанидан бошланади ва уч-тўрт ёшидан унинг ёзувчи эканлиги сезила бошлайди. Барча улуг ёзувчиларнинг кучли тарбия олишлари шу ёшларга тўғри келади.

«Бибха соҳили»ни ўқиб мен ҳавасланиб қолдим. Кейин Тҳакурнинг бошқа романлари ва шеърларини ўқиб, ҳавасим янада ортди. Тҳакур, биласизми, одамнинг ҳавасларини аланга олдирадиган ёзувчи ва бунинг устига у юракни тарбиялашга бениҳоя уста. Тҳакурни ўқиганда, ўзингиз сезиб-сезмай туйғуларингиз сел бўлиб оқади. Гётенинг романлари, Тургенев ёки Толстой асарлари ҳам одамни шунчалар ўзига машғул қилиб олади. Лекин буларни ўқиганда нечукдир аслзодаларнинг инжиқ дунёси ва бу жуда катта дунё кичкина юрагингизга сиғмайди. У ҳаётларга ўзингизни қандайдир тарзда бегона эканлигингизни ҳис қилиб турасиз. Бу бегона оламнинг ақл бовар қилмас пўртаналари гарчи сизни ўз забтига олса-да, лекин барибир қандайдир қалбингизда сиғишмасликни енголмайсиз. Чунки бу сиғишмаслик сизнинг ихтиёрингиз ва иродангизга боғлиқ эмас, балки иродадан ташқарида ва уни куч билан енгиб бўлмайди.

Лекин Тҳакур романларини ўқиганда шундай сиғишмасликни ҳис қилмайсиз. Баъзан сизга хиндларга хос номлар, истилоҳ ва тушунчалар бегонасираш кайфиятини кўзғаётгандай туюлади. Лекин пича ўқигандан сўнг бу бегонасираш ҳиссиёти бутунлай йўқолади. Нега биз Хитой, Ҳиндистон, Сарандиб, Араб, Эрон дунёси мусикаларини тинглаганда сел бўламиз, бу мусика оламига сингиб кетамиз. Лекин нега шунчалар буюк Бетховен ёки Шопенни эшитганда бундай селоварлик уйғонмайди? Бетховен мусикаси ўта сердолға, шиддатли ва исёнкор. Шарқ мусикаси эса ўта хаёлчан ва насим, майин ва ингичка, у шиддат ва сердолғаликни ўзига сиғдирмайди ва мусика исёнкор бўлади деб тушунмайди. Рубоб, дутор, барбар, қонун ва найда исён йўқ. Уларда мислсиз ва чексиз хаёлчанлик бор. Шабдаларнинг насийми шивирлашлари ва ўйноқликлари, сайроқи қушларнинг худонинг сирини ифодалай олмай турфа чулдирашлари, юлдузларнинг беозор порлоқликлари, сув, ҳаво, ўт, заминнинг масарратига тўла дамлари...

Биз «Панчатантра»дан бир оз четга чиқиб кетдик шекилли. Лекин бу гапларнинг «Панчатантра»га ҳам тўла дахлдорлиги бор.

Шарқ мусиқасининг хаёлчанлиги билан шарқнинг донолиги, донишмандлиги бир нарса. Буларнинг илдизи бир, чашмаси бир. Бу илдиз ва бу чашма Шарқ одами-нинг қалби, туйғулар олами. Одам Ато бекорга Сарандиба яратилмади. Унинг яратилишида янграган мусиқа ҳозир ҳам янграб турибди. Шарқнинг мусиқаси, бу — одамнинг яратилишидаги мусиқадир. Шарқнинг донолиги ҳам Одамнинг яратилишидаги донолик.

Етмишинчи йилларнинг бошланишида ўзимда бир рухий кўтаринкилик сездим. Буни қарангки, худди шу пайтда шарқшунос дўстим Амир Файзулло менга «Дхаммапада» китобини совға қилди. «Дхаммапада»нинг донолигини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмасди. У мени маст қилиб қўйди. Ўшандаёқ ўзим учун бу гўзал китобнинг бир қанча қўшиқларини таржима қилдим. «Дхаммапада»ни ўқиб юрган кезларим китоб дўконига Сиркиннинг санскритдан қилган «Панчатантра»си чиқди, уни сотиб олдим. Хазина топган кулдай хурсанд эдим. Асл нусхадан сўзма-сўз таржима мени ўзига ром қилди. Достоевскийга қаттиқ берилган пайтларим эди. «Жиноят ва жазо» билан «Телба»ни битиргач, «Қиморбоз» билан «Панчатантра»га ўтирдим. 82-йилда Эркин Воҳидов ташкил этган серзавқ «Ёшлик» журналида унинг биринчи китоби босилиб чиқди. Кейин анча пайт турли сабаблар билан таржимани охирига етказолмадим. Чала қолган иш анчагача юрагимнинг бир чеккасини банд қилиб ётди. Кейин касалланиб талай кунлар шабадага чиқолмай ётдим. Шунда яна «Панчатантра»ни қўлимга олдим. Уйда ёлғиз ётар, хаёлимни ҳеч нарса безовта қилмасди. «Панчатантра»нинг ичига кириб олдим. Ҳеч нарса қўшилмаган, ҳеч нарсаси бузилмаган асл гўзаллик ва асл доноликдан тўйиб баҳраманд бўлдим. «Панчатантра»ни ўзбекчалаштириб бўлгач, оёққа турдим.

Бу китобда инсонга ёт бўлган бирон оғиз сўз йўқ. Асл неъмат. Она китоб. Худди «Таврот», «Инжил», «Қуръон», «Ригведа», «Бхагавадгита», «Дхаммапада», «Маҳобҳорат» каби она китоб. Оллоҳдан нузул бўлган муқаддас сўз, дегим келади. Инсонни инсон қиладиган, унга ақл ва тажриба берадиган, яшашга ўргатадиган она китоблардан.

Бу китобларнинг илоҳий донолик қирралари ҳамиша ўткир, ҳамиша порлоқ ва ҳамиша турли ерларда, турли халқлар ўртасида пайдо бўлганига қарамай бир-бирла-

рини нурлантириб турадилар. Бу китоблар ва, шу билан бирга, она «Овисто»нинг номланишига эътибор берган-мисиз? Уларнинг бари ўқиш ва билиш деган тушунчаларни англатади. Улар коинотдан инсонга ҳадея этилган кутлуғ китоблар, кутлуғ билимлардир.

Инсониятнинг яратилиш тарихи бир бўлгани каби, бу илоҳий битикларнинг ҳам келиб чиқиши бирдир.

Бу китобларни ҳар ким ҳар турли қабул қилади. XX асрнинг қудратли ақл эгаларидан бири Жавоҳарлаъл Неру бу китобларни илоҳийлаштирмаслик, балки улардан эркин инсоний завқ олишни ёқлаб чиққан эди. Бу асотирларни «агар илоҳийлаштириб ўтирмасанг, — деган эди Неру, — улар дарҳол бошқача бўлиб кўринадди ва бошқача бир гўзаллик билан порлаб кетади, кўз ўнгингда ғалати, ғаройиб тасаввурлар дунёси очилади ва улардан кўп ибратлар оласан...»

«Панчатантра»ни ўта қадим замонларда фақат подшоҳларгина ўқиганлар. «Панчатантра»ни ўқитиб шахзодаларнигина тарбиялаганлар. Қадимдан «Панчатантра»ни ўқиган ва дилига жо қилган, ҳаётда унга риоя қилдирган киши енгилмас бўлади ва саодатманд ҳаёт кечиради деб ишонганлар.

У ҳақиқатда ҳам ўз донолиги билан одам боласини енгилмас ва одил қиладиган китобдир.

Бунда гарчи арслонлар, буқалар, сичконлар, қарғалар, бойқушлар, маймунлар, хутлар, рақшасалар, кабутарлар, балиқлар... қаҳрамон каби тасвирлансалар-да, лекин аслида улар воситасида одамлар ҳақида сўз боради.

Яратилиш ва табиатда ҳар ким ва ҳар нарсанинг — у хоҳ жонли бўлсин, хоҳ жонсиз — ўз ўрни, вазифаси, ўз қиммати бор. Шуларга кўра, ҳар ким ва ҳар нарсанинг ўз nasibаси белгиланган ва, шунга кўра, улар ўртасидаги барча муносабатлар меъёрга солинган. Дўстлик, адолат ва ҳар нарсанинг ўз ҳуқуқи ва ўз ҳақини риоя қилиш табиат, борлиқнинг мавжудлиги мезонидир. Мезонлар ва адолат бузилганда, урушлар, вайроналиклар, бенасибликлар келиб чиқади. «Панчатантра» табиат қучоғида ҳам, одамлар жамиятида ҳам дўстликни биринчи ўринга кўяди. Дўстлик бунда фақат ҳамжихатлик ва ўзаро ёвузликларга қарши туришда мададкорлик сифатида англанади.

Коинотда ҳамжихатлик қонуни ҳукмрон. Қуёш, ой,

ер, сайёра ва юлдузлар — ҳамма-ҳаммаси ҳамжихат қилиб яратилган. Бирининг мавжудлиги иккинчисига бутунлай боғланган. Шундай ҳамжихатлик жонли ва жонсизлар ўртасида ҳам мавжуд ва бунда ҳам Раҳмон Мураббий самовий меъёрлар ва муносабатларга тўла риоя қилади.

«Панчатантра» ана шу самовий меъёрлар ва муносабатларни, муомалаларни англатадиган китоб. Уни қанча кўп ўқиса, одам ўзини шунча теран эгаллайди ва олий табиат билан ҳамжихат яшашга ўрганади.

Колумбиялик кошиф

(Габриэл Гарсиа Маркес)

Габриэл Гарсиа Маркес (1928 йилда туғилган) — Жанубий Америка қитъасидаги Колумбия мамлақати адиби. Илк ижодини ўтқир журналистик очерклар, мақолалар ва серможаро ҳикоялар билан XX асрнинг эллингинчи йилларида бошлаган. Унинг илк йирик асари «Хазон япроғи» қиссаси 1955 йилда чиққан. У Лотин Америкаси мамлақатлари халқларининг тарихий тақдирлари, озодлик ва тараққиёт учун ўта фожиали, ўта қонли, шафқатсиз курашларни ва бу курашлар тегирмонига тушган ранг-баранг инсон қисматларини юксак эмоционаллик билан акс эттирди. Унинг «Полковникка ҳеч ким ёзмайди» (1958), «Ёвуз соатда» (1962) роман ва қиссалари, «Катта Онанинг дафни» (1962) ҳикоялар китоблари тез тилга тушди ва адибга жаҳоншумул шухрат келтирди. Кўп ўтмай Маркеснинг «Юз йил танҳоликда» (1967) ва «Бузрукнинг кузи» (1975) деган улур роман-эпопеялари дунёга келди. Уларда Лотин Америкаси тарихининг жўшқин воқеалари юксак бадиият ва таъсирчанликда ёритилди. Бу асарлар кўплаб дунё мамлақатларининг миллий тилларига таржима қилинди. Маркес бу асарлари билан дунё адабиётининг энг буюк адиблари қаторига кўтарилди ва энг кўп ўқиладиган адиблар сирасига кирди. Адиб ўз ижодий манифестида эркин роман тарафдори бўлиб чиқди. У «роман-миф», «роман-мўъжиза» сингари наср турларининг дунёга келиши ва китобхонлар қалбидан мустаҳкам жой эгаллашида ўз буюк улушини кўшди. Адибнинг бадиий-ижодий услубида кучли реализм қудратли азал мифологизм билан чамбарчас чатишиб кетади. Ижтимоий инсон ва мифологик инсоннинг ажойиб қуйма образлари яратилади. Азал ҳиндулар, испанлар, инглизлар, шимолий америкаликлар ва бошқа кўндан-кўп дунё халқларининг вакиллари бири-бирига чатишиб кетган Лотин Америкаси мамлақатлари адабиёти ва санъатлари учун бу ниҳоятда табиийдир.

Фантазия ва гротекс бу оригинал фусункор бадиий услубнинг тўқимасининг замирига табиий тарзда кириб

боради, воқеалар, тақдирлар драматизмини беҳад, бепоян бойитади, кучайтиради. Маркес Лотин Америкаси ва у оша янги жаҳон насрида фусункор реализм деб аталган ўзига хос йўлнинг асосчилари ва ёрқин намояндаларидан биридир. Адибнинг «Олдиндан маълум бўлган ўлим тарихи» (1981), «Вабо чоғидаги мухаббат» (1985), «Содда киз Эрендира, унинг тошбағир бувиси ҳақида фаройиб қайғули қисса» (1972) сингари асарлари умумжаҳон адабиётларида инсон ҳақида айтилган янги сўз бўлди. Булар унинг ижодиёти тимсолида янги бадиият, янги сўз поэтикаси дунёга келганлигидан дарак берди. Габриэл Гарсиа Маркес 1982 йилда адабиёт соҳасида Нобель мукофоти билан тақдирланди. Бундан бир неча йиллар бурун Маркесни ўзбек тилига ўгириш тажрибаси бошланиб, унинг машҳур «Юз йил танҳоликда» романини китобхонлар ўқишга муяссар бўлган эдилар. «Жаҳон адабиёти» журнали буюк адиб ижоди билан ҳозирги замон ўқувчиларини кенгроқ таништириш мақсадида Маркеснинг «Бузрукнинг кузи» деб аталган фусункор реализм адабиёти учун ниҳоятда жозибадор бўлган роман-эпопеясини ўқувчилар эътиборига ҳавола этди. («ЖА», 2005 й., 6–8-сонлар) Романда воқеалар жуда олис тарихлардан келаётган ягона оқим сифатида тасвирланади. Шиддатли тезоқар оқим ва унинг даҳшатли пўртаналари ичида унинг иштирокчилари — алоҳида шахслар — индивидуумлар ва ялпи тарих иштирокчи халқнинг ўртанган, ёнган, куйган изтиробга тўла ҳайқирик-нидоси доим эшитилиб туради. Гватемалалик машҳур адиб Нобель мукофоти лауреати Мигел Анхел Астуриас: «Лотин Америкаси романи бу — асрлар қаъридан келаётган алам-изтироб нидосидир», деган эди. «Бузрукнинг кузи»да бундай алам-изтироб ҳам нола, ҳам нидо, ҳам ҳайқирикқа айлангандир. У гуманизм ва антигуманизм ҳақидаги жаҳон адабиётининг ёрқин саҳифаларидандир.

10.05.05

МУНДАРИЖА

Таржимаи ҳол чизгиси	5
----------------------------	---

I БОБ. МАНСУРАЛАР

Бор ва онажон

• Яратган кўп нарсаларни ато этган	8
--	---

Гул баргига ёзилган хатлар

Япроқ тўкилгунча	13
Севги ўткинчими?	14
Қандай айтаман?	14
Жафо	15

Баланд тепаларда

Оқ бургутлар	17
Тош супа	19
Мухаббатсиз одам қандай яшайди?	20
Бировнинг тарихи	21
Бродскийга ўхшатма	23
Мурид	24

Беш ҳикоя

Қатлгоҳда ўйнаган бола	25
Бобораҳимнинг сарик гуллари	30
Амир Алишернинг тавбаси	39
Она ризоси роҳат	48
Чўлоқ қарға	57

Менинг романларим

Ёз. Сўзсизлик	66
Персонализм, Пеги	66
Ўлим ўлди!	67
Руҳи равоним қайдасан?	67
Лондолфини ўкиб ўтириб	68
Зардўштниг сояси	70
Зардўштниг кўнгли	70
Капалак сув бетида	71
14 август 1998 йил	72
6 сентябр	72

Қоронғида кўзойнак керакми?	73
Сиз табассум қиласиз менинг фикрларимга	73
Англашга уриниш	74
Ўзни англаш — II	75
Юлдузим	76
Барча азоблар	77
Рухият ҳазратлари	77
Кўрғонлар	78
Чортоқнинг осмони	79
Ўнғор	79
Одамнинг ичи	79
Тўсиқлар	81
Мироншоҳнинг чодири	82
Совқотиш	83
Чарх — тўхтовсиз айлана	85
Қишнинг охири кунни	86
Тун бўйи шамол гувиллаб	87
Бурчмулла лолалари	89
Саратон	90
Бобомнинг марқади	90
Бутунлик	91
Машакқат	92
Атрофдан бегонасираш	93
Ўтиш	93
Мени ёлғиз деманг	94
Тўқайда булбул	94
Шоирнинг оёғи	95
Рауф	96
Далв окшоми	96
Кўчат эксанг	96
Ўзи севмаган жойда яшаган одам	96
Тунги хавотир	99
Қорайиб кўринар	100
Қари тол	101
Клавихо	102
Маст автобус	104
Мезбон	105
Фақат сўз қолар	106
Маъюслик	108
Юпитерга тош тушди	109
Бесабр бола	109
Сабр	110
Овоз машинаси	110
Саратон юлдузлари	112
Ватандошларим	112
Сўзлар	113
Архаик сўз	113

Интроверт	114
Қора қушлар	115
Кўнгил — ҳамир	115
Қизил олма	116
Қавс	117
Узумнинг боши	117
Ётсираш	118
Соатсоз	119
XX аср газета таҳламлари	121
Вертолётлар	123
Қувғинди рух	123
Одри ўлди	124
Набира	125
Сафлар сийраклашин севмадим	126
Одам сувми?	127
Қисқа бўлиб қолди кунларим	127
Олам гўзал. Олам телба	128

Мен туғилганда

Мансура — 2	129
Рухнинг ҳаёти	130
Ютмаган одамлар	131
Нур ёғилар	133
Недан ўсар инсоннинг кўнгли?	135
Кимлигимни қидириш	139
Уч қари	150
Яланғоч новда	152

Кунларимнинг изоҳлари

Ҳаёт ва ўлим орасида	154
Довуд қўшиғи. 12-Тараннум	157
Касалдан тузалиш	157
Аполлон	160
91-йилнинг бир куни	160
Қадимги юнонларда	161
Довуд қўшиғи. 13-Тараннум	161
Қизилтепада	162
Кучдан қолаётганда	168
Бевақт кетган	168
Довуд қўшиғи. 14-Тараннум	168

Фарғона дафтари

Довуд қўшиғи. 15-Тараннум	174
Дунёда	175
Водилда	175
Тирик мозор	177
Айюханнос	177
«Вош-вош»	178
Қурт	178
Феруза	179
Илтифотли табассум	179
Боши тош халқ	180
Водил. Новқат. Каптархона	181

Катта бақатераклар тагида	183
Кечки салқин тушди	183
Сувда келган тақдир	185

Ғиждувон дафтари

Довуд кўшиғи. 16-Тараннум	190
Позагари. Ўрта мактаб	196
Бир омадли афсона	198
Тўрт илхом	199
Девкентда	199

II боб. АЖДОДЛАР ВАСЛИ

Навой — бизнинг огоҳлигимиз

Ҳозир Навойни ким ўқийди?	208
Навой ва Нилуфар	214

Навойга унсият

Одамнинг хохишлари	218
Кўнгилнинг нозиклиги	221
Икки дебоча аро	228
Дилписанд	232
Ота ризоси (бадиа)	239
Алишер, адолат ва шахзодалар	243
Шоир ва амир	244
Муншаот — мактублар демак	245
Аччиқ ҳақиқат	246
Коинот, кўхна равоқ ва Навой	251
Билсак ва англасак	258
Навойнинг хаёл кемаси	261
Минг йиллик булокнинг сувини ич	261
Подшоҳ бўлган гадо	270
Қуёш бошпанаси ва Бобур	272
Факирларнинг шоҳи	276
Сурати башар, сийрати малак	281
Қудсий калом	288
Тилини тилган Оллоёр	294
Ватан иймондан нишона	297
Яссавий бобо бизни эшитармикин?	301
Тан олимими? Жон олими!	306
Тасаввуф сайқали	311
Рухлар масаррати	318
Достоевский билан тунги суҳбат (эссе)	323
Нега шоирлар девона бўладилар?	333
Раъно ва Хайём	338
Раънонинг кафши	343
Ғайратсиз Туркистон жигарини эзди	348
Фридрих Нитше — тафаккур ва хаёлот сеҳргари	351
Европанинг шом юлдузи	353
Одам — одамнинг сайқали	364
Нитше шиддати	364
«Панчатантра» қандай китоб?	373
Колумбиялик қошиф (Габриэл Гарсиа Маркес)	378

ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ

ҲАЁ — ХАЛОСКОР

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2006

Мухаррир *Н.Тошматов*
Бадий муҳаррир *А.Мусахўжаев*
Рассом *Т.Тўхтаев, А.Икромов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусаххих *Н.Охунжонова*
Сахифаловчи *Т. Огай*

Теришга берилди 03.04.2006. Босишга рухсат этилди 01.08.2006.
Бичими 80x108¹/₃₂. «Петербург» гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоғи 20,16. Нашриёт-ҳисоб табоғи 18,91. Адади 5000 нусха.
Буюртма № 2446. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.